

॥ अथ श्रीमद्भागवते एकादशः स्कंधः प्रारभ्यते ॥

॥ श्रीसीतल
॥ अहंशलयेषुलुब्ध
॥ दशस्कंधेप्रथमो
॥ श्रीनुराजनिद्रियवा

शुकः प्रश्नं प्रवदन् पुनरुक्तं करोति विभ्रदित्वादिना सकलसुंदरगुणानां सन्निवेशं निधानं स्थानं धाम गृहमास्थापयहे स्थित्वेत्यर्थः १० प्रश्नं परिहरति कर्माणीति पुण्यनिवहानि पुण्यकारणानि यदु
देवउग्रसेनस्तस्य गेहे उग्रसेनाधिकृतद्वारवर्तमानिवसता कालात्मना कृष्णेन निःसृष्टाः प्रेरिताः पिंडारकं क्षेत्रं प्राप्ता इत्यन्वयः ११ १२ उपसंगृह्य सांबमिति शेषः १३ अंतर्वत्नीर्गभिणी अस्ति ते क्षणानि लने
त्रा १४ १५ प्रलब्धाः वंचिताः सद्यो र्ये सहसा हेतुशून्ये युक्ते पिसां प्रतमिति पादयः हेमं दाः निर्भाग्याः १६ तस्मिन्नुदरे १७ किं दुष्कृतम् १८ १९ २० २१ तरलैस्तं रंगैः वेलायां ती
रे लग्नानि संसक्तानि एरकादीर्घसूचीमुखवृणविशेषाः २२ शल्येषुं शल्यारुख्यशरं लुब्धको व्याधः २३ सर्वेषामर्थः पुरुषार्थो यस्मात्स तथा सर्वैरर्थ्यत इति वा ॥ २४ ॥ इति श्रीभागव

॥ बादरायणिरुवाच ॥ विभ्रद्वपुः सकलसुंदरसन्निवेशं कर्माचरन् भुवि सुमंगलमाप्तकामः ॥ आस्थाय धामरममाण उदारकीर्तिः संहर्तुमैच्छत कुलं स्थितकृत्यशे
षः ॥ कर्माणि पुण्यनिवहानि सुमंगलनिगायजगत्कलिमलापहराणि कृत्वा ॥ कालात्मनानिवसता यदुदेव गेहे पिंडारकं समगमन् मुनयो निःसृष्टाः ११ विश्वा
मित्रो सितः कण्वो दुर्वासा भृगुरंगिराः ॥ कश्यपो वामदेवो त्रिर्वसिष्ठो नारदादयः १२ क्रीडंतस्तानुपव्रज्य कुमाराय दुनंदनाः ॥ उपसंगृह्य प्रचक्षुरविनीता वि
नीतवत् १३ ते वेषयित्वा स्त्रीवेषैः सांबं जांबवती सुतम् ॥ एषा पृच्छति वो विप्रा अंतर्वत्न्यसितेक्षणा १४ प्रष्टुं विलज्जती युष्मान् प्रब्रूताऽमोघदर्शनाः ॥ प्रसो
प्यंती मुत्र कामा किं स्वि त्संजनयिष्यति १५ एवं प्रलब्धामुनयस्तानूचुः सहसा नृप ॥ जनयिष्यति वो मंदा मुसलं कुलनाशनम् १६ तच्छ्रुत्वा तेति
संत्रस्ता विमुच्य सहसोदरम् ॥ सांबस्य ददृशुस्तस्मिन् मुसलं खल्वयस्मयम् १७ किं कृतं मंदभाग्यैर्न किं विद्म्यंति नो जनाः ॥ इति विह्वलिता गेहाना
दायमुसलं ययुः १८ तच्चोपनीय सदसि परिम्लानमुखश्रियः ॥ राज्ञा वेदयांचक्रुः सर्वयादव सन्निधौ १९ श्रुत्वाऽमोघां विप्रशापं दृष्ट्वा च मुसलं नृप ॥ वि
स्मिता भयसंत्रस्ता बभूवुर्द्वारकौकसः २० तच्चूर्णयित्वा मुसलं यदुराजः स आहुकः ॥ समुद्रसालिले प्रास्य लोहं चास्यावशेषितम् २१ कश्चिन्मत्स्यो ग्रसी लोहं
चूर्णानितरलैस्ततः ॥ ऊह्यमानानिवेलायां लग्नान्यासन्किलैरकाः २२ मत्स्यो गृहीतो मत्स्यत्रैर्जालेनान्यैः सहार्णवे ॥ तस्मोदरगतं लोहं शल्येषुं लुब्ध
कोऽकरोत् २३ भगवान्ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरो पितद न्यथा ॥ कर्तुं नैच्छाद्विप्रशापं कालरूप्यन्वमोदत ॥ २४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे प्रथमो
ध्यायः ॥ १ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोविंद भुजगुप्तायां द्वारकायां कुरुद्वह ॥ अवात्सीन्नारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालसः १ को नुराजं त्रिद्विषवा
न्मुकुंदचरणां बुजम् ॥ न भजेत्सर्वतो मृत्युरुपास्य ममरोतमैः २

ते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीमहेंद्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजतीर्थकृतौ प्रथमो ध्यायः ॥ १ ॥ ॥ अतः कतिपयैरध्यापैर्वसुदेवनारदसंवादच्छलेन हरेस्तत्त्वतदवाप्तिसाधनं तदधिकारिलक्षणं चे
त्पादिमरूपयति तत्र यादृच्छिकस्य नारदस्यांतःपुरवासिनावसुदेवेन सह संगमः कथं संजाघटीति शंकां परिहर्तुमाह गोविंदेति वनवासिनो नारदस्य जनसंकुलपुरनिवासहेतुः कृष्णेति १ श्रीनारदाद्विषय
किमतः पुंसोपि हरिभ्रवणादिभ्रदातिशयो जायते किंपुनः संभ्यक्विज्ञाततत्त्वस्य नारदस्येति भावेनाह को न्विति सर्वतो मृत्युः मरणं यस्य स तथा २

SGDF

Set Gargashwan D of Foundation

अस्तुक्तं प्रकृते किमत्राह तमेकदेति ३ स्तुत्यासतोषोद्रेकात् श्राते व्याथर्कथने बुद्धिमुत्थासाभिवर्तित्याशयेन नारदस्तौति भगवन्निष्पादिना स्वस्तये इति चिरायेत्यादिप्रयोगवत् यात्रासंचारणं पित्रोर्यात्राशिखूनां उत्तमश्लोकः हरिः स एव वर्त्मयस्य स तथा यद्वा उत्तमो हरिस्तस्य श्लोक इव श्लोको येषां ते तथा महान्तस्तेषां वर्त्मयस्य स तथा महन्मार्गानुवर्तीत्यर्थः तस्य ४ ननु सर्वभूतसुहृत्त्वे सात्त्विक त्वंप्रयोजकं तदेवानामप्यस्त्यतः किं विशेषतः स्तूयत इति तत्राह भूतानामिति भूतानि त्रिविधानि सात्त्विकराजसतामसमिश्राणीति तत्र देवानां चरितं सात्त्विकभूतानां सुखायैव आत्मभजने बुद्धिमुत्पाद्य सुखलक्षणफलदानं तामसानां दुःखाय तद्विपर्ययबुद्धिमुत्पाद्य दुःखलक्षणफलदानं राजसानां सुखदुःखलक्षणमिश्रफलाय मिश्रकर्मबुद्धिमुत्पाद्य सुखादिमिश्रफलदानं इदं च शब्दगृहीतं द्वितीयशब्दः समुच्चयार्थः भवादृशानां चरितं न तथेत्याह सुखायेति एव शब्देन दुःखं व्यावर्तयति अच्युतात्मनामित्यनेन व्यापारांतरं निवारयति हि शब्देन तेषां तदस्तीति सूचयति देवानामात्मभजने बुद्धिमुत्पाद्यानुत्पाद्यचसुखादिफलदातृत्वमस्तीत्युक्तं तत्स्पष्टयति भजंतीति येषु पुरुषाः यथा येन प्रकारेण देवान् भजंति ते देवा अपि तथा कृतकर्मानुसारेण तान् पुरुषान् भजंति फलदानेन सन्नद्धा भवंति न च देवेषु वैषम्यादिकमाशङ्कनीयमित्येतन्निर्दर्शनेन दर्शयति छायेति कर्मसचिवाः छायावत्पुरुषकृतकर्माधीना छाया यथा पुरुषानुकृता तथेत्यर्थः भवादृशानतथेत्याह साधव इति आत्मनो भजने बुद्धिमुत्पाद्य फलदाः सुराः ।

तमेकदा तु देवर्षिर्वसुदेवो गृहागतम् ॥ अर्चितं सुखमासीनमभिवंद्येदमब्रवीत् ३ वसुदेव उवाच ॥ भगवन्भवतो यात्रास्वस्तये सर्वदेहिनाम् ॥ कृपणानां यथा पित्रोर्त्तमश्लोकवर्त्मनः ४ भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च ॥ सुखायैव हि साधूनां त्वादृशामच्युतात्मनाम् ५ भजंतिये यथा देवान् देवा अपि तथैव तान् ॥ छायेव कर्मसचिवाः साधवो दीनवत्सलाः ६ ब्रह्मं तथापि पृच्छामो धर्मान् भागवतांस्तव ॥ यान् श्रुत्वा श्रद्धयामर्त्यो मुच्यते सर्वतोभयात् ७ अहंकिल पुरातनं प्रजार्थं भुवि मुक्तिदम् ॥ अपूजयन् मोक्षाय मोहितो देवमायया ८ यथा विचित्रव्यसनाद्भवेस्मिन् विश्वतोभयात् ॥ मुंचेमह्यं जसैवाद्वातथानः शाधिसुव्रत ९ श्रीशुक उवाच ॥ राजन्नेवं कृतप्रश्रवसुदेवेन धीमता ॥ प्रीतस्तमाह देवर्षिर्हरेः संस्मारितो गुणैः १०

उत्तमानां जनानां च निरुष्टानां विपर्ययः । शुभाशुभफलानां तु कर्मणां विबुधाः सदा । प्रवर्तका यथा योग्यमृषयः करुणांसदा । सुखमिच्छंति भूतानां प्रायो दुःखासहानृणां । तथापि तेभ्यः प्रवरा देवा एव हरेः प्रियाः इत्येते दस्मिन्नर्थे प्रमाणम् ६ ननु साधुभ्यो देवानामुत्तमत्वे भीष्मार्थं प्रशस्तान् प्रतिस्पाद्यथावत् प्रश्रवपरिहारवक्तृत्वसामर्थ्यादिति तत्राह ब्रह्मन्निति यद्यपि देवाः प्रशस्तानि श्रितार्थास्तथापि मानुषत्वेनास्मदृष्ट्यगोचरत्वाद्युष्माकंतन्निश्चितार्थज्ञानसामर्थ्यात् तत्सन्निधानपात्रत्वाच्च वयं तु तव त्वांधर्मान् पृच्छाम इत्यन्वयः ननु किमत्राहिसालक्षणो धर्म उत न्यायाचाराद्यन्यतम इत्यत्राह भागवतानिति अवश्यवक्तव्यत्वे तल्लक्षणमाह यानिति अनेन यद्धर्मश्रवणमपि सर्वभयमोचकं किमु तत्तदनुष्ठानमिति दर्शितम् ७ भवता भगवद्विषयधर्माचरणं कृतं किमधुना तद्विषयप्रश्रव इति तत्राह अहमिति ८ नन्वपुत्रस्य जीवत्पुत्रमुखदर्शनाल्लोकावाप्तिः श्रूयते अतः कथं प्रजार्थं इति निर्दाध्वनिरिति तत्राह यथेति अस्मिन् भवेज्जन्मनि विचित्रव्यसनात् नानाकृशात् विश्वतोभयाच्च यथा जसाक्षिप्रं मुंचेमहि तथा पुनरुच्चाप्रत्यक्षं शाधीत्यन्वयः अद्वाप्रत्यक्षसत्ययोरिति पादवः अनेन वसुदेवस्य पुत्रीभूतश्रीकृष्णमुखं दर्शनादशेषव्यसनाकुलसंसारान्मुक्तो निश्चितत्वेपि विशेषप्रश्रवलोकहितायेति ज्ञातव्यम् ९ वसुदेवेन पृष्ठो नारदः किंचित्तु गुणोभूदिति राज्ञो हार्दिकोत्पंरिहरति राजन्निति हरिर्गुणैः संस्मारितो हरिरिति शेषः १०

१ देवाः शुभाशुभकर्म कारयित्वा सुखदुःखफलं ददति साधवस्तु सुखमेव तथापि साधूनां देवापेक्षया श्रेष्ठ्यं न इत्यर्थे ।

बुद्धिविकासायप्रष्टारस्तौति सम्यगिति विश्वस्वाभीष्टस्यभावनमुत्पादनयेभ्यस्तेतथातान् ११ एतदेवाविवृणोति श्रुतइति देवशब्दस्यविश्वं तर्भाविपिपृथक्ग्रहणमनिवर्त्यदोषपरिहारसामर्थ्यसूचना
 र्थकृतं एतदेवापिशब्देनासूचयत् ब्रह्महत्यासहस्रस्यपापंशाम्पेत्कर्त्तव्यं नपुनस्त्वदवज्ञानेकल्पकोटिशतैरपि इममर्थहिशब्देनसूचयति १२ ममाप्यनेनपुण्यबुद्धिरभूदित्याशयेनाह त्वयेति नित्यं
 स्मृतोपीदानींविशेषतःस्मारितोगुणकथनप्रश्नेन १३ धीमत्त्वेनवसुदेवस्यनारदोक्तौविश्वंभेपिस्वकपोलकल्पितत्वेननश्रद्धेयामितिमंदाशंकापनोदायतत्प्रश्नपरिहारत्वेनजनकार्षभसंवादमितिहासंवाक्ति
 अत्रेति १४ निश्चयजननायान्वयशुद्धिकथयति प्रियव्रतइत्यादिना १५ अवतारप्रयोजनमाह मोक्षेति १६ यन्नाम्नाभारतमिति यस्यनाम्नाएतद्वर्षभारतमिति विख्यातंअद्भुतंपुण्यसाधनानिमित्तत्वेन
 १७ तत्पदवीं तस्यहरेःपदवीं अयनंलोकमित्यर्थः १८ तेषांमध्येनवास्यभूमंडलस्यनवद्वीपपतयःअभवन्तेषांमध्येएकाशीतिसंख्याताद्विजातयोबभूवुः किर्कमाणइत्यत्राह कर्मेति कर्मतंत्रप्रणेतारः
 कर्मकांडप्रणेतारः १९ तेषांमध्येनवसंख्यातामुनयोभवन्तत्रापिविशेषमाह ऊर्ध्वमंथिनइति ऊर्ध्वमंथारेतएषामस्तीतिऊर्ध्वमंथिनःऊर्ध्वरेतसः संन्यासव्रतधारिणइत्यर्थः स्पष्टमाह श्रमणाइति श्रमणा

नारदउवाच ॥ सम्यगेतद्व्यवसितंभवतासात्वतर्षभ ॥ यत्पृच्छसेभागवतान्धर्मास्त्वंविश्वभावनान् ११ श्रुतोनुपठितोध्यातआदृतोवानुमोदितः ॥
 सद्यःपुनातिसद्धर्मोदेवविश्वदुहोपिहि १२ त्वयापरमकल्याणःपुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ स्मारितोभगवानद्यदेवोनारायणोमम १३ अत्राप्युदाहरंतीममि
 तिहासंपुरातनम् ॥ आर्षभाणांचसंवादंविदेहस्यमहात्मनः १४ प्रियव्रतोनामसुतोमनोःस्वायंभुवस्ययः ॥ तस्याग्नीध्रस्ततोनामिर्ऋभस्तत्सुतःस्मृ
 तः १५ तमाहुर्वासुदेवांशंमोक्षधर्माविवक्षया ॥ अवतीर्णंसुतशतंतस्यासीद्वह्नपारगम् १६ तेषांवैभरतःश्रेष्ठोनारायणपरायणः ॥ विख्यातंवर्षमेतद्य
 न्नाम्नाभारतमद्भुतम् १७ समुक्तभोगांत्यक्त्वेमांनिर्गतस्तपसाहरिम् ॥ उपासीनस्तत्पदवींलेभैवैजन्मभिस्त्रिभिः १८ तेषांनवनवद्वीपपतयोस्यसमंत
 तः ॥ कर्मतंत्रप्रणेतारएकाशीतिर्द्विजातयः १९ नवाभवन्महाभागामुनयोऽर्ध्वमंथिनः ॥ श्रमणावातरशनाआत्मविद्याविशारदाः २० कविर्हरिरंतरि
 क्षःप्रबुद्धःपिप्पलायनः ॥ आविर्होत्रोथदुमिलश्चमसःकरमाजनः २१ तएतेभगवद्रूपंविश्वंसदसदात्मकम् ॥ आत्मनोव्यतिरेकेणपश्यंतोव्यचरन्महीम् २२

भिक्षवः सत्रापिविशेषमाह वातरशनाइतिवातएवरशनाकटिसूत्रंयेषांतिथ्यादिगंबराःपरमहंसाइत्यर्थः आत्मविद्यायविदांतशास्त्रेविशारदाःपटवः २० एतन्नामानिरुक्तिज्ञानादयमर्थःसिद्धइति तन्नामा
 न्याह कविरित्यादिना द्रुतंमिलंमिथोमेलनंवेदार्थानामेकीकरणंयेनसतथा चाम्प्यंतिवेदार्थंइतिचमावेदार्थपायिनःतेषुसारश्चमसःसुगतावितिधातोःडप्रत्ययः करेभांतंजनयतिप्रकाशयतीतिकर
 भाजनःहस्तामलकवत्प्रतिभातवेदार्थइत्यर्थः २१ आत्मविद्यावैशारद्यंचात्मभेदज्ञानेनेतिभावेनाह तएतइति येषुनित्वेनोक्तास्तएतेमहोव्यचरन्मित्यन्वयःकिंविशिष्टाः विश्वंपूर्णसदसदात्मकंकार्यका
 रणव्यापिभगवद्रूपंआत्मनाजीवाद्यतिरेकेणवैलक्षण्येनपश्यंतइति यद्वा सदसदात्मकंकार्यकारणात्मकंभगवद्रूपंभगवतोभूतैप्रतिमास्थानीयंविश्वंप्रपंचमात्मनोहरेर्व्यतिरेकेणपश्यंतइति यद्वा वि
 श्वमंतःप्रविश्यवर्तमानंसदसदात्मकंबहिश्चजगत्प्राप्यवर्तमानंभगवद्रूपंब्रह्मसंज्ञमात्मनोतर्पायिणोहरेर्व्यतिरेकेणाभेदेनपश्यंतः अंतर्बहिश्चतस्सर्वव्याप्यनारायणास्थितइति श्रुत्यर्थसमनुभवंवइत्यर्थ
 विश्वस्यपरमात्मनोऽभेददर्शनंसदसदात्मकमिति विशेषेणविबुद्धमनंगीकारात्जहदजहल्लक्षणाप्यप्रामाण्यकीट्युपेक्षणीयंतन्मतमिति २२

महीसंचरणं चारकाणामप्यस्ति किं विशेषमहात्म्यमेषामत्राह अव्याहतेति मुक्ताः जीवन्मुक्ताः मुनिचारणादीनां भुवनानि लोकांश्चेति सुरसिद्धादीनां लोकांश्चरंतीति किं कर्मवशात्नेति आह काममिति बलव
ताप्रतिषेधे कामतोऽपि संचरणं दुःशकं स्यादित्यत उक्तं अव्याहतेति २३ किमनेन प्रकृतइतितत्राह तएकदेति अंजनाभस्य हरेः पुत्राः अंजनाभाः २४ इदमुपगमनं न द्वेषजनकं निमित्ताभावात् किंतु संप्री
तिजनकं तल्लक्षणदर्शनादित्याह तानिति उपतस्थिरैसां जलिपुटा उत्थायासेवंत २५ तत्र विदेहेन इतरेभ्यः किं विशेषेण सेवितमत्राह विदेहइति अभिप्रेत्य सम्यग्ज्ञात्वा २६ ब्रह्मपुत्रोपमान्सनकादि
तुल्यान्तांस्तु वनपप्रच्छ अभीष्टमिति शेषः २७ स्तुतिप्रकारः कथ्यते मन्यइत्यादिना २८ २९ किमभीष्टमप्राप्तीदत्राह अतइति यतो वैकुण्ठप्रियदर्शनं दुर्लभमतः करतलप्राप्त्यर्त्तत्वात् भवतो येनानिः
श्रेयो नः स्यात्तदात्यंतिकं क्षेमं मंगलसाधनमिति मोक्षसाधनं पृच्छामइत्यर्थः कार्येण कारणमुपलक्ष्यतइति न्यायोपपत्तेः न केवलं प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां तत्पारिहारलक्षणं प्रयोजनं लभ्यते अपितु तयोश्चिरकाला

अव्याहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्यगंधर्वयक्षनरकिन्नरनागलोकान् ॥ मुक्ताश्चरंति मुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवां भुवनानि कामम् २३ तएकदानि मेः सत्र
मुपजग्मुर्यदृच्छया ॥ वितायमानमृषिभिरांजनाभामहात्मनः २४ तान् दृष्ट्वा सूर्यसंकाशान् महाभागवतानृप ॥ यजमानोऽग्नयो विप्राः सर्व एवोपतास्थिरै
२५ विदेहस्तानभिप्रेत्य नारायणपरायणान् ॥ प्रीतः संपूजयां चक्रासनस्थान् यथार्हतः २६ तान् रोचमानान् स्वरुचा ब्रह्मपुत्रोपमानव ॥ पप्रच्छ परम
प्रीतः प्रश्रयावनतो नृपः २७ विदेह उवाच ॥ मन्ये भगवतः साक्षात्पार्षदान्वो मधुद्विषः ॥ विष्णोर्भूतानि लोकानां पावनाय चरंति हि २८ दुर्लभो मानुषो
देहो देहिनां क्षणभंगुरः ॥ तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् २९ अत आत्यंतिकं क्षेमं पृच्छामो भवतो नवाः ॥ संसारेऽस्मिन् क्षणार्थोऽपि सत्संगः शेवधिर्नृ
णाम् ३० धर्मान् भागवतान् ब्रूतयदि नः श्रुतयेक्षमम् ॥ यैः प्रसन्नः प्रपन्नाय दास्यत्यात्मानमप्यजः ३१ ॥ नारद उवाच ॥ एवं ते निमिना पृष्टाव सुदेव महत
माः ॥ प्रतिपूज्या ब्रुवन् प्रीत्या स सदस्य त्विजं नृपम् ३२ कविरुवाच ॥ मन्ये कुतश्चिद्भयमच्युतस्य पादांबुजोपासनमत्र नित्यम् ॥ उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभा
वाद्भिश्चात्मना यत्र निवर्तते भीः ३३ ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये ॥ अंजः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतान् हितान् ३४ यानां स्थायनरोराजन्
न प्रमाद्येत कर्हिचित् ॥ धावन्नुन्मील्यवाने त्रेन स्वलेन पतेदिह ३५

पेक्षितत्वेन प्रष्टुं प्रवृत्तपुरुषयोश्च तावत्कालं स्थित्यपेक्षितत्वेन लब्धेन तत्संगेन सुखनिधि लक्षणं प्रयोजनं चेत्पभिप्रेत्य तत्संगं स्तौति संसारइति शेवधिः सुखनिधिः ३० प्रधानसाधने साधनान्यपि वक्तव्यानीत्या
ह धर्मानिति श्रुतये श्रवणाय क्षमं योग्यं कल्याणीं क्रकृदक्षसंज्ञायोग्या युक्ता हि ताक्षमा इति यादवः ३१ ३२ अब्रुवन्निति बहुवचनात् यद्भयमुत्पन्नं तदल्पबुद्धेरकस्य बहुभिर्विचक्षणैर्युगपदुच्यमानवचना
र्यावधारणं दुःशकमिति निवारयति कविरिति अत्र संसारे असत्यमंगले देहादावहमित्याद्यात्मभावाद्बुद्धिभ्रुद्धेः पुरुषस्य नित्यमच्युतस्य हेयोपादेयां शरदितस्य हरेः श्रीपादपञ्चोपासनमकुतश्चिद्भयं
न कुतश्चिद्भयं यस्मात्तत्तथा तदहं मन्यइति ममराज्ञांतइत्यर्थः विशिनाष्टि विश्वात्मनोति यत्र यस्मिन्नुपासने कृते विश्वात्मना सर्वात्मना संसारभीतिर्निवर्तते तदेवानुष्ठेयं पुरुषेणेति ३३ हरेरंघ्रिनिषेवणमेव मुख्यो
भागवतो धर्मइति मनसि निधाय तदंगत्वेनोच्यमाना योगा अपि भागवतधर्मइत्याह येवाइति आत्मलब्धये परमात्मज्ञानाय भागवतान् धर्मानिति शेषः ३४ न प्रमाद्येत अनवधानवान् भवति प्रमादो
नवधानत्वेत्यभिधानात् आत्मानात्मविवेकज्ञानवान् स्यादित्यर्थः कथमिवेत्यस्मिन्नर्थे लुप्पोपमामाह धावन्निति यथानेत्रे उन्मील्य धावन्निरावति स्थलेन स्वलेन पतेत्तथा भागवतधर्मस्थाधिबुद्धः ३५

भगवत्कथितोपायविधिः कीदृश इति तत्राह कायेनेति । स्वभावे योग्यतामनुसृतो नुगतः मनसा संकल्पाद्यधिकरणेन बुद्ध्या मिश्रयज्ञानाधिकरणेन आत्मना प्रत्यामननलक्षणज्ञानाधिकरणेन अहंहरिप्रवर्षा
मीत्यादिलक्षणेनाहंकारेण वा कायादिनायदर्चनादिकं करोति सर्वक्रियासु स्वस्यास्वातन्त्र्यज्ञानेन तत्सर्वपरस्मै नारायणायास्त्वितिसमर्पयेत् सोयमात्मप्रसादजनकत्वेन तज्ज्ञानोपाय इति भावः ३६ विप
क्षे बाधकतर्कमुद्राव्यविपर्ययेवसानमाह भयमिति अस्मृतिरज्ञानं विपर्ययोऽन्यथाज्ञानं एतेर्देशादपेक्ष्य ईशानुग्रहरहितस्य प्रकृतिवद्धस्य पुंसो यस्य हरिर्माययेच्छयास्तः ताभ्यां अज्ञानान्यथाज्ञानाभ्यां द्विती
याभिनिवेशतः द्वितीये देहगेहादौ अहंममेत्यभिनिवेशनादुरभिमानः स्यात्तस्माद्भयं संसारलक्षणं स्यादिति यस्मात् अतो गुरौ परमात्मदेवतायां च आत्मानोपस्य ततथा तस्मात्तज्ज्ञानवान्पथायोग्यं गुरुपरमपुरुष
योर्भक्तिकुर्वाणो बुधस्तं हरिमाभजेत् सर्वसमर्पणपूर्वकमुपासीतेत्यर्थः ३७ एतदेव सोदाहरणं विवृणोति अविद्यमान इति धियाध्यातुर्विषयानिति शेषः ध्यायतो विषयानस्येति स्मृतेः । पुंस ईशाधीनत्वेन
स्वस्याविद्यमानोऽपि द्वयोर्देहगेहादिः स्वकीयत्वेनावभाति हि यस्मात् कथमिव यथा स्वप्रपुत्रमनोरथः स्वप्रेजाग्रस्त्वेन मिथिमुस्तायकोशमापाद्य प्रकृतिवर्गमावध्यायं करिष्यामीति मनोरथः सत्त्वेन मतीयते
तथा देहादावीशाधीने स्वाधीनता बुद्धिः संसारः तस्मात्तादृश संसारनिवृत्तये तत्कर्म तदेहादिकर्म विषयो यस्य तत्तथा तत्संकल्पाविकल्पवृत्तियुक्तं मनः श्रीनारायणे निदध्यात् ततो हरिप्रसादादभयं संसारनिवृत्तिल
क्षणो मोक्षः स्यादित्यन्वयः । सर्वसमर्पणलक्षणोपासनाभावे ब्रह्मज्ञानं न स्यात्तदभावे संसारनिवृत्तिर्न स्यात् अतस्तदर्थं सर्वसमर्पणलक्षणमुपासनं कर्तव्यमिति भावः । आत्मना देहगेहादिद्वयशब्देन भण्यते ।

कायेन वाचामनसेन्द्रियैर्बाहुद्व्यात्मना वानुसृतः स्वभावम् ॥ करोति यद्यत्संकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत् ३६ अयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्याद ईशाद
पेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः ॥ यन्मायया तो बुध आभजेत् भक्त्यैक्येशं गुरुदेवतात्मा ३७ अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयोर्ध्यातुर्विषयास्वप्रमनोरथौ यथा ॥ तत्कर्म
संकल्पाविकल्पकं मनो बुधो निदध्यादभयं ततः स्यात् ३८ शृण्वन् सुमद्रागिरथांगपाणेर्जन्मानिकर्माणि च यानि लोके ॥ गीतानि नामानितदर्थकानि गाय
न्विलज्जो विचरेदसंगः ३९ एवं व्रतश्च प्रियनामकीर्त्या जाता नुरागोद्भुता चित्त उच्चैः ॥ हसत्यथोरोदिति रौति गायत्युन्मादव नृत्यति लोकबाह्यः ४०

अविद्यमानं जीवस्य प्रतिभाति तदीयवत् । जाग्रद्वस्तु यथा स्वप्नः प्रतिभाति मनोरथः विद्यमानवदेवैव देहादीशवशे स्थितं । विभाति स्ववशत्वेन सैषा संसृतिरुच्यते । तस्मात्तद्विषयं त्यक्त्वा मनो विष्णोर्निवेशये
दित्येतन्मानसिद्धमेतदर्थं जातं नन्वत्र देहादेरसत्त्वाभिप्रायेण स्वप्नादिदृष्टांतः किं न स्यादिति चेन्न उदाहृतस्मृतिविरोधात् । तस्मात्स्वातन्त्र्यस्यैवानिषेधः क्रियत इति । द्वयशब्देन भेदमनूयतन्निषेधश्च क्रियत
इत्यर्थोऽप्युक्तप्रमाणविरुद्ध इत्युक्तमनाकुलमिति ३८ अयमपि भागवतो धर्म इत्याह शृण्वन्निति एवमात्मज्ञानोत्पादनसमर्थं भगवदुपासनांगभूतसर्वसमर्पणारूपभागवतधर्ममनुष्ठितो देहाद्यभिमानविधुरस्य
भगवदेकस्वातन्त्र्यज्ञानिनो निरंतरं हरौ म नो निपुंजमानस्य इयं प्रवृत्तिरित्यतो वाह शृण्वन्निति । तदर्थं कानि जन्मकर्मविषयाणि ३९ एवं श्रवणाद्याचरतो परोक्षज्ञानजननी भक्तिः स्यादिति भावः एवं व्रत
इति । प्रियस्य हरिर्नामकीर्त्या जाता नुरागः संवर्धितभक्त्युद्रेकः अनेन भक्त्युद्रेको नुमंतव्य इति भावेनाह हसतीति लोकबाह्य इत्यनेन भक्तबाहुविध्वं दर्शयति कश्चिल्लोकबाह्यो लोकविलक्षणः कश्चिल्लोक
वद्धालिगप्रदर्शकः कश्चिल्लोकवत् बाह्यवदुभयलक्षणोऽपेतश्च । तदुक्तं केचिदुन्मादव नृत्यत्वा बाह्यालिगप्रदर्शकाः । केचिदांतरभक्ताः स्युः केचिच्चैवोभयोऽत्मकाः । मुखप्रसादाद्वाहर्चाभक्तिर्ज्ञेयान् चान्यतः । हसना
दिलक्षणमुन्मादादावतिव्याप्तमित्यत उक्तं मुखप्रसादादिति । नन्वयमर्थो मुखेनोक्त इत्यत उक्तमर्थोऽस्ति । अथोशब्दोऽप्यर्थः हसनोदसीति व्याप्तवान्मुखप्रसादाद्यपेक्षितमित्यर्थः विकल्पार्थो वासचल्लो
कबाह्य इत्यनेन स्पष्टीकृत इति ४०

इदानीमेवंविधोपासकस्य हरेरुपासनार्थमधिष्ठानविशेषमाह स्ववायुमित्यादिना स्वादीनांयानियानिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानितानिसर्वाणिहरेरधीनत्वेनतदेकनिष्ठगुणावेदकानिउपासकानांचतत्तद्यो
ग्यतावशात्तत्तदधिष्ठानबाहुल्यंचोपयुज्यते हरेरावासस्थानत्वाद्येषुतदुपासनाविधानमितिभावेनाह हरेरिति यात्किंचभूतमुत्पन्नंतत्सर्वहरेःशरीरंविषयभोगायतनत्वादावासस्थानं यःप्रथिव्यांति
ष्ठन्पृथिव्याइत्यादिश्रुतेः प्रकर्षेणमनस्तन्नतंकुर्वात्किंतदभेदेननेत्याह अनन्यमिति अन्यःस्वामीनाविद्यतेयस्यसोऽनन्यःतंब्रह्मपरिणामत्वेनसर्वस्यतच्छरीरत्वात्तदभेदेनोपासनोच्यतेचेतिचेन्न
सर्वहरेर्वशत्वेनशरीरंतस्यभण्यतइत्याविरोधात् ४१ एवंस्वाद्यधिष्ठानेषुसमिहितस्यहरेस्ततोभिन्नत्वेननतस्वामित्वेनचोपासनाभक्त्यादिपुष्टिकरोतिनान्यथेति सोदाहरणमाह भक्तिरिति स्वा
दिषुस्थितंहोर्प्रपद्यमानस्योपासी नस्यतथापेरपरमात्मनिभक्तिःस्वेस्वस्मिन्ननुभावोस्वातंत्र्यज्ञानंअन्यत्रसंसारेविरक्तिरित्येषत्रिकत्रिकत्वसंख्यांप्राप्तएककालःस्यादितिशेषः यथाबुभुक्षोरश्रतःपुंसोनुधा
संप्रतिकवलंक्षुदपायःपुष्टिरुदरपूर्तिलक्षणातुष्टिरलंबुद्धिश्चेत्येतन्नयस्यात् ४२ पूर्वोक्तार्थमनूद्यतत्फलमाह इतीति प्रीत्याभजतोन्वनंतरंभगवत्प्रबोधः भगवदपरोक्षज्ञानमनंतरंपूर्वस्मादाधिकांसंसारवि
रक्तिरनंतरंअधिकाभक्तिरित्येतानिसाधनानिभागवतस्यभवंतीतिस्मात्ततो नंतरंसाक्षात्तुर्पावस्थालक्षणांपरामुत्तमांशांतिस्वयोग्यांमुक्तिमुपैतीत्यन्वयः अत्रपूर्वाधिक्यविवक्षयाप्रबोधादीनांहेतुमद्भावक

स्ववायुमग्निसलिलंमहींचज्योतीषिसत्वानिदिशोद्गमादीन् ॥ सरित्समुद्रांश्चहरेःशरीरंयात्किंचभूतंप्रणमेदनन्यम् ४१ भक्तिःपरेस्वेनुभवोविरक्तिरन्यत्रचैष
त्रिकएककालः ॥प्रपद्यमानस्ययथाश्रतःस्युस्तुष्टिःपुष्टिःक्षुदपायोनुवासम् ४२ इत्यच्युतांघ्रिंभजतोनुवृत्त्याभक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः॥भवंतिवैभागवतस्य
राजन्ततःपरांशांतिमुपैतिसाक्षात् ४३ राजोवाच ॥ अथभागवतंब्रूयद्वर्मोयादृशोदृणाम् ॥ यथाचरतियद्भूतेयैर्लिगैर्भगवत्प्रियः ४४ हरिरुवाच ॥
सर्वभूतेषुयःपश्येद्भगवद्भावमात्मनः ॥ भूतानिभगवत्यात्मन्नेषभागवतोत्तमः ४५ ईश्वरेतदधीनेषुबालिशेषुद्विषत्सुच ॥ प्रेममैत्रीकृपोपेक्षायःकरोति
समध्यमः ४६ अर्चयामेवहरयेपूजांयःश्रद्धयेहते ॥ नतद्भक्तेषुचान्येषुसभक्तःप्राकृतःस्मृतः ४७ गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान्योनद्वेष्टिनदृष्यति ॥
विष्णोर्मायामिमांपश्यन्सवैभागवतोत्तमः ४८

यन्ननविरुद्धमितिज्ञातव्यम् ४३ भगवत्संबंधीभागवतइतिसामान्यतोज्ञातभागवतोपिविशेषविवक्षयालोकोपकारायपृच्छति अथेति अथप्राप्तावसरःपृच्छामीतिशेषः किंतन्नाह भागवतमिति
भागवतमुत्तममध्यमाधमसंज्ञं यद्धर्मःकिंधर्मःयादृशःकीदृशःयथाकथं ४४ तत्रप्रथमप्रश्नपरिहरति सर्वभूतेष्विति सर्वभूतेषुस्थितस्यात्मनःपूर्णस्यहरेःभगवान्सर्वगुणपूर्णःतस्यभावोभगवद्भावः सर्व
गुणपूर्णतांआत्मन्नात्मनिभगवतिभूतानिचपश्येत्पश्यति सर्वभूतेष्व्वात्मनःस्वस्यभगवद्भावंब्रह्मत्वंपश्यन्भागवतोत्तमइत्यर्थस्यपूर्णत्वादात्मशब्दोक्तःकश्चित्सर्वनरोत्तमइतिवाक्यविरुद्धत्वादनादत्तव्यम्
४५ मध्यमभागवतमाह ईश्वरइति ईश्वरेप्रेमतदधीनेषुसत्सुमेर्त्रांबालिशेषुअज्ञेषुकृपांद्विषत्सुउपेक्षां चशब्दात्सर्वस्यजगतस्तद्वशत्वंनजानाति ४६ अधमभागवतमाह अर्चयामिति एवशब्दे
नार्चयामन्यत्रस्थितविष्णुज्ञानंतत्पूजांचव्यावर्तयति तद्भक्तेषुनकेवलंपूजानेहतेअपितुतारम्यंनजानाति अन्येषूपेक्षकेषुशत्रुषुद्वेषकारंनजानाति विष्णुज्ञानंचकिंचिदुच्चत्वेनप्राकृतःप्रकृतिनिमित्तं
स्वर्गादिकंप्राप्यततोदोलोकंयाति मध्यमभक्तस्यापिस्वर्गएवनिरण्यो नैव ४७ यथाचरतित्येतंप्रश्नपरिहरति गृहीत्वेति इमांलोकयात्रांविष्णोर्मायांइच्छाधीनांपश्यन्निद्रियैरर्थान्छब्दादीन्विषयान्गृहीत्वा
पियोग्यताविरेकेणाधिकंनद्वेष्टिनदृष्यति । अयमेवयद्धर्मइत्यस्मपरिहारःसदसत्सुयथायोग्यंहर्षद्वेषौ सदसतांवृद्धिहासकरोधर्मः । सर्वहरेर्वशत्वेनशरीरंतस्यभण्यते । अनन्याधिपतित्वाच्चतदनन्यमुदीर्यते

नचाप्यभेदोजगताविष्णोःपूर्णगुणस्यत्विति । एतद्धरेःशरीरं यत्किंचभूतंप्रणमेदनन्यमित्यत्रप्रमाणं । पूर्णत्वादात्मशब्दोक्तःकश्चित्सर्वनरोत्तमः । सोपिनारायणोनान्यःसचसर्वेषुसंस्थितः । तद्वशाद्वरेसर्वे
श्रीब्रह्मेशपुरःसराः । स एवतुस्वभक्तेषुस्थित्वानुग्रहकारकः । अज्ञेष्वज्ञानयंताचद्विषत्सुद्वेषकारकः । तत्प्रेरितास्तदन्पेतुप्रियद्वेषादिकारिणः । अतस्तत्प्रेरणादेवप्रेमाद्याममज्झिरे । इतिपश्यातियोबुद्ध्यासतु
भामवतोत्तमः । सर्वाधिकंपृथग्विष्णुंक्षीरसागरवासिनं । ज्ञात्वातत्रप्रेमयुक्तस्तद्वक्त्रेषुचमैत्रयुक् । कृपावांश्चतदज्ञेषुतद्वेषीणामुपेक्षकः । तद्वशत्त्वंनजानातिसर्वस्यजगतोपितु । तमाहुर्मध्यमंभक्तमर्चायामेवसंस्थि
तं । विष्णुंज्ञात्वातदन्पन्नैवजानातियःपुमान् । तारतम्यंचतद्वक्त्रेर्नजानातिकथंचन । अवजानंश्चतद्वक्तानात्मनोभक्तिदर्पतः । उपेक्षकोपिवातेषुनस्मरेदथवापितान् । मानुषेषुयथाकश्चित्किंचिदुच्चःप्रदश्य
ते । एवमेवोच्चतांविष्णोररुपांपश्यातिचान्यतः । तेतुभक्ताधमाःप्रोक्ताःस्वर्गादिफलभोगिनः । तेविघ्निताअधोयांतितद्वक्तानामुपेक्षकाः । कुर्युर्विष्णावपिद्वेषदेवादेवावमानिनः । पूजिताविष्णुभक्तिचन
वज्ञेयास्तवःसुराः । उपेक्षकेषुदेवानांभक्तिनाशंस्वयंहारिः । करोति तेनविभ्रष्टाःसंसारंतिपुनःपुनः । अधोवायांतिविद्वेषात्पूज्यादेवास्ततःसदा । यस्तान्द्वेष्टितंद्वेष्टियस्ताननुसचानुत्तम । ऐकात्म्यमागतंवि
द्विदेवैस्त्वद्वक्तिपूरितैः । उपेक्षकस्तुदेवानांयदैवनिरयोपगः । तदातुकिमुक्तव्यमुपेक्षायांजनार्दने । विष्णोरुपेक्षकंसर्वेविद्विषंत्यधिकंसुराः । पतत्यवश्यंतमसिहरिणतैश्चपातितः । भुंक्तेस्वर्गफलंनित्यंनिरयंनै
वगच्छति । विष्णोस्तुमध्यमोभक्तोजायतेमानुषेषुच । अस्मरन्देवतायस्तुभजतेपुरुषोत्तमं । योग्यःसंस्मरतेदेवानयोग्योद्वेष्टिकेशवं । यस्तूत्तमोभागवतःसमुक्तिपरमाव्रजेत् । विष्णुनासर्वदेवैश्चमोदतेसाहिनि
त्यदाइति । समाख्यानबलात्सिद्धायांसर्वभूतेष्वित्याद्युक्तार्थइति । विष्णुमायांविष्ण्वच्छाधीनां । विष्णोरिच्छानुसार्यंतज्ज्ञात्वायोग्यान्चाधिकंहृष्यातिद्वेष्टिवायस्तुसर्वभागवतोत्तमः । इत्येतद्रूढीत्वापौद्रि
यैरर्थानित्यर्थेमानं । सतांवृद्धिकरोधर्मस्त्वसतांहासकारणः । अयंतुनिश्चितोधर्मोहधर्मोन्योविनिश्चितः । हर्षःसत्सुतथासत्सुधर्मोधर्मविपर्ययः । तेषांवृद्धौतथाहानौसर्वज्ञेयमशेषतः । एतदर्थंचधर्माणांमर्या

देहेंद्रियप्राणमनोधिषांयोजन्माप्ययक्षुद्रयतर्षकृच्छ्रैः ॥ संसारधर्मैरविमुह्यमानःस्मृत्याहरेर्भागवतप्रधानः ४९ यःकामकर्मबीजानिपश्यत्येषांचसंभ
वम् ॥ वासुदेवैकनिलयःसर्वैर्भागवतोत्तमः ५०

दावोदिकादिका । मूलधर्मविरुद्धातुसानग्राह्याकथंचनेत्येतदपिशृहीत्वापीत्यत्रमानम् ४८ कैलिंगैरित्येतंप्रश्नपरिहराति देहेंद्रियप्राणधियामिति संसारधर्मैःसंसारस्वभावैःदेहादिनांजन्मादिकृच्छ्रैरविमुह्यमा
नस्तत्तद्वस्तुतत्तत्त्वंयथावज्ज्ञानन्योवर्ततेसभागवतप्रधानइत्यन्वयःतत्रहेतुमाह स्मृत्येति देहादीनामचेतनत्वेनजन्मादिकृच्छ्रानुभवोनुपपन्नइत्यतस्तात्पर्यार्थोऽन्योयुक्तोवक्तव्यः सकइत्याशंका देहेंद्रियप्रा
णाधियांत्रिधैवत्वभिमानिनः । तत्रोत्तमादिवतास्ताःसर्वदोषविवर्जिताः । गुणैःसर्वैःसुसंपन्नाविर्चिच्छादुत्तरोत्तरं । मध्यमागुणदोषेताअधमाअसुरामताः । तेसर्वेदोषसंपुक्ताआचिच्छादुत्तरं । तेभ्योऽन्योमानुषो
जीवस्ताभ्यांदिवासुरावपि । जीवाभिमानिनश्चेवत्रिविधाःसंप्रकीर्तिताः । जीवान्युत्तमोब्रह्मामध्यमःस्वयमेवतु । अधमःकलिरुद्दिष्टतत्रमध्यमनीचयोः । मृतिजन्मक्षुधादुःखप्रभृत्याखिलमेवतु । नोत्तमस्य
तुजीवस्यदेहादेश्चकथंचन । जन्मादिकृतदुःखंतुदेहमान्यसुरस्यह । सुप्त्याचप्ययजंदुःखमसुरेंद्रियमानिनः । क्षुभित्तंतुपदुःखंप्राणमान्यसुरस्यतत् । भयतर्षादिजंदुःखंमनोमान्यसुरस्यच । केवलंचांतरंदुःखं
बुद्धिमान्यसुरस्यतत् । नीचोस्मीतितुपदुःखमहमान्यसुरस्यतत् । अतीतादेःस्मृतेर्दुःखंचित्तमान्यसुरस्यच । जीवमान्यसुरस्यस्यात्सर्वतत्समुदायतः । एवमेवसुखंदेषेभूयमध्यमेषुच । असुराणामध्यमस्यवृ
द्ध्यासुखमपीप्यते । देवानांनैवकेनापिदुःखंप्रीतिस्तुधर्मतः । अधमोपिप्रीतयेस्यादसुराणांतमोगतेः । देवानांपुण्यपापाभ्यांसुखमेवोत्तरोत्तरं । तेषांदुःखादिकांकंचिदसुरावेशवोभवेत् । प्राणस्यासुराव
शोहरिणाचसमोदिसः । संपूर्णानुग्रहाद्विष्णोःप्राणःपूर्णगुणोत्तमः । असुराणांसुखाद्याश्चदेवावेशादुदीरिताः । स्वतस्तुनिर्गुणाःसर्वेसर्वदोषात्मकामताः । विविच्येवंजगत्सर्वस्वात्मानंचपृथक्स्थितं । सर्व
तश्चपृथक्संतांविष्णुंसर्वोत्तमोत्तमं । जानंतियेभागवतास्तउकाउत्तमोत्तमा इत्यनेनपरिहृतेतिज्ञातव्यम् ४९ कामकर्मबीजान्यविद्याप्रकृत्पादीनि एषांकामादीनाम् ५०

जन्मकर्मभ्यां ब्राह्मणादिजन्मना गुरुकुलवासादिकर्मणा ब्राह्मणादिवर्णैः ब्रह्मचर्याद्याश्रमैः ब्राह्मणत्वादिजातिभिश्च संज्ञिते संकेसिते यः कामकर्मबीजैरुत्पन्नस्तस्मिन्देहे परस्माहंभावो ब्राह्मणो हमित्यादिलक्षणो नास्ति समागवतोत्तम इति ५१ इदमप्येकं लक्षणमित्याह नयस्येति यस्य भागवतस्य चित्ते प्राकृतांतिः करणे विद्यमाने संसारे स्वात्मनिकेवल आत्मभावे स्वरूपावस्थाने मोक्षे वायः स्वोजीवः परः परमात्मेति जीवपरं पोरभिदा अभेदो नास्ति अभेदज्ञानं नास्तीत्यर्थः यश्च सर्वभूतसमः ब्रह्मादिमानुषां तानि भूतानि यथावत्तारतम्येन पश्यति स भागवतोत्तमः न कापि जीवं विष्णुत्वे संसृतौ मोक्ष एव वा यः पश्यति सुरादींश्च यथोत्कर्षं प्रपश्यति स सर्वभूतसम इति विष्णुं सर्वोत्तमं स्मरन् । इत्यतः । नैवंत्वयानुमंतं व्यंष्टो जीवो मयेति ह । सर्वभूतगुणैर्युक्तं देवं ज्ञातुं महसीत्यतश्च नैवंत्वयानुमंतं व्यंज्यात्मा हमितिकचित् । सर्वगुणैः सुसंपन्नं देवं मां ज्ञातुं महसि इत्यतश्च प्रमाणाद्यस्य स्वकीयपरकीयबुद्धिभेदो नास्तीत्यर्थो नोपपन्नः किंतु कइति शांतो भगवन्निष्ठा युक्तः ५२ विकुंठस्य स्मृतिर्येषां ते तथातैः त्रिभुवनविभवहेतुभिः कारणभूतैरजेशसुरादिभिर्ब्रह्मरूपपूर्वदेवादिभिर्मृग्यादन्वेषणीयात् भगवत्पदारविदात्तयो लवनिमिषार्धमपि न चलति स वैष्णवाग्र्यः स्मृतस्मृत इत्यन्वयः ५३ उरुविक्रमः पदन्यासविशेषः ययोस्तौ उरुविक्रमौ तावन्नीतयोः शास्त्राङ्गुल्यस्तासां न स्वमणयः न स्वा एव मणयः तेषां चंद्रिकया ज्योत्स्नयानिरस्ततापेऽपसीदतां सेवमानानां हृदयेऽनुपसीदतां हृदि प्रभवतिसः तापः कथं पुनः प्रभवतीत्यन्वयः ५४ स्वल

नयस्य जन्मकर्मभ्यां वर्णाश्रमजातिभिः ॥ संज्ञितोस्मिन्नहंभावो देहे वै सहरेः प्रियः ५१ नयस्य स्वः पर इति चित्ते स्वात्मनि वाभिदा ॥ सर्वभूतसमः शांतः स वै भागवतोत्तमः ५२ त्रिभुवनविभवहेतुभिर्विकुंठस्मृतिभिरजेशसुरादिभिर्विमृग्यात् ॥ न चलति भगवत्पदारविदा लवनिमिषार्धमपि न चलति स वैष्णवाग्र्यः ५३ भगवत्त उरुविक्रमांश्चिशाखानखमणिचंद्रिकयानिरस्ततापे ॥ हृदिकथमुपसीदतां पुनः स प्रभवति चंद्रवोदितेऽर्कतापः ५४ विसृजति हृदयं नयस्य साक्षाद्वारिव शाभिहितोऽप्यधौघनाशः ॥ प्रणयरशनया धृतांश्चिपद्मः स भवति भागवत्प्रधान उक्तः ५५ ॥ इति श्रीभागवते महा० एकादशस्कंधे वसुदेव नारदसंवादे जायंते योपाख्याने विदेहप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ राजोवाच ॥ परस्य विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीम् ॥ मायां वेदितुमिच्छामो भगवंतो ब्रुवंतु नः १ नानुत्प्ये जुषन् युष्मद्वचो हरिकथामृतम् ॥ संसारतापनिष्ठो मर्त्यस्तत्तापमेष जम् २ अंतरिक्ष उवाच ॥ एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुज ॥ ससर्जोच्चावचान्यादौ स्वयमात्मप्रसिद्धये ३

नादिना अवशेनाभिहितः कथितः प्रणयरशनया भक्तिलक्षणपाशेन धृतांश्चिपद्मः बद्धपादपद्मः यादृशो यच्छ्रुत इत्यनयोः प्रश्नयोः परिहारौ धृतोर्ध्वपुंड्रत्वादिकं संततगुणनामसंकीर्तनत्वं चेति येशं स्वचक्रांकितबाहुमूला इत्यादिषु प्रसिद्धत्वाद् अनुक्ताविति ५५ ॥ इति श्रीभागवते महा० विज० टीकायां एकादशस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ परस्य पूर्णस्य मायिनां ज्ञानिनां मोहिनीं मायां सृष्ट्यादिषु प्रवर्तमानां इच्छाशक्तिजडप्रकृतिवैभवं च १ तत्र तत्र भागवते मायाविषयप्रश्नपरिहारावनेकशः कृतावित्यत्राश्रद्धेयमिदं नेति भावेनाह नानुत्प्ये इति हरेः कथामृतं यस्मिंस्तत्तथा तद्भेषजं संसारतापशांतिकरं औषधम् २ परिहारमवेक्ष्य प्रश्नः संगच्छ इत्यतः परिहारोपि मायाद्वैविध्यविषय एवेति भावेनोपोद्धातं रचयति एभिरित्यादिना अत्रायं भावः आदौ स्वयं परमात्मा स्वेच्छोद्बोधितया प्रकृत्या महदहंकारादिक्रमेण चतुर्विंशतितत्त्वानि सृष्ट्वा पुनस्ते रसमेतैः स्तुतः वान्यनुप्रविश्य संयोज्य तदुपादानत्वेन ब्रह्माद्विमुत्पाद्यांतस्तैः सह प्रविश्य ब्रह्मादिपृथिव्यंतानांतत्त्वानां रूपांतराणि सृष्ट्वैतैर्महाभूतैः पंचभिर्ब्रह्मावचानि शरीराणि ससर्जं विधान्जीवांश्चिविधैः शरीरैः संयोजयामास किं प्रयोजनमुद्दिश्येत्यत उक्तम् आत्मप्रसिद्धयेति आत्मनो हरेः प्रसिद्धिः ख्यातिः प्रतीतिः ज्ञानमिति यावत्तदर्थं परमात्मतत्त्वज्ञानायेत्यर्थः ३

१ शत्रुपुत्रानुत्पेन मित्रेषु मित्रत्वेन उदासीनेषु उदासीनत्वेन ज्ञानं समत्वं एतद्विपरीतं असमत्वं । २ अनभूतानामित्यध्याहार्यम् भूतानां परमात्मतावसानार्थमित्यर्थः ।

जीवकल्याणव्रत्तैवभोगायतनेशरीरेस्थित्वाकर्मफलमुक्तइत्यद्वैतप्रतप्रत्याह एवंसृष्टिरिति सपरमात्मोक्तविधयास्थावष्टैः पुनः सृष्ट्यास्थूलभार्वप्राणैः पञ्चाधतुभिर्महाभूतैः भूतानि शरीराणि सृष्ट्वा तत्तददृष्टा
नुसरेण जीवेन सह तान्यनुप्रविश्यात्मानं स्व एकधीमनो निपंतु रूपेण दशधा दशोद्वयनियामक रूपेण विभजन् विभक्तं कुर्वन् गुणान्विषयसारा नानंदानेव जुषत इत्यन्वयः । विभजन्नित्यनेन जीवात्मना मल्प
शक्तित्वेन स्वात्मनो भिन्नतमबशत्वेन कर्मफलभोक्तृत्वं स्वस्य पूर्णशक्तित्वेन स्वातन्त्र्यं च ध्वनयति ४ नान्विद्विद्याणामशुभेषु विषयेष्वपि प्रवृत्तेः तत्स्थस्याशुभभोगोपि प्रसज्येत अतः कथं गुणानेव जुषत इत्य
ब्राह्मणैरिति योगुणानेव जुषत इति प्रस्तुतः सपरमात्मात्मना प्रच्योति तैर्विषयाभिमुखत्वेन प्रेरितैर्गुणैरिद्विषैर्गुणान्भुंजानो वर्तत इत्यन्वयः । लब्धं वा चिदान्वाशुभमेव भुंक्ते कदापि नाशुभमिति ध्वनयति ना
शुभं सह रिः पिबेदिति स्मृतेः । एकस्मिन्नेव भोगायतने स्थितयोरनयोरेकस्य हरेर्गुणैकभोक्तृत्वे को हेतुरित्यत्राह प्रभुरिति समर्थो धेयतौ प्रभुरिति वचनात् सामर्थ्यमाधिपत्यं च निमित्तमित्यर्थः स्वतंत्रास्वतंत्रयोः
प्रमितभेदानं गीकारे बाधकमाह मन्यमान इति इदमित्यव्ययम् । आत्मावा इदमिति श्रुतेः सर्वाधिकत्वेन वर्तमानं तं परमात्मानं इदं सृष्टंदेहयोगेनोत्पन्नं इदं जीवाख्यं वस्त्विति मन्यमानो जीव इह संसारे सज्ज
ते मृतः परन्ततमसि सज्जत इत्यन्वयः ५ एतदेव विवृणोति कर्माणीति सनिमित्तानि पूर्वकर्मप्रयत्नसंस्काराख्य बीजसहितानि कर्मभिर्व्यापारैः कर्मोद्विषैर्वा कुर्वन्मुस्येतरदुःखं प्रतिभ्रमतीत्यन्वयः ।

शरीरदोषहानेन गुणभोक्तारमीश्वरं शरीरस्थतया जीवं न्यमानः पतत्पथः तत्सृष्टादिसदाजीवादेहादेर्जनितमन्त्रतः निरयानैवैकदेशोसौविष्णुस्तत्रैकतानयोरित्यनेन प्रमितोऽयं मर्षः ६ जीवपदस्यो
रभेददर्शिनः पुंसः कदानुत्तमः प्रवेशइत्यतः प्रलयपर्यंतमेव देहयोगवियोगलक्षणौ जन्ममृत्युततः परंतमः प्रवेशइत्याशयेनाह इत्यमिति कर्मगतीः कर्मानिमित्तयोनिलक्षणफलानि बहून्पद्माणि पा
पान्पावद्वत्यात्मन्याधत्तइति बह्वभद्रावहः । आभूतसंयुतात् जगत्प्रलयपर्यंतसर्गप्रलयौ जन्ममरणे योगिवत्सृष्ट्युदयतयास्पत्तामित्यत उक्तं अवशइति । आभूतसंयुताज्जन्मजीवेशैस्त्वं विजानतः । ततः
पतत्पथोऽयं स्मादुत्थानं नैव नु कचिदिति वचनात् । अवशः पश्चादयेतमसि पततीत्यर्थः ७ एवमीश्वरमायानिषतादव्यक्तात् सृष्टिसमाप्तो भिषायमरुपसंक्षिप्याह धातूपपुत्रइति । धातूनां पृथिव्यादि
पंचभूतानां उपपुत्रे प्रलये ब्रह्मगुणात्मकं पंचभूतशब्दादिगुणमयं व्यक्तं ब्रह्माहं अनादिनिधनः कालो विष्णुः अव्यक्ताय मूलमकृतपे विकर्षति प्रकृत्यवशेन कर्तुमिच्छतीत्यर्थः । कालाख्यः कलनाद्विष्णुर्व्यक्तमव्य
क्तमनयमिति वचनात् विष्णुरेव कालशब्देनोक्तः विकर्षतीत्यनेन कालशब्दोपे निरुक्तः ८ संक्षिप्योक्तं प्रलयमादितो वाक्ते शतवर्षमिति । तत्कालेन तेन प्रलयकालेन उपचितः संवर्धितः उष्णो गुणो यस्य
स तथा स चासावर्षस्य तत्कालोपचितोऽगार्कः ९ १० विराट् ब्रह्माहम् ११

१ शरीरे दीपदानेनेमुक्त्या गुणैर्गुणान्धमुज्जाने इत्यत्र गुणपदमेव व्यावर्तकमित्युक्तं भवति । शरीरस्थतयेत्यादिना न्ययमान इदं सुहृत्पात्मानमिह मन्यते इति विवृतम् । उत्सृष्टा हि सदा जीवा इत्यादिना जीवे श्वराभेदस्य बाधितत्वनुत्पादिते वेदितव्यम् । दी० । १ जीवस्यैश्वर्यविज्ञानतः ।

सलिलेविलीनेवसादमुत्सृज्यवैराजोब्रह्माहंतर्वर्तीपुरुषोब्रह्माअव्यक्तपरमात्मानंविशते अव्यक्तशब्दार्थस्पष्टीकुर्वन्तंविशिनाष्टि सूक्ष्ममिति यद्वा निरिधनोनलः सूक्ष्मव्याप्तमग्निमिवेति १२ संक्षेपविस्तराभ्यामुक्तयंतिमनीषिणः बहुवारस्मृतेस्तस्यफलबाहुल्यकारणादितिवाक्यार्थसफलंकुर्वन्कार्यप्रपंचयति वारिणेति तेनज्योतिषाहतरसंपीतरसंतप्रसातमोगुणानुस्यूतेनवायुनाअवकाशेन आकाशेन १३ १४ कालात्मनासंहारमूर्तिनाहरिणाहृतशब्दाख्यगुणंआत्मनिपरमात्मानि । पुनरपि विस्तारयति इन्द्रियाणीति । अत्रेदंतात्पर्येनभस्तामसाहंकारमाविशति । तैजसानांद्रियाणि मनोबुद्धिश्चैकारिकैःइन्द्रियाभिमानिभिर्देवैः सहवैकारिकतैजसात्मकंअहंकारंप्रविशति । एवंत्रिविधोहमहंकारःस्वगुणैःस्वकार्यैःसहात्मनिमहत्तत्त्वेलीयते । तन्महत्तत्त्वमात्मनिव्याप्तेपरमात्मनिप्रविष्टं भवति । वैराजःपुरुषःपृथिव्यादीनिस्वकृतकार्याणिव्युत्क्रमेणस्वस्वकारणेषुस्वादिषुविलाप्यस्वयंचतत्कारणगतत्वेनतत्तत्कार्यप्रवर्तकः तत्तत्कारणगतरूपेणैकीभूयमूलरूपीसत्ताकाशवदतिसूक्ष्ममव्यक्तंप्रविशतीति १५ १६ उपब्रंहरति एवेति । भगवतःएषामायाप्रकृष्टेच्छातस्याधीनाप्रकृतिश्चास्माभिर्वर्णिता निमित्तोपादानत्वविवक्षयेतिशेषः कीदृशीत्रिवर्गात्रयाणांगुणानांवर्णोवरणंययाहरेर्म

ततोविराजमुत्सृज्यवैराजःपुरुषोऽनृप ॥ अव्यक्तंविशतेसूक्ष्मंनिरिधनइवानलः १२ वारिणाहृतगंधाभूःसलिलत्वायकल्पते ॥ सलिलंतद्भूतरसंज्योतिश्चायोपकल्पते १३ हृतरूपंतुतमसावायोज्योतिःप्रलीयते ॥ हृतस्पर्शोवकाशेनवायुर्नभसिलीयते १४ कालात्मनाहृतगुणंनभआत्मनिलीयते ॥ इन्द्रियाणिमनोबुद्धिःसहवैकारिकैर्नृप १५ प्रविशंतित्यहंकारंस्वगुणैरहमात्मानि १६ एषामायाभगवतःसर्गस्थित्यंतकारिणी ॥ त्रिवर्णावर्णिताऽस्माभिःकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि ॥ १७ ॥ राजोवाच ॥ यथैतामैश्वरीमायांदुस्तरामकृतात्मभिः ॥ तरंत्यंजःस्थूलधियोमहर्षइदमुच्यताम् १८ प्रमुदुवाच ॥ कर्मण्यारभमाणानांडुःसहस्रैसुखायच ॥ पश्येत्पाकविपर्यासंमिथुनीचारिणानृणाम् १९ नित्यार्तिदेनवित्तेनदुर्लभेनात्ममृत्युना ॥ गृहापत्याप्तपशुभिःकाप्रीतिःसाधितैश्चलैः २० एवंलोकंपरंविद्यान्नश्वरंकर्मनिर्मितम् ॥ अतुल्यातिशयध्वंसाद्यथामंडलवर्तिनाम् २१ तस्माद्गुरुंप्रपद्येतजिज्ञासुःश्रेयउत्तमम् ॥ शाब्देपरेचनिष्णातंब्रह्मण्युपशमाश्रयम् २२

त्यासृष्ट्यादीसातथासत्त्वादित्रिगुणानांवर्णोलेपः स्वरूपत्वेनसंबंधोपस्थाःसातथ्याप्रकृतिः तदुक्तं त्रिवर्णावरणादुक्तात्रिगुणानांहरेर्मतिःगुणात्मकत्वात्प्रकृतिस्त्रिवर्णोतिप्रकीर्त्यते तत्रतुमकृतिस्तापतारका तुहरेर्मतिः उभयविष्णुमायोक्तज्ञातव्यमुपयंतयेतिबहूनामस्तुतत्वादेयेत्यत्राकिंपरामृश्यतइतिसंदेहपरिहारःकथमितिचेन्न बहूनांसहानिर्देशएकयाभिधयेचतु तथेवाभिधयातेषांपरामृश्यैकमुच्यते इतितदुपपत्तेः १७ श्रुतमायाविभवोराजामायाशब्दवाच्यबंधकशक्तिजयोपायंपृच्छति यथेति ईश्वरस्येयमैश्वरीतांमायाबंधकशक्तिमंजस्तरसातरत्येनंजीवंनसंसारयामीत्यनुग्रहोन्मुखिकारं यतिअन्यस्यनितरांलंघनमेवकुर्वतीत्यर्थः १८ मायासंतरणेच्छोःप्रथमसाधनंविशक्तिरितिज्ञापयन्प्रबुद्धःप्रश्नंपरिहर्तुमुपक्रमते कर्माणीति पाकविपर्यासोनामकर्मफलवैपरीत्यदुःखानिवृत्तिमुत्तानवाप्तिचमिथुनीचारिणांस्त्रीपुंसाम् १९ विद्यादिसमृद्ध्यासुखोन्नतिःस्यादित्यत्राह नित्येति २० आनित्यफलत्वात्स्वर्गादयोहेयाइत्याह एवमिति अतुल्यातिशयैर्देवैर्विषादयःपातनान्मंडलवर्तिनामुद्धरणेवर्तमानानांपथाप्रध्वंसः २१ इहामुन्निरक्तेनपुरुषेणाकार्यमब्राह्म तस्मादिति २२

१ चतुर्नामनेकेषांपदार्थानां एकयाऽभिधया एकेनशब्देन सत्त्वगुणप्रविर्देशेपि तथेवाभिधया तेषामनेकेषां मध्ये एकं परामृश्य उच्यते इतिर्थाज्यम् ॥

गुरुकुले किमनुष्ठेयमत्राह तत्रेति । गुरुश्चात्मावदेतत्तस्य स तथा आत्माविष्णुः मिथुनीचारिणामित्यनेनामिथुनानामेव श्रेयोमोक्षोनामिथुनानामित्याक्षेपः । देवाः सजायामुच्यन्ते मानुषा उभयात्मकाः । विजया एव योगेशास्तेषां यायैव योग्यता । तथातयैवमुच्यन्ते नाम्यथा तु कथंचनोतिवचनेन परिहृत्यति हरिगुरुप्रसादसाधनमाह अमाययेति २३ भागवतान्धर्मानाह सर्वत इति शिक्षेदित्यनुवर्तते साधन एकविधा उक्तबहुविधाः एषु संगः कर्तव्यः इति विधीयत इति अस्यानेकविधा इत्युत्तरं तर्हि कतिविधा इत्यस्य त्रिविधा इति तत्रापि विशेषो बहुलः स एष ग्रन्थो तरेति स्तुतः । संतस्तु त्रिविधाः प्रोक्ता उक्तमामध्यमाधमाः । उत्तमा देवतास्तत्र ऋष्याद्यामध्यमामताः । अधमामानुषास्तुष्टास्ते चापि त्रिविधामताः । तत्राधमेषु तेषां तु संगो विघ्नाय वैभवेत् । तेषामुत्तमसंगः स्य तेषां संगं परित्यजेत् । आदौ तु तेषामपि च संग उत्तमसंगतेः । साधनत्वात्तुत्याज्योयदित्यकुंन शक्यते । तदातेपितथानेपायथाविघ्नो न वैभवेत् । तदुच्चसंगतेः कापितदा दोषो न जायते । प्रयोजनाय तेषां तु संगः सर्वात्मनेष्यते । सर्वथा चैव देवेषु संगे मुनिगणेषु च । भाव्योहितं विनानेव पुरुषार्थः कचिद्भवेत् । विशेषतः स्वोत्तमेषु विना संगं न मुच्यते । स्वनीचेषु तु देवेषु विना संगं न पूर्यते । तस्मात्सत्संगे तेषु संगः कार्यो विशेषतः । अनाद्यनंतकालेषु न च हाप्यः कथंचन । सतां तदुत्तमेशे किमु विष्णौ परात्पर इति । किंच ज्ञानोत्पत्तावंतरंगं सत्संवैद्यमंतरेण विवक्षितार्थज्ञानासिद्धिर्न स्यात् अतो दुर्बलेनापि साकार्या तदुक्तं बहूपेक्षो हि जिज्ञासुरतो देहादिवृत्तये । किंचित्सत्स्वपिसंगी स्यादशक्ये सातिवर्तते । कृतकृत्यस्य जेतसंगं सदा गुरुसुरादिषु । संगी स्यात्तद्विदत्संगं विना तु सुखभागभवेत् । तस्मादनाद्यनंतैव भाक्तिगुरुसुरादिषु । अन्यत्र कृत्यावेक्षा स्यादिति संगवि

तत्र भागवतान्धर्मानां शिक्षेद्ब्रह्मात्मदैवतः ॥ अमाययानुवृत्त्या चतुष्येदात्मात्मदोहरिः २३ सर्वतो मनसो संगमादौ संगं च साधुषु ॥ दयां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वद्वयथोचितम् २४ शौचं तपस्ति तिक्षां च मौनं स्वाध्यायमार्जवम् ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं ब्रह्मसंज्ञयोः २५ सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेतनम् ॥ विविक्तचीरवसनं संतोषं येन केनचित् २६ श्रद्धां भागवतेशास्त्रेऽनिदामन्यत्र चापि हि ॥ मनोवाक्कायदंडं च सत्यं शमदमा वापि २७ श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः ॥ जन्मकर्मगुणानां च तदर्थं खिलचेष्टितम् २८ इष्टं दत्तं तपो जप्तं पूतं यच्चात्मनः प्रियम् ॥ दारान्सुतान् गृहान् प्राणान् परस्मै सन्निवेदयेत् २९

निर्णय इति २४ २५ सर्वत्र देशकालादि स्वात्मनः स्वामिन ईश्वरस्यान्वीक्षां माहात्म्यानुकूलनिरीक्षणं कैवल्यमेकाति त्वं प्रकृतिमाकृतादिमिश्राहित्यं च चीरवसनं वल्कलं संतोषमलंबुद्धिम् २६ भागवतशास्त्रे वेदादितंत्रे तदुक्तं । श्रद्धा भागवतं तंत्रे वेदे भारतपंचमे । विष्णोरव्यवधानेन वक्तृत्वात्सर्वथा भवेदिति । अन्यत्र कलाविद्यासु ज्योतिःशोच्यषु अनिर्दिष्टानि दाराहित्यं यतीनामिति शेषः । तदुक्तं कलाविद्यास्वनिर्दाषव्यवधानेन केशवे । प्रवेशाद्यतिभिः कार्यान् अन्यथानिरप्यंजयेत् इत्यादिना । श्रद्धातीति श्रद्धा सर्वसाधारणचेतनधर्मो गुणः श्रद्धास्तिक्यबुद्धिः सा द्विविधा अत्रोक्तमस्तीत्येकामात्रप्रयोजनमस्तीत्यन्या तत्र प्रयमायतेरपि कलासु कार्यानां द्वितीया प्रयोजनाभावात् उभयं च पंचरात्रादिभगवच्छास्त्रेषु कार्यं ताद्विरेषिषु शास्त्रेषु सर्वैरविशेषेण सदानिदाकार्या तदभावे तम एव पराधर्मात् अतः सुरा एव तां दनं कुर्वति सदा विज्ञातत्वात्पर्यार्थत्वात् तदुक्तं श्रद्धात्वास्तिक्यबुद्धिः स्यादित्यादिप्रतिपाद्यं न चापरमित्यंतेन किंच भवच्छास्त्रविरोधि शास्त्राभ्यासेन अंधं तमोपि भ्रूयते अंधं तमः माविशतीति श्रुतो न केवलं यतेः कलाभ्यः प्रयोजनाभावः किंचाल्पज्ञस्य गृहिणो पीती ममर्था हि शब्देन ध्वनयति गृहिणोऽप्यल्पबोधस्येति वाक्यात् २७ हरेर्जन्मादीनां श्रवणं तदर्थं श्रवणार्थं आखिलचेष्टितं आखिलव्यापारः तदर्थं भाक्तिजननार्थं हरेरखिलचेष्टितमिति वा २८ यदात्मनः प्रियं पदेहादिकं च तत्सर्वं परस्मै परमात्मने निवेदयेत् २९

कृष्णात्मैवनाथेषु पातितया मानुषेषु चापि सौहृदं शिक्षेत किमु देवादिषु उभयत्र भगवति भागवतेषु च महत्सु ब्रह्मादिदेवेषु च परिचर्या न चैतावता पूयते साधुषु नृषु स्वोत्तमोऽप्येवमर्थः ३० भगवद्यशोऽदृश्य
परस्परानुकथनं रतिः सुखं तदाधिक्यं तुष्टिरन्यत्र निवृत्तिश्च ३१ रत्यादीनां परिपाकमाह स्मरंत इति । उत्पुलकामुद्रतपुलकाम् ३२ भागवतानां प्रवृत्तिप्रकारमाह कचिदिति । परं भगवतं मनसा शर
णमेत्यनिवृत्ताः ३३ उपसंहरति इतीति तदुत्थया भागवतधर्माभ्यासोद्रेकोत्थया ३४ ब्रह्मवित्तमाः हियस्मात्तस्माद्युषं ब्रह्मणो निष्ठां ब्रह्मादिजीवराशेरुत्कर्षवक्तुमर्हथ निष्ठोत्कर्षे व्यवस्थापानां शोभ्ये
व्रतयान् अपोरिति यादवः ३५ तदुत्कर्षोऽपि जन्मादिकारणत्वेन स्वप्रायवस्थाप्रवर्तकत्वेन तदनभिभूतशक्तित्वेन मनोऽर्द्धाद्रियाभिमानि देवाज्ञात्वेन हि जननादिरहितत्वेन ज्ञातुं शक्यत इत्याशयेन मभं
परिहरति स्थितीत्यादिना । योऽस्य जगतः स्थित्यादि हेतुः स्वस्य हेतुरन्यो नास्तीत्यहेतुः स्वप्रादेषु सन्निर्दोषत्वेन स्थितः । यश्च बहिः प्रलये मुक्तौ च वर्तमानः येन देहेन्द्रियादीनि चरंति वर्तते हृदयं
मनः संजीवितानि यदधीनानि हेतुरेव तत्तत्त्वं परं सर्वस्मादुत्कर्षं अवैहीत्यन्वयः ३६ इतोऽपि हरिः सर्वोत्कृष्टः यतोऽस्य प्रसादे विनारुद्रादिदेवैर्न ज्ञेय इत्याह नैनमिति विशतिरज्ञानार्थः मनोऽदिशब्दे
न तदभिमानो लक्ष्यते अचेतनत्वेन ज्ञानक्रियासंभवात् तथाचायमर्थः मनोरुद्रादिः एतन्नाराणं न विशति न जानाति वायुतसरस्वत्यादिकमपि न विशतीत्यनुवर्तते चक्षुःसूर्यः आत्मा ब्रह्मा वायुश्चान्येमा
णाश्च अभिमानिनश्च न जानंतीत्यर्थः अपिशब्दात्तत्प्रसादेनैकदेशं जानंतीति योज्यं तत्रोदाहरणमाह यथेति यथा स्वाः अर्धेषः प्रधानाग्नेः पुत्राः अनलं प्रधानाग्नेः तदनुग्रहमंतरेण न विशंति ननु नित्यावि
योमित्वेन अनंतवेदाद्यात्मत्वाच्च श्रीज्ञातुमर्हतीति तत्राह शब्द इति निर्दोषः शब्द आगम इति निर्दोषः शब्दराशेः अभिमानिनी लक्ष्मीः बोधकादन्वयत् अवोधकं परमेश्वरादिव रल्लौकिकानंदज्ञानादिकं

एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदम् ॥ परिचर्या चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु ३० परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः ॥ मिथोरतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथजा
त्मनः ३१ स्मरंतः स्मारयंतश्च मिथो धौघहरं हरिम् ॥ भक्ताः संजातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकांतनुम् ३२ कचिद्दुर्दंत्यच्युतचितया कचिदसंतिनंदं तिवदंत्य
लौकिकाः ॥ नृत्यंति गायंत्यनुशीलयंत्यजं भवंति तूष्णीं परमेत्यनिवृत्ताः ३३ इति भागवतानुधर्मान् शिक्षन् भक्त्या तदुत्थया ॥ नारायणपरो मायामंजस्त
रतिदुस्तराम् ३४ राजोवाच ॥ नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ निष्ठामर्हथ नो वक्तुं यूयं हि ब्रह्मवित्तमाः ३५ पिप्पलायन उवाच ॥ स्थित्यु
द्रवप्रलयहेतुरहेतुरस्य यः स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सन् बहिश्च ॥ देहेन्द्रियासु हृदयानि चरंति येन संजीवितानि तदवै हि परं नरेन्द्र ३६ नैनं मनो विशति वायुत चक्षुरा
त्मा प्राणैर्द्रियाणि च यथानलमर्चिषः स्वाः ॥ शब्दोऽप्यबोधकनिषेधतया तममूलमर्थोक्तमाह यद्वृत्तेन निषेध्यसिद्धिः ३७

यत्तरयनिषेधतया आनंदो हरेर्न दृशानंदो ज्ञानरूपः नेह शज्ञानरूप इत्यादि निषेधरूपेण आत्ममूलं स्वकारणं अर्थोक्तमर्थतः परिशेषतः सिद्धत्वेनोक्तमाह अर्थशब्देनात्र परिशेषप्रमाणमुच्यते न लक्षणावृत्तिः
कथमत्राह यद्वृत्तिरिति यत्सर्वविलक्षणानंदादिकं विनानिषेध्यस्यैतन्न भवतीति निषेधवचनार्थस्य लौकिकानंदादेः सिद्धिर्न स्यात् प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वात् सास्ति अतः परिशेषप्रमाणसिद्ध्या ममितमेवेत्यर्थः
प्रतीतिार्थपरित्यज्या प्रतीतिार्थकल्पनायां किंप्रमाणमितीयंशका । ब्रह्माचार्यनं जानंति करणाद्यभिमानिनः । जानंत्यनुग्रहाद्यास्य प्रधानाग्निप्रियाचिषः । आग्निपुत्रानमस्तस्मै यमाह श्रीअतस्तुष्टं । वेदरूपापरं
देवं वै लक्षण्यात्समस्तशः । आनंदो नेह शज्ञानंद इत्युक्ते लोकोक्तः परम् । प्रतिभाति न चाभाति यथा वदंशनं विनेत्यनेन परिहृतं व्योति एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि माना मुपजीवन्तीति च ३७

१ मनोऽदीनां जडत्वेन भगवति प्रवेशाभाव उच्यते न च प्रवेशाभावोक्तेः प्रयोजनमस्ति ततो विशतिरज्ञानार्थः । तेन न विशति म जानातीत्युच्यते न चैतद्युक्तम् मनोऽदीनां जडत्वेनाज्ञातत्वं मत्संकरेण भा
वान् । अतस्तन्निषेधो नुपपन्न इत्याशंक्यताप्यर्थमनुमुखाह । मनोरुद्रादिरित्यादि । २ इन्द्रियाद्याभिमानिनः

सुसुक्ष्णविद्याविचेज्ञातव्ये विद्याविद्याचयस्वद्वंद्वोभयंसहविद्यामृत्युंतीर्त्वाविद्यामृतमश्रुतेइतिश्रुतेस्तत्रविद्यानिरूप्यअविद्यानिरूपयति सत्वमिति जीवंहरेरूपमितिप्रवदंत्यज्ञातिशेषः के
चिदादौस्मिन्मेकंनिवृत्तिगुणात्मकंप्रधानमितिप्रसंगिरिति प्रधानादिदमुत्पन्नमितिश्रुतिः सत्त्वरजस्तमइतिकेचित् सूत्रंवायुर्महान्ब्रह्माअहंरुद्रइत्येकेहरेरूपमितिप्रवदंति किंवहुनाउरुशक्तिब्रह्मैवज्ञान
क्रियार्थफलरूपतयाज्ञानक्रियाशब्देनज्ञानकर्मद्रियाण्यर्थशब्देनशब्दादिविषयाःफलशब्देनसुखदुःखेचोच्येते एषारूपत्वेनभातीत्यपरे सदसत्कार्यकारणरूपत्वेनावभातीति ननुसच्चत्वाभावादितिश्रुतेः
कार्यकारणादिरूपदर्शनस्याविद्यात्वंकथमत्राह तयोरिति तयोःकार्यकारणयोःपरंवलक्षणंभिन्नंब्रह्मेतिप्रत्ययस्मात्तस्मात्तदात्मनादर्शनमविद्येत्यर्थः । त्रिगुणात्मकंप्रधानंरजःसत्त्वंतमस्तथा । प्राणो
महानहंकाशेजीवास्तदभिमानिनः । ज्ञानात्मकानांद्रियाणितथाकर्मात्मकानिच । शब्दाद्यर्थाःसुखदुःखमितिप्रोक्तंद्रिधाफलं एतत्सर्वहरेरूपमित्याहुर्ज्ञानदुर्बलाः । सएवबहुशक्तित्वाद्भातिचैषांतथातथा । ए
वंकारणकार्यरूपसमस्तंहरिमेवतु । केचित्प्रत्ययंतिचक्षुक्तंकेचिदाहुरपंडिताः । एवंकारणकार्येभ्यःपरमानंदरूपिणं । अज्ञानाद्बहुधाप्रादुरेकंसंतंसुदुर्जनाः । रूप्यत्वात्तद्वशत्वाच्चतद्रूपचैतदीयते । ननुतस्यस्व
रूपशक्तिर्दोषानंदरूपिणः । तथाजहाजहैक्यस्यात्कुतःपूर्णाल्पमोदयोः । पूर्णाल्पज्ञानयोश्चैवपूर्णशक्त्यल्पशक्तयोः । निर्दुःखदुःखान्वितयोःस्वतंत्रपरतंत्रयोः । अतःसर्वगुणैर्युक्तंसर्वदोषविवाजंतं । अन्यामे
देनविज्ञायतमएवप्रपद्यते । निष्कृष्टंसर्वतोविष्णुंसर्वतश्चबिलक्षणं । ज्ञात्वापूर्णगुणंयातिमुक्तिनास्त्यत्रसंशयइति प्रमाणसिद्धत्वात्तुक्तएवार्थाननुसदनुविद्वत्त्वात्सर्वस्यतद्रूपत्वमिति ३८ किंच कार्याद्यभिन्नत्वेत

सत्त्वरजस्तमइतित्रिवृदेकमादौसूत्रंमहानहमितिप्रवदंतिजिवम् ॥ ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्तिब्रह्मैवभातिसदसच्चतयोःपरंयत् ३८ नासौजज्ञाननम
रिष्यतिनैधतेसौनक्षीयतेसचनविध्यतिचारिणाहि ॥ सर्वत्रशश्वदनपाद्युपलब्धिमात्रंप्राणोयथेन्द्रियबलेनविकल्पितंसत् ३९ अंडेषुपेशिषुतत्त्ववानि
स्थितेषुप्राणेनजीवउपधातितत्रतत्र ॥ छन्नेमर्तोद्रियगुणेहमिवप्रसुप्तेकूटस्थआसयमृतेतदनुस्मृतिर्न ४०

इज्जन्मादिमत्स्वप्नसंयतेनचतस्रथातस्माद्विज्ञमेवेतिमुक्तिमाह नासाविति कालत्रयसंबंधित्वात्पञ्चारिकोपनिषेधः तथाज्जन्मादिमत्पदार्थस्थत्वेनतद्वर्तमानोपचारिकब्रह्मणइत्यत्राह सर्वत्रेतिसर्वेषु
जन्मादिमत्सुपदार्थेषुशब्देकविधनविकारिअतएवानपाधिविनाशरहितंतत्रहेतुगर्भविशेषणमुपलब्धिमात्रमिति प्रकृत्यादिमश्रुतिज्ञानात्मकत्वादित्यर्थः अहंइत्यादिसत्कल्पमिदमत्राह इन्द्रियेति स
हस्रांद्रियेषुहृदयमानंदर्शनादिबलेनविकल्पितंविधिविकल्पितंदर्शनशक्तिदंभ्रवणशक्तिदंज्ञानशक्तिदमितिकथमिवप्रसुप्तेन्द्रियगतःप्राणइन्द्रियशक्त्यादर्शनादिशक्तिप्रवत्वेनाविकल्पितइति तदुक्तं यथेन्द्रियगतः
प्राणस्तेषांशक्त्याविकल्प्यते हृदिदःश्रुतिदश्चेतिमतिदोषानदस्तथा । इत्यादिमदेतोवाच्यएकएवमहाबलः हृद्यादिशक्तिस्तस्यैवपतोतान्यस्यकस्याचित् एवंतद्रूपकंब्रह्मतत्तच्छक्त्याविकल्प्यते
एकमेवमहाशक्तिप्राणस्यापिबलमिति । जीवप्राणधारणइतिधातोःहरेर्जीवशब्दाच्चत्यप्राणस्यापिशक्तिप्रवत्त्वंचयुज्यते । अहंइहजीवसंज्ञोवैमपिजीवःसनातनः । मैवंत्वयानुमंतव्यंहृदोर्जीवोमयेतिह ।
अहंश्रेयोविद्यास्यामियथाधिकारमीश्वरइतिप्रमाणादसमानदृष्टांतरस्थितयोःनित्यब्रह्मणोपेतत्त्वपदार्थस्थत्वेपितत्तदोषलेपसंबंधानास्तीतिपुक्तम् ३९ नानापोनिपुवर्तमानस्यजीवस्मदेहादेहांतराभासौ
सुमेवास्वातंत्र्यमतीतेरस्यैकयानुपपत्त्याप्राणस्यजीवोर्वत्सहावस्थानेपिपरमात्माधीनत्वाच्चहरेःसर्वोत्कृष्टस्वममतिहतमितिभावेनाह अंधेष्विति जीवस्तत्रतत्रतेपुतेषुअंडेषुपेशिषुतत्त्ववानि
स्थितेषुप्राणेनजीवउपधातितत्रतत्र ४० पेशोर्जरापुंरुहृदःसुशर्णपेशउच्यतेभूदुर्ध्वपेशोःस्यात्काचिद्ब्रह्मपीयते इत्यभिधानं । तरुपुंजजिज्ञेयुष्वनिस्थितेषुस्वेदकेषुभूस्वेदेनजातमत्कुणा

दिशरीरेषु प्रवेक्ष्यन् पूर्वदेहं हित्वा प्राणं प्रविश्य परमात्मानं प्रविष्ट्वा प्राणेन परमात्मना सहोपधावति गच्छति प्रविशति । देहादेहांतरगतौ प्रविशेत् प्राणमेव तु । जीवः प्राणः परमात्मानमेवं सुप्तावपि स्फुटम् । तद-
न्यादेवताः सर्वाः प्राणस्यैव वशे स्थिताः । ईषच्च सुप्रवर्त्तानि नैव मानुषजीववत् । स्वर्गस्थानां न तु स्वापः प्रायोदेहेपि नास्ति । मृत्तिसुप्तिप्रबोधादेर्नियंता हरिरेकराट् । तमृतेनैव चावस्थानावस्थावाच्यस्मृ-
तिः । ततस्तु देवदेवेशः प्राणः प्राणेश्वरो हरिः । न हरेरीशितात्वन्यः सहस्रवांधिको मत इति उक्तार्थे मानम् । मर्तोद्विगुणे बुद्धौ द्विगुणां गुणेशब्दादिविषयवृत्तिलक्षणव्यापा रेखेत्रे संवृतेऽप्यहमिवाहंकार-
चमसुप्ते सर्वे द्विगुणवृत्त्युपरमेण देहाभिमानाभावलक्षणार्थां सुप्तिप्राणं प्रविश्य छन्नः । प्राणेन कूटस्थे निर्विकारहृदयस्थे परमात्मन्यास परमात्मानं विशिनष्टि यमृत इति यं परमात्मानं क्रते तदनुस्मृतिः
तस्यानुस्मृतिरेव न स्यात् । एतावन्तं कालं सुखमस्वाप्समिति सुखपरामर्शो न स्यादित्यर्थः । तदा परमात्मा कृष्टशक्तित्वेनाभिमानि देवानां ज्ञानजनकशक्त्यभावो न दोषाय । तदन्यादेवताः सर्वा इत्युक्तत्वात्
४० इदानीं सर्वोत्कृष्टत्वेन सर्वस्माद्विन्नस्य सर्वोपकारकत्वेन प्रेष्ठस्य परमात्मतत्त्वस्यापरोक्ष्यं कदानुस्यादिति सोदाहरणं तत्साधनमाह यहीति पार्थिवदामघनाभचरणेषणया अनुदिनं प्रवृद्धयोऽप्याभ्यस्तया चेत-
सः सत्त्वादिगुणकर्मजातानि मलानि विधमेत्परिहरेत्तदा तस्मिन् चेतसि शुद्धे आत्मतत्त्वं परमात्मस्वरूपं साक्षादुपलक्ष्यते अपरोक्षीक्रियते कथमिव यथासवितृप्रकाशोऽमलहशौनिर्मले च धुषिद इत्यत इति ४१

यद्येव जनाभचरणेषणयोरुभक्त्या चेतोमलानि विधमेद्विधुन कर्मजानि ॥ तस्मिन् विधुदुपलभ्यत आत्मतत्त्वं साक्षाद्यथा मलदृशौ सवितृप्रकाशः ४१ रा-
जोवाच ॥ कर्मयोगं वदत नः पुरुषो येन संस्कृतः ॥ विधूयेद्वा शुकर्माणि नैष्कर्म्यं विंदते परम् ४२ एवं प्रश्नमृषीन् पूर्वमपृच्छं पितुरन्तिके ॥ नाब्रुवन् ब्रह्मणः
पुत्रास्तत्र कारणमुच्यताम् ४३ आविर्होत्र उवाच ॥ कर्मा कर्मविकर्मेति वेदवादानुलौकिकः ॥ वेदस्य चेश्वरात्मत्वात् तत्र मुह्यंति सूरयः ४४ परोक्षवादो
वेदोऽयं बालानामनुशासनम् ॥ कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा ४५

निमित्तान् योगं श्रुत्वा कर्मयोगं पृच्छति कर्मयोगमिति येन केन प्रकारेण संस्कृतः शुद्धः ४१ ब्रह्मणः पुत्राः सनकादयः कारणं परिहारवचने निमित्तम् ४३ आविर्होत्रः जानन्तोपि हि दुर्ज्ञेयः प्रश्नोऽयं ज्ञा-
निनामपि । इति वेदयितुं ब्रह्मपुत्रानोचुर्निमित्तं पुर इति वाक्यात् ज्ञानिनामपि दुर्ज्ञेयत्वं निमित्तमित्यभिप्रेत्यतः प्रश्नपरिहारः आदौ न कृत इति सूचयन् प्रश्नं परिहरति कर्मेति इदं कर्ममशस्तं इदं कर्मकर्तुं मयो-
ग्यं इदं विकर्मविरुद्धं कर्मेति वेदगतो वादो विचारो न लौकिकः लोकविषयो वेदबहिर्मुखजनगोचरो न भवति किंतु वेदविचारकुशलपुरुषविषय एवेत्यर्थः कुतस्तत्राह वेदस्येति च शब्द एवार्थः ईश्वरात्मत्वाद्ये-
श्वरविषयत्वादेव वैदिकानामपि तत्पसादं विना सुज्ञेयोनेति भावेनाह तत्रेति तत्र वेदार्थविचारे ४४ ननु वेदस्येश्वरविषयत्वं कथं पुञ्जते स्वर्गकामोपजेतेत्यादिकर्मविषयत्वप्रतीतेरत आह परोक्षेति प-
रोक्षतो वादो वचनं यस्य स तथा अयं वेदो मुख्ययावृत्त्या साक्षाद्वाच्यमुख्यया कर्मच किमर्थमेवं कल्प्यते इत्यत्राह बालानामिति अल्पज्ञानिनामनुशासनं कुर्वन् वेदोतः करणशुद्धयेदुष्कर्ममोक्षाय
ब्रह्मार्णवमुद्रया तदुद्दिश्य कर्माणि विधत्ते । कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं स गच्छत्यादिलक्षणो हि यस्मात्तस्मादुभययापि ब्रह्मविषयत्वमविदितं वेदस्य एकस्योभयविषयत्वं कुत्र दृष्टं तत्राह अगदं यथेति यथा
चैकमेव द्रव्यमप्यजनकं तदेवौषधीकृतमप्यधं परिहर्तुं भवति तथेत्यर्थः यद्वैकं पृष्ठकं चिकित्साभेदात् उच्यते तपोऽपरिहाराय प्रभवति प्रकृतेऽपि तथेति ४५

वेदस्यापौरुषेयत्वेन विमलभादिदोषाभावादज्ञेनापि वेदोक्तं कृतं सुकर्मैत्याशंक्य भगवदज्ञकृतं विकर्म तत्तज्ज्ञानकृतमेव सुकर्म इति विविनक्ति नाचरेदिति स्वयं सर्वपूजितमिदमिष्टं देवं न जानातीत्यत्रः अतएवा
जितेन्द्रियः विषयलपटः पोना पुरुषो वेदोक्तं कर्माचरेत्करोति समृत्योर्मृत्युमतीव दुःस्वमुपैतिकेन कारेणेनेत्यत उक्तम् विकर्मणेति वेदोक्तकर्मणो विकर्मत्वं कुत इत्यत उक्तम् अधर्मेणेति एष मे सर्वधर्माणां ध
र्मोधिकतमो मतः । यद्रक्तपापुंढरीकाक्षं स्तवैरर्चयन्नरः स देति भीष्मोक्तेरनेवं विकर्मणोऽधर्मत्वात् । यद्यनेवं वित् महत्पुण्यकर्म करोति तद्वास्याततः भीषत एवेति श्रुतिरिदं शब्द आददाति । अनेनेश्वरार्पणमो
षधमेव कर्मणो नश्वरफलरोगविनाशयान्तिर्यमुसदेतुरित्युक्तं भवति ४६ तर्हि स्वर्गलोकेन भयं किंच नास्तीति श्रुतिः कथं संगच्छत इति तत्राह रोचनार्थमिति अल्पबुद्धेर्बहिर्मुखस्य योग्यस्य उत्पिपादायेषुर्द
यालुरिव तस्मिन् बुद्धश्च वत्पारार्थगुहजिह्विकान्यापमनुसंदधानो मधुरं मुक्तिफलं गभीरं कृत्य स्वर्गादिपुष्पं मधुररसमिव प्रकाशयत दर्पे कर्मविदधान अधीतश्रुतवेदार्थस्य समुत्पन्नजिज्ञासस्य क्षणभंगुरफलत्वात् स्व
र्गादिवैराग्यमुत्पाद्य श्रीनारायणचरणारविंदभाक्तिमुत्पाद्य तदुपासनासंभृतसांवेत्संजातप्रसादसुलभापवर्गे तात्पर्यपर्यवसायिनी फलश्रुतिः संगता भवतीति । अज्ञात्वा कुर्वतः कर्मस्वलनात्पापकारणं । बदेवार्प
यतो विष्णोर्मेव पापायतद्भवेत् । मनोदोषविहीनस्य न तु दोषवतः कश्चित् । सत्सुकेशवर्षेषु कमशोभति हीमता । असद्रक्तिस्तथास्नेहो बहुमानमथापि वा । स्वोत्तमानां प्रियत्यागादात्मा प्रियकर्षया । अधिके ज्ञे

नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रियः ॥ विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैतिसः ४६ वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसंगोऽर्पितमीश्वरे ॥ नैष्कर्म्या लभते सिद्धिरो
चनार्थफलश्रुतिः ४७ यथा शुद्धदयग्रंथि निर्जिह्विः परात्मनः ॥ विधिनापचरेद्देवं तत्रोक्तेन च केशवम् ४८ लब्ध्वा चाव्यग्रमाचार्ये तेन संदर्शिता गमः ॥
महापुरुषमभ्यर्चन्मूर्त्याभिमतयात्मनः ४९ शुचिः संमुख आसनिः प्राणसंयमनादिभिः ॥ पिंडसंशोभ्य संन्यासकृतरक्षोऽर्चयेद्दरिम् ५० अर्चादौ हृदये वापि
यथा लब्धोपचारकैः ॥ द्रव्यक्षित्यात्मलिङ्गानि निष्पाद्य प्रोक्ष्य चासनम् ५१ पाद्यादीनुपकल्प्याथ संनिधाप्य समाहितः ॥ हृदयादिकृतन्यासो मूलमंत्रे
ण चार्चयेत् ५२ सांगोपांगं सपार्षदां तांतां मूर्तिस्वमंत्रतः ॥ पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवासो विभूषणैः ५३ गंधमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः ॥
सांगं संपूज्य विधिवत्स्तवैः स्तुत्वानमेद्दरिम् ५४

वनीचोच्चभाक्तिर्व्यत्यास एव वा । स्वोत्तमस्यात्मनो वै स समस्नेहो यवा भवेत् कार्येषु बहुमानो वा स्वात्मनः समतापि वा । आधिक्ये किमुपकल्प्यमात्मनः शक्तिहापनम् । शक्तस्याशक्तवत्कर्म मनोदोषाहसीरिता ।
इत्यनेनोक्ततात्पर्यार्थो बोद्धव्यः ४७ इदानीं भगवदर्वचनप्रकारं कथयति यथा चिति तत्रोक्तेन चराणेनेन ४८ तत्रोक्तसंमदाय यजानतः कथमर्चनाघटत इति तत्राह लब्ध्वाति अव्यग्रमिति
क्रियाविशेषणं बहुकालं परीक्ष्याचार्यलब्धेत्यस्मिन्नर्थवर्तते तेनाचार्येण संदर्शिता गमः सम्यक्दर्शितशास्त्रसंमदायः ४९ पिंडं शरीरं सम्यक्कर्मभ्रातरन्यासेन कृतात्मरक्षः । परस्मैव गुरुः शिष्यो शिष्यो मिगु
रुमात्रजेत् । अन्यथानरकायैव प्रायश्चित्तं गुरोस्तथेत्यनेनाप्यमत्त्वमुभयोरप्यपेक्षितमिति अत्रोक्तक्रियाविशेषणत्वेन प्रयुक्तमिति ५० अर्चाकारिणां वाहुविध्यादधिष्ठानविशेषमाह अर्चादाविति द
व्यालिङ्गं शिलाद्यं क्षितिलिङ्गं स्थंडिलं आत्मलिङ्गं मनोऽल्लक्षणं । द्रव्यालिङ्गं शिलाद्यस्यादात्मलिङ्गं मनोऽल्लक्षणं । अथवा स्थंडिलं चैव विष्णोर्लिङ्गं प्रकीर्तितमिति अस्मादयमेवामविशेषोर्थः ५१ हृदयादिकृत
मंत्रन्यासः सांगोपांगमंगमंत्रवाच्यमूर्तिभिः सहिताम् ५२ ५३ ५४

तन्मयतत्त्वधानं विष्णोर्भूत्योहमित्येवं सदास्याद्भगवन्मयः नैवाहंविष्णुरस्मीतिविष्णुः सर्वेश्वरोहजः । इतिवचनात्स्वामित्वमेवार्थाननुतत्स्वरूपत्वं स्वमात्मानमित्युत्तरत्रैक्यविधानादत्रापिसएवार्थः किं नस्यादितिचेन्न स्वस्वतंत्रमात्मानंव्याप्तमित्यर्थोपपत्तेः । स्वादानात्स्वात्मनोव्याप्त्याविष्णुः स्वात्मेति कथ्यते । नतुजीवस्वरूपत्वात्सहिविश्वेश्वरः प्रभुरितिप्रमाणोपेतत्वात्तद्विशब्देनास्वार्थस्यबहुप्रमाण प्रसिद्धिद्योतयति ५५ ५६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविज०टी०तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ स्वच्छंदजन्मभिःस्वेच्छावतारैः कर्ताकरिष्यति १ द्रुमिलःभगवद्वृणकर्मणामनंतत्वात्प्रश्लोदुपरि हारइतिभावेनाह योवाइति २ नन्वेवंचेष्टोकेप्रश्रयतिवचनेगुरुशिष्यभावौचनस्तइतिदोषपरिहाराययथाशक्तिप्रवक्ष्यामीत्यभिसंधायाह भूतैरिति भूतैरित्युपलक्षणं । महदहंकारौपंचभूतानिचप दाससर्जतदापुरुषाभिधानमवाप यदाचमहदादिचतुर्विंशतितत्त्वैःविराजंभ्रष्टांडाख्यंपुरंविरचय्यस्वांशेनतस्मिन्प्रविष्टःतदापुरुषाभिधानमवाप । यदाचात्मसृष्टैःपृथिव्यादिपंचभूतैर्ब्रह्मांडांतःपुरंजातावे कवचनं पुराणिशरीराणिविरचय्यस्वांशेनपुरुषरूपेणतस्मिन्प्रविष्टःतदापुरुषाभिधानमवाप । विष्णोस्तुपुरुषाख्यानित्रीणिरूपाण्यथोविदुः । प्रथमंमहतःसृष्टद्वितीयंत्वंडसंस्थितं । तृतीयंदेहिनादेहेतानि ज्ञात्वाविमुच्यत इति । पुरुषरूपविष्णुज्ञानस्यमुक्तिहेतुत्वोक्तेःसाक्षात्साक्षिदानंदानिपुरुषरूपाणिविष्णोरभिजानीतिज्ञातव्यं । नरःपुरुषःतेनसृष्टंनारंतस्याश्रयोनारायणः नरसृष्टत्वानारंभ्रह्मांडंतदाश्र

आत्मानंतन्मयंध्यायनमूर्तिसंपूजयेद्धरेः ॥ शेषमाधायशिरसिस्वधाम्गुह्यास्यसत्कृतम् ५५ एवमध्यर्कतोयादावर्चयेद्बृहदयेचयः ॥ यज्ञेश्वरंस्वमात्मानम चिरामुच्यतेहिसः ५६ ॥ इतिश्रीभागवतेम०एकादशस्कंधेवसुदेवनारदसंवादेजायंतेयोपाख्यानेविदेहप्रश्नेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ राजोवाच ॥ यानिया नीहकर्माणि यैर्यैःस्वच्छंदजन्मभिः ॥ चक्रेकरोतिकर्तावाहरिस्तानिब्रुवंतुनः १ ॥ द्रुमिलउवाच ॥ योवाजनंतस्यगुणाननंताननुक्रमिष्येत्सतुबालबुद्धिः ॥ रजांसिभूमेर्गणयेत्कथंचित्कालेननैवाखिलशक्तिधाम्नः २ भूतैर्यदापंचभिरात्मसृष्टैःपुरंविराजंविरचय्यतस्मिन् ॥ स्वांशेनविष्टःपुरुषाभिधानमवापनारा यणआदिदेवः ३ यत्कायएषभुवनत्रयसन्निवेशोयस्येन्द्रियैस्तनुभृतामुभयेन्द्रियाणि ॥ ज्ञानांशकेनविशतोबलमोजईहासस्वादिभिःस्थितिलयोद्भव आदिकर्ता ४ आदावमुच्छतधृतीरजसास्यसर्गेविष्णुःस्थितौक्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः ॥ रुद्रोप्ययायतमसापुरुषःसञ्जाद्यइत्युद्भवस्थितिलयाःसततंप्रजासु ५

योक्तेनरस्यविद्यमानेनारंशरीरंतदाश्रयोपि संसारिव्यावृत्त्यर्थंआदिदेवइति ३ एतदेवविशिष्टं यत्कायइति भुवनत्रयसंनिवेशोयस्यकायेशरीरेभगवच्छरीराधारत्वेनवर्ततइत्यर्थः । तनुभृतामुभयेन्द्रि यानिज्ञानकर्मात्पापकानीन्द्रियाणियस्यहरेरेन्द्रियैःप्रेरितानिप्रवर्तते अनेनशरीरांतस्थत्वमुक्तं कथंप्रेरकत्वमित्यतउक्तं ज्ञानांशकेनेति ज्ञानस्वरूपेणांतःशरीरंविशतः नकेवलंश्रवणादीनिपादिन्द्रियमेरि तानिआपितुबलादीन्यपीत्याह बलमिति सत्त्वादिभिर्गुणैःस्थितिश्चलपञ्चउद्भवश्चस्मात्सतयाअतआदिकर्तेत्युच्यते ४ एतदेवविष्णोति आदाविति अस्पृजगतःसर्गेतादध्यैसप्तमीसृष्ट्यर्थरजसागुणेनतं ब्रह्माणंसृष्टादावभ्रेतदंतर्पापित्वेननाम्नाशतधृतिःशतानंदोअक्षेप्यमूत्रमस्यस्थितौनाम्नाविष्णुरभूत् स्थित्यैहेतुत्वंवक्ति क्रतुपतिरिति कतवोद्विजधर्माध्यानिमित्तान्येतेर्जगत्स्थापयतीत्यर्थः । सत्त्वेनेतिश्रा व्तमसागुणेनास्थाप्यपापसंहरद्रसृष्टातदंतर्पापित्वेननाम्नारुद्रोभूदतःसञ्जाद्यःपुरुषाकारेणवत्तत्साधननाम्नापुरुषोभूदितिभावः । उपसंहरति इतीति सततमितिबीप्सोपलक्षणं कालंकालंप्रजासुउद्भव स्थितिलयाइति एषमकारेणहरेर्वर्तते नान्यस्मादितिनिश्चितं तदुक्तं ब्रह्मणिस्थोसृजद्विष्णुःस्थित्वा रुद्रेस्वमभयत् पृथक्स्थित्वाजगत्पातितद्विज्ञायाहृपोहरिरिति अतइयंकल्पनाच्छिन्नमंतव्यम् ५

इरीरूपोत्तरैरपि निजगतिस्थितिकरोतीत्याशयेनमाहात्म्यप्रकटनपूर्वकं तान्पाह 'धर्मस्येवमादिमा । धर्मस्यसकाशात्तपआलोचनइतिधातोः आलोचनंनिश्चयज्ञानंस्वमात्मानंनतपतिजानातीतिस्वतपाः स्वतपमृतप्रभावोवस्यसःस्वप्रभावःस्वविषयज्ञानरूपआसीत्स्वरूपभूतप्रभावरूपधेत्यर्थः स्वशब्दःपदद्वयेनसंबध्यते अवतारमयोजनमाह नैष्कर्म्येति नैष्कर्म्यलक्षणयोगंशुक्तिसाधनंज्ञानप्रवदस्वप्रच जनशिक्षार्थयोगमुपासनालक्षणध्यानंचचारुतावतारमयोजनोपिलोकानुग्रहकातरोभ्रमावेकजआश्रमविशेषआस्तेइत्याह अद्यापीति ६ श्रीनारायणंप्राणंचविनान्यान्सुरानापिपरेज्ञानप्रतिबाधिनःका मादयः आविशंतिकिमुतान्यानिनिभावेनेद्रस्याज्ञानहरेर्महिम्नोऽप्रतिहतत्वंचप्रकटयितुंवक्ति इन्द्रोपीति । एषनारायणोनाकसुखंनानाकेविद्यमानंसुखमैश्वर्यलक्षणंजिघृक्षति गृहीतुमेच्छतीतिनिरूप्य ज्ञान रूपानपिसुरान्विनाप्राणंकचित्तपरे । आविशंतिल्लतस्तेषामज्ञानादिनतुस्वतः । अथैनमेवमाप्रोद्योयंमध्यमःप्राणःएवमेतादेवताःपाप्मनाविद्धाइत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योयमर्थःसिद्धः । सकामोवदयुपा र्ण्यंबदरीत्युपपदाश्रमेत्याख्यायस्यसतथातंबदरिकाश्रमं अप्सरोगणादिभिःसहगत्वास्त्रीणांप्रेक्षणेषुभिर्नयनलक्षणशरैरविध्यत् । असुंभगवंतमितिशेषः । तस्यहरेर्महिमामाहात्म्यंनजानातीत्यतन्महि म्नःउपलक्षणमेतत्इन्द्रादिरप्येवंअनेनमुख्यप्राणोविभगवदनुग्रहादसुरकृतपीडायाअविषयः । किमुतहरिरसुराविष्टकामादिपीडायाइतिन्यायोपार्शितः । तंहासुराक्रुधाविदध्वसुर्यथाश्मानमाखणमृत्वावि

धर्मस्यदक्षदुहितर्यजनिष्टमूर्त्यांनारायणोनरइतिस्वतपःप्रभावः ॥ नैष्कर्म्यलक्षणमुवाचचचारयोगंयोद्यापिचास्तक्रुषिवर्यनिषेवितांघ्रिः ६ इन्द्रोपि नाकसुखमेषजिघृक्षतीतिकामंन्ययुक्तसगणंसवदयुपाख्यम् ॥ गत्वाप्सरोगणवसंतसुमंदवातैःस्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिम्नः ७ विज्ञायशक्रकृतमक्रममा दिदेवःप्राहमहस्यगतविस्मयएजमानान् ॥ माभैर्विभोमदनमारुतदेववध्वोगृहीतनोबलिमशून्यमिमंकुरुध्वम् ८ इत्थंब्रुवत्यभयदेनरदेवदेवेसब्रीडनम्र शिरसःसघृणंतमूचुः ॥ नेयंविभोत्वयिपरेविकृतिर्विचित्रास्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे ९ त्वांसुन्वतांसुरकृताबहवोतरायास्तान्कोविलंघ्यपरमंब्रजता त्पदंते ॥ नान्यस्यबर्हिषिबलिर्ददतस्वभागंधत्तेपदंत्वमवितायदिविघ्नमूर्ध्नि १० क्षुत्तृष्ट्रिकालगुणमारुतजैह्वयशैश्व्यादस्मादपारजलधेरातितीर्थकेचि त् ॥ क्रोधस्ययांतिविफलस्यवशंपदेगोर्मज्जंतिदुश्चरतपश्चवृथोत्सृजंति ११

धंसतैवैवाविध्वंसमानाविध्वंसोविनेशुरितिश्रुतेः ७ अक्रमंअस्थानेपदव्यासमन्यायलक्षणं इममाश्रमम् ८ आविकृतिःअविकारः स्वारामाश्रधीराश्स्वारामधीराःतेषानिकरःसमूहस्तेनानतंपापपथंयस्यसत यातस्मिन् ९ भवतामल्पशक्तित्वादविकारःकिंनस्यादित्याशंक्यवर्यंभवंतंप्रत्यरूपबलाअन्याप्रतिबलवंतइतिभावेनाहुः त्वमिति । सुन्वतांभजमानानांयेअंतरायाःकस्तान्विलंघ्य तेपरमंदंब्रजता त् नकोपि ब्रजतिचेत् क्रोवायुरेव नान्यइत्यर्थः सावाण्पादेवतेतासादेवतानांपाप्मानंमृत्युमपहत्याथैनामृत्युमपवहस्तापदामृत्युमपत्यसुखसोभिरभवादितिश्रुतिश्रोक्तार्थेबलवत्प्रमाणं । नन्वेवंतर्हिवायु मंतरेणभजतामितेरपीभगवत्प्राप्तिलक्षणांमुक्तिर्नस्यादित्याशंक्य भगवदनुग्रहेसतिकाप्यापहुस्तरानस्यादितिभावेनाहुः नेति त्वमविताबर्हिषिस्वभागंददतःपुंसोपदिविघ्नमूर्ध्निपदंतेतर्हिसवालिरन्यस्वनत वैव यदिविघ्नमूर्ध्निपदंदध्यात्तर्हिबलिरपित्वत्मीतिजनकोनस्यात् नचापंतया तस्मात्तर्केणभक्तेःप्राधान्यंतथैवविघ्ननिवृत्तिरितिदर्शितंभवति १० किंबहुनाकामादिजयादपिक्रोधजयएवदुःसाध्यःतवसोपिगो प्यदतरणवत्सुशकइतिविज्ञापयंति क्षुत्तृष्ट्रिवि चत्वारोमासाःशीतकराःचत्वारउष्णहेतवःचत्वारोवर्षहेतवइतित्रिकालगुणाः शीतोष्णवर्षसंज्ञाः जैह्वयंजिह्वाभवंशीश्व्यांशिश्रमभवंध्वसनं क्षुदादिव्यसनमया दपारजलधेरातितीर्थेउत्तीर्थयेकेचिदपंकिताःभवदनुग्रहरहिताःविफलरूपप्रतिक्रियाकरणशक्त्यभावेनफलरहितस्यात्मनाशादिविविधफलस्यक्रोधस्यवशंपांतितेगोर्मज्जंति दुश्चरतपश्चवृथोत्सृजंति ११

इतिशब्दःप्रभृतिवचनः १२ रूपिणीःप्रशस्तरूपाः १३ बृहध्वंस्तीकुरुत १४ सुराणांवादिनःवादिग्रहणपटवः १५ १६ येयेहरेरवतारास्तेतेसर्वेप्येवंविधमाहात्म्यांबुधयशितज्ञाप्यते
हंसस्वरूपीति । विष्णुःकलयाहंसरूपवतीर्णोजगतांशिवायात्मयोगंपरमात्मज्ञानमवदत् । एवंदत्तादावप्यन्वेतव्यम् । कुमारोनामहरेरूपातरंसनत्कुमारादियोगीश्वरज्ञानोपदेष्टा । कुमारनामातु
हरिर्वह्मचारीवपुःस्वयं । सनत्कुमारायपरंप्रोवाचजगदीश्वरइत्यनयास्मृत्या । विष्णोःसनत्कुरारूपाच्छुभुवुर्ज्ञानमुत्तमम् । सनत्कुमारप्रमुखायोगेशःपरमेश्वरात् इत्यनयाचोक्तार्थःसिद्धइति इयास्येहय
ग्रीवावतारे तेनमधुभिदाश्रुतयआहताः १७ मारस्येवतारेइलाभूमिर्गुप्ता अप्ययेप्रलयेस्तत्प्रवृत्तौनाममनुःसतःश्रवणश्रुताःअंभसःक्षमासुद्धरतोहरेःक्रोडेवराहावतारेदितिजोहिरण्याक्षोहृतः । अमृतो
त्पत्तयेक्षीरसमुद्रोन्मयनेमंदराद्रिः तापसोनामहरिरिभराजंमहादमुंचत् १८ व्यासावतारेसंस्तुन्वतःश्रमणाभिःसंगानृषींश्चसंसाराब्धिपतितानुसंसाराब्धेरममुंचत् । सुपर्णाक्षपयोव्यासंनाथमा

इतिप्रगृणतांतेषांस्त्रियोत्पद्भुतदर्शनाः ॥ दर्शयामासशुश्रूषामर्चनंकुर्वतीर्विभुः १२ तेदेवानुचरादृष्टास्त्रियःश्रीरिवरूपिणीः ॥ गंधेनसुमुहुस्तासां
रूपौदार्यहृतश्रियः १३ तानाहदेवदेवेशःप्रणतानप्रहसन्निव ॥ आसामेकतमांवृहध्वंसुवर्णास्वर्गभूषणाम् १४ ओमित्यादेशमादायनत्वातंसुरवादिनः ॥
उर्वशीमप्सरःश्रेष्ठांपुरस्कृत्यदिवंययुः १५ इंद्रायानम्यसदसिश्चण्वतांत्रिदिवौकसाम् ॥ ऊचुर्नारायणबलंशक्रस्तत्रासविस्मितः १६ हंसस्वरू
पमवददच्युतआत्मयोगंदत्तःकुमारःश्रवणमोभगवानुपितानः ॥ विष्णुःशिवायजगतांकलयावतीर्णस्तेनाहतामधुभिदाश्रुतयोहयास्ये १७ गुप्ताप्ययेम
नुरिलाःश्रवणश्रमात्स्येक्रोडेहतोदितिजउद्धरतोभसःक्षमाम् ॥ कौर्मेधृतोद्रिरमृतोन्मयनेस्वपृष्ठेग्राहात्प्रपन्नमिमराजममुंचदार्तम् १८ संस्तुन्वतोब्धिपति
ताञ्छमणानृषींश्चशक्रंचवृत्रवधतस्तमसिप्रविष्टम् ॥ देवस्त्रिवोसुरगृहेपिहिताअनाथाजघ्नेसुंद्रमभयायसतांवृत्तिहे १९ देवासुरेयुधिसदैत्यपतीन्सुरार्थे
हत्वांतरेषुभुवनान्यदधात्कलाभिः ॥ भूत्वाथवामनइमामहरद्वलेःक्षमांयाञ्छालेनसमदाददितेःसुतेभ्यः २० निःक्षत्रियामकृतगांचत्रिःसप्तकत्वोरामस्तु
हैहयकुलाप्ययमार्गवाभिः ॥ सोऽब्धिबबंध दशवक्रमहन्सलंकांसीतापतिर्जयतिलोकमलंघ्यकीर्तिः २१ भूमेर्भरावतरणाययदुष्वजन्माजातःकरिष्यति
सुरैरपिदुष्कराणि ॥ वादैर्विमोहयतियज्ञकृतोऽतदर्हान्शूद्रान्कलेःक्षितिभुजोन्यहनिष्यदंते २२ एवंविधानिकर्माणिजन्मानिचजगत्पतेः ॥ मूरिणि
मूरियशसोवर्णितानिमहाभुज २३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेवसुदेवनारदसंवादेजायंतेयोपाख्यानेविदेहप्रश्नेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ६३ ॥

नाययुःसदा । धर्वातेनिवर्तयास्माकमुमुग्धीविचवादिनः । इतिवचनात्व्यासावतारेइयंकेतिज्ञाप्यते नृसिंहेनरसिंहावतारेतमसिप्रविष्टंकर्तव्यमूढमिद्रं वृत्रवधतोपोषादममुंचत् । सताममपापासुरैर्द्रुजघ्ने
असुरगृहेपिहिताः अनाथाःदेवस्त्रियःअप्सरसश्चव्यमोचयदिति । स्मरणाच्चनृसिंहस्यशक्रोमुकोबृहद्वधात् । हिरण्यकहृतायापितथैवाप्सरसांगणाइतिवचनसिद्धेयंकथा १९ उपैद्रुकोक्षीरःदेवासुरयुजे
सुरार्थेदैत्यपतीन्हत्वा अंतरेषुमन्वन्तरेषुभुवनान्यदधात्वामनोभूत्वायाञ्छालेनबलेरिमांक्षमांअहरत् हत्वाचतामदितेःसुतेभ्यःसमदादित्यन्वपःतदुक्तं उपैद्रुकोपीभगवान्प्रतिमन्वन्तरंविभुः । असुरान्दंतिनि
यतंश्चाददेवेचवामनइति २० निःक्षत्रियाभिपरहिताहैहयकुलाप्ययार्थंउज्ज्वलितमार्गवाभिःशुगुकोत्पदभिःलंकांमहन्हतवान्दशवक्रंषाहन्हतवान्लोकंजयति २१ बुद्धोपसकृतोवादैर्विमोहायति
कलकीकलेरितेशूद्रान्क्षितिभुजोन्यहनिष्यत् २२ निगमयति एवंविधानीति २३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ६३ ॥

श्रुतभगवद्भक्तलोकविशेषो राजा भगवद्विमुखानां कस्मिन् स्थाने स्थितिरिति पृच्छति भगवंतमिति हे आत्मवित्तमाः १ हरेः पितृत्वेनात्यंतोपकर्तृत्वात्तदभजनादिद्वेषोऽपातहेतुरितितदमक्तानां तम
स्येव निष्ठेति वक्तुं भगवदवयवेभ्यो वर्णाश्रमाणामुत्पत्तिप्रकारमाह मुखेति शमादिगुणैः २ एषामुत्पन्नानां मध्ये आत्मप्रभवं स्वोत्पादकं पितरमित्यर्थः पितुर्हरेः स्थानाद्वैकुण्ठादिलक्षणाद्ब्रह्माः ३ श्रुत्या
द्यर्थाविचारानां धकृतत्वेन दूरीकृतहरिकथाश्रवणकीर्तनादिसाधनानां श्रद्धादीनां श्रेयःसाधनमाह दूरे हरिकथा इति भवादृशानामनुकंपाविषयत्वेन हरिकथाश्रवणादधिकारिणः स्फुरिति भावः अच्यु
तस्य कीर्तनं येषामस्ति ते अच्युतकीर्तनाः ते च दूरे ४ विप्रादीनां हरिभक्तप्रभावे श्रुतिविचारो न मोक्षहेतुरित्याह विप्र इति विप्रादयः श्रौतेन श्रुतिविचारयोग्येन जन्मना हेतुना हरेः पदांतिकं प्राप्ता हरि
पदसमीपप्राप्तिर्योग्याः यद्यप्यथापि आम्नायेन सहवादः विवादोऽप्येवमस्तीति आम्नायवादिनः हरिभक्तिलक्षणमुख्यार्थापरिज्ञानात् मुह्यंतितत्त्वं जानंत्येतो जन्मादिकं अग्रयोजकं किंतु हरिभक्तिरेवेत्यर्थः ५
मनुबेदोक्तकर्मणां तत्त्वज्ञानोत्पत्तेः कथं तेषां मोक्षः कर्मणा ज्ञानमातनोतीति श्रुतेरित्याशंक्य आम्नायविवादित्वेन संप्रकृतदुदितकर्मत्वापरिज्ञानादिदोषग्रस्तत्वादित्याह कर्मणीति अकोविदत्वे हे
तुः स्तब्धा इति तत्र मूर्खा इति मूढत्वेन अन्यतः श्रोतुं शक्यमित्यतः पंडितमानिन इति अतो मूढाः पयामाध्यास्वर्गादिमधुवादिन्यागिरासद्योमधूनीगरतीवस्थितावाचा उत्सुकाः जिह्वारसंस्वतः तथा

राजोवाच ॥ भगवंतं हरिं प्रायो न भजंत्यात्मवित्तमाः ॥ तेषामशांतकामानां कानिष्ठा विजितात्मनाम् १ चमस उवाच ॥ मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः
सह ॥ चत्वारोजज्ञिरे वर्णागुणैर्विप्रादयः पृथक् २ य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् ॥ न भजंत्यवजानंति स्थानभ्रष्टाः पतंत्यधः ३ दूरे हरिकथाः केचि
दूरे चाच्युतकीर्तनाः ॥ स्त्रियः शूद्रादयश्चैव तेऽनुकंप्या भवादृशाम् ४ विप्रो राजन्यवैश्यौ च हरेः प्राप्ताः पदांतिकम् ॥ श्रौतेन जन्मनाथापि मुह्यंत्याम्नायवादि
नः ५ कर्मण्यकोविदाः स्तब्धा मूर्खाः पंडितमानिनः ॥ वदंति वादकान् मूढाययामाध्यागिरोत्सुकाः ६ रजसाधोरसंकल्पाः कामुका अभिमन्यवः ॥ दां
भिकामानिनः पापाविहसंत्यच्युतप्रियात् ७ वदंतितेऽन्योन्यमुपासितश्रियोगृहेषु मैथुन्यपरेषु चाशिषः ॥ यजंत्यसृष्टास्त्रविधानदक्षिणावृत्त्यै परं प्रतिपशून्
तद्विदः ८ श्रिया विभूत्या भिजनेन विद्यया त्यागेन रूपेण बलेन कर्मणा ॥ जातस्मयेनांधधियः सहेराश्चरात्सतो वमन्यंत हरिप्रियात्सखलाः ९ सर्वेषु शश्वत्तनु
भृत्स्ववस्थितं यथा स्वमात्मानमभीष्टमीश्वरम् ॥ वेदोपगीतं च न शृण्वते बुधामनोरथानां प्रवदंति वार्तया १०

वादकान् स्वर्गादिविषयवचनविशेषान्वदंति ६ किंचात इति अत आह रजसेति तत्र जनितेन रजसारागेण घोरो निधुरः पञ्चालं मनादिलक्षण संकल्पोऽपेपांते तथा कामुकाः विषयलोभुपाः तद्विप्रकर्तृन् अ
भिमन्यवः अभितः मन्युरेव प्रधानोऽपेपांते तथा एवं विधाः पापाः अच्युतप्रियात् विहसंति पृथक् पृथक् दोषानुक्ता विहसंतीत्यन्वयः ७ एतदेव विवृणोति वदंतीति गृहेषु स्थित्वा न्योन्यमाशिषोपाक्यमबंधा
म् निजगुणोत्कर्षलक्षणान्वदंति तत्र हेतुरुपासितश्रिय इति किंचासृष्टास्त्रविधानदक्षिणावृत्ता भविष्युः कुरुदक्षिणाः परं केवलं वृत्तैर्जीवनोपापार्थपशून् जादंति नत्वा लभंते कुतोऽतद्विदस्तत्त्वाज्ञा
८ श्रिया शरीरकां त्यागिभूत्या अणिमाचैश्वर्येण श्रीविभूत्या विना जातस्मयेन समृद्धयदेन अवमन्यंते अवजानंति ९ हरिमियावज्ञानमेव हर्षवज्ञानं तथा पीदमधिकमिति भावेनाह सर्वेऽप्येति
रेः शश्विषामावदसिद्धरूपावज्ञाकर्तृकारं संगच्छत इत्यतो वात दवज्ञानमकारमाह सर्वेऽप्येति तत्र हेतुमाह अबुधा इति हर्षवज्ञानोपे श्रीसेवाया विष्णुसेवात्वाच्च दूतां कथमधः पातः स्यादिति यथासांका
वेतुनिःपुन्यवज्ञापश्रियमेव बुधासते उपेक्षवाद् हरिते तु भूत्वा पाप्याः पतंत्यधः इत्यनेन परिहर्तव्या राजशील्यभावे प्रकृतिवर्गमीत्यादिप्रयोननमभीष्टकलातुष्यात् हृदयंगमजननीत्यभावे परिगृह्यमीति

रपिमोदेतितत्साधकाभावादेवं कृतेपि विष्णुप्रीत्यभावे लक्ष्म्यादिप्रीतिरपि अभीष्टवर्षिणी न स्यात् अतो यथा योग्यं विष्णुप्रीतिरनुकूलान्वयीति
रिति शास्त्रगुरुपदेशेन तत्तद्विष्णुजनभक्तिः कर्तव्येत्यत इयमेव विषयानान्या सस्याभोदनाभावोपेति न्नजलस्यंदनवत् स्वतः प्रवृत्तेः १० एवं कुर्वाणा असुरप्रकृतयो न देवप्रकृतयः तेषां वषां पुतायुतकालेनापि प्र
वृत्त्यदर्शनादुक्तनिदर्शनसाम्याच्चेत्याह लोकइति लोके जंतोर्जन्ममृतिमतः प्राणिनो व्यवयायादिसेवाः नित्याः सदातनाः सन्ति तु शब्दोद्भव्यव्ययसद्भावसूचकः तत्र मद्यादिसेवायावामदेव्यादियज्ञान्विहाय चोदना
विधिर्न हि तेषामस्ति तदुक्तं व्यवयायमिषमद्यानिहरेः पूजार्थमेव तु । वामदेव्योनामयज्ञो व्यवयायो हरिपूजनम् । पितृयाज्ञो देवयज्ञो मांसेन हरिपूजनम् । व्यवयायज्ञे मद्यंतु सोमात्मकतयेष्यते । क्षत्रियादेर्न विप्राणां वि
प्रोदोपेण लिप्यते । अरागतः प्रवृत्तिः स्याद्वा गोदोषस्य कारणम् । घ्राणभक्षोद्यवायज्ञे देवैः सर्वस्य चेप्यते । पैष्टमद्यस्य माधव्यादि क्षत्रियस्य न दुष्यति । दैवेरन्तपैव च प्रीतिर्विष्णोः पुत्रात्तु मानुषे । तस्माद्विहितमा
त्रेपुराणमुक्ता यथाविधि समाहितो हरिं स्मृत्वा वर्तन्याजी हरिर्भवेदीति । विधिर्नास्ति चेत्किमिति तत्रास्थीयत इति तत्राह व्यवस्थातिरिति । यज्ञान्विहाय तेषु व्यवयायादिषु स्थितिः सुरैव ग्रहंशरणं एषाति तथा हरि
विमुखाः तैरिष्टाः । ततः किं तत्राह आसुरेति । निषिद्धा क्रियात्वात् असुरजनस्य वृत्तिर्जीविका न सुरांपिबेदिति श्रुतेः ११ एतदेव विवृणोति धनमिति पतोयस्माद्धर्मादस्य साविज्ञानं ज्ञानमुत्पद्यते अनुज्ञानो
त्पत्तेरनंतरं प्रशांतिः प्रकृष्टा मुक्तिर्भवति योधर्मश्च धनाद्भवति तादृक् धर्मैकफलं धनं ये कलेवरस्यार्थे गृहेषु कलत्रादिषु पुंजंति प्रपुंजंति कामस्यापि पुरुषार्थत्वात्तदर्थमर्थप्रयोगो युक्त इति तत्राह मृत्युमिति । अनेन
कामलक्षणपुरुषार्थस्य लक्षणं गुरस्त्वमुक्तं अतर्हंशी प्रवृत्तिरासुरीत्यर्थः धनं पुष्टिलक्षणमोक्षहेतुरित्येवं विधधनस्यान्यविषयत्वं कुर्वतां आसुरी प्रवृत्तिरिति किमु वक्तव्यमिति यमर्थं हि शब्देन सूचयति १२ व्य

लोके व्यवयायामिषमद्यसेवानित्यास्तु जंतोर्न हितत्र चोदना ॥ व्यवस्थितिस्तेषु विहाय यज्ञान् सुराग्रहैरासुरवृत्तिरिष्टा ११ धनं हि धर्मैकफलं यतोस्य
ज्ञानं सविज्ञानमनुप्रशांतिः ॥ गृहेषु पुंजंति कलेवरस्य मृत्युं न पश्यंति दुरंतवीर्यम् १२ यद्वा प्राणभक्षो विहितः सुरायास्तथा पशोरा लभनं न हिंसा ॥ एवं व्यव
यः प्रजयानरत्येदं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम् १३ ये त्वनेवं विदोस्तस्तथा सदा भिमानिनः ॥ पशून् दुह्यंति विस्रब्धान् प्रेत्य स्वादंति ते चतान् १४ द्विषंतः परका
येषु स्वात्मानं हरिमीश्वरम् ॥ मृतके सानुबन्धेस्मिन् बद्धो हाः पतंत्यधः १५

वायादीनां यज्ञेषु विहितत्वमर्थानुक्तं तद्विधानप्रकारमाह पत्प्राणेति । अयमर्थः सुराया घ्राणभक्ष इति पत्सविमापीनां दैवपञ्चविशेषे विवाक्षितः तथा पत्पशोरा लभनं तत्तदेव यज्ञे विहितं पशुमालभेतेति हिं
सानां विहिता । न हि स्यात्सर्वभूतानि इति च । यथा घ्राणभक्षादिकं विहितमेवं व्यवयायः । पितृयज्ञे मजया संतत्पर्थं विहितो रत्येदं द्रियभोगार्थं न अत्रापि व्यवयायारूपे पितृयज्ञे क्षत्रियस्य घ्राणभक्षमंतरेण सुरा
विहिता । व्यवयायज्ञे मद्यंतु सोमात्मकतयेष्यते । क्षत्रियादेर्न विप्राणां विप्रोदोपेण लिप्यते । अरागतः प्रवृत्तिः स्याद्वा गोदोषस्य कारणम् । घ्राणभक्षोद्यवायज्ञे देवैः सर्वस्य चेप्यते इति चोक्तं किमत्र माधितमत्राह इ
ममिति धर्मस्वरूपा ज्ञानमेव भ्रातिकारणमित्यर्थः । यज्ञे पशून् लभनं प्रोक्तं देवतोद्देशतः पशोः । हिंसानामतद्व्यव्रतस्मात्तानाचरेद्बुधः । यतो यज्ञे मृता ऊर्ध्वपांति दैवे च पैतृके । अतो लाभादा लभनं स्वर्गस्य तु न मा
रणमिति वचनाच्च पशोरा लभनं न मारणमित्युक्तम् १३ तत्र केमारकामारकानां पशूनां कित्तत्फलमित्यत्राह येति चेति असंतोऽप्रशस्तकर्माणः जैवा गैकाणां स्वहतपशुभिः स्वादनमेव मेत्ययजनफले १४
किंचाभेदज्ञानात्ततोप्यधिकदुःखकोलोकः स्यादित्याह द्विषंत इत्यादिना । स्वात्मानं स्वाधारं स्वास्मिन्नाशं । स्वमेहिनीति श्रुतेः परकायेषु स्वकायेषु च संतंकापिनो जीवादन्यपे द्विषंतोऽसदमानाः । आस
त्वादात्मकाश्चोक्तं स्वास्मिन्नापिरेषु च । जीवादन्यनपश्यंति श्रुतेर्वैद्विषंति च । एतांस्त्वमासुरान्विदितलक्षणैः पुरुषाधमानिति स्मृतिः प्रतीतार्थवाधिका १५

एतदेवविशदयति येकैवल्यमिति येकैवल्यमथार्थज्ञानसंप्राप्ताः येचमूढतां चातीताः पंडितं मन्यास्ते त्रिवर्गसाधनयोग्यमभिजन्मयस्य सतथा तादृशमात्मानं पातयंति तमसीति शेषः यद्वा अभेदज्ञानिनां गतिमुक्तेदानीमिश्रज्ञानिनां स्थितिमाह यदिति केवलोहारेरिति ज्ञानरहिताः अस्मादशो न भवति भगवान् किं सुग्रामणी वत्प्रयोजक इति ज्ञानवन्तो ये ते भुक्तपुण्यफलाः आत्मानं स्वर्गान्मनुष्यलोकं प्रतिपातयंति ते तं भुक्तास्वर्गलोकं विशालक्षीणे पुण्ये मत्पलोकं विशंतीति च १६ उभयेपि त्रैवर्गिकाः अधः पतंतीत्युक्तं तत्र केषां कुत्र निपात इत्यतो अधो निपातं विविक्षितं ये तत्रेति तत्रोभयेपुत्रैवर्गिकेषु ये आत्महनः परमात्मानं द्विषन्तः ते तमो विशंतीत्यन्वयः सीर्यवसीदंति दुःखैकभाजो भवन्ति अशांता इत्यस्य विवरणं वासुदेवपराङ्मुखा इति अत्यापासरचितगृहादीन् हित्वा कालात्मना भगवता ध्वस्तः ब्रह्मत्वं गमिष्याम इत्यादि मनो

येकैवल्यमसंप्राप्ताये चार्तीताश्चमूढताम् ॥ त्रैवर्गिकाभिजन्मानमात्मानं पातयंतिते १६ येतत्रात्महनोशांता जज्ञाने ज्ञानमानिनः ॥ सीदंत्यकृतकृत्या वैकालध्वस्तमनोरथाः १७ हित्वा त्यायासरचितगृहापत्यसुहृच्छ्रयः ॥ तमो विशंत्यनुच्छासं वासुदेवपराङ्मुखाः १८ ॥ राजोवाच ॥ कस्मिन्काले स भगवान् किं वर्णः कीदृशो नृभिः ॥ नाम्ना वा केन विधिना पूज्यते तादृहोच्यताम् १९ करभाजन उवाच ॥ कृतं त्रेताद्वापरं च कलिरित्येषु केशवः ॥ नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते २० कृतेशु कृत्स्नतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलांबरः ॥ कृष्णाजिनोपवीताक्षान्बिभ्रद्वडकमंडलू २१ मनुष्यास्तु तदा शांतानि वैशः सुहृदः समाः ॥ यजंतितपसा देवं शमेन च दमेन च २२ हंसः सुपर्णो वैकुण्ठो धर्मो योगेश्वरो मलः ॥ ईश्वरः पुरुषो व्यक्तः परमात्मेति गीयते २३ त्रेतायां रक्तवर्णो सौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ॥ हिरेण्यकेशस्रग्ध्यात्मा सुकुसुवाद्युपलक्षणः २४ तंतदामनुजादेवं सर्वदेवमयं हरिम् ॥ यजंति विद्यया त्रय्या धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः २५ विष्णुर्यज्ञः पृथिवीर्गर्भः सर्वदेव उरुक्रमः ॥ वृषाकपिर्जयंतश्च उरुगाय इतीर्यते २६ द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासानि जायुधः ॥ श्रीवत्सादिभिरेकैश्च लक्षणैरुपलक्षितः २७ तंतथा पुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्षणम् ॥ यजंति वेदं तत्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप २८ नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः २९ नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने ॥ विश्वेश्वराय रामाय सर्वभूतात्मने नमः ३० इति द्वापर उर्वीशस्तुवंति जगदीश्वरम् ॥ नानातंत्रविधानेन कलावपियथा शृणु ३१ कृष्णवर्णं कलौ कृष्णं सांगोपांगं सपार्श्वदम् ॥ यज्ञैः संकीर्तनं प्रायैर्यजंति हि सुमेधसः ३२ ध्येयं सदा परिभ्रमन्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिंचितुं शरण्यम् ॥ श्रुत्या र्तिहं प्रणतपाल भवाब्धिपोतं वंदामहे पुरुषते चरणारविंदम् ३३

रथोयेषां तेषां अनुच्छासं वासयो लक्षणमुत्तरहितं तमो विशंति १७ १८ मुमुक्षुभिः अधो भज इक्षणीय इति निरणापित न राजापृच्छति कस्मिन्निति तत्सर्वम् १९ २० सामान्यत उक्तं विशिगष्टि कृत इति कस्मिन्काल इत्यस्योत्तरं कृत इति किं वर्ण इत्यस्योत्तरं शुक इति कीदृश इत्यस्योत्तरं चतुर्बाहुरित्यादि नाम्नेत्यस्योत्तरं हंस इत्यादि केन विधिनेत्यस्योत्तरं तपसेत्यादि शांत इत्यादि धिक्तरित्वा न एवमुत्तराणि २१ २२ २३ विमेलः त्रिगुणितमेखलः २४ सर्वदेवमयं सर्वदेवपदानम् २५ २६ २७ २८ २९ ३० कलावपि यथेत्यते तथा शृणु ३१ ३२ ३३

यच्चरणारविंदमार्गवचसापितृवचनेन अरण्यमगात् पञ्चदशितेप्सितमायामृगं अन्वधावत्तच्चरणारविंदं वंदामहे इत्यन्वयः ३४ उपसंहारादि एवमिति सामान्यविधानमिदं विशेषविधिस्तु स्वगुरुपदे शगम्य इति शास्त्रहृदयं रहस्यत्वाभोक्तं शास्त्रांतरसिद्धत्वाच्चेत्यशेषः तदुक्तं ध्रुवंतयैवमुच्येतयामूर्तिमदिशेदुरुः । शिष्याणां योग्यताभिज्ञाविग्रहानिस्तु तद्युगइति यस्मिन् युगे स्वयमुत्पन्नः तत्पूर्वयुगावतीर्णहरि मागुरुपदिष्टेन अभीष्टसिद्धिर्भवति अवतीर्णहरेर्मूर्त्या तत्पूर्वयुगजेन च । नृसिंहमूर्त्या च तथा पांचान्यामदिशेदुरिति ३५ कृतादेः कलेः पुण्यहेतुत्वाच्चंस्तौति कलिमित्यादिना सारभागिनः सारग्राहिणः ३६ ३७ ३८ तथा कलौ भविष्यति जायंते कचित्कचिद्देशे तथा संभूताः नारायणपरायणाः स्युः यत्र द्रुमिलेषु ताम्रपर्ण्यादिनद्यः संति प्रतीचीमहानदीनाम्रावेत्रवतविराहक्षेत्रात्सद्वागारिभित्त्वापश्चिमसमु द्रं स्पंदमाना ३९ ४० देवर्षिपितृभूताः सनृणां पूजकाश्च स्युः ४१ सामान्यमुक्ताविशेषमाह देवर्षीति यो साधारणया परिचर्यया सर्वात्मना शरण्यं मुकुंदं शरणं गतो भवति सोऽयं देवादीनां किंकरोऽरुणी घनमवति स्वोत्तमान्वितेति शेषः तेषां किंकरः ऋणी च भवेदंतात्पर्यं सर्वात्मना हरिभक्ताः सर्वथा हरिभक्ताः भक्ता इति त्रिविधाः तत्र देवेशाः सर्वात्मना भक्ताः देवाः सर्वथा भक्ताः तदितरे भक्ता इति अत्रापि ये भ

त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीधर्मिष्ठआर्यवचसा यदगादरण्यम् ॥ मायामृगं च दयितेप्सितमन्वधावद्वंदामहे पुरुषं ते चरणारविंदम् ३४ एवं युगा नुरुपो सौ भगवान् युगवर्तिभिः ॥ मनुजैरिष्यते राजन् श्रेयसामाश्वरो हरिः ३५ कलिसभाजयंत्यार्यागुणज्ञाः सारभागिनः ॥ यत्र संकीर्तने नैव सर्वः स्वार्थो भि लभ्यते ३६ न ह्यतः परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह ॥ यतो विदेत परमां शांतिं न श्यति संसृतिः ३७ कृतादिषु प्रजाराजन् कलाविच्छंति संभवम् ॥ यत्र संकीर्तनाच्चृणां हरिर्दास्यत्यसंभवम् ३८ कलौ तथा भविष्यति नारायणपरायणाः ॥ क्वचित्कचिन्महाराजद्रुमिलेषु च भूयशः ३९ ताम्रपर्णी नदी यत्र कृत मालापयस्विनी ॥ कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ४० येऽपि बंति जलं तासां मनुजामनुजेश्वर ॥ प्रायो भक्ता भगवति वासुदेवे मलाशयाः ४१ देव र्षिभूताः सनृणां पितृणां न किंकरो नायमृणी च राजन् ॥ सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुंदं परिचर्यया च ४२ स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्पर्ह रिः परेशः ॥ विकर्मयच्चोत्पतितं कथंचिद्धुनोति सर्वं हृदिसन्निविष्टः ४३ ॥ नारद उवाच ॥ धर्माच्च भागवतानि तथं श्रुत्वा समिधिलेश्वरः ॥ जायंते यान्मुनिन्प्रो तः सोपाध्यायो ह्यपूजयत् ४४

सुबधिकास्त्रेते भवरेषां स्वामिन उत्तमर्णाश्च स्वावरेषां किंकरः ऋणी च न स्यात् । सर्वात्मना हरेर्भक्ता देवेशा एव केवलम् । देवास्तु सर्वथा भक्ता भक्ता एवेतरे स्मृताः । हरिभक्त्यधिकेऽप्येवा किंकरश्चाप्युणी तथा । ह रिभक्तो नेतरेषां वासुदेवव्याप्राभ्यात् । द्विधैव स्वोत्तमर्णा नि दातव्यानीतराणि च । दातव्येभ्यो विमुच्येते नेतरेभ्यः कथंचन । कथं देवाद्यनुपकृतो मनोमोक्षेऽपि वर्तयेत् । विवत्वात्तदधीर्न हि स्वरूपं सर्वं शीघ्रत इ ति स्मृतिश्च शब्दश्च हीता एव विधस्यापि हरिभक्तस्य पूर्वाहृष्टोपनतविकर्मणाधः पातः स्यादिति तत्राह स्वपादमूलमिति । त्यक्तोऽप्यः स्वतन्त्रो ह मिति भावो येन सतथा तस्य सर्वव्यापनवधधीनोऽस्मीति भावयुक्तस्ये त्पर्यः कथंचिद्बलवदहृष्टत्वात् यदुत्पतितं विकर्म तद्धुनोति । इतरमकैर्देवा उदकादिभिरपि श्रीहरिस्मरणपूर्वकं पूज्याभ्युपगम्य मोक्षो न स्यात् । तदुक्तं उदकैश्च नमस्कारैः स्मृतिभिर्मे न सा तथा । पातं भिक्षापि मपूज्या देवा मोक्षमिया मुनिः । मध्ये विष्णुमनुस्मृत्यनान्यथा तु कथंचनोति तत्रापि माधान्येन श्रीहरिध्यानं कर्तव्यं तत्सन्निधानसंबंधविशेषादेव तास्मरणं माधान्येन हारेभ्योऽस्तत्संबंधात्सुरादयः । ज्येष्ठाना न्परमं भिक्षायेऽदरावनुपयोगिणीति विशेषवचनात् ४३ नारदः सिद्धेभ्यो भगवत्त्वं विज्ञायततः राजा किमकरोदिति वसुदेवस्य हार्दमश्रं परिहरति धर्मानोति ४४

४५ ४६ ४७ आत्मादेहः ४८ मुक्तेरंतरंगसाधनं भक्तिरेवेति दर्शयितुं वै प्रधातासुरावेष्टाद्वैरभिभक्तानामभिभक्त्या स्वस्वयोग्यफलं भवति किमुत नित्यानुरक्तबुद्धीनामिति केमुत्पन्नायमाह वैरेणेति । शिशुपालादिषु स्थिता असंतस्तन्नामानस्तन्सां द्वेषयोग्यफलं नरकादिलक्षणमापुः तत्त्याः संतस्तस्य हरेः सांख्यनिर्दोषत्वादिलक्षणं फलमापुः । अनुरक्तधियः केवलभक्ताः किंपुनः भक्तियोग्यफलमापुरितिकिवक्तव्यं अतो भक्तिरेव मुख्येत्यर्थः । पौंड्रकादिषु दैत्येषु सुरांशाः संतिसर्वशः । बहुमानफलं विष्णोस्तेयात्यादाय सद्रति । विद्वेषस्य फलं यत्तदादायासुरास्तमः । यांत्यतो नैव विद्वेषो विष्णौ कार्यः कथंचनेति वचनात् प्रामाणिको यमर्थः आकृताधयः स्वबुद्धौ तदाकारवतः ४९ उक्तार्थमुपसंहरन् कृष्णे पत्युर्बुद्धिर्विहाय सर्वेश्वरबुद्धिरेव कर्तव्येत्याह मापत्यबुद्धिमिति ५० हंतवेहंतुं हंतवा उडति श्रुतिः अस्यां श्वस्य ५१ ५२ ब्रह्मभूयाय स्वस्वयोग्यपूर्णानंदत्वाय ५३ ॥ इति श्रीभागवते महा० एकादशस्कंधे विजयध्वजलतटीकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ स्वाभीष्टस्वलोकप्राप्तये भक्तमुख्यब्रह्मादिप्रार्थनासुधाद्रीं

तेचांतर्दधिरेसिद्धाः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ राजाधर्मानुपातिष्ठन्नवापपरमांगतिम् ४५ त्वमप्येतान् महाभाग धर्मान् भागवतान् श्रुतान् ॥ आस्थितः श्रद्धया युक्तो निःसंगो यास्यसे परम् ४६ युवयोः खलुदं पत्योर्यशसा पूरितं जगत् ॥ पुत्रतामगमद्यद्वां भगवानीश्वरो हरिः ४७ दर्शनालिंगनालापैः सशय्यासनभोजनैः ॥ आत्मावांपावितः कृष्णे पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतोः ४८ वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौंड्रशाल्वादयोगतिविलासविलोकनाद्यैः ॥ ध्यायंत आकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्यमापुरनुरक्तधियः पुनः किम् ४९ मापत्यबुद्धिमकृथाः कृष्णे सर्वात्मनीश्वरे ॥ मायामनुष्यभावेन गूढैश्चर्ये परे व्यये ५० भूभारासुरराजन्यहंतवेगुप्तये सताम् ॥ अवतीर्णोऽस्य निर्वृत्यैयशो लोके वितन्वति ५१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा महाभागो वसुदेवोति विस्मितः ॥ देवकीचमहाभागा जहतुर्मोहमात्मनः ५२ इति हासमिमं पुण्यंधारयेद्यः समाहितः ॥ सविधूयेह शमलं ब्रह्मभूयाय कल्पते ५३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे वसुदेवनारदसंवादे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ बादरायणिरुवाच ॥ अथ ब्रह्मात्मजैर्देवैः प्रजेशैरावृतो भ्यगात् ॥ भवश्च भूतभव्येशो ययौ भूतगणैर्दृतः १ इन्द्रो मरुद्भिर्भगवानादित्यावसवोऽश्विनौ ॥ ऋभवो गिरिसोरुद्रा विश्वेसाध्याश्च देवताः २ गंधर्वाप्सरसो नागाः सिद्धचारणगुह्यकाः ॥ ऋषयः पितरश्चैव सविद्याधरकिन्नराः ३ द्वारकामुपसंजग्मुः सर्वे कृष्णादिदृक्षवः ॥ वपुषा येन भगवान्नरलोकमनोरमः ॥ यशो वितन्वन् लोकेषु सर्वलोकमलापहम् ४ तस्यां विभाजमानायां समृद्धायां महर्षिभिः ॥ व्यचक्षता विदुसाक्षाः कृष्णमद्भुतदर्शनम् ५ स्वर्गोद्यानोद्भवैर्माल्यैश्चादयंतो यदूतमम् ॥ गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुवुर्जगदीश्वरम् ६ ॥ देवा ऊचुः ॥ न ताः स्मतेनाथपदारविंदं बुद्धौ द्विप्रमाणमनोवचोभिः ॥ यच्चित्येतत्तर्ह्यदिभावयुक्तैर्मुमुक्षुभिः कर्ममयोरुपाशात् ७ त्वं मायया त्रिगुणयात्मनि दुर्विभावं व्यक्तं सृजस्य वसिलुं पासितहुगस्थः ॥ नैतैर्भवानजितकर्मभिरन्यते वैयः स्वे सुखे व्यवहिते भिरतो न वद्यः ८

कृतचित्तस्य हरेस्तदभ्यनुज्ञानं स्वकुलसंहरणोपक्रमश्च समृद्धभक्तिसमुद्रप्रमोदवोपसत्तिप्रकारश्चास्मिन्नध्याये कथ्यते तत्र मध्यमं ब्रह्मादिप्रार्थनाप्रकारः प्रारभ्यते अपेत्यादिना आत्मजैरात्मनो मनसो जातेः सनकादिभिः संक्षिप्योक्तं विवृणोति भवश्चेत्यादिना १ २ ३ दिदृक्षुस्त्वेहेतुमाह वपुषेति सर्वलोकमलापहं यशो लोकेषु वितन्वन् भगवान्नरलोकमनोरम इति येन तस्मादिति तोषः मा स्वयं कारितावस्थामासीनम् ४ ५ माल्यैः पुष्पैः ६ यत्पदारविंदमंतर्ह्यदिबुद्धौ द्विप्रमाणमनोवचोभिर्मानिभिर्देवैश्चित्यते ७ ब्रह्मादिदेवैश्चित्यत्वेततोऽपुनः कृष्णवपुषेन भाव्यम् वात्किमस्य निर्गुणस्यास्तीत्यत्राह त्वमित्यादिना मायया त्वादिच्छायादिपतया त्रिगुणयामकृत्या आत्मानि आत्माधारत्वेन व्यक्तं ब्रह्माहम् । अचेतनस्य पुरुषसंबन्धित्वेन प्रवृत्तिदर्शनादिच्छामात्रेण प्रकृत्या

ष्ट्यादिकं कथमुपपद्यत इत्यत उक्तं तद्गुणस्थितिः । प्रकृतिगुणेषु स्थित्वानियतैर्गुणैः ननु गुणसंबन्धाज्जीवत्पुण्यपापलक्षणकर्मबद्धता स्यादेवेति तत्राह नैतीरिति एतैर्गुणनिमित्तैः अनेन दुःखानुभवोपि नास्तीत्युक्तं भवति अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह यद्विषयः प्रकाशरूपः याप्रापण इति धातोः यात्पवगच्छति सर्वमिति सर्वज्ञ इत्यर्थः । अतएवाव्यवहिते स्वरूपसुखेभिरतः अतएवानवद्यः दुःखादिनिमित्तदोषाभावात् ८ तवकीर्तिश्रवणपूर्णसच्छब्दया संसारिणामपि सात्त्विकानां गुणनिमित्तपापादिलेपाभावेनात्यंतिकीशुद्धिर्भवति किमुत न वेति भावेनाह शुद्धीरिति हेईदं दुराशयानां नृणां तथाविद्यादिभिः शुद्धिर्न स्यात् यथा सत्त्वात्मना पुंसां ते तव यशसि प्रवृद्धसच्छब्दया शुद्धिः स्यादित्यन्वयः अनेन त्रयोपि गुणा अशुद्धिहेतव उत नेति शंका पहास्तिता सत्त्वगुणस्य भगवत्कारतिहेतुत्वाच्छुद्धिकरत्वेन ज्ञानजनकत्वेन मुक्तिहेतुत्वात् ९ अस्तु नित्यानिर्दुःखानंदः सृष्ट्यादिकर्ता च ततः किं युष्माकमिति तत्राहुः स्यान्न इति । यो मुनिभिः क्षेमाय आर्द्रहृदो ह्यमानः यश्च सवनशः त्रिकाले आत्मा विद्भिः स्व रूपविज्ञाना विद्भिः सात्त्विकैः पुरुषैः समविभूतिभिः सम विक्रमैर्वासुदेवादिभिर्व्यूहार्चितः तव सोमि रशुभाशयधूमकेतुः स्यादित्यन्वयः १० पुनरप्यग्निविशेषयंति यश्चित्यत इति यत्पापेदत्र येन निरुक्तविधिना स्वहविर्गृहीत्वा प्रयतपाणिभिर्वाजकैः अध्वराग्रौ विचिंत्यते उताप्यर्थविकल्पयोरित्यभिधानं यश्चाध्यात्मयोगे उत परमात्मध्यानेपि आत्ममाया जिज्ञासुभिः योगिभिः परमभागवतैः परीष्टैः सम्यक्पूजितः ११ किंच ये यं श्रीभगवती पर्युष्ट्या वर्जितम्लानभावया नित्योत्फुल्लयांसद्वयैपतितया वनमालया सह प्रतिपक्षवत्संस्पर्दिनी अस्पर्दिनी स्पर्धावती वातिष्ठतीत्यर्थः । अस्पर्दिनी स्पर्दिनी व श्रीरास्ते वनमालया । नहि स्पर्धादयो दोषाः संविद्रूपी स्पृशंतिता इति वच

शुद्धिर्नृणां न तु तथेदं दुराशयानां विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः ॥ सत्त्वात्मना मृषभतेयशसि प्रवृद्धसच्छब्दया श्रवणसंभृतया यथा स्यात् ९ स्यान्नस्तवाग्निरशुभाशयधूमकेतुः क्षेमाय यो मुनिभिरार्द्रहृदो ह्यमानः ॥ यः सात्त्विकैः समविभूतिभिरात्मविद्भिर्व्यूहार्चितः सवनशः समविक्रमैश्च १० यश्चित्यते प्रयतपाणिभिरध्वराग्रौ त्रय्यानिरुक्तविधिना स्वहविर्गृहीत्वा ॥ अध्यात्मयोग उत योगिभिरात्ममाया जिज्ञासुभिः परमभागवतैः परीष्टैः ११ पर्युष्ट्या पतितया वनमालयेयं संस्पर्दिनी भगवती प्रतिपक्षवच्छ्रीः ॥ यः सुप्रणीतममुयार्हणमाददानोभूयात्सदां ग्निरशुभाशयधूमकेतुः १२ केतुलिविक्रमसतालपतत्पताकोयस्तेभ्याभयकरो सुरदेव चम्बोः ॥ स्वर्गाय साधुषु खलोष्वितराय भूम्नः पादः पुनातु भगवन्जगतामवनः १३ नस्योतगाव इव यस्य वशे भवन्ति देवाश्च यस्तनुभृदायुषिरज्यमानाः ॥ कालस्य ते प्रकृतिपूरुषयोः परस्य शनस्तनो तु चरणः पुरुषोत्तमस्य १४

नात् यश्चासुधाश्रिया सुप्रणीतमर्हणमर्चनमाददानास्ते यद्वा अवयविनो धर्मभादानादिरवयवस्य कथं युज्यत इत्यत्राह यद्विषयः प्रकाशरूपः पूर्वप्रपञ्चच्छब्दरूपः अत्र तु अकारांत इति अनेन लोकाविलक्षणत्वेन हरेरवयवस्य पादस्यावयवविवत् स्वातंत्र्येणादानादियमोपुक्त इति ज्ञातव्यम् १२ हे भगवन् भूम्नः तेषां दोषांस्माकं जगतां चार्घं पुनातु यस्त्रिविक्रमसतः त्रयोविक्रमा एव प्रशस्तकर्माणि यस्य स तथा तस्य प्रशस्ते कर्मणि तथेत्यादि ते तव केतुर्ध्वजस्त्रयो वेदा एव पतंत्यश्चल्यः पताका यस्य स तथा । यश्चासुरदेव चम्बोः भयाभयकरः किंच यः साधुषु स्वर्गापसु स्वायत्तलोष्वितराय दुःस्त्राय भवतीति १३ सुखदुःखयोः कारणत्वेन हरेः पादस्य स्वातंत्र्यप्रत्यक्षमिति भावेनाह नस्योतगाव इति सुखदुःखयोर्नियन्तार इन्द्रियाभिमानिनो देवाश्च यस्य पादस्य वशे वर्तन्ते न सितानि साक्षात्पां आतगावः स्वामिन इव यश्च तनुभृतां शरीरिणां आयुषि शतवर्षलक्षणे रज्यमानः संबद्धमानः तावत्कालं स्थित्वां ते यश्च दुःखहमिति अभिमानशून्यश्चेति तनुभृदायुषिरज्यमानाः पुरुषोत्तमस्य ते चरणो नः शतनो स्थित्यवयवः । ब्रह्मणा संपारित्यक्तो मृत इत्युच्ये नर इत्यनेन श्रीहरि संबोधो देहिनां विज्ञायते । तदभिमानशून्यत्वे हेतुमाह प्रकृतीति अत्रापि हेतुमाह कालस्येति कालप्रेरकस्य तस्य स काशात् परस्य वा १४

सष्टत्वादिगुणपूर्णत्वाच्चकालइत्याशयेनाह अस्येति अस्यजगतउदयादीनाहेतुरसि । प्रधानादिदमुत्पन्नमिति श्रुतेः प्रकृत्यादीनाजगदेतुत्वादिदंकथमत्राह अव्यक्तेति अव्यक्तादीनाहेतुरसि
 अतःकालःकालनिर्मावृत्ताच्चकालइत्याह कालमात्रइति सर्वेनिमेषाजज्ञिरेवियुतःपुरुषादधीति श्रुतेः हरेर्विधातरेणकालशब्दवाच्यत्वमाह त्रिणाभिरिति तिस्रश्चातुर्भास्यलक्षणानाभयोपस्यसतथा
 गभीररयःअतर्कितापारवेगःसोयंकालस्त्वन्त्वमितिकइतितत्राह उत्तमेति पुरुषोत्तमशब्दवाच्यः । संहारकर्तृत्वंविशिनाष्टिअखिलेति अधुनायादवाद्यखिलजगन्निरासेप्रवृत्तः यद्वापुरुषोत्तमत्वंविवृणोति
 अस्येति अनेनकथंतद्विवृतमभूदित्यतउक्तंअव्यक्तेति कालस्वरूपज्ञानेअस्यायमुत्पत्तिसमयःइतिनिश्चयोनस्यादत्रोक्तंकालेति कालस्वरूपज्ञातातर्निर्मातावा कीदृशःकालःयेनतद्विशेषज्ञानीस्याद
 त्राह सोयमिति । हरिःपंकालंविशेषतोजानातिसोयंकालएवंविशिष्टइत्यन्वयःकथमत्राह त्रिणाभिरिति अखिलस्यसमस्तप्रपंचस्यापचयेसंहारेचप्रवृत्तःअनेनसृष्ट्यादिविशेषविशिष्टंकालंजानातीत्युक्तंम
 वाति अतश्चकिमवसितमत्राह उत्तमेति । एवंविधात्कालादप्युत्तमस्त्वमित्यर्थः अनेनप्रकृतिपुरुषकालमहत्तत्वेभ्यउत्तमत्वात्पुरुषोत्तमइत्युक्तंभवति तदुक्तम् कालाज्जीवात्तथाव्यक्तान्महतश्चोत्तमो
 यतः । उत्तमःपुरुषस्तस्माद्गवान्विष्णुरुच्यतइति १५ व्यक्तंसृजस्यस्यासिहेतुरितिलोकद्वयेनकथितंसर्जनंविवृणोति त्वच्चइति त्वत्तोब्रह्मांडंजगदुत्पद्यतइतियदुक्तंतत्प्रधानमधिकृत्यप्रधाना
 दिशब्दवाच्यान्रमादीनधिकरणंकृत्वावर्तते तथाहिमहाप्रलयेलक्ष्म्यासहरममाणारायणारूपात्त्वत्तोवतीर्णःपुमान्पुरुषनामामोघवीर्योभवान्प्रधानाभिमानित्वात्तन्नाम्न्यारमायांमहांतमिवस्य
 तंस्ववीर्यमभिधत्ते । पुरुषनामानं चतुर्मुखंप्रधानारूपांगायत्रीचसृष्टवानित्येकोर्यःसपुमांश्चतुर्मुखोमहांतमिवगर्भमहत्तत्वाभिधंआत्मानंश्रद्धाभिधांगायत्रीचप्रधाननाम्न्यारमायांमहांतमिवस्य
 तंस्ववीर्यमभिधत्ते । पुरुषनामानं चतुर्मुखंप्रधानारूपांगायत्रीचसृष्टवानित्येकोर्यःसपुमांश्चतुर्मुखोमहांतमिवगर्भमहत्तत्वाभिधंआत्मानंश्रद्धाभिधांगायत्रीचप्रधाननाम्न्यारमायांमहांतमिवस्य

अस्यासिहेतुरुदयस्थितिसंयमानामव्यक्तजीवमहतामपिकालमात्रः ॥ सोयंत्रिणाभिरखिलापचयेप्रवृत्तःकालोगभीररयउत्तमपुरुषस्त्वम् १५ त्वत्तःप्रधा
 नमधिकृत्यपुमान्स्ववीर्यधत्तेमहांतमिवगर्भममोघवीर्यः ॥ सोयंत्वयानुगतआत्मनआंडकोशंहेमंससर्जबहिरावरणैरुपेतम् १६ तत्तस्थुषश्चजगतश्चभ
 वानधीशोयन्माययोत्थगुणविक्रिययोपनीतान् ॥ अर्थाञ्जुषन्नपिहृषीकपतेनालिप्तोयेन्येस्वतःपरिहृतानपिविभ्यतिस्म १७

भ्यामहतत्त्वारूपश्रद्धारूपाभ्यांशेषोहंकारापरनामाजातःइत्यन्वयः नारायणारूपःपरमःशेतेलक्ष्म्यान्वितोलये । सएवपुरुषारूपंतुद्वितीयंरूपमात्मनः । कृत्वारमायांपुरुषनामानंतुचतुर्मुखम् । प्रधाना
 रूपांचगायत्रीससर्जपुरुषात्मकः । चतुर्मुखःसपुरुषोमहत्तत्त्वाभिधंपुनः । प्रधाननाम्न्यारमायांससर्जात्मानमेवतु । श्रद्धाभिधांचगायत्रीताभ्यांशेषोन्वजायत इत्यादिवाक्यात्सकपुक्ताव्यस्यान्वयमे
 दोपुज्यते सोयंमहत्तत्त्वाख्योब्रह्मापोनारायणादभिव्यक्तःपुरुषतामातेतत्त्वयानुगतःप्रविष्टः श्रद्धारूपगायत्रीसृष्ट्वाहंकारादितत्त्वैःसहात्मनःपरमात्मनःप्रवेशादुत्पादनसमर्थोहिर्नवभिरावरणैरुपेतंहेममा
 ङकोशंससर्जेत्यन्वयः । ब्रह्मणःआंडकोशसृष्ट्यंगीकारेव्यक्तंजगत्सीत्यस्यविरोधनिरासार्थत्वनुगतइत्युक्तम् १६ ननुतवसहकारिकारणत्वंमुख्यकारणत्वंचतुर्मुखत्वात्तःस्वामित्वंचतस्रेपितितत्राह तत्त
 स्थुषइति । यतोपदनुप्रवेशमंतरेणएषांतत्त्वानांसर्जनशक्तिर्नास्तितदनुप्रवेशेसास्तिचतस्रस्माद्भवास्तस्थुषोजगतश्चाधिकईशः । नन्वेतदधीशत्वंकथंज्ञापतइतितत्राह यदिति । मापयाइच्छापात्तत्त्वगुणाभि
 क्रिययासंबन्धमकृतिगुणविकारेणोपनीतान्प्रधानान्ध्यानविषयांस्तदिन्द्रियेषुस्थित्वाजुषन्नपिनालिप्तइतियत्तेनाधीशइतिज्ञापते । हृषीकपतयइतिसंतुर्ध्वेन्द्रियस्वामित्वस्यजिवस्यसंचोपितवानेयत्तत्त्वसंज्ञा
 दीशानयतत्त्वदर्शनाच्चहरेरिन्द्रियेशत्वंमुख्यमितिज्ञापते । ननुयोगिध्वनेकांतोर्षालिपहेतुरत्राह येन्यइतिपेन्येयोगिनःसनकादयःपरिहृतानितिद्वितीयापंचम्यर्थे । स्वतःभवतःप्रसादात्परिहृतेभ्योवि
 भयेभ्योविभ्यतिस्म । अनर्थस्मृतेविशेषः । भीत्रार्थानामयहेतुरित्यतः पंचमी । अनेनविषयालेपनंपोणिनापंचद्वयवतःप्रसाशत् । सादिच । भगवत्तत्त्वतोअन्यनिपतानित्यंचेत्युक्तंभवति १७

विषयालोपोनामत्तदजितस्वस्त्याह स्मायेति । स्मायोमंवहासस्तेन सहितो वलोकः तस्य लवेन सह दार्शितो भावः शृंगारचेष्टा तथा हारिमनोहरं मंडलं तेन सह प्रहितः प्रयुक्तः सौरतः सुरतो विचमानो मंत्रः ते न शौडैर्निशितैरनंगस्पवाणायमानैः करणैः आलिंगनादिलक्षणैः साधनैर्विमथितुं विडोडयितुं जेतुमित्यर्थः १८ यद्यप्यभगवान् देवदत्तवद्विषयं पटत्वेन स्त्रीजितं स्तर्हितं तत्कथानदीज्ञानपापनाशनं न स्यान्न च तथानिःसंगत्वेन स्त्रीजितो नेवेति तर्कगर्भीकृत्यस्तुवंति बिभ्रदिति । सप्तसुप्रथमेति सूत्राद्विभ्रदिति मथमापद्यर्थः । त्रिलोक्याः यद्वदन्यसाध्यं तत्सर्वविभ्रतस्तव अमृतकथोदवहाः अमृतकपालक्षणानघः पादावनेजसरितश्चेति यत्तीर्थद्वयं तदुपस्पृशंति स्नानादियोग्यं कुर्वति अत्र किं प्रमाणमत्राह आनुश्रवमिति । श्रुतिप्रसिद्धं सम्प्रकृत्य वंति सरितो न धेना अंतर्हृदामनसा पूयमाना इत्यादेः । कुतो भूदित्यत उक्तं अंग्रिजमिति । अंग्रिलंघनमतिक्रमणं शत्रूणां पराक्रमलक्षणकथेत्यर्थः । अन्यत्तु प्रसिद्धम् । अधिलघिगत्पथाविति धातुः । कैः करणैः श्रुतिभिः श्रवणैरंगसंगैश्च किं फलमुद्दिश्य शमलानि मलानि हंतुम् । मलविषा

स्मायावलोकलवदर्शितभावहारिभूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौडैः ॥ पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनंगवाणैर्यस्येंद्रियां विमथितुं करणैर्न शोकेः १८ बिभ्रतवामृत कथोदवहास्त्रिलोक्याः पादावनेजसरितः शमलानि हंतुम् ॥ आनुश्रवं श्रुतिभिरंग्रिजमंगसंगैस्तीर्थद्वयं शुचिषदस्तदुपस्पृशंति १९ बादरायणिरुवाच ॥ इत्यभिष्टूय विबुधैः सेशः शतघृतिर्हरिम् ॥ अम्यभाषत गोविंदं प्रणम्यां बरमाश्रितः २० ब्रह्मोवाच ॥ भूमेर्भारवताराय पुरा विज्ञापितः प्रभो ॥ त्वमस्माभिरशेषात्मंस्तत्तथैवोपपादितम् २१ धर्मश्च स्थापितः सत्सु सत्यसंधेषु वै त्वया ॥ कीर्तिश्च दिक्षु विक्षिप्ता सर्वलोकमलापहा २२ अवतीर्य यदोर्वंशो बिभ्रद्रूपमनुत्तमम् ॥ कर्माण्युदारवृत्तानि हितानि जगतोऽकृथाः २३ यानिते च रितानी शमनुष्याः साधवः कलौ ॥ शृण्वंतः कीर्तयंतश्च तरिष्यंत्यंजसातमः २४ यदुवंशेऽवतीर्णस्य मवतः पुरुषोत्तम ॥ शरच्छतं व्यतीयाय पंचां वंशाधिकं प्रभो २५ नाधुना ते खिलाधारदेव कार्येऽवशेषितम् ॥ कुलं च विप्रशापेन नष्टप्रायममूदिदम् २६ ततः स्वधाम परमं विशस्वयादिमन्यसे ॥ सलोकं लोकपालात्रः पादिवैकुण्ठं किं करान् २७ श्रीशुक उवाच ॥ संस्तुतो भगवान्निस्थं विबुधैः पद्मजादिभिः ॥ प्रतिनंद्या हतान् राजन्मायामनुजईश्वरः २८ श्रीभगवानुवाच ॥ अवधारितमेतन्मे यदा तथ विबुधेश्वराः ॥ कृतं वः कार्यमसिलं भूमेर्भारो वतारितः २९ तदिदं यादवकुलं वीर्यशौर्यश्रियोद्धतम् ॥ लोकं जिघृक्षत्यौर्ध्वमेवेला मिव महार्णवः ३०

ऽघयोर्न स्त्रीवियादवः शुचावग्रीसीदतिनिषीदति तिष्ठतीति शुचिषत्तस्य चंद्रार्कमंडलस्थस्त्वया १९ २० २१ २२ २३ २४ पंचां वंशाधिकं पंचां वंशत्याधिकं तदुक्तं वत्सराणां शतं चैव क्रतूनां पंचां वंशकं अवतीर्णस्य कृष्णस्य यदा मागात्तदा हरिम् । स्वस्थानगमनपेक्षी ब्रह्मा तुष्टावसामरइति २५ अवशिष्टदेवकार्यपेक्षमापिन स्थेयं इत्याह नाधुनेति यदुकुलमवशिष्टमपेक्षयापिन स्थेयमित्याह कुलं चेति २६ यादवानां देवत्वात्तत्स्थितौ कलेरप्रवेशात्तस्य चापेक्षितत्वात्तत्कुलसंहारार्थं किंचित्कालस्थित्यपेक्षायां तत्कृत्वा ज्ञातेति स्वधामप्रवेष्टव्यमित्याशयेनाह ततः स्वधामेति तदुक्तं च संवत्सरद्वयं चैव पश्चात्स्थित्वा जनादनः अभिपेदे परं स्थानं चतुर्मासाधिकं पुनरिति २७ २८ अवधारितं निश्चितम् २९ तर्हि कालत्रेपेक्षिकं कारणं तत्राह तदिदमिति मे और्ध्वलोकं जिघृक्षति प्राप्नुमिच्छति ३०

१ पंचां वंशाधिकं शरच्छतमित्यनेन पंचां वंशवित्सराधिकशतमित्यर्थे प्रमाणमाह वत्सराणामिति । अत्रेव संवत्सरद्वयं चैव पश्चात्स्थित्वा जनार्दनः । अभिपेदे परं स्थानं चतुर्मासाधिकं पुनः ॥

अनुपसंहारेकोषइतित्राह अनेनेति । उलबणेनवीर्यशौर्यादिगुणैस्तीक्ष्णेनानेनयादवकुलेनसतोयदुकुलस्योल्बणत्वंपुण्यमाद्रिबिष्यतीत्यभिप्रायेणोक्तमाचार्यैः । सतामपिकलोमाप्तेविकारोमनसोभवेत्
तस्माद्यद्वृक्षसंजन्हेनैतेस्युःपापिनस्त्विति । पुनर्लोकविवृद्धयर्थमौत्तरयादिकान्हारिः । आविशपरक्षामकरोज्जगतःपुरुषोत्तमः । स्वात्मनःसहयानेनपुरुषार्थोधिकोभवेत् । इत्यनुग्रहबुद्ध्याचसंजन्हेस्वकुलं
विभुरिति ३१ एतदंतेतस्ययदुकुलसंहारस्यांते तवमीत्यभवनंयास्याभि ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ यत्रप्रभासेदक्षशापादुत्पन्नायक्ष्मणःकिल्बिषात्ममुक्तोभूत् ३७ उशिजोऽग्नीन् ३८ ३९ ४० अरिष्टा

यद्यसंहृत्यदृष्टानांयदूनांविपुलंकुलम् ॥ गंतास्म्यनेनलोकोयमुल्बणेनविनक्ष्यति ३१ इदानींनाशमारब्धःकुलस्यद्विजशापतः ॥ यास्यामिभवनंब्रह्म
न्नेतदंतेतवानघ ३२ श्रीशुकउवाच ॥ इत्युक्तोलोकनाथेनस्वयंभूःप्रणिपत्यतम् ॥ सहदेवगणैर्देवःस्वंधामसमपद्यत ३३ अथतस्यामहोत्पातान्द्वा
स्वत्यांसमुत्थितान् ॥ विलोक्यभगवानाहयदुष्टद्वान्समागतान् ३४ श्रीभगवानुवाच ॥ एतेवैसुमहोत्पाताद्युत्तिष्ठंतीहसर्वतः ॥ शापश्चनःकुलस्या
सीद्वाह्यणेभ्योदुरत्ययः ३५ नवस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः ॥ प्रभासंसुमहापुण्यंयास्यामोद्यैवमाचिरम् ३६ यत्रसत्त्वादक्षशापाद्ब्रूहितो
यक्ष्मणोदुराद् ॥ विमुक्तःकिल्बिषात्सद्योभेजेभूयःकलोदयम् ३७ वयंचतस्मिन्नाष्टुत्यतर्पयित्वापितृन्सुरान् ॥ भोजयित्वोशिजोविप्रान्नानागुणवतांधसा
३८ तेषुदानानिपात्रेषुश्रद्धयार्प्यमहांतिवै ॥ वृजिनानितरिष्यामोदानैर्नौभिरिवार्णवम् ३९ श्रीशुकउवाच ॥ एवंभगवतादिष्टायादवाःकुरुनंदन ॥ गंतुं
कृतधियस्तीर्थस्यंदनान्समयूयुजन् ४० तन्निरीक्ष्योद्धवोराजन्श्रुत्वाभगवतोदितम् ॥ दृष्टारिष्ठानिचोराणिनित्यंकृष्णमनुव्रतः ४१ विविक्तउपसंगम्य
जगतामीश्वरेश्वरम् ॥ प्रणम्यशिरसापादौप्रांजलिस्तमभाषत ४२ उद्धवउवाच ॥ देवदेवेशयोगेशपुण्यश्रवणकीर्तन ॥ संहृत्यैतत्कुलंनूनंलोकंसंत्यक्ष्य
तेभवान् ॥ विप्रशापंसमर्थोपिप्रत्यहन्नयदीश्वरः ४३ नाहंतवांध्रियुगलंक्षणार्धमपिकेशव ॥ त्यक्तुंसमुत्सहेनाथस्वधामनयमामपि ४४ तवविक्रीडितंकृ
ष्णवृणांपरमर्भंगलम् ॥ कर्णपीयूषमासाद्यत्यजत्यन्यस्पृहांजनः ४५ शय्यासनादनस्थानस्नानकीडाशनादिषु ॥ कथंत्वांप्रियमात्मानंवयंभक्तारस्यजेम
हि ४६ त्वयोपभुक्तस्रग्गंधवासोलंकारचर्चिताः ॥ उच्छिष्टभोजिनोदासास्तवमायांजयेमहि ४७ वाताशनामहर्षयःश्रमणाउर्ध्वमंधिनः ॥ ब्रह्मारूढं
धामतेयांतिशांताःसंन्यासिनोमलाः ४८ वयंत्विहमहायोगिन्ध्रमंतःकर्मवर्त्मसु ॥ त्वद्वार्तयातरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरंतमः ४९ स्मरंतःकीर्तयंतस्तेकृ
तानिगदितानिच ॥ गत्युत्स्मितेक्ष्णोत्केलियन्तृलोकविडंबनम् ५०

नि अशुभानि ४१ ४२ भवान्समर्थोपिप्रत्यहन्नयदीश्वरः ४३ नाहंतवांध्रियुगलंक्षणार्धमपिकेशव ४४ तवविक्रीडितंकृष्णवृणांपरमर्भंगलम् ४५ शय्यासनादिषुप्रियम् ४६ तवाधीनामायांप्रकृतिम् ४७ श्रमणाभिक्षावृत्तम् ४८
तापकैःतवभक्तैःसहस्वद्वार्तया ४९ गत्युत्स्मितेक्ष्णोत्केलियन्तृलोकविडंबनं तानिचतस्मरंतःउत्पन्नतत्त्वज्ञानोपुद्धवोभ्रमंतस्त्यात्मनोवमतांवक्तीवि । परत्वाभूनांस्वभावइतिप्रदर्शनाय । आत्म
नोवमतांन्युक्तमाभिसर्वशः । कदाचिदेवस्वगुणान्स्निग्धेष्वेवहिसाधवइतिवचनादुक्तंमुक्तमिति ५०

एकः श्रीहरिरेव सर्वोत्तम इति भावो यस्य स एकांतिनं मुख्यं प्रियमिति वा एके मुख्यान्येके वला इत्यभिधानम् २१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ भगवान्यद्व
बभूव तसंवाद्यं जनेन स्वतत्त्वमुद्धवापोपादिशत्यध्यायत्रयेण तत्रादावुद्धवोक्तं स्वाभिष्टमिति वदन् ब्रह्मादीनां स्वलोकगमनाभिलाषं देवकार्यकरणेनावसारप्रयोजनं स्वयात्रानंतरं द्वारवत्पाः समुद्रे मज्जनं लोक
स्य पापबुद्धित्वेनामंगलत्वं कालिग्रस्तलोकादुद्धवस्य निर्याणमेरणं स्वास्मिन्मनःप्रविश्य महीपयटननियोगमित्यादिवाक्ते यदात्थमामित्यादिना । मां स्वर्लोकगतं कर्तुमाभिकांक्षिणः १ २ स्वर्गारोहणानं
तरंसप्तमे दिवसे ३ यद्विद्यदा ४ अधर्मरुचिरिति पदच्छेदः ५ ६ क्षितिसंचरणे इत्यभावाविशेषमुपादिशति यदिदमिति । मन आदेसर्वोद्विष्टं ह्यमाणं यदिदं विश्वं तदिदं नश्वरं क्षणभंगुरं विद्धि । नन्विदमनिर्वा
च्यं तर्हीति वत्राह विद्धीति । विद्धीत्युभयत्र संबध्यते । मनोमयीमाया च मनः प्रधानप्रकृतिनिर्माता विद्धि मे बुद्धिप्रधानी कृत्यप्रकृत्याराचितत्वात् नानिर्वाच्यं विद्धि मृदुदृढ इति वन्मायामयामिति प्रयोगोऽप्युच्यते ।
अचेतनप्रकृतेः कार्यात्मकत्वं अस्तु चेत्तनायाः कथमिति शयमाशंका प्रकृतिः सा परामहंरोदसी लोकधारिणी । ऋता सत्यामराजय्या लोकानामात्मसांज्ञितेन न पारिहर्तव्या प्राधान्यापेक्षया पपद्यत इत्यर्थः ७

॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं विज्ञापितो राजन् भगवान् देवकी सुतः ॥ एकांतिनं प्रियं श्रुत्य मुद्धवं समभाषत ५१ ॥ इति श्रीभागवते महा० एकादशस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ यदात्थमां महाभाग तच्चिकीर्षितमेव मे ॥ ब्रह्माभवो लोकपालाः सर्वे मामभिकांक्षिणः १ मयानिष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमशेषतः ॥ यदर्थं
मवतीर्णो हं शो न ब्रह्मणार्थितः २ कुलं वैशापनिर्दग्धं न क्षयत्यन्योन्यविग्रहात् ॥ समुद्रः सप्तमे ह्येनां पुरीं च प्लावायिष्यति ३ यद्वैवायं मया त्यक्तो लोको यं नष्टमं
गलः ॥ भविष्यत्यचिरात्साधो कालिनापि निराकृतः ४ नवस्तव्यं त्वयैव हे मया त्यक्ते महीतले ॥ जनोऽधर्मरुचिर्भद्रभाविष्यतिकलौ युगे ५ त्वंतु सर्वपरि
त्यज्य स्नेहं स्वजनबंधनम् ॥ मय्यावेश्य मनः सम्यक् समदग्विचरस्व गाम् ६ यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः ॥ नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि मायां मनो
मयीम् ७ पुंसो युक्तस्य नानार्थे भ्रमः स गुणदोषकृत् ॥ कर्म कर्मविकर्मेति गुणदोषधियोभिदा ८ तस्माद्युक्तैर्द्रियज यो युक्तचित्त इदं जगत् ॥ आत्मनश्च
स्वविततमात्मानं मय्यधीश्वरे ९

एवं प्राधान्यज्ञानपूर्वकं मत्स्यामयि मनोपुंजानस्य योगिनो नर्थो पशमो नान्यस्येत्याह पुंस इति । अयुक्तस्य मयि मनोयोगरहितस्य पुंसो मत्प्रेरितप्रकृतिरचितेनानाविधैर्योभ्रमोभ्रमंतरेण स्वकर्तृत्वज्ञानसंगुणदो
षकृत्स्वर्गनरककृत् जनेन तद्गोच्यमुखदुःखात्मकः अपारः संसारो लक्ष्यत इति ज्ञातव्यं तदुक्तं । स्वर्गाद्याश्च गुणाः सर्वे दोषाः सर्वे तथैव च । आत्मनः कर्तृताभ्रांत्या जायंते नात्र संशयः । परमात्मानमेवैकं कर्तारं वेत्तियः
पुमान् । समुच्यते स्मात्संसारत्परमात्मानमेति चेति । भ्रमस्यानिमित्तमाह कर्मेति । सर्वहिपरमेश्वरः करोतीति ईश्वराधीनक्रियायां इदं मया क्रियते इदं मया नाक्रियते इदं विपरीतं क्रियत इति कर्मो कर्मविक
र्मेति भेदादुद्धि भ्रमो गुणाभ्यां रजस्तमोभ्यां दोषधियो दोषबुद्धेः पुरुषस्य भवतीति यत्तस्माद्भ्रमस्य मूलकारणं रजस्तमसोः शक्तिविज्ञाप्यतौ परिहृत्य विषयादाहृत्य मय्येव स्थापनेन युक्तैर्द्रियज यो युक्तचित्तस्त्वम् ।
इदं जगदान्तरनिर्विचरे ईश स्वकार्यकारणात्मके जगति विततो विसृज्य शक्तिमात्मानं विो रं च अधीश्वरे मयि ईश स्वमदाधारं पश्येत्पुन्यम् । तदुक्तं आत्मशब्दोपि चोभ्रमापरमात्माभिधौ ह्यहम् । सर्ववत्स्य
गीते समपि ब्रह्माणमेव चेति ८ ९

वस्तुत्वमतिवैषम्येकस्यंतरायेरुक्तवीक्षणप्रकारोविहितः स्यादित्यत्राह ज्ञानेति शरीरिणामात्मवद्भूतः । आत्मोपम्येन सर्वत्रसमं पश्यति योक्तुं नेतिवचनात् । आत्मोपम्येन सर्वाणिभूतानि पश्यन्तित्यर्थः आत्मनः परमात्मनोनुभवेनैवतुष्टः । आत्मानोयस्यसतया अनेनतदाधिगमउत्तरपूर्वार्धयोरभेदविनाशितद्वयपदेशादितिसूत्रार्थोदाशितइति १० एवंविधज्ञानिनः कर्मकरणप्रकारं श्लोकद्वयेनाह दोषबुद्धयेति । यः शान्तः क्रोधरहितज्ञानविज्ञानाभ्यां वैष्णवसिद्धांते निश्चलः पर्वतवत्स्थिरोविश्वंमदात्मकंममसर्वस्वातन्त्र्यान्मदधीनं पश्यन्नतएवमप्राधिष्ठानत्वेन सर्वभूतसुहृत् विश्वेषांभूतानां निरुपाधैकप्रीतिं कृदतएवोभयातीतः ऐहिकामुष्मिकविषयविरक्तो निषिद्धाचरणादोषः स्यादित्येदोषबुद्ध्यातदोषानुत्पत्तये निषेधाभिप्रेतवचनाभिवर्तते विहितकरणात्सुखादिगुणोभवतीति गुणबुद्ध्या विहितं न करोति किं हि यथार्थकः फलानुसंधानरहितः । क्रीडालक्षणं कार्यकरोति तथा । किंतु स्वतंत्रकर्तारपण एवमपि स्थित्वा विहितकणे प्रेरयति निषिद्धाभिवर्तयति तद्वक्तिरेवममत्तत्फलमिति निरूप्य कर्म करोति । सपुनर्न विपद्येत संसारलक्षणां विपदं न प्राप्नोतीत्यन्वयः ॥ कर्तृत्वात्मानोयस्माज्ज्ञानविद्योतमन्यते ॥ अतो कुर्वन्नरिसदादोषबुद्ध्याननिंदति ॥ गुणबुद्ध्यानविहितं किं त्वीश प्रेरितोऽस्म्यहम् ॥ स एव च मपि स्थित्वा निश्चानिद्ये करोत्यजः ॥ न मे दोषो न च गुणः कर्तृत्वाभावतः स्फुटम् । स्वतंत्रत्वाच्चेशस्वयेज्ञास्वेषु भवेदपि । इति मत्त्वानिवर्तत निश्चयत्कुर्याद्गुणानिति वाक्यसिद्धौपमर्थः ॥ ये भज्नास्तेष्वप्युदोषो गुणश्च

ज्ञानविज्ञानसंयुक्त आत्मभूतः शरीरिणाम् ॥ आत्मानुभवतुष्टात्मानांतरायैर्विहन्यसे १० दोषबुद्ध्योभयातीतो निषेधान्न निवर्तते ॥ गुणबुद्ध्या च विहितं न करोति यथार्थकः ११ सर्वभूतसुहृच्छांतो ज्ञानविज्ञाननिश्चलः ॥ पश्यन्मदात्मकं विश्वं न विपद्येत वै पुनः १२ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यादिष्टो भगवता महाभागवतो नृप ॥ उद्धवः प्रणिपत्या हतत्त्वजिज्ञासुरच्युतम् १३ उद्धव उवाच ॥ योगेश योगविन्यासयोगात्मन्योगसंभव ॥ निःश्रेयसाय मे प्रोक्तस्त्यागः संन्यासलक्षणः १४ त्यागो यं दुष्करो भूमन्कामानां विषयात्मभिः ॥ सुतरां त्वयि सर्वात्मन भक्तैरिति मे मतिः १५ सोऽयं ममाहमिति मूढमतिर्विगाढस्त्वन्मायया विरचितात्मनिसानुबन्धे ॥ तत्त्वं ज्ञानिगदितं भवता यथाहं संसाधयामि भगवन्ननुशाधिभृत्यम् १६ सत्यस्य ते स्वदृश आत्मन आत्मनोऽन्यं वक्तारमीश विबुधेष्वपि नानुचक्षे ॥ सर्वे विमोहिना धियस्तव मायये मे ब्रह्मादयस्तनुभृतो बहिरर्थभावाः १७

मवेदित्यर्थः अनित्यामे गुणानस्युदोषानेव कथंचन । इति मत्वा शुभं कुर्यान्न विवर्तते शुभादपि ज्ञानी स्वकर्तृतामानादींश्च कर्तृत्वनिश्चयात् । किंतु पूर्णगुणायैव न तु दोषापनुत्तये । न चाल्लगुणसिद्धयर्थं बालवत्कृतनिश्चय इत्येतदप्युक्तार्थे मानम् । बेलक्षणयादोर्भिन्नं तत्तत्त्वात्तदात्मकम् । इति विश्वं पश्यन्ति ज्ञाननिष्ठाहरेः प्रिया इत्येतज्ज्ञानाधिना विश्वमेव द्रष्टव्यमित्यस्मिन्नर्थे मानम् ११ १२ १३ योगस्य यमनियमादेरीश योगस्य ज्ञानस्य विशेषेण न्यासो देवादिषु पेन सतथा तस्य संबोधनं योगविन्यासेति । योगात्मन् ज्ञानस्वरूप योगसंभव उपायजनक । ज्ञानं तु योगशब्दोक्तं पुण्यतेनेन यत्पुण्यं । कविद्योग उपायः स्यात्कविचित निरोधनमिति । त्यागं दानाद्व्यावर्तयति संन्यासलक्षण इति । सर्वदुष्टसंगपरित्यागलक्षण इत्यर्थः १४ ततः किमत्राह त्याग इति कामानामर्थत्यागः सुतरां त्वय्यभक्तैर्दुष्करः १५ स्वन्मायया सोऽहम् उद्धवमासानुबन्धे विरचितात्मनि निर्मितदेहे ममाहमिति मूढमतिरत एव विगाढ इति यत्समाद्वयतानि गदितं यथा साधयामि तदाभूतं मां शाधीत्यन्वयः १६ सत्यस्येति ते तव स्वरूपस्य वक्तारमात्मनस्त्वचोऽन्यं पुण्यं नानुचक्षेन पश्यामि । कीदृशस्य सत्यस्य साधुज्ञानादे गुणस्य स्वदृशः स्वयंप्रकाशमानस्य आत्मनः सर्वव्यापिनः । मनुष्येष्वप्यपि देवेषु रूपादत उक्तं विबुधेष्विति उक्तं विशिष्टं सर्व इति । ब्रह्मा आदिः कारणेषां रुद्रादीनां तैत्तिरीयाः । ते विमोहिना धियः परोक्षज्ञानवन्तः । कुतस्तत्राह तनुभृत इति । शरीराभिमानित्वादत एव बहिरर्थभावाः मोक्षतदु

पयोगिभ्योन्यत्रापिकामयुक्ताः । अस्य श्लोकस्यार्थः अशरीरः सदा विष्णुः पूर्णानन्दत्वतः सदा । इच्छाचक्रीद्वयैवास्त्यनफलाययतो विभोः । अतो बाह्यार्थकामोपनिष्काम इति कथ्यते । ब्रह्मानिरभिमानि
त्वाच्छरीर्यप्यशरीरवान् नित्यानन्दोपयोग्यन्यकामस्योज्झितः सदा । बहिरर्थविनिर्मुक्तस्तथापितनुधारणात् । अभूदोमूढ इति वदुच्यते च सरस्वती । रुद्राद्यास्तन्वमीमानाद्बहिरर्थयुजस्तथा । सर्वे
षां ब्रह्मपदवीयोग्यानां पूर्वमेव तु । अभावस्त्वपरोक्षस्य मोहो ज्ञानस्य भण्यते । ब्रह्मणस्त्वंशरूपेषु भारत्याज्ञानवर्जनं । ब्रह्मगायात्रिभावेतुनां शावतरणं कचित् । शतजन्मसु पूर्वजानोदपउदीर्यते । अपरो
क्षेण पारोक्ष्यात् पूर्णज्ञानं सदैव तु । शतजन्मगतायाश्च आपरोक्ष्यो ज्झितिर्भवेत् । कचित्कचित् सरस्वत्या अंशावतरणे ष्विति शक्तिविवेकग्रंथादवगत इति । अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत्स्वनयितु रशरीराणि वा एता
नीति च श्रुतिरत्र मानं । श्रुतिभिस्ताने तत्वात्तु स्तनापितुर्हरेः स्मृतः । अभ्रं भूताभिभरणाच्छ्रीर्वायुर्भरतः स्मृतः । विद्युच्च भारती प्रोक्ता एत एवाशरीरिणः । व्यत्यासेनापि नाम स्यादेतेषां महतां सदा । इत्यनेन
श्रुत्युक्ता एत एवेति ज्ञायते १७ यस्माद्भगवतो न्योवक्तानास्ति तस्मादहं नारायणं शरणं प्रपद्ये मम ज्ञानोपदेशायेति शेषः भवंतं पूज्यं अनवद्यत्वं पूज्यत्वे हेतुः अनवद्यत्वे हेतुः पद्यन्तं पारत्वं तर्हि स्वस्याज्ञानं प्राप्तं अत
क्तं सर्वज्ञमिति वल्लभ्यति वंधकेन ज्ञानं कचिदलब्धं स्यादत उक्तं ईश्वरमिति । देशमभुवदीश्वरस्यापि स्थानरूपतिः स्यादत्राह असंख्येति असंख्यमपरिच्छिन्नं अविच्छिन्नं अविनाशि च धिष्यं स्यान्नं यस्य स तथा । नञ्
उभयत्र संबध्यते । शरणमाप्नोहेतुमाह निर्वेदेति । कुतो निर्वेद इत्यत्राह वृजिनेति एवं विशिष्टोपि नारायणो न्यः किं स्यादत्राह नरसत्त्वमिति । एतद्विशेषणं हरेरितिकुत इति यमाशंका । विष्णोर्वायोरनंतस्याभि
रंशैर्नरः स्मृतः । सैद्रेक्ष्यतुर्भिः पार्थस्तु द्वाभ्यां तु बललक्ष्मणावित्यनेन परिहर्तव्या १८ लोकतत्त्वविचक्षणस्योद्धवस्य पुनस्तत्त्वज्ञानमभ्रः किमर्थ इत्याशंक्य परोक्षलोकतत्त्वज्ञानस्य सत्त्वे महमंतरेणोत्पन्नस्य पुरुषार्थ

तस्माद्भवंतमनवद्यमनंतपारं सर्वज्ञमीश्वरमसंख्यं विच्छिन्नं विष्णुम् ॥ निर्वेदधरिहरहर्दृजिनाभितप्तो नारायणं नरसखं शरणं प्रपद्ये १८ श्रीभगवानुवाच ॥
प्रायेण मनुजालोके लोकतत्त्वविचक्षणाः ॥ समुद्धरंति ह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात् १९ आत्मनो गुरुरात्मैव पुरुषस्य विशेषतः ॥ यत्प्रत्यक्षानुमाना
भ्यां श्रेयो सावनुविदते २०

साधनत्वं न स्यात् प्रत्युतानर्थहेतुत्वं अपरोक्षज्ञानानुत्पादादित्याशयेनाह प्रायेणेति । अस्येयमक्षरयोजना प्रायेण बहुलम् लोके ये मनुजाः लोके तत्त्वे च विचक्षणाः सत्त्वे हनिमुक्तपरोक्षज्ञाननिपुणास्ते आत्मनैव
प्रयत्नेनैवाशुभाशयात् व्यवलोपेपंचमी पापफलदुःखबहुलं तमः प्राप्यात्मानं समुद्धरंति निर्मूलवंति हि यस्मात्समात्सत्त्वे ह्युक्ता लोकतत्त्वपरोक्षज्ञानविद्यावि शारदाः आत्मनैव सात्त्विकमन सैवाविर्भूता परोक्षज्ञा
नेनैवाशुभाशयात्पापकारणात्संसारदात्मानं समुद्धरंति पुत्रपति एव गंकूपादिवेति अनेन भगवद्भक्त्युत्पन्नं ज्ञानं पुरुषार्थोपयोगीति ज्ञानसमुद्गम प्रस्यापि मम श्रेयसे भगवदपरोक्षज्ञानोत्पत्तिप्रकारोक्तव्य इति
तत्प्रश्रः सार्थक इति यत्ने केमौ मनस्यात्मा इत्यभिधानादात्मशब्दोपज्ञादौ वर्तते इति सिद्धम् । पारोक्ष्येणैव तत्त्वं तु लोकं चापि वदंति ये । तेषि सत्त्वे हनिमुक्तास्तमोषांति विनिश्चयात् । आपरोक्षं न ज्ञानं तेषामु
त्पद्यते कचित् । इति वचनादुक्तार्थमेदं सिद्ध इति संतोष्यम् १९ आत्मनैव तत्त्वेवकारेण श्रेयः संपत्तौ सात्त्विकमनसः प्राधान्यमुक्तं तदेव प्रतिपादयति आत्मन इति आत्मनो जीविराशेः श्रेयः संपादने गुरुपदेष्टा
त्मैव मन एव मनसा वा श्रेयसं कल्पयत्यथवा चाव्याहरतीति श्रुतेः अतसात्त्विकमन इति धातोः निष्पन्नेनात्मशब्देन शरीर्येवलक्ष्यते तस्यैव गमनसंभवाच्च ज्ञापि विशेषतः पुरुषार्थलक्षणश्रेयः संपत्तौ पुरुषस्य न
नुप्यशरीरं प्राप्स्य आत्मनः आत्मैव गुरुरिति संबध्यते कुत एतदत्राह यदिति असौ पुरुषः मानुषशरीरं गमाप्नो जीवः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयः पुरुषार्थो विदत इति पदत इति मनः पूर्वकं वस्तुपालक्यादिनाती
क्षादिसंवल्लक्षणश्रेयः प्राप्तिदर्शनेन यागादिसाधनसामग्र्यास्वर्गादिश्रेयः प्राप्यत इत्यनुमीयत इति २०

एतदेवविशदयति पुरुषत्वइति पुरुषत्वेमनुष्यशरीरप्राप्तौसत्याचसांख्ययोगविशारदाधीराःसर्वशक्त्युपबृंहितमायाविस्तारंयथायोग्यंविश्वरूपपर्यंतंप्रपश्यंति । पट्टा आसंतापःआसंसारसंतारंप्रविधि
धंतारयतीत्याविस्तरस्तम् । आस्तुसंतापकोपयोरितियादवः । नित्याविर्भूतनैर्मल्यंवा २१ बह्वीष्वासुपूर्वकापूस्तवप्रेषेतितत्राह तासामिति २२ तत्रकारणमाह अत्रमामिति । अत्रपुरुषशरीरेमनो
योगयुक्तयोगिनः स्वतोवाहमीश्वरंमामद्वामप्रत्यक्षीकर्तुमार्गंयतिविचार्यज्ञातुंयतंतैर्केतुभिःसमुक्तिभिः अनुमानतःविनिर्दोषपंचावयववक्षणवाक्यात्मकैः किममाणकैश्चक्षुरादिनामृद्व्यमाणैरूपादिभि
रात्मनःपरमात्मनोऽल्लिगेर्मलैर्गोमकैर्ज्ञापकैर्जीवस्यदर्शनादिस्वातंत्र्यभावेनतत्कर्तान्पश्येत्स्वीत्यनुमीयतइति २३ यथाहंसंसाधयामितथामांशाधीत्युद्भववाक्यमवधारयन्नुक्तमर्थमितिहासेनसंवेदयति
अत्रेति अत्रपुरुषशरीरेअहंनिर्गोमकेनसुलभइत्येतस्मिन्नर्थेअवधूतयदुसंवादरूपमितिहासपुरावृत्तमुदाहरति अस्यैवविवरणपुरातनमिति अमिततेजसःअनल्पबलस्य तेजोबलेप्रभावेनेज्योतिष्यवि

पुरुषत्वेचमांधीराःसांख्ययोगविशारदाः ॥ आविस्तारंप्रपश्यंतिसर्वशक्त्युपबृंहितम् २१ एकद्वित्रिचतुष्पादोबहुपादस्तथापदः ॥ बह्वचःसंतिपुरः
सृष्टास्तासामेपौरुषीप्रिया २२ अत्रमांमार्गयंत्यद्यायुक्ताहेतुभिरीश्वरम् ॥ गृह्यमाणैरात्मलिङ्गैःस्वबाह्यमनुमानतः २३ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरा
तनम् ॥ अवधूतस्यसंवादंयदोरमिततेजसः २४ अवधूतंद्विजकंचिच्चरंतमकुतोभयम् ॥ कविनिरीक्ष्यनिपुणंयदुःपप्रच्छधर्मवित् २५ कुतोबुद्धिरि
यंत्रह्यत्रकर्तुंस्तेविशारदा ॥ यामासाद्यभवाल्लोकंविद्वाश्चरतिबालवत् २६ प्रायोधर्मार्थकामेषुविवित्सायांचमानवाः ॥ हेतुनैवसमीहंतेआयुषोय
शसःश्रियः २७ त्वंतुकल्पःकविर्दक्षःसुभगोमृतभाषणः ॥ नकर्तुमीहसेकिंचिज्जडोन्मत्तापशाचवत् २८ जनेषुदह्यमानेषुकामलोभदवाग्निना ॥ नतप्य
सेग्निनामुक्तोऽंगंभांभस्थइवद्विपः २९ त्वंहिनःपृच्छतांब्रह्मन्नात्मन्यानंदकारणम् ॥ ब्रूहिस्पर्शविहीनस्यभवतःकेवलात्मनः ३० श्रीभगवानुवाच ॥ यदुनैवं
महाभागोब्रह्मण्येनसुमेधसा ॥ पृष्टःसमाजितःप्राहप्रशयावनतंद्विजः ३१ ब्राह्मणउवाच ॥ संतिमेगुरवोराजनबहवोबुद्ध्युपाश्रिताः ॥ यतोबुद्धिमुपादाय
मुक्तोऽमीहतान्शृणु ३२ पृथिवीवायुराकशापोमिश्रंद्रमारविः ॥ कपोतोऽजगरःसिंधुःपतंगोमधुकुद्रजः ३३ मधुहाहरिणोमनिःपिंगलाकुररोर्भकः ॥
कुमारशिरकृत्सर्पऊर्णनाभिःसुपेशकृत् ३४ एतेमेगुरवोराजनचतुर्विंशतिशश्रिताः ॥ शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वाशिक्षमहंततः ३५ यतोयदनुशिक्षामि
यथावानाहुषात्मज ॥ तत्तथापुरुषव्याघ्रनिबोधकथयामिते ३६

पिरेतसीतिव २४ २५ अकर्तुंनिषिद्धाचरणरहितस्यअशनादिप्रवृत्तिशून्यस्यच २६ बालवत्संचरणेज्ञानसंपादनापकिंनस्यादित्याशंक्य सत्यंनार्थमनुष्यधर्मः किंतु तेषांधर्मादिष्वेवप्रवर्तनंयात्यत
न्नाविदित्सायांसत्यांचेत्याह प्रायइति । प्रायोमानवाःपरमात्मतत्त्वविदित्सायांसत्यांचेहधर्मादिष्वेवसमीहंतेमवर्तते आयुरादिप्राप्तयेचहेतुना तत्प्राप्तिसाधनसामग्र्येण २७ शक्त्यादिसाधनसामग्र्य
भावादेवकरस्यातमितितत्राह त्वंतिहासे २८ २९ स्पर्शविहीनस्यविषयभोगविहीनस्यकेवलात्मनःशरीरमात्रपरिग्रहस्य ३० ३१ बुद्धयुगाश्रिताः बुद्ध्यासंस्कृताःयतोयेभ्यःशिक्षावृत्तिमुपादाय
शरीराभियानमुक्तान्गुह्यन् ३२ ३३ ३४ एतेषांपुर्विव्यादीनांशिक्षाकरणवृत्तिभिः ३५ पतोपस्मात्प्रायेष्पादेर्ध्ववर्तनं शिक्षाये शिक्षेत्तत्तयानिबोधबोधतिःपरस्यैवरी ३६

क्षितेः शिक्षितां बुद्धिमाह भूतैरिति सदैवविदंतीत्यद्वैतः तेषां देवज्ञानां मार्गात् तद्विद्वानिति पाठे तस्यैव स्वयं शानुगत्वं ज्ञानं मार्गात् सतामिति शेषः क्षितेर्ब्रतमचलत्वं अतएवाचलेति पृथिव्यानां मीतम् ३७
 भूमेः शिक्षितं ब्रतांतरं बुद्धिमाह शश्वदिति सर्वदापरेषां गुरुदेवादिसज्जनानां अर्थे आत्मनः सर्वेहां सकलवेष्टां संभववृद्धिच । सज्जनार्थे नु मन्येत ऐहिकीं बुद्धिमात्मनः इत्यादेरप्येवार्थ इति शिक्षेत नियमेनेति शेषः ३८ एवं विधज्ञानानि शिक्षमाणस्य मुनेर्वृत्तिप्रकारमाह प्राणवृत्त्येति । मुनिर्वावृत्त्याणवृत्त्या शरीरयात्रया संतुष्येत् तावत्पैव निर्वहेत् एवकारव्यावर्त्यमाह नैवेति तत्रापि ज्ञाननाशकारणाने मनोवि
 क्षेपनिमित्तानि च द्रव्याणि न सेवेतेत्याशयेनाह ज्ञानमिति ३९ वायोः शिक्षिताका बुद्धिरिति तत्राह विषयोष्विति विषयेष्वविशन् विषयाननुभवन् योग्यात्मा योगी जीवः गुणदोषसंबन्धेन न विषज्जेत संसक्तो
 न भवेत् गानादिना नाधर्मेषु ४० पार्थिवेषु पृथिवीकार्येषु प्रविष्टः तद्गुणाश्रयः जन्मदुःखादिदेहधर्माश्रयः गुणैर्दुःखादिभिः ४१ न भसः शिक्षितमाह अंतरिति मुनिर्विततस्य व्याप्तस्याकृतितः आत्मनः
 परमात्मनः । न भोवदव्यवच्छेदमसंबन्धत्वं देहेषु असंगत्वं भावपेक्षितयेत् कुत्र कथमत उक्तं स्थिरजंगमेषु चराचरात्मकेषु वस्तुषु अंतरात्मभावेन अंतर्यामित्वेन अणुत्वव्याप्या बहिर्ब्रह्मभा
 वेन बृहत्त्वेन महत्त्वेन व्याप्या इदं केना सिद्धमत्राह समन्वयेनेति । उपक्रमादितात्पर्यमुक्तप्रमाणेन ब्रह्मणः आत्मभावेन स्वैक्येनेत्यन्यथा व्याख्यानम् । जीवांतर्यामिको विष्णुरात्मना मासमीरितः । तस्य तु ब्रह्म

भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरे देववशानुगैः ॥ तद्विद्वानचलेन्मार्गादनुशिक्षन् क्षितेर्ब्रतम् ३७ शश्वत्परार्थं सर्वेहां परार्थैकांतसंभवम् ॥ साधुः शिक्षेत भूमेः श्वज
 नुशिक्षं ब्रतांतरम् ३८ प्राणवृत्त्यैव संतुष्यन् मुनिर्नैवेन्द्रियप्रियैः ॥ ज्ञानं यथाननश्ये तनावकीर्येत वाङ्मनः ३९ विषयेष्वविशन् योगी नानाधर्मेषु सर्वतः ॥
 गुणदोषान्वयेनात्मानविषज्जेत वायुवत् ४० पार्थिवेष्विह देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः ॥ गुणैर्न युज्यते योगी गंधैर्वायुरिवात्महक् ४१ अंतर्बहिश्च स्थिरजंगमे
 पुब्रह्मात्मभावेन समन्वयेन ॥ व्याप्या व्यवच्छेदमसंगमात्मनो मुनिर्न भोवद्विततस्य भावयेत् ४२ तेजो ब्रह्ममयैर्भाविर्मैर्धौ धैर्वायुनेरितैः ॥ न स्पृश्यते न भ
 स्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणैः पुमान् ४३ स्वच्छः प्रकृतितः सिग्धो माधुर्यस्तीर्थवन्नृणाम् ॥ मुनिः पुनात्यघान् मित्रमीक्षणस्पर्शकीर्तनैः ४४ तेजस्वी तपसा दीप्तो दु
 र्धर्षो दूरभाजनः ॥ सर्वभक्षोऽपि युक्तात्मानादत्ते पापमग्निवत् ४५

रूपत्वाद्बहिरस्तथैव च । पश्येकाकाशवद्व्याप्तिमसंगत्वं चानित्यशः । इति प्रमाणविरुद्धं तस्मात्तन्मीकर्तव्यः सार्थ इति ४२ असंगप्रकारमाह तेज इति पयानभोवायुनेरितैर्मेधौ धैर्न स्पृश्यते तद्वत्तथापु
 मान्परः पुरुषः कालसृष्टैः तेजो ब्रह्ममयैर्गुणैर्विषयैर्न स्पृश्यते इत्यन्वयः ४३ अद्वयः शिक्षितां बुद्धिमाह स्वच्छ इति तीर्थवद्रंगादिशुद्धजलवत् । प्रकृतितः स्वभावतः स्वच्छः । प्रकृतिः पंचभूतेषु स्वभावे मूल
 कारण इत्यभिधानम् । ननु जीवस्य स्वच्छगुणत्वे जीवपरयोः को विशेष इतीयमाशंका । स्वच्छत्वाद्योगुणादरेः स्वतः सिद्धा जीवस्येष्टव्या स्वीकर्तव्या इति परिहर्तव्या तदुक्तं । गुणान् जीवस्य चेष्टव्यानां सिद्धान्वि
 ष्णोर्गुणांस्तथा । तत्तद्गुणाविचिन्वीत पृथगेव मुधीः सदेति । माधुर्यः सुखहेतुः । मधुना मसुखं विद्यान्माधुर्यसुखहेतुता सुखे रतिर्वासंतीकाशब्दतस्वाविचक्षणैरिति वचनात् । मुनिर्मित्रं स्वाश्रितं पुनाति ईक्षणमी
 क्षा ४४ अग्नेः शिक्षितां बुद्धिमाह तेजस्वीति तेजस्वीप्रभाववान् अन्यत्रार्चिष्मान् तपसा उपवासादिना अन्यत्र संतापहेतुज्ज्वालपादीप्तः प्रकाशनशक्तिमान् दुर्धर्षः पराभवयितुमशक्यः । पराभवो धर्मोऽस्यावच्छा
 नमवापिवा । नस्तत्सुसदाकुर्यात्सहसा शयनं न चेतिवचनात् दूरभाजनो दूराभिषेकः युक्तात्मा परमात्माभियुक्तमनाः । पूर्वविधो ज्ञानी सर्वभक्षोऽपि पापनाहर्च अपरोक्षज्ञानिनोऽपि सर्वभक्षणं सर्वज्ञानुम
 तिः प्राणात्पक्षे तदंशनादित्यापद्विषये कथं अग्निवत् ४५

कचिच्छन्नः दुष्टजनसन्निधौ कचित्स्पष्टः स्वजनसमीपे आत्मज्ञानादिलक्षणश्रेयः इच्छतां गुणमुपास्यः दातृणां प्रागुत्तराशुभंदहन् सर्वत्र सर्वभुक्ते मुन्ययोः समाभिदम् ४६ अग्नेः शिक्षितं परमात्मज्ञानमाह स्वमापयेति । स्वमायया स्वेच्छाधीनप्रकृत्या सृष्टं सदसल्लक्षणं स्थूलसूक्ष्मरूपं जगत्प्रविष्टः तत्तत्स्वरूपः तत्तत्पदार्थानुगुणरूप ईयते । कथं एधसि प्राविष्टः एधोरूपो गिरिव । अत्र जीवस्पष्टत्वं परमात्मनः प्रविष्टत्वं चेति विशेषणं ज्ञातव्यम् । जीवस्पष्टत्वां शिक्षेत्प्रविष्टत्वं परमात्मनः । तत्तद्गुणविहंबं च वद्वेः सर्वथापिवेति वचनात् । अल्पदारौ यथा लपो गिरिरेव मल्पशरीरगः । दृश्यते परमात्मापि स्थूलः स्थूलशरीरग इति ४७ चंद्रमसः शिक्षितां बुद्धिमाह विसर्गाद्या इति विविधाः सर्गाद्याः जननाद्याः श्मशानां ताः मरणां ता देहस्यैव नात्मनो जीवस्य चंद्रस्य कलानां क्षपादिकं यथा न चंद्रस्वरूपस्य ४८ कालवेगेन प्रतिक्षणमापि देहादीनां सूक्ष्मावुत्पत्तिना शौस्त इति सोदाहरणमाह कालेति कालारूपेण यो घवेगेन भूतानां प्राणिनां आत्मनो देहस्य नित्यावपि सदा तनावपि भवाप्ययौ उत्पत्तिना शौन दृश्येते सूक्ष्मत्वादिति शेषः । यथाग्नेरर्चिषां ज्वालानां प्रवाहविशेषः यथा पुरुरवसोजरा अश्विभ्यामेव दृष्टेति गीता तात्पर्यवचनं सद्भावप्रमाणं भूतानां चेतनानां मात्मनः परमात्मनः प्रभवाप्ययावित्यन्यथा व्याख्यानं । अवयव्यवयवा नाचगुणानां गुणिनस्तथा । शक्तिशक्तिमतोश्चैव क्रियायास्तद्वतस्तथा । स्वरूपांशं शिनोश्चैव नित्याभेदो जनार्दने । जीवस्वरूपेषु तथा तथैव प्रकृतावपि । चिद्रूपायामतोनां शाश्वता गुणा अक्रिया अपि । हीना अवयवैश्चेति कथं ते ते त्वभेदतः । पृथग्गुणाद्यभावाच्च नित्यत्वादुभयोरपि । विष्णोरर्चित्य शक्तेश्च सर्वसंभवातिधुवं । क्रिपादेरपि नित्यत्वं व्यक्त्यव्याक्तिविशेषणं भावाभावविशेषणव्यवहारश्च तादृशः विशेषस्य वि

कचिच्छन्नः कचित्स्पष्ट उपास्यः श्रेय इच्छताम् ॥ भुंक्ते सर्वत्र दातृणां दहन् प्रागुत्तराशुभम् ४६ स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्लक्षणं विभुः ॥ प्रविष्ट ईयते तत्तत् स्वरूपो गिरिवैधसि ४७ विसर्गाद्याः श्मशानां ताभावादेहस्य नात्मनः ॥ कलानामिव चंद्रस्य कालेनालक्ष्यवर्त्मना ४८ कालनद्यो घवेगेन भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ नित्यावपि न दृश्येते आत्मनो ग्रेयं थार्चिषाम् ४९ गुणैर्गुणानुपादत्ते यथा कालं विमुंचति ॥ न तेषु सज्जते योगी गोभिर्गाइव गोपतिः ५० बुद्धि संस्थेन भेदेन व्यक्तस्थ इव तद्रतः ॥ लक्ष्यते स्थूलमतिभिरात्माचां बुस्थितार्कवत् ५१

शिष्टस्याप्यभेदस्तद्देवतु । सर्ववाचित्यशक्तित्वाद्युज्यते परमेश्वरे । तच्छक्त्यैव च जीवेषु चिद्रूपप्रकृतावपि । भेदाभेदौ तदन्यत्र उभयोरपि दर्शनात् । कार्यकारणयोश्चापि निमित्तकारणं विनेति । प्रमाणविरुद्धत्वाज्जडस्येत्यंगीकर्तव्यं । अनंगानां चेतनानां क्रियावत्त्वं चावित्येशशक्तिनियतत्वाद्युज्यत इत्यस्मिन् । आत्मनि चैवं चित्राश्च हि । सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । सर्वधर्मोपपत्तेश्च । स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च । यत्रासत्तत्त्वमिदं पर एकमाहुरित्यादिप्रमाणांतरं च । न चेशशक्तिर्मायामयी । विना दोषान् श्रुतमध्यावगम्यं तथा स्मृतं परमेस्वररूपं । नैवासत्पुंकाचिदस्मिन् परेशे सर्वपुंक्तं पूर्णशक्तेः सदैवेति श्रुतिविरोधात् ४९ सूर्यादनु शिक्षितां बुद्धिमाह गुणैरिति योगी यथा कालं विहितकाले गुणैरिद्विधैः गुणान् शब्दादिविषयान् उपादत्ते विमुंचति च तेषु विषयेषु न सज्जते नातिसक्तो भवति । कथमिव गोपतिः सूर्यः गोभिः रश्मिभिः गाइव जलानीव ५० न केवलं असंगत्वमेव सूर्यात् शिक्षितमपि तु जीवपरमात्मवैलक्षण्यं चेति भावेनाह बुद्धि संस्थेनेति तस्य जीवस्य शरीरगतः आत्मा परमात्मा स्थूलमातीभिः प्रमाणज्ञानरहितैः बुद्धि संस्थेन भेदेन बाह्यातः करणविषयमित्याज्ञानेन व्यक्तं शरीरं तत्स्यो जीव इव सादृश्येन सुखी दुःखी तिलक्ष्यते दुःखाद्यधिकरणदेहगतत्वात्कथं अंबुस्थितार्कवत् यथा परमार्कस्वरूपानां भेदादिव भूतो जले भेदविचिंत्यतां कवत् अचेतनः शिरः पादादिरहिता वतुलश्चेति कल्प्यते तथंति । तस्मात्तयो रम्याः पिप्पलं स्वाद्वयन श्रम्यो अभिवाकशीति इत्यादि श्रुतितात्पर्ये वेदिभिर्निर्मलार्चितैः सूक्ष्मेक्षकैः जीवपरमो वैलक्षण्यं ज्ञानद्विषो गिभिर्मायमन्यथाऽसुरमतप्रवेश इति दृष्टांत्येवमेव ज्ञातव्यं विद्वत्प्रतिवेदयोरिव जीवपरमोर्भेदो व्यावहारिको ननु यथार्थ इति मतं बुद्धि संस्थस्त्वात्मभेदो व्यक्तस्थो जीव उच्यते तेनैव सदसत्त्वा

नात्परात्मास्थूलबुद्धिभिः । जीवबलक्षयतेविष्णुर्यथैवावस्थितार्कवत् । परमार्कः पारिमाण्याद्वर्तुलत्वादिना तथा । अर्कस्वरूपानामिन्द्रैः शिरःपादादिवर्जितः अचेतनश्चकल्प्येतत्तत्तेजोमात्रदार्श्याभिः । सूर्य
देहादिभिर्ब्रह्मतेजोमंडलमेव तु । दृश्यते स्थूलमतिभिरेवमेव जानादन इति प्रमाणविरुद्धत्वादुपेक्षणीयम् ५१ मुक्तिसाधनेषु प्रथमतः आपाद्यं विराक्तिलक्षणं साधनामेतिकपोताशिक्षिताविरक्तिमाह नातिस्नेह इति

नातिस्नेहः प्रसंगो वा कर्तव्यः कापिकेनचित् ॥ कुर्वन् विदेत संतापं कपोत इव दीनधीः ५२ कपोतः कश्चनारण्ये कृतनीडो वनस्पतौ ॥ कपोस्याभार्यया सार्धं
मुवासकतिचित्समाः ५३ कपोतो स्नेहगुणितहृदयौ गृहधर्मिणौ ॥ दृष्टिदृष्ट्यांगमंगेन बुद्धिबुद्ध्या बंधतुः ५४ शय्यासनादनस्थानवार्ता क्रीडाशना
दिषु ॥ मिथुनीभूय विस्त्रब्धौ चैरतुर्वनराजिषु ५५ यद्यद्वांछतिसाराजन्यतदर्थमनुकंपितः ॥ तंतं समानयत्कामं कृच्छ्रेणाप्यजितेन्द्रियः ५६ कपोती प्रथ
मंगमं गृह्णीतीकाल आगते ॥ अंडानि सुषुवेनीडे स्वपत्युः सन्निधौ सती ५७ तेषु काले व्यजायंतरचिता वयवाहरेः ॥ शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कोमलांगतनू
रुहाः ५८ प्रजाः पुपुषतुः प्रीतौ दंपती पुत्रवत्सलौ ॥ शृण्वंतौ कूजितं तासां रुवंतौ कलभाषितैः ५९ तासां पतत्रैः सुस्पर्शैः कूजितैर्मुखचेष्टितैः ॥ प्रत्युद्रमै
रदीनानां पितरौ मुदमापतुः ६० स्नेहानुबद्धहृदयावन्योन्यां विष्णुमायया ॥ विमोहितौ दीनधियौ शिशून् पुपुषतुः प्रजाः ६१ एकदा जग्मतुस्तासाम
शनार्थं कुटुंबिनौ ॥ परितः कानने तस्मिन्नार्थिनौ चैरतुश्चिरम् ६२ दृष्ट्वा तौ ब्रुव्यकः कश्चिद्दृच्छातो वने चरः ॥ जगृहे जालमातत्य चरतः स्वालयांतिके ६३
कपोतश्च कपोती च प्रजापोषे स दोस्तुको ॥ गतौ पोषणमादाय स्वनीडमुपजग्मतुः ६४ कपोती स्वात्मजान् वक्ष्य बालकाञ्जालसंवृतान् ॥ तानभ्यधाव
त्क्रोशंती क्रोशतो भृशदुःखिता ६५ सा सकृत् स्नेहगुणिता दीनचित्ता जमायया ॥ स्वयंचाबध्यत शिवा बद्धान् पश्यत्यपस्मृतिः ६६ कपोतश्चात्मजा
न्बद्धानात्मनोऽप्यधिकप्रियान् ॥ भार्याचात्मसमादीनां विललापातिदुःखितः ६७ अहो मे पश्यता पायमल्पपुण्यस्य दुर्मतेः ॥ अतुप्तस्याकृतार्थस्य गृ
हास्तैर्वर्मिकाहताः ६८ अनुरूपानुकूला च यस्य मे पतिदेवता ॥ शून्ये गृहे मांसं त्यज्य पुत्रैः स्वर्गाति साधुभिः ६९ सोऽहं शून्यगृहे दीनो मृतदारो मृतप्रजः ॥
जिजीविषे किमर्थं वा विधुरो दुःखजीवितः ७० तांस्तथैवावृतां श्लिग्मिर्मृत्युग्रस्तां विचेष्टतः ॥ स्वयंचकृपणः शिशुपश्यन्नप्यबुधोपतत् ७१ तं लब्ध्वा लुब्ध
कः क्रूरः कपोतं गृहमेधिनम् ॥ कपोतकान् कपोती च सिद्धार्थः प्रययौ गृहम् ७२ एवं कुटुंब्यशां तात्मा हं द्वारामः पतत्रिवत् ॥ पुष्पं कुटुंबं कृपणः सानुबंधो
वसीदति ७३ यः प्राप्यमानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतम् ॥ गृहेषु स्वगवत्सक्तस्तमारुढच्युतं विदुः ७४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे अवधू
तगीते सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

५२ ५३ स्नेहगुणितहृदयाविस्तेतर्कवति दृष्टिमित्पादिना ५४ शय्यासनादिषु मिथुनीभूयवर्तमानाम् ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ शिवापक्षिमाहिजाज्ञेन
६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ आकृताद्वास्तव्युत्पत्तितम् ७४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

नकर्तुमीहसेकिंचिदित्यदुराजमश्रुपरिहरमेतत्संसारसुखं यथादुःखशिरस्कत्वेन नाकांक्ष्यं न साध्यं च तथा स्वर्गसुखमित्याह सुखमिति यथैन्द्रियकंसुखं पतननिश्चयात् स्वर्गे नरके चास्तितया श्रोत्रादीन्द्रियविषयशब्दादे सुखं अस्त्येवेति पक्षस्यादुःखोदुःखशिरस्कंसुखं नेच्छत कुत एव तत्साधने प्रवर्तत इत्यन्वयः अनेनैहिकसुखापनप्रवर्तनीयमिति किं वक्तव्यमित्युक्तं भवति १ तर्हि देहयात्रा कथं कारवतेत इत्यतोऽजगरादुपात्तबुद्धिमाह आसमिति दिष्टेन देवेन देवं दिष्टं भागधेयमित्यभिधानं आसस्तु कवलार्थक इति च विसृष्टं दंतं यदृच्छयेवापतितं अतर्कितत्वेनोपपन्नं अक्रियः पत्नराहितः अजगरोपयाग्रे सेत्तयामुनिरिति शेषः २ ननु यदृच्छयापि ग्रासालाभोर्के कुर्यात्तत्राह । शयीतेति अनुपक्रमः क्रियारंभराहितः यदि यदृच्छयापि ग्रासो नोपनमेत् तर्हि महाहिरिव बहून्यहानि शयीत तत्र निमित्तं दिष्टमुगिति यदृच्छाग्रासभोगत्वादित्यर्थः ३ ननु तर्ह्यजबलस्य देहस्यान्नाभोगे पतनं स्यादित्याशंक्य सत्यं बहिर्मुखस्यैतन्नयोगाद्दृढस्य तस्य भगवद्गुणगणामृतध्यानलक्षणपानपूर्णबलवद्देहत्वादिति भावेनाह ओज इति करचरणादीन्द्रियशक्तिमानपियोगाद्दृढः शरीरपात्रार्थं नेहेतन चेष्टेत कीदृशः शयानः सर्वप्रवृत्तिशून्यः तर्हि निद्रालुः स्यादत्राह वीतनिद्र इति निद्रानिरासव्यापारसद्भावादित्याह विभ्रदिति अत्र भरणेन ध्यानं लभयति ओजः सहो बलात्मना ब्रह्मणायुक्तं देहं विभ्रत् व्यापयन् अन्यत्र तादृशादृष्टानि मेतं ईशशक्तेरचित्यत्वादित्यर्थः अतएवाकर्मकं निश्चेष्टं उद्देश्यरहितं वा ४ समुद्राच्छिखितां मतिमाह मुनिरिति अनंतपारः अंतपारराहितबुद्धिः अनन्तेन पारः पूर्तिस्तृप्तिरक्षणाय स्पसतयेति वा पारंतीरांतरं प्रोक्तं पारः पूर्तिस्तथापुमानित्यभिधानं अन्यत्रानिश्चिततीरांतरः स्तिमितो दोनिश्चलजलः

ब्राह्मण उवाच ॥ सुखमैन्द्रियकं राजन स्वर्गे नरक एव च ॥ देहिनां यद्यथादुःखं तस्मान्नेच्छेत तद्बुधः १ ग्रासं विसृष्टं दिष्टेन महांतं स्तोकमेव च ॥ यदृच्छयेवापतितं ग्रसेदजगरोऽक्रियः २ शयीताहानिभूरीणि निराहारोऽनुपक्रमः ॥ यदि नोपनमेद्वा सो महाहिरिव दिष्टमुक् ३ ओजः सहो बल युतं विभ्रद्देहमकर्मकम् ॥ शयानो वीतनिद्रश्च नेहेतं द्रियवानपि ४ मुनिः प्रसन्नगंभीरो दुर्विगाहो दुरत्ययः ॥ अनंतपारो ह्यक्षोभ्यस्तिमितो दइवार्णवः ५ समृद्धकामो हीनो वानारायणपरो मुनिः ॥ नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्धिरिव सागरः ६ दृष्ट्वा खिद्यं देवमायां तद्वा वैरजितेन्द्रियः ॥ प्रलोभितः पतत्यंघेतमस्य ग्नौ पतंगवत् ७

निर्विकल्पकर्मावा ५ समृद्धकामः समृद्धाभिष्टार्यः नोत्सर्पेत उत्सिक्तो न भवेत् हीनो वा द्रव्यैरिति शेषः न शुष्येत यथा प्रावृषिसमुद्रः समृद्धजलाभिः ग्रीष्मे शुष्कजलाभिः सारीद्धिः ६ शलभाच्छिखितां बुद्धिमाह हृष्टेति । देवस्य मायां मोहकशक्तिं भावैः शृंगारचेष्टाभिः अत्र । महावनिताकामः पतत्यंघेतमस्य लं । अन्यत्रानिरपंयाति दुःखान्स्याद्विपर्ययशतिवचनात् । अधः पाते विशेषो स्तीति ज्ञातव्यं मायाशब्दस्यैद्रजालार्थमंतरेण मोहकारणत्वात् कथमित्येतच्चोद्यं मोहकारणभूतानुमायस्याहुर्न नीषिणः । अविद्यमानं मेत्युक्तं तज्ज्ञापयति पत्स्वपं । कुत्र विज्ञानरूपं सल्लभं पंचभण्यते । मयं प्राप्नुयमुदिष्टं माया स्यात्समुत्प्रेत्यपीत्यनेन परिहृतं व्यं । तस्माद्याविवक्षितातामनुसृत्पार्थोक्तव्य इति ज्ञापते ननु तर्हि मायाशब्दस्यानेकार्थवृत्तित्वात् कुत्र मुख्यार्थ इतीयं शंका स्वतंत्रं परमायां रूपं स्वतंत्रं नैकाहरेमितिः सेवमाया समुदिष्टा मुख्यतस्तत्स्वरूपिका । इत्यनेन परिहृतं व्या परमार्थमिष्टस्य स्वतंत्रं शब्दस्य गुणनिष्ठत्वं कथमित्येतत् । मतिमन्मातिभेदोपि नाविष्णोः कश्चिद्विष्यते इत्यनेन परिहृतं मायायाः ईशेच्छायाचित्वे जगत्पुस्तन्मयत्वं कथमिति इदमपि पारमार्थ्येन नास्त्येव तद्वत्तद्वत्तद्वत्तत् । अनाद्यनंतकालेपि विद्यमानमपि भुवं । अतो माया मयं प्राहुः सर्वतद्वत्तद्वत्तत् । इति अमुना परिहृतं किंच विश्वस्य परार्थीनत्वादसत्तावैश शब्दवाच्यत्वं न त्वविद्यमानत्वात् तर्हि जगन्नास्त्येवेति कथं अस्वतंत्रत्वादित्युत्तरं प्रवाहकूपेणानित्यत्वात्सदातनत्वं युक्तं श्रोतत्वाद्दिश्वस्यमिष्टत्वात्किं न स्यादिति चेन्न हरोरिच्छाधीनत्वान्मायाभावात् तत्त

१ माह् मानि इति पातोर्पाशब्दस्य ज्ञानरूपत्वमुच्यते । यामापणे इति पातोर्पाशब्दस्य प्राप्त्यमित्यर्थः माया चासौ वाच्येति प्रमासे उक्तार्थः

हिंशुवेः कागतिरिति चेन्न एकस्यैव परमार्थत्वादिति सर्वप्रमाणसिद्धं स्वाधीनं सादिति प्रोक्तं पराधीनमस्मृतं । अविद्यमानमेतस्माज्जगदाहुर्विपश्चितः । अनाद्यनंतकालेषु विद्यमानमपि ध्रुवं । अस्वातंत्र्यात्तु ना
 स्यैवेत्येवंवाच्यं जगत्सदा सदावृत्तेर्विद्यमानमिति द्रूयाद्यदिकचित् । तथापि नोशब्दोद्वेगवाहाद्व्यस्यनित्यता अतो निवर्त्यमित्याहुः प्रपंचो ह्यस्ति यद्यपि विष्णोरिच्छावशत्वाच्च मायामात्रमिति स्फुटं परमार्थं चै
 कमेव स्वातंत्र्याद्विष्णुमव्ययं यदिकल्पयतीदं यः स एव निवर्तयेत् विष्णुस्तस्मात्तद्वशत्वाच्चास्तीति द्वैतमुच्यते स्वातंत्र्येण हरौ ज्ञाते पराधीनत्वनिश्चयात् इत्याहुरपदेष्टारभाचार्यास्तत्त्ववेदिनः यथैव राज
 निज्ञाते नान्योस्तीति स्फुटं वचः स्वातंत्र्यात्पारतंत्र्याच्च तद्व्यादिषु सत्स्वापि यथैकच्छात्रांश्चैव एकवीर इतीव वा तथैव सर्वप्राधान्यादद्वितीयो हरिः स्मृतः एवंमुक्ताविज्ञानं तिसा युज्ये प्रापिता विभोः अनंतकालं
 श्रयंतो जगदेतच्चराचरं तस्यैकस्यैव विज्ञानात्केवलं भ्रांतिरूपकं जगदुक्त्वा तमोपांतिं त्वीशितव्येशशापतः इति अनेन प्रपंचो यदि विद्येतेत्यादि श्रुतिरपि विवृता सत्यत्वात् पुत्रामेयदिविद्यंते मरिष्यंते ये वते ध्रुवं य
 दिराज्यं करोत्येव नश्यत्येतदसंशयमिति धृतराष्ट्रस्य वचनाद्यदि शब्दस्य विपर्ययपर्यवसानेव स्तुत्वार्थः प्रतीयते तथात्रापि यदि शब्दस्त्ववस्तुत्वे अस्वातंत्र्ये च संशये अवस्तुशब्दश्चाशके ह्यल्पशक्तौ च कील्यंत इ

योषित्सुतल्पा मरणां बरादिद्रव्येषु मायारचितेषु मूढः ॥ प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या पतंगवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ८ स्तोत्रं स्तोत्रं ग्रसेद्वा संदेहो वर्तेत यावता ॥
 गृहाद्वजेत्स मातिष्ठन्नृत्तिमाधुकरिमुनिः ९ अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो मरः ॥ सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः १० सायंतनं
 श्वस्तनं वानसं गृहीतमिक्षितम् ॥ पाणिपात्रोदरामत्रोमक्षिके वनसंग्रही ॥ मक्षिका इव संगृह्णन् सह तेन विनश्यति ११ पदापि युवतीं भिक्षुर्न स्पृशेद्द्वारवीम
 पि ॥ स्पृशन् करीव बध्येत करिण्या अंगसंगतः १२ नाधिगच्छेदस्त्रियं प्राज्ञः कर्हि चिन्मृत्युमात्मनः ॥ बलाधिकैः सह न्येत गजैरन्यैर्गजो यथा १३ न देयं नो
 पभोग्यं च लुब्धैर्यदुःखसंचितम् ॥ भुंक्ते स्वमपि तन्नान्यो मधुहेवार्थविन्मधु १४ सुदुःखोपार्जितैर्वित्ते राशासानां गृहाशिषः ॥ मधुहेवाग्रतो भुंक्ते यतिर्वै गृह
 मेधिनाम् १५ ग्राम्यगीतं न शृणुयाद्यतिर्वनचरः कचिद् ॥ शिक्षेहं हरिणा द्वृद्वा नृगयोर्गीतमोहितात् १६

त्यनेन यदि शब्दस्यावस्तुत्वार्थोपि ज्ञायते ७ प्रागुक्तलोकार्थमेव विवृणोति योषित्स्वाति मायारचितेषु भगवदिच्छारचितेषु भोगसाधनेषु तल्पादिषु योषिज्जनेषु पभोगबुद्ध्या विषयभोगसाधनबुद्ध्या प्रलोभि
 तात्मा विवशमनाः शूलमवश्रयतीत्यन्वयः ८ मधुकरश्चिक्षितमातिमुपादिशति स्तोत्रमिति मधुकरस्य विद्यमानां वृत्तिसमातिष्ठन्मुनिर्गृहान्त्रजेदित्यन्वयः ९ अत्राणुत्वमहत्त्वे संख्ययोरुपपत्तेरन्वयः १० सारं भ
 गवज्ज्ञानजननीं भक्तिम् १० भिक्षितं भिक्षया लब्धमन्नं सायंतनं सायंतनार्थं श्वस्तनं श्वस्तनार्थं च न संगृहीतं कथं तर्हि भोजनमत्राह पाणीति पाणिपात्रत्वेनोदरमात्रत्वेन वा भुंजान इति शेषः संग्रहे को दोष इत्यत्राह
 मक्षिका इति तेन धनेन सह विनश्यति चोरादिनेति शेषः ११ गजादिकमुपात्तमत्राह पदेति करिण्या अंगसंगतः स्पृशन् करीव बध्येत १२ पतयेद्विवृणोति नाधिगच्छेदिति १३ मधुहो नोपि कायुजिपार्जितोति
 तत्राह न देयमिति लुब्धैर्यदुःखसंचितं न देयं दानयोग्यं नोपभोग्यं स्वस्योपयोग्यं च न तत् स्ववित्तमर्थविदन्पोभुंक्ते कथमिव मधुहो नोपि कायुजिपार्जितोति १४ किमनेनात्मनो लब्धमत्राह सुदुःखोति य
 तिलिचेंद्रियग्रामः १५ हरिणा च्छोत्रेन्द्रियजपो लब्ध इत्याह ग्राम्येति अहं वनचरोपतिर्गोपाणां गीतं वचनं न शृणुयादिति ममर्षहरिणा शिक्षे कीदृशात् नृगयोर्गीतमोहितात् १६

ग्राम्यगीतश्रवणेकाहानिरिति तत्राह नृत्येति क्रीडनकांधः क्रीडासाधनवदंधः १७ मत्स्याजिह्वेन्द्रियजयप्रकारं कथयति जिह्वेति भतदुद्धिरतत्त्वज्ञः १८ रसजयोदुष्पारिहारइत्युपपादयति इन्द्रि
याणीति रसनरसनैन्द्रियं असौरसनारस्येस्वविषये वर्धते १९ जिह्वेन्द्रियजय एवेन्द्रियजयो नान्यइत्याह तावदितिरसोरागः रसोरागे विषेवीर्येति पादवः २० पिंगलाया वैराग्यमुपशिक्षितमिति वक्तुमुपक्रम
ते पिंगलेति २१ सैकदासंकेते वित्तसमयेकांतमुपनेष्यती आत्मसमीपं प्रापयंती गृहद्वार्यभूदित्यन्वयः २२ मार्गभागच्छतः पुरुषान्वीक्ष्य तान्पुरुषान्वित्तवतः शुल्कदान्कांतान्मेने २३ अस्मादन्योभूरि
दोवहुद्रव्यप्रदः स्यादिति मत्वा २४ २५ वित्ताशया वित्तातिवृष्णया चित्तायाश्छेदनं हेतिः शस्त्रम् २६ यथागीतंतथाममसकाशाच्छृणु २७ श्रोतव्यत्वे हेतुमाह निर्वेदइति यथानशितोसिः पाशानां छेदनं हे
तुर्विहितः तथा निर्वेदस्तृष्णालक्षणपाशानां हियस्मात्तस्मात् अत्रापि हेत्वंतरमाह नहीति २८ विततिर्विस्तारः बालिशत्वात्तस्मात् २९ कथंबालिशेत्पत्राह संतमिति नित्यमविनाशिनम् ३० आत्मानः

नृत्यवादित्रगीतानि जुषन् ग्राम्याणियोषिताम् ॥ आसां क्रीडनकांधः स्याद्व्यशृंगो मुनिर्यथा १७ जिह्वयाथ प्रमाथिन्या जनोरसविमोहितः ॥ मृत्युम्
च्छत्यतदुद्धिर्मीनस्तु बडिशैर्यथा १८ इन्द्रियाणि जयंत्याशु निराहारामनीषिणः ॥ वर्जयित्वा तु रसनमसौरस्येहि वर्धते १९ तावज्जितेन्द्रियो न स्या
द्विजितान्येन्द्रियः पुमान् ॥ न जयेद्रसनं यावज्जितं सर्वजितेरसे २० पिंगलानामवेश्यासीद्विदेहनगरेपुरा ॥ तस्यामे शिक्षितं किंचिन्निबोधनृपसत्तम २१
सास्वैरिण्येकदाकांतं संकेत उपनेष्यती ॥ अभूत्काले गृहद्वारि विभ्रती रूपमुत्तमम् २२ मार्गभागच्छतो वीक्ष्य पुरुषान्पुरुषर्षभ ॥ ताञ्छुल्कदा
न्वित्तवतः कांतान्मेने र्थकामुका २३ आगतेष्वपयातेषु सा संकेतोपजीविनी ॥ अथान्यो वित्तवान्कोपि मामुपेक्ष्यति भूरिदः २४ एवं दुराशया ध्वस्तनिद्रा द्वा
र्यं वलंबिनी ॥ निर्गच्छंती प्रविशती निशीथं समपद्यत २५ तस्या वित्ताशया शुष्यद्वक्रायादीनचेनसः ॥ निर्वेदः परमोज्जो चित्ताहेतिः सुखावहः २६ तथा
निर्विण्णचित्ताया गीतं शृणु यथामम २७ निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः ॥ न ह्यंगाजातनिर्वेदो देहबंधं जिहासति २८ ॥ पिंगलोवाच ॥ अहो
मेमोहविततिं पश्यता विजितात्मनः ॥ याकांतादसतः कामं कामये येन बालिश २९ संतं समीपे रमणं रतिप्रदं वित्तप्रदं नित्यमिमं विहाय ॥ अकामदंदुःख
भयादिशोकमोहप्रदं तुच्छमहं भजेऽज्ञा ३० अहो मयात्मा परितापितो वृथा सांकेत्यवृत्त्यातिविगर्हवार्तया ॥ स्त्रैणान्नरांश्चार्थतृषाऽनुशोच्यान्क्रीत्वा हि
वित्तरतिमात्मनेच्छती ३१ यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणं त्वचारो मनसैः पि न द्रम् ॥ क्षरन्नवद्वास्मगारमेतद्विष्णूत्रपूर्णमदुपैतिकाऽन्या ३२ विदेहानां
पुरे ह्यस्मिन्नहमेकैव मूढधीः ॥ यान्यमिच्छंत्यतः स्वस्मादात्मदात्कांतमच्युतात् ३३

अतिगर्हवार्ता किंवदंतीयस्याः सातथातया संकेतस्य भावः सकित्यं द्रव्येतेन वृत्तिराजीविका सपायया हं वित्तमुद्रिय आत्मना देहेन अर्थतृषा विषयतृष्णया अनुशोच्यान् स्त्रैणां नरान् क्रीत्वा रतिमिच्छंती संत
येति शेषः ३१ पदर्थग्राम्यगाकांक्षिते तदीदृशं इति पादः पदिति स्वचारो मनसैरित्येकं पदं द्रव्यमाः संतं भाः मदस्यापीदृशी एतदेहा रूपमगारं गृहमुपैतीत्यन्वयः वंशाः दीर्घदासु विशेषाः वंश्या वंशमोक्षारित्तरशीमे
णवः क्षरंति स्त्रैर्भति नवद्वाराणि यस्पतत्तथा अनेनान्यकांतानां हियत्वं मुक्तं भवति ३२ इतोपि देहा इति भावेनाह विदेहानां भिति स्वस्मात्स्वकीयात् स्वस्वामिन इत्यर्थः अतो जगतः अतो न्यस्यादिवा विस्पर्धः
अनिषेधे पुमान् विष्णो रिति पादवः यद्वाऽतोऽस्यात्सर्वमनोवृत्तिष्वेकत्वेन प्रसिद्धात् ३३

कुमार्याःशिक्षितज्ञानमाह कचिदिति वृण्वानान्वरणेच्छन् अर्हणमभ्यागतपूजनम् ५ शालीनकलमानदृषादि व्रीहिकुट्टपाषाणे शालयःकलमाद्याश्चष्टिकाद्याश्चपुंस्यमौत्पमरः यथामहत्परिमाणं
भवतितथास्वनंचक्रुरितिक्रियाविशेषणम् ६ महतीविवाहोत्सवेवर्तमानातद्योग्येत्यर्थःअभ्यागतसमयेव्रीहिताडनंदारिद्र्यसूचकमिति व्रीहितालज्जिता ७ घोषोअवघ्नत्याइत्यसंधिकार्येणा
भ्यागतैःशंसस्वनोनश्रुतइतिसूच्यते संधिश्चविवक्षावशात्क्रियतइतिवैयाकरणैरुक्तत्वाच्च निरभिनत्निरभिदत् ८ इदंकथंसंभाव्यतइत्यत्राह लोकानेति ९ एकाकित्वस्याविषभेबाधक
माह वासइति अत्रदुर्जनैःसहवासोनिषिध्यतेनतुसाद्भिःतस्याविहितत्वात् असज्जनैःस्तुसंवासोनकर्तव्यःकथंचन । यावद्यावच्चबहुभिःसज्जनैःसतुमुक्तिइतिवचनात् १० इषुकाराच्छिक्षितनुद्धे
प्रकारमाह मनइत्यादिना एकत्रपरमात्मनिब्रह्मणि ११ मनोयोजनेनकिंफलयेनावश्यकर्तव्यंस्यादत्राह यस्मिन्निति यन्मनोदुष्कर्मरेणून्मुंचाति तद्वाह्यमचिन्मनोनिर्वाणंताशमुपेति कथमिव
अनिधनंज्योतिरिवेतिलुप्तोपमं । बाह्यमनोविलीनंस्यान्मुक्तौचिन्मात्रकंमनः । तेनैवानुभवेत्सर्वस्वात्माभिन्नेनमुक्तिगमिति वचनात् बाह्यमेव नश्यतिनचिन्मात्रंतन्नाशेविषयानुभावोक्तिर्विरुध्येतेति

क्वचित्कुमारीत्वात्मानंवृण्वानान्गृहमागतान् ॥ स्वयंतानर्हयामासक्वापियातेषुबंधुषु ५ तेषामभ्यवहारार्थंशालीनदृषदिपार्थिव ॥ अवघ्नत्याःप्रकोष्ठस्था
श्चक्रुःशंखाःस्वनंमहत् ६ सातंजुगुप्सितंमत्वामहतीव्रीडिताततः ॥ बभञ्जैकैकशःशंखान्द्वौद्वौपाण्योरशेषयत् ७ उभयोरप्यभूद्वोषोअवघ्नत्याःस्मशंस्रयोः ॥
तत्राप्येकंनिरभिनदेकस्मान्नभवेद्धुनिः८ अन्वशिक्षामिमंतस्याउपदेशमरिंदम ॥ लोकाननुचरन्नेतांल्लोकतत्त्वविवित्सया ९ वासोबहुनांकलहोभवेद्वातार्द्वयो
रपि ॥ एकएवचरेत्तस्मात्कुमार्याइवकंकणः १० मनएकत्रसंयुज्याज्जितश्वासोजितासनः ॥ वैराग्याभ्यासयोगेनाधियमाणमतंद्रितः ११ यस्मिन्मनो
लब्धपदंयदेतच्छनैःशनैर्मुंचतिकर्मरेणून् ॥ सत्वेनवृद्धेनरजस्तमश्चविधूयनिर्वाणमुपैत्यनिधनम् १२ तदेवमात्मन्यवरुद्धचित्तोनवेदार्केचिद्वहिरंतरंवा ॥
यथेषुकारोत्पत्तिव्रजंतमिषौगतात्मानददर्शपार्थ्वे १३ एकचार्यनिकेतःस्यादप्रमत्तोगुहाशयः ॥ जलक्षमाणआचारैर्मुनिरेकोल्पतोषणः १४ गृहारं
भोहिदुःसायविफलश्चाधुवात्मनः ॥ सर्पःपरकृतंवेशमप्रविश्यसुखमेधते १५ एकोनारायणोदेवःपूर्वसृष्टंस्वमायया ॥ संहृत्यकालकलयाकल्पांतइदमी
श्वरः १६ एकएवाद्वितीयोमूदात्माधारोऽखिलाश्रयः ॥ कालेनात्मानुभावेनसाम्यंनीतासुशक्तिषु १७

१२ अचिन्मनोनाशानंतरं चिन्मनसाध्यानप्रकारमाह तदेवमिति अनिकेतनत्वेनएकत्वेनचसंचरणंदुःसहेतुकर्मनारंभयत्तर्पाषिष्ठक्षितमित्याह एकचारीति अत्रएकचारित्वादिकांविधेर्पेनतु
विशेषणं गुहायांहृत्कमलमध्येगूदायांपरदेवतायां आशयोतःकरणंयस्यसतथा निरंतरंभगवदुपासनापरइत्यर्थः अल्पेनाशनादिनातोषणंतृप्तिर्वेत्सतथा १४ अधुवात्मनःअनित्यदेहस्यजी
वस्य भ्रमसुप्तोपमामाह सर्पइति । अनेनमिवातोपायोऽपिदर्शितइति १५ उर्णनाभेरुपक्षिभित्तमाह एकइति । एकःकेवलःनिरपेक्षःनारायणोदेवःस्वमाययास्वेच्छपाकल्पांतकालकलयासं
हारकाशेनपूर्वसृष्टमिदंजगत्संहृत्यएकत्वसंख्यामिशिशोभूत् १६ कालादीनांतदासत्वात् कथमिदमुपपद्यतेइतिवत्राह अद्वितीयइति । एतादृशोन्मोनास्तीत्येवोच्यतेनतुसर्वात्मनासर्वेनिषेधेनतथा
सतिसर्वस्यतेनैकपदपञ्चस्यात्रचतुक्तम् कुतोत्राह अखिलाश्रयइति नद्याधाराधेयपरेकत्वंकापिदृष्टचरम् नयेतदृष्टोत्तेगतस्याधारांतरकल्पनंस्वावत्राह आत्माधारइति नन्वेतन्नाकिंचिद्व्यक्तममाह
श्वरइति । एतदेवनिवृणोति कालेनेति । आत्मनःस्वस्यानुभवेनचतत्कालोचितसृष्ट्यादिनावसूचकेनकालेनचतर्पाषिणासत्त्वादिगुणशक्त्यासुशक्त्यवच्छिन्नेषुसाम्यंसाधार्यानीतासुसतीषुयथानु

रूपयोर्विश्वसस्वरयोरीश्वरः आदिपुरुषः परावराणां कार्यकारणानां परमो व्यापारमंतरेणास्ते तदा किनामेव त्राहकैवल्येति । समाधिकराहित्येति सत्त्वादिगुणानां शक्तिशब्दवाच्यत्वोक्तिं प्रमाणमिदं चोच्यते । प्रकृतिश्च गुणाश्चैव शक्यत्वाच्छक्तयः स्मृताः । विष्णोः स्वरूपभूता तु शकनाच्छक्तिरुच्यते इत्यनेन पारिहृतमिति ज्ञातव्यम् । कालप्रकृत्यादिप्रवर्तनोदासीनत्वाभिप्रायेणैकशब्दवाच्यत्वरुक्तम् । कालप्रकृतिजीवा दौलभेस्तत्प्रवर्तनात् । तन्निमित्तस्य कार्यस्य विष्णुरेकइतीर्यते सहिकालादिकं सर्ववर्तयत्यामित्युतिरिति वचनात् १७ १८ संहारप्रकारमुक्तात्स्मात्सृष्टिप्रकारमाह केवलोति । निरुपाधिकोजडदेहराहितः कालेन कालांतर्यामिणा आत्मनः स्वस्मात् अनुभावोजन्मव्यक्तिर्यस्य स तथा तेन स्वमायां स्वाधीनप्रकृतिसंश्लोभयन्सृष्ट्यभिमुखीकुर्वन्तया प्रकृत्या सूत्रमाणं ब्रह्माणं च सृजति मायायाः स्वरूपमाह ताविति । विश्वतोमुखं सर्वदिक्षु यथा मुखं भवति तथा सृजती यस्मिन् प्रकृतिस्वरूपे येन प्रधानेन प्रकृतौ विलीनः संसारमेतीति श्रुतिः । कालेन पृष्ठद्युपाहितेन नैतावता सापेक्षत्वम् । आत्मानुभावेन स्वसामर्थ्येनेति वा १९ २० अत्रोदाहरति । यथेति उर्णालां वक्रतो मुखेन संतत्य विस्तृत्य यथा यथेच्छम् २१ पेशस्कृतः शिक्षितां बुद्धिमाह यत्रेति । देही यत्र यत्र स्नेहसांक्षिब्धधियामनोधारयेत्तत्तत्स्वरूपतां तस्य तस्य सदृशरूपतां याति अत्रेदं तात्पर्यं स्निग्धया धिया ध्यायति चेत् स्निग्धरूपं सुखरूपं याति द्वेषधिया चिंतयति चेद् द्वेषरूपं दुःखरूपं यातीत्यादियोज्यम् । तदुक्तं भयादपि हारिभक्त्या चित्तं तत्स्वरूपताम् । पेशस्कारिव दायति द्वेषान् द्वेषस्वरूपतामिति । द्वेषअपीताविति धातोः सुखरूपस्यापि हरेर्द्वेषस्वरूपदुःखरूपत्वात् तत्स्वरूपतां यातीति युक्तम् । सुखरूपस्यापि द्वेषोदुःखरूपइतीर्यते । तस्मादुःखं सदा याति द्वेषवान् पुरुषोत्तमइति च । रावणा

सत्त्वादिष्वादिपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ परावराणां परमजास्ते कैवल्यसंज्ञितः १८ केवलानुभवानंदसंदोहो निरुपाधिकः ॥ कालेनात्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणात्मिकाम् १९ संश्लोभयन्सृजत्यादौ तया सूत्रमरिदम् ॥ तामाहुस्त्रिगुणां व्यक्तिसृजती विश्वतोमुखम् ॥ यस्मिन् प्रोतमिदं विश्वं येन संसरते पुमान् २० यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णो संतत्यवक्रतः ॥ तथा विहृत्य भूयस्तां प्रसृत्यैव महेश्वरः २१ यत्र यत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया ॥ सेहा द्वेषाद्वयाद्वापि याति तत्तत्स्वरूपताम् २२ कीटः पेशस्करं ध्यायन् कुड्यां तेन प्रवेशितः ॥ याति तत्साम्यतां राजन् पूर्व रूपमसंत्यजन् २३ एवं गुरुभ्य एतेभ्य एषामे शिक्षितामिति ॥ स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु मे वदतः प्रभो २४

दीनारामादिद्वेषाभिर्दुःखानंदमगवत्स्वरूपप्राप्त्युत्तया सुखावाप्तिरिति श्रुतेः कागतिरिति चेदुच्यते तत्र रक्षोरूपादीनां द्वेषादुःखावाप्तिर्जपादीनामेव तत्स्वरूपप्रवेशेन सुखावगतिः । नृसिंहद्वेषतोदुःखं रक्षोरूपेण रावणः । अगाधरामविद्वेषाच्छत्रुपालस्तथैव च । ततो भक्त्या परंपरातो द्वेषरूपास्तमोगतिरिति । तस्मात्सर्वगुणोद्वेकिविद्वेषात्सर्वदोषवान् भवेदिति सख्यपदं द्वेषादेः पुरुषस्य हीतिमानात् । यथोपास नं फलानवाप्ती श्रुतिव्याकोपश्च स्यात् । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति त्रितंभूरिति देवा उपासां चकिरे ते बभूवुस्तस्माद्वाप्येतां हि सुतोभूर्भूरित्येव भवसित्यभूतिरित्यसुरास्ते ह परावभूवुरित्यादि श्रुतेः २२ अत्रोदाहरति कीटइति ननु भवविशेषैर्विषममुदाहरणं द्वेषात्तत्समतामास्पदगमादुच्यते यत्संभोजनं दास्यतीति स्नेहस्य बाहुल्येन क्रमेणाल्पस्य द्वेषस्य सर्वात्मनानिवर्तनेन स्नेहस्य प्रवर्धनेन च तत्समतावाप्तिरिति सत्यस्य तत्त्वविद्वेषेभोजनं दास्यतीति नु । स्नेहबाहुल्यतः कीटः पेशस्कारितमो भवेत् । द्वेषे सर्वात्मनान् द्वेषेह चैव विवर्धति । सख्यपदात्तदेव स्यात्कीटस्यैव हरेरपीति किंच हरेः फलदातृत्वविशेषात्पेशात्कृतस्तदभा वादल्यद्वेषोपि हरेः प्रसादाजनकइत्यनयोर्न सर्वसाम्यलोकैक्यतया दर्शनात् अत्यल्पोपि हरेर्द्वेषः स्नेहस्यानुदयंकरः । सोऽयं विशेषो नान्यस्य फलदाता च केशवः । न हि पेशस्कृतः किंचित्फलदातृत्वमिष्यते स्वा तंभ्याद्विद्वेषाच्चैव केशवो न सुखमपश्यति वचनात् २३ उपसंहरति एवमिति स्वदेहाच्छिक्षितमातिमाह स्वात्मेति २४

देहोममगुरुरित्यवैहीत्यन्वयः कुतोत्राह विरक्तिरिति सत्त्वंबलज्ञानसमाहारोनिधीयतेस्मिन्परमेश्वरेइतिसत्त्वंनिधनः तं सततमतिशयेनोच्चैरुदकैरूपः ज्ञानसुखरूपः इतिसततात्पुदकोभगवांस्तंविभ्रत्पदेहः विरक्ति
विवेकहेतुत्वात्सत्त्वंनिधनस्यसततात्पुदकैरुदकैरधिष्ठानत्वाच्चयथावत्तत्त्वविचारसाधनत्वाच्चगुरुत्वमित्यर्थः । तर्हिहपत्त्वंकुतइतितत्राह तथापीति पारक्यं परकीयं मानुषिन्नादेरधीनमित्यवसितोनिश्चितः २५
योहिरण्यकरुणयामनुष्यजन्मप्रापितेनानेनदेहेनसर्वस्मात्प्रेष्ठविनासेवते तस्यायंवृक्षबीजमिवसंसारपरंपरारंभकबीजमित्यनर्थहेतुरित्याह जायेत्यादिना जायादीनामियाचिकीर्षयाकर्माणिवितन्वन्व्योजा
यादीनूपुष्पातिसवृक्षधर्मावृक्षसमानोतेसुकृच्छ्राज्जायादिपोषणएवावरुद्धमनाः स्वस्यबीजमिवस्थितंस्वदेहं सृष्ट्वावसीदति नित्यकेशवान्भवतीत्यन्वयः यथैकोवृक्षोबीजेनबीजांतरपरंपरारंभणहेतुस्तथापदे
होपिअसज्जायादिपोषणलक्षणबीजैर्देहांतरपरंपरारंभकारणमित्यर्थः २६ अवसीदतीत्युक्तंविवृणोति जिह्वेति अमुंसंसारिणंकर्मशक्तिः पाण्यादिलक्षणापूर्वाहृष्टशक्तिर्वा २७ अनेनसर्वभोगायतनेभ्योविशि
ष्टज्ञानेन्द्रियादिमत्तयापुरुषार्थोपयोगित्वेनास्यश्रेष्ठ्यादनेनरसादिविषयान् विजित्य पुरुषार्थायसाधनानुष्ठानंविधेयमन्यथानर्थपरंपरातदवस्थैवेत्युक्तं तत्रसर्वस्मादस्यशरीरस्यश्रेष्ठ्यंकथंअवसीयतइतितत्रा

देहोगुरुर्ममविरक्तिविवेकहेतुर्विभ्रत्स्मसत्त्वंनिधनंसततात्पुदकैरुदकैः ॥ तच्चान्यनेनविमृशामिद्यथातथापिपारक्यमित्यवसितोविचराम्यसंगः २५ जा
यात्मजार्थपशुभृत्यगृहासर्वमानुपुष्पातियः प्रियाचिकीर्षितयावितन्वन् ॥ सोतेसुकृच्छ्रमवरुद्धमनाः स्वदेहं सृष्ट्वास्वबीजमवसीदतिवृक्षधर्मा २६ जिह्वैक
तोमुमपकर्षतिकर्हितर्षाशिश्नोन्धतस्त्वगुदरंश्रवणंकुतश्चित् ॥ घ्राणोन्यतश्चपलदृक्कचकर्मशक्तिर्वह्नयः सपत्न्यइवगेहपतिर्लुनंति २७ सृष्ट्वापुराणिविवि
धान्यजयात्मशक्त्यावृक्षान्सरीसृपपशूनखगदंशमत्स्यान् ॥ तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरुषंविधायब्रह्मावबोधयिषणमुदमापदेवः २८ लब्ध्वासुदुर्लभमिदंबहुसं
भवांतेमानुष्यमर्धदमनित्यमपीहधीरः ॥ तूर्णैश्चेतनपतेदनुमृत्युयावन्निःश्रेयसायविषयः खलुसर्वतः स्यात् २९ एवंसंजातवैराग्योविज्ञानालोकजा
त्मानि ॥ विचरामिमहीमेतामुक्तसंगोऽनहंकृतिः ३० नह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानंसुस्थिरंस्यात्सुपुष्कलम् ॥ ब्रह्मैतद्वितीयवैगीयतेबहुधाविभिः ३१ अभिग
वानुवाच ॥ इत्युक्त्वासयदुर्विप्रस्तमामंघ्रांगधीरधीः ॥ वंदितोभ्यर्चितोराज्ञाययौप्रीतोयथागतम् ३२

ह सृष्टेति अजयामकृत्पात्रात्मशक्त्यास्वाधीनस्त्रामर्योपेतयापुराणिशरीराणिपुरुषंपुरुषशरीरंअवबोधयिषणंज्ञानाश्रयम् २८ इदानींपरमपुरुषार्थायप्रयतनीयमित्यर्थतः सूचितंस्पष्टमाह लब्ध्वेति वा
संभवंतिबहुजन्मावसानेअनुमृत्युपृष्ठतोनुगतांतकं शरीरयात्रायत्नोपिनानुष्ठेयइत्याह विषयइति धीरःअनित्यमर्धदमिदंशरीरंयावन्नपतेत्ततःपूर्वमेवनिःश्रेयसायप्रयतेत्यन्वयः २९ निश्चितार्थमाह एवमि
तिआत्मनिविज्ञानालोकःपरमात्मविषयविज्ञानलक्षणमदीपःप्रकाशः ३० एकस्माद्गुरोःस्वार्थेसिद्धेचाहुल्यात्किमयोजनंसर्वस्मादसंगत्वादिफणवतात्पर्यार्थइत्यत्राह नहीति सुपुष्कलंपूर्णं तत्रहेतुमाह नह्ये
तिबहुधागीयमानत्वादल्पबुद्धेर्निधयोनस्यादित्यर्थः हीत्यनेन एकस्मात्तुगुरोर्ज्ञानंजापतेनेवकस्याचित् । एकस्मादेवजापेतपोग्योब्रह्मपदस्वतु । स्वयंतूपादिशेज्ज्ञानंवैरिचिपदयोगिनः । अनुगृह्यते
नचापिज्ञानंदस्याविमुक्तिदः । ज्ञानंभाष्यबहुभ्योपिनतेमुक्तिश्चतुर्मुत्तान् । ज्ञानमभाष्यतेषांतुज्ञानदोविष्णुर्वहीतिवाक्योक्त्यापेक्षेपक्षेपसिद्धावलोकनयापेनसूचयति ३१ ३२

समेव द्वाणिचित्तं यस्य स तथा ३३ इति श्रीभागवते म० एकादशस्कंधे विज० टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ मुमुक्षुणा हरेरपरोक्षज्ञानमापाद्यमिति इति हासमुखेनोक्तं तत्साधनानि निरूपयत्यस्मिन्नध्याये । तत्रा दौवर्णाश्रमाचाराचरणप्रकारमाह मयोदितेष्विति अकामात्मा फलाभिसंधिरहितमनाः भूत्वा १ सर्वसाधनेषु वैराग्यं प्रथममापाद्यमित्याह अन्वीक्षेतेति अंतःकरणशुद्धिहेतुनावर्णाश्रमादिविहिताच्चा रेण विशुद्धात्मा पुमान् गुणेषु शब्दादिषु तत्त्वज्ञानेन पुरुषार्थसाधनतानि श्रयज्ञानेनाविषयात्मना विषयेष्वसक्तचित्तानां देहिनां सर्वेषां कर्मरंभाणां विपर्ययं फलवैपरीत्यं अन्वीक्षेतेत्यन्वयः । अन्वीक्षणं नाम यथावस्तु दर्शनं तदेव पुरुषार्थसाधनं नान्यत् २ शुक्तिरजतादिज्ञानवन्मुमुक्षुणा हेममिदं ज्ञानमिति भावेनैतदुपपादयति सुप्रस्येति यथा सुप्रस्यजाग्रत्वेन विषयाणामालोको यथा बाध्यापतो मनोरथांश्च नानात्म कत्वाद् वस्तुस्थितेरन्यथात्वाद् द्विफलः अतएवाविविक्तमानः तथान्यधीगुणैः स्वबाह्यबुद्धिस्थगुणैः अस्वरूपैः कामक्रोधादिभिरभेदोहंक्रोध्यहं कामयितेत्यादिलक्षणो यो सौ हेम इति अर्थः । वस्तुस्थितेरन्यथात्वं नाना त्वमिति कीर्तितं । ज्ञानस्यैव तु नानात्वात् तस्यात्कामाद्यहंमतिः । कामादिषु त्वधीस्थेषु केवलं जीवसां स्थितिः । इति बुद्धिरभेदः स्यात्सनकार्यः कथंचन । अदुष्टकामश्चिद्रूपोजीवाभिन्नस्वरूपतः । दुष्टका मोमनो धर्मस्तस्माद्देयः सदैव स इति प्रमाणेन हेयत्वं ज्ञाप्यते इत्यर्थः १ अकामात्मेऽप्युक्तं विवृणोति निवृत्तमिति फलानपेक्षणं यथा वस्तुज्ञानपूर्वपत्कर्मतन्निवृत्तं तदेव सेवेत कुर्वात् अनीहं यत्कर्म तत्प्रवृ

अवधूतवचः श्रुत्या पूर्वेषां नः स पूर्वजः ॥ सर्वसंगविनिर्मुक्तः समचित्तो बभूव ह ३३ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे अवधूतगीतं नाम न वमोऽध्यायः ९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु मदाश्रयः ॥ वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मा समाचरेत् १ अन्वीक्षेत् विशुद्धात्मा देहिनां विषयात्मनाम् ॥ गुणेषु तत्त्वज्ञानेन सर्वारंभाविपर्ययम् २ सुप्रस्य विषया लोकोऽध्यायतो वामनोरथः ॥ नानात्मकत्वाद् द्विफलस्तथाभेदोऽन्यधीगुणैः ३ निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं मत्परस्तथजेत् ॥ जिज्ञासायां संप्रवृत्तो नाद्रियेत्कर्मचोदनाम् ४ यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान् मत्परः क्वचित् ॥ मदाभिज्ञं गुरुं शांतं मुपासीत मदात्मकम् ५ अमान्यमत्सरोदक्षो निगमेद्वदसौ हृदः ॥ असत्त्वरो र्था जिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ६ जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु ॥ उदासीनः स मंपश्येत् सर्वेष्वर्थमिवात्मनः ७

संत्यजेन्न कुर्वात् अहमेव परायेस्य स मत्परः अनेनाकामात्मनो बुधस्य कर्मविधानं प्रतीतिविरुद्धमिति परास्तं निष्कामज्ञानपूर्वच निवृत्तमिति चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येतिसनातनमिति एतदत्र मानं ननु सकामस्य कर्मविधानात् तस्यागः कथमत्राह जिज्ञासायामिति जिज्ञासायां ब्रह्मविचारकर्मचोदनां कर्मविधिं ब्रह्मज्ञानोत्पत्तौ प्रवृत्तानां सर्वशब्दानां कर्मादिविषयत्वांगीकारविरोधाप र्यातत्रानादरलक्षणत्यागो विधीयते ननु सर्वात्मना अंतःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानांगत्वेनांगीकारादित्वादित्यतो नाद्रियेदित्युक्तम् ४ ननु यमादचोदनापि नादरणीया किं नेत्याह यमानिति यमानेयमाः आह सा सत्यमस्तेयमसंगो ह्रीरसंचयः । आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यचमौनस्यैर्यक्षमाभयं । शौचं जपस्तपो होमः श्रद्धातिथ्यैर्मदचर्चनं । तीर्थाटनं परार्थं हातुष्टिराचार्यसेवनमिति वक्ष्यति कचिद्विहितकाले निवृत्तापि वस्तुज्ञानो त्पत्तौ गुरुपासनमप्यंतरंगमित्याह मदाभिज्ञमिति मत्पेव आत्मा ध्यानसमर्था बुद्धिर्दृश्यस्तथातं मामेव नित्यं ध्यायेद्यो मदात्मा संप्रकीर्तित इति वचनात् ५ तरुणगुरुप्रसादजनकगुणानाह अमानि त्यापि ना नितरां गमयतीति निगमो निगीयकं वैष्णवशास्त्रं तस्मिन् ६ सर्वेषु जायापत्याविष्वात्मनः स्वस्यार्थमिव प्रयोजनं भयोः समं ननु विशेषं पश्येत् इवोभये च सादृश्ये इति च यावत्प्रयोजनं पश्येत्तित्वा ७

किंच जीवपरमात्मानावपिपरस्परदेहादेशभिन्नत्वेनज्ञातव्यावितिसदृष्टातमाह विलक्षणइति स्वदृक्स्वयंप्रकाशः ईतिताम्यसर्वस्यद्रष्टा आत्मापरमात्मास्थूलसूक्ष्मदेहाद्विलक्षणोभिन्नआत्माजीवश्चहरेर्देहादेशभिन्नइतिज्ञातव्यावितिशेषः दाह्यादारुणोन्यःपावकः ८ प्राप्तस्यहिप्रतिषेधइतिन्यायादनयोरभेदशंकायाः किंबीजमत्राह निरोधइति यथाजीवोनिरोधादींस्तत्कृतान्देहकृतान् गुणानाथ से एवंपरोपिदेहमनुप्रविष्टोदेहगुणानाधत्तइत्यन्वयः निरोधोमरणं अणुत्वंबृहत्त्वंनानात्वंसुरनरादिनानाजातिविशिष्टत्वमनयोर्वैलक्षण्याज्ञानबीजमित्यर्थः ९ इदमेवाज्ञानसंसारकारणमित्याह यइति योसौसत्त्वादिगुणैर्विरचितोदेहःअयंपुरुषस्यजीवस्यार्थोहिपस्मादाविद्यास्थितात्मनःअविद्यायांअज्ञानेस्थितमनसःपुंसोपसंसारस्तन्निबन्धः देहाभिमाननिमित्तकः १० अदेहधर्मवान्विष्णुर्देहधर्मवदीर्य से जीवस्त्वदेहधर्मापिपरतोदेहधर्मवान् । स्वयंत्वनभिमानःसन्नज्ञानामेवदर्शयेत् । विष्णुर्जीवस्वाभिमानीयावन्मुक्तिपदंब्रजेदितिवचनाद्विष्णोर्वैहधर्मवदाभानमज्ञानाननुज्ञानिनांजीवस्यस्वतोदेहधर्मराहे तस्यापिदेहाभिमानादितिविवेकलक्षणोविचारःकर्तव्यइत्युपसंहरति तस्मादिति उक्तप्रकारेणाजिज्ञासयाआत्मस्थंदेहांतस्थितंकेवलंदुर्भगदेहिभोग्यदुःस्वरहितमात्मानंश्रीनारायणंपरंविलक्षणंसंगम्य ज्ञात्वास्वजीवस्यवस्तुबुद्धिशक्तबुद्धिनिरसेत्यजेत् कथंयथाक्रमंजिज्ञासयाब्रह्मादिजीवराशेःपथास्वरूपतारतम्यंविचार्यज्ञात्वापरब्रह्मभावबुद्धित्यजेदित्यर्थः । अवस्त्वशक्तमुद्दिष्टंशक्तंस्त्वहमण्यते । तस्मादेकंपरंब्रह्मवस्तुशब्दोदितंसदेतिलक्षणवचनात् ११ ननुज्ञानोत्पत्त्यर्थगुरुपास्तिःकर्तव्येत्युक्तं तत्रकथंकारंज्ञानमुत्पद्यतेपेनजीवस्यब्रह्मभावबुद्धितृणवहनंस्यादित्यतस्तत्प्रकारमाह आचा

विलक्षणःस्थूलसूक्ष्मादेहादात्मेक्षितास्वदृक् ॥ यथाग्निर्दारुणोदाह्यादाहकोन्यःप्रकाशकः ८ निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वंतत्कृतान्गुणान् ॥ अनुप्र विष्टआधत्तेएवंदेहगुणान्परः ९ योसौगुणैर्विरचितोदेहोयंपुरुषस्यहि ॥ संसारस्तन्निबन्धोयंपुंसोविद्यास्थितात्मनः १० तस्माजिज्ञासयात्मानमात्म स्थंकेवलंपरम् ॥ संगम्यनिरसेदस्यवस्तुबुद्धियथाक्रमम् ११ आचार्योरणिराद्यास्यादंतेवास्युत्तरारणिः ॥ तत्संधानंप्रवचनंविद्यावह्निःसुखावहः १२ वैशारदीसातिविशुद्धबुद्धिर्धुनोतिमायांगुणसंप्रसूतिम् ॥ गुणांश्चसंदृश्यदात्म्यमेतत्स्वयंचशाम्यत्यसमिद्यथाग्निः १३ अथेषांकर्मकर्तृणांभोक् तांसुखदुःखयोः ॥ नानात्वमथनित्यत्वंलोककालागमात्मनाम् १४

यइति ११ विद्यावह्नेःसुखावहत्वंनित्यदुःखहेतुजीवब्रह्मैक्यबुद्धिशुष्कतरुदाहेननित्यानंदनिदानत्वादितिभावेनाह वैशारदीति विविधंशारंतुसुखदुःखलक्षणंसंसारंघटोतिवैशारदोविष्णुस्तस्यावि यमानावैशारदीसातिविशुद्धाबुद्धिःअपरोक्षबुद्धिःगुणसंप्रसूतिअयोग्यकामादिजननीमायापिशाचवर्तिस्थिताजीवस्वरूपाच्छादिकांनिरस्यपरमाच्छादिकांविधुनोतिउद्धाटयति अयोग्यकामादिगुणां चसंदृष्टएतदुःखादिकंयदात्म्यंयस्यामायायाःस्वरूपाधीनतादृशीं स्वयंसामाह्वितःकरणजाबुद्धिश्चतदंतःकरणंचदग्ध्वाभसामिजिरिधनोभिरिवशाम्यति स्वरूपज्ञानेनैवस्वरूपमीश्वरादिकंचानुभवतिमुक्ता वितिशेषः । पिशाचवर्तिस्थितामायात्तूच्यतेजविगासदा । दह्येतदगुणाःसर्वेसाचमातिस्विकीनरइतिप्रमाणवचनादुक्तंयुक्तं अनेनबाह्यांतःकरणंनश्यतिस्वरूपांतःकरणजन्यज्ञानेनस्वस्वरूपेभिरादिकंचानुभव तीत्येतत्सत्यंरुगगतमतोन्यत्प्रमाणवक्तव्यमितीर्यशंका । बाह्यांतःकरणाज्जन्यंज्ञानंनश्यतिमुक्तिगे स्वरूपज्ञानतोभोगान्मुक्तोभुंक्तयेष्टतइत्यनेनपरिहर्तव्येतिज्ञातव्यं । एतच्छब्देनदुःखादिस्पर्श तयोच्यते कविद्विभंविद्वत्सकवित्रिचमितीर्येतिवचनात् । एतच्छब्देनदुःखादिकमत्रोच्येतिशुक्तिः । तत्तलोहाडुनाशवत्भेदज्ञानविनाशादारभ्यैकत्वमेव ननानारवमतएवतेषां नित्यत्वंचव्यावहारि कमेवेतिवद्व्याख्यानेतदुत्तरग्रंथविरुद्धत्वाच्चविदुषांपरिषदेसायंजस्यंते १२ तत्कथमत्राह अथेति । एषामितिप्रत्यक्षं लोककालागमात्मनामेत्यनेनभेदेप्रत्यक्षमनुमानभागमंयममाणयति । लोककाले

आगमेवेदेचात्मातिर्येष्टांतेतथातेषांलोककालवेदज्ञानामित्यर्थः अनेनज्ञानतारतम्यंचसूचितं तस्मात्पुण्यकर्मकर्तृणां पापकर्मकर्तृणां मिश्रकर्मकर्तृणां अतएव सुखसुदुःखमिश्रमोक्षं एषां नानात्वमर्थेषां नित्यत्वं च मन्यसे जानासि यदित्वं तस्मान्नमयाभेदसाधने प्रयतनीयमित्यतः अत्राभेदो नुपपन्न इति । देहापेक्षमनित्यत्वं जीवानां जननं तथा । स्वतस्त्वजाश्च नित्याश्च बहवः सुखरूपिणः । उत्तमा जीवसंघास्तु नीचा वै नित्यदुःखिन इत्यत अनित्यत्वं जननं सुखैकभोक्तृत्वं च युज्यते इयं व्यवस्था कस्मादितितत्राह सर्वभावानामिति यथा सर्वेषां देवासुरमनुष्यादिजातिभिर्मानां भावानां जीवानां संस्था व्यवस्था योग्यता औत्पत्तिकी स्वाभाविकी हि यस्मात्तस्मात्तत्तदाकृतिभेदेन देवासुरादिशरीरभेदेन तथा जायते जीवसंगस्तस्थयीर्ज्ञानंच योग्यतानुसारेण भिद्यते अनेनोत्तमयोग्यतावतां भेदज्ञानेधिकार इतरेषामुभयेषां यथासंभवमन्यत्रेत्युक्तं भवति १४ १५ ननु दृश्यमानत्वान्नित्यानामपि जन्मादिकर्मास्तु तन्मायामपि मिति मांशं कीत्याह एवमपीति एवमपि नित्यत्वेऽपि अत्र जननादिलक्षणसंसारसर्वेषां देहिनां कालावयवतः रात्रिदिनाद्यवच्छिन्नेषु कालावयवेषु देहयोगतः देहसंबन्धेन जन्मादयो भावाः असकृत्संति भवाहतः सत्या इत्यर्थः देहापेक्षमनित्यत्वं जीवानामित्येतदत्राप्यनुसंधेयम् १६ ननु सदनुविद्धत्वात्सत्यत्वं न स्वतः इत्याशंक्यार्थं किं ययोग्यत्वात् स्वाभाविकमेवेति भावेनाह तत्रापि निति जगत्पिकर्मणां कर्तुः जातावेकवचनं अस्वातंत्र्यं कर्मफलसुखदुःखानां भोक्तुरस्वातंत्र्यंच उत्तमानामवरनियतत्वं मवरजनस्योत्तमत्वं लक्ष्यते दृश्यते । भवतेति शेषः ततः किमत्राह कोन्विति । कोन्वर्थः पुरुषार्थः सुखलक्षणः विवशं नीचवशं पुरुषं भजेन्न कोऽपि पुरुषार्थः । कंपुरुषं पुरुषार्थः प्राप्नोतीत्यस्यापि इदमेवं व्याख्येयं

मन्यसे सर्वभावानां संस्थां औत्पत्तिकी तथा ॥ तत्तदाकृतिभेदेन जायते भिद्यते च धीः १५ एवमप्यत्र सर्वेषां देहिनां देहयोगतः ॥ कालावयवतः संति भावा जन्मादयो सकृत् १६ तत्रापि कर्मणां कर्तुरस्वातंत्र्यंच लक्ष्यते ॥ भोक्तुश्च सुखदुःखानां कोन्वर्थो विवशं भजेत् १७ न देहिनां सुखं किंचिद्विद्यते विदुषामपि ॥ तथा च दुःखं मूढानां तथा हंकारिणां परम् १८ यदि प्राप्तिं विधातं च जानांति सुखदुःखयोः ॥ तेऽप्यद्वानविदुर्योगं मृत्युर्न प्रभवेद्यथा १९ कोन्वर्थः सुखयत्येनं कामो वा मृत्युमंतिके ॥ आघातं नीयमानस्य बध्यस्येव पदे पदे २० श्रुतं च दृष्टवन्नश्येत्सर्धा सूयात्ययाप्ययैः ॥ बह्वंतरायैर्विहतं कृषिवच्चापे निष्फलम् २१

विशिष्टपुरुषवशं पुरुषं भजेदिति । अत्र विशेषस्तु स्वाधिकानां वशत्वात्तु परमं सुखमेव तु । तदन्येषां वशेऽस्तु किं सुखं तस्य भण्यतां स्वाधिकानां वशत्वं च तेषां भक्तिमतः सुखम् तदन्येषां तु दुःखापतस्माद्भक्ष्यधिको भवेदित्यनेनावगंतव्यः । अनेन मुक्तावन्यनियतत्वे संसारधर्मत्वात्तदर्थेन प्रयतनीयमिति शंक्कानिरस्ता १७ अत्र कैमुत्यमाह निति विदुषामपि देहिनां देहाभिमानिनां यदा सुखं विद्यते तथा तदा दुःखं मूढानां हंकारिणां च सुखं नास्ति इति किं पुनः पुनः शब्दः प्रस्तुतार्थे तथा शब्द उदीर्यत इति वचनात् पुनः शब्दः तथा शब्दार्थवर्तते दुःखमूढेभ्यो हंकारिणामात्मन्यविद्यमानगुणारोपवतां सुखं नास्तीति किं पुनस्तस्मात्तदिति चोपपत्तिः । यावदेहाभिमानित्वं अधिकं तावद्दुःखित्वंच ज्ञातव्यमित्यतो देहाभिमानिनश्च दुःखमूढा इत्युक्तम् परमित्यनेनाभिमानित्वमेव मयोजनमिति १८ नन्वस्त्वज्ञानां दुःखमदिकं तत्परिहारमाप्नुयायानभिज्ञानादग्निष्टोमादिना तदभिज्ञानांतौ सुखमाप्तिदुःखपरिहारौ स्यातामिति तदनुचयपरिहरति यदीति ये तु लोके विद्वच्चैनमसिद्धाः पुरुषाः यदि सुखस्य प्राप्तिदुःखस्य विधातं परिहारं जानंतीति मते तेषां द्वास्तत्पथार्थयोगमुपायेन विदुः कुतो न विदुरत्राह मृत्युरिति यथा येनोपायेन मृत्युः संसारो न प्रभवेन्न जीवोऽपि कुतश्च देहमिति त्वेव ह्युतरं दुःखमस्तत्त्वादित्यर्थः १९ नन्वर्थकामौ तयो रूपायः स्यातामत्राह कोन्विति अंतिके स्थितमृत्युमेतं पुरुषम् अत्र दृष्टं तमाह आघातामिति आघातं मरणस्थानं मतिनीयमानस्य बध्यस्य पुंसो यथा सुखं नास्ति तथेति २० ननु स्वर्गकामस्य सुखहेतुत्वादन्यथा तत्कर्मानुष्ठा नं व्यर्थं स्यादतः कार्यकामो वानसुखपतीति तत्राह श्रुतंचेति कामस्य कर्मद्वारा सुखहेतुत्वेऽपि तान्निष्यं ज्ञाणे कत्वात् दृष्टवत्कर्मनिमित्तमंशिरादिवाग्नेयकर्मोपशान्तिदत्तत्वं त्वमप्येव न च मुक्तिरिति तत्त्व

मितिवाच्यम् ज्ञानसाधवत्वविशेषात् स्वर्गकामेनानुष्ठीयमानमग्निष्टोमादिकं निश्चितफलं न स्यात् ब्रह्मन्तरायविहतकृष्यादिकामवादिष्याह स्वर्धेत्यादिना यथाकाषिवाणिज्यादिकं मिथः स्पर्धासूयादिवद्
तरायैर्विहतं भवति स्पर्धादिप्रयुक्ताभेचारिकर्मणा उन्मादादिनाप्यग्निष्टोमाद्यनुष्ठानमपि कुंठितम् अत्ययो विध्यतिक्रमणं अप्यपोतराले मरणम् २१ ननु सत्कृष्यादिरिव स्वनुष्ठितोऽग्निष्टोमादिधर्मः कर्मफलजनकः किं न स्यादत्राह अंतरायैरिति तेन धर्मेण अर्थकामयोः सुखहेतुत्वाभावेऽपि स्वनुष्ठितस्पर्धर्मस्य तद्देतुत्वं स्यादित्यतो वाह अंतरायैरिति २२ निजधर्माजितान् २३ देवीनामप्सरसाम्
२४ सुराक्रीडेषु देवक्रीडास्थानवनेषु २५ समाप्यते क्षीयते २६ स्वतोसुराणां वैष्णवाचार्यैर्पञ्चकृत्वा स्वर्गं गत्वा कर्मफलं भुक्त्वा मर्त्यलोकमागतानां गतिमाह यादिति २७ आलम्ब्य हि सित्वा
२८ मनुष्यायाज्ञिकस्य स्थितिमाह कर्माणीति मर्त्यधर्मिणो मरणधर्मिणः पुरुषस्य तत्र देहे किं सुखं लभ्यते न किमपीत्यर्थः २९ न केवलं लोकत्रयस्यानित्यफलत्वं तत्तत्परितनानां सत्पलोकपर्यं

अंतरायैरविहतो यदि धर्मः स्वनुष्ठितः ॥ तेनापि निर्जितं स्थानं यथागच्छति तच्छृणु २२ इष्टैव देवतायज्ञैः स्वर्लोकं यातियाज्ञिकः ॥ भुञ्जीत देववत्तत्र भोगान् दिव्यान् निर्जार्जितान् २३ स्वपुण्योपचितेशु भूविमानरूपगीयते ॥ गंधर्वैर्विहरन्मध्ये देवीनां हृद्यवेषधृक् २४ स्त्रीभिः कामगयानेन किं किं निजालमालिना ॥ क्रीडन्न वेदात्मपातं सुराक्रीडेषु निर्वृतः २५ तावत्प्रमोदते स्वर्गे यावत्पुण्यं समाप्यते ॥ क्षीणपुण्यः पतत्यर्वागनिच्छन्कालचालितः २६ यद्यधर्मस्तः संगादसतामजिते द्वियः ॥ कामात्मा कृपणो लुब्धः स्त्रैणो भूतविहिंसकः २७ पशून् विधिना लभ्यते भूतगणान्यजन् ॥ नरकानवशोजंतुर्गत्वा पातयुल्वणंतमः २८ कर्माणि दुःखोदकाणि कुर्वन् देहे न तैः पुमान् ॥ देहमाभजते तत्र किं सुखं मर्त्यधर्मिणः २९ लोकानां लोकपालानां मद्रथं कल्पजीविनाम् ॥ ब्रह्मणोऽपि भयं मतो द्विपरार्थपरायुषः ३० गुणाः सृजंतिकर्माणि कालो नुमृजते गुणान् ॥ जीवस्तु गुणसंयुक्तो भुंक्ते कर्मफलान्यसौ ३१ यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः ॥ नानात्वमात्मनो यावत्पारतन्त्र्यं तदैव हि ३२ यावदस्यास्वतंत्रत्वं तावदीश्वरतो भयम् ॥ य एतत्समुपासीरंस्ते मुह्यंति शुचापि ताः ३३ कालात्मा गमोलोकः स्वभावो धर्म एव च ॥ इति मां बहुधा प्राहुर्गुणव्यतिकरेऽसति ३४

तानामप्येवमेवेत्याह लोकानामिति ३० एवं मनुष्यादिब्रह्मपर्यंतं लोकानां लोकपालानां च सृष्ट्यादिकर्त्रां कालाख्येन भगवता मायागुणोपादानत्वेन तत्कर्मानुगुणं प्रवर्तते तस्मादस्य ज्ञानमेवात्पतंतु स्वनिवर्तकत्वेन नित्यं सुखदायीति भावेनोपसंहरति गुणा इति गुणाः सत्त्वादिप्रकृतेः कर्मफलभोक्तृत्वमिति मतं स्यात् जीवस्त्विति । तुल्यत्वेनाचेतनस्य भोक्तृत्वानुपपत्तिदर्शयति सत्त्वादिगुणभुक्ताः ३१ एवं जीवपरमेष्ठमतिपात्यतदभेदमतमनुचक्षुष्यति यावदित्यारभ्य यावदीश्वरतो भयमित्यंतो ग्रंथः पूर्वपक्षीयः य एतन्मतं उपासीरंस्ते भवन्ति मुह्यंति शुचापि तित्वाह काल इति गुणव्यतिकरेऽसति भुक्तदशायां बहुधा कालादिभिर्नामभिर्मासुपासते इति प्राहुर्वेदादय इति शेषः कालः सर्वगुणोद्रेकादात्मत्वादात्मनामकः । आगमो वगतेरस्य लोको ज्ञानस्वपतः । स्ववशत्वात् स्वभावोपधारणाद्धर्म इत्यपि । उपासते सदा मुक्ताः परानंदैकभागिनः । तदेतत्स्वमज्ञात्वा प्राहुर्देवतपः परे । यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः । भेदबुद्धिस्तु यावत्स्यात्तावदीश्वरतंत्रत्वात् यावदीश्वरतंत्रत्वं तावत्तस्माद्भयं भवेत् । उपासते य एवंतु नित्यं शोके पतन्ति । महात्मस्य नानेदं तस्याभैर्विविधं भवेत् । तस्मात् नित्यं नानात्वं जीवानामिच्छतं नता । स्वाधिकानां वशत्वं यमुकापि सदेव्यते

एवंज्ञात्वाविमुच्यंते परानंदं व्रजंति चेति प्रमाणात्कालादिनामानिहरेरेवमुक्त्यार्थान्तिष्ठतो गुणपूर्णस्य हरेः दुःखसमुद्रमग्नजीवेनैक्यं दूरतोपाकृतमिति भावः । कलकामधेनाविति वातोः कर्मणीयानां गुणानां धेनुराधारइतिकालः । सर्वेषां सर्वस्मादाप्तत्वात्प्रेष्ठत्वादात्मा आगच्छति भवगच्छति जानाति सर्वमित्यागमः । लुक्प्रकाशइति धातोः प्रकाशापरपर्यायज्ञानस्वरूपत्वात् लोकः स्वाधीनोभावः सत्तालक्ष णोपस्यसः स्वभाव स्वतंत्रइत्यर्थः धारयतिसर्वमिति धर्मः ३४ भगवदुक्त्या सम्यक्ज्ञातजिवपरभेदोऽप्युद्भवः स्थूलमतीनामपि निस्तुषं विविच्य भेदज्ञापयितुं पृच्छति गुणोऽपि स्वतोऽनपावृतः । अदेही परमात्मा देहजेषु गुणेषु स्पर्शादिविषयेषु वर्तमानोऽपि गुणो विषयेन बध्यते उत बध्यते द्वितीये कथं बध्यते इति ३५ कोऽर्थइति तत्राह कथमिति । यदि बद्धस्तर्हि केन प्रकारेण वर्त्तते लोके बद्धस्य प्रवृत्त्य दर्शनात् चेष्टादि लिंगभावेन तज्ज्ञानं च दुरापादमिति भावेनाह कैरिति । बद्धस्यापि भोगाभावे मरणं स्यादतः किं भुंजीतेति । भुंजानस्य हानोपादाने दृष्टे तत्रार्थं किं जहाति बद्धः शयनाद्यन्यतमं करोति तत्रार्थं किं करोति ३६ ब्रह्मपरिहारेण स्पष्टीकुरु एवं पृच्छतस्तव कोभिप्रायः इत्यत एकजीववादिमतमवलम्ब्य प्रश्नबीजमाह नित्येति कुत एतदिति चेन्न भेदो मोक्षो न बंधनमित्यादि परिहारात् शिष्योऽपि पूर्वपक्ष स्वस्ते देवात्ममतं ब्रुवन् नैव दूष्यत्यसत्येन स्थिरत्वार्थं हितं ब्रुवति वचनादुद्भवस्य नास्त्यतादोषोऽपि ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे विजयध्वजकृतटीयां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ भेदज्ञानमेव मुक्तिसाधनं तत्साधनं भक्तिस्तस्यावैराग्यं इत्येतत्सर्वमेतस्मिन् अध्याये कथयति तत्रादौ गुणेष्वित्यादिना यदुद्भवस्य चोच्यंतत्परिहरति बद्धइत्यादिना बद्धो मुक्तइति ह्याख्या जविस्येति शेषः

उद्भवउवाच ॥ गुणेषु वर्तमानोऽपि देहजेष्वनपावृतः ॥ गुणेन बध्यतेऽदेही बध्यते वा कथं विभो ३५ कथं वर्त्तत विहरेत्कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैः ॥ किं भुंजीत तं विसृजेच्छयीतासीतयाति वा ३६ एतदच्युतमे ब्रूहि प्रश्नप्रश्नविदां वर ॥ नित्यमुक्तो नित्यबद्ध एक एवेति मे मतिः ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्भवसंवादे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बद्धो मुक्तइति ह्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः ॥ गुणस्य मायामूलत्वात् न भेदो मोक्षो न बंधनम् १ शोकमोहौ सुखं दुःखं देहापत्तिश्च मायया ॥ स्वप्ने यथात्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी २

दिशब्द एवार्थे जीवस्यैवेत्यर्थः स्वतः चिद्रूपस्य कथं घटतइत्यत्राह गुणतइति सत्त्वादिगुणसंबंधानि स्वयवस्य एतत्संबंधः कथमत्राह मइति गुणानां जीवस्य च ममवशत्वात् ममधीनप्रवृत्तिस्त्वात्तुर्धटघटक शक्तिमत्त्वात् नममेत्यर्थः तर्हि शैबलावृतशरीरवन्न कदाप्यस्य सुखमत्राह न वस्तुतइति वस्तुवृत्त्यानास्तित्तत्त्ववर्तके चरेच्छाधीनत्वात् तन्मिथ्येत्यर्थः गुणसंबंधत्वाद्बद्ध एव तौ किं न स्यातामत्राह गुणस्येति जातिविवक्षया एकवचनं गुणानां मायामूलत्वात् तत्त्ववर्तकत्वेन संबन्धः स्वतोऽर्हं निर्गुणइत्यतोऽप्येवं मोक्षो नस्तइति भावः । ब्रह्मण एव मायामयौ बंधमोक्षौ नाविद्यमानजीवस्येत्यंगीकर्तुमुचितं प्रतीतत्वात् प्रमाण कोऽध्याहारो युक्तइति द्विषोऽद्यं अमायत्वात् निर्गुणोऽहं बंधमोक्षौ न चापि मे ममधीनस्य जीवस्य बंधमोक्षौ सदैवास्तीत्यष्टमप्रमाणवचनेन परिहृतीतीति तत्त्वन्मनोरथकल्पनामममप्रकाशयेति १ जीवस्य संसारो वास्तवो न चेत्तर्हि कस्मादयमस्येत्याशङ्क्या ज्ञानादितिसोदाहरणमाह शोकमोहाविति । मायया अज्ञानेन यथा स्वप्ने स्वप्नो वा मित्यज्ञानेनात्मनः शोकमोहादिरूप्यातिस्तथा स्वप्नो वा ज्ञानेन शोकापि न तु स्वरूपस्य तस्य सुखात्मकत्वात् तस्मादर्थीक्रपाकारित्वेन संसृतिः सत्यपि न वास्तवी प्रतीतं तु मशक्यं भावतीत्यर्थः । स्वप्नोऽपि मित्यविज्ञानात् स्वप्ने दुःखसमुपाश्रुते । निजस्वरूपा तु भवरादित्या च ब्रुवन्ते । जामदुःखमपि मोक्षं विष्णुतत्त्वं न पश्यतः । तस्मात्तदस्वभावत्वात् सत्ये तदवास्तवमिति वचनात् । स्वप्ने दृष्टत्वेन संसारस्य न मिथ्यात्वमुच्यतइति २

अत्रमायानिष्ठतिः किंनस्यात्तथाप्रसिद्धेरित्यतस्तत्रिराकरणमाह विद्याविद्येति । ममतनूप्रतिमावत्स्थिते किंकार्ये इत्यत्राह शरीरिणां देहिनां बंधमोक्षकरी आद्ये अनादितो विद्यमाने मेमायया प्रकृत्या निर्मिते ममेच्छावशंगते च साक्षात्स्वरूपत्वे विद्याविद्ये ममतनूप्रतिमावत्सदोदिते । सदा तद्व्यतिरिक्तस्य नित्यज्ञानसुखात्मनः । मदिच्छावशगे नित्यमविद्या निर्मिता गुणाः । सत्त्वाद्यामवधीनत्वादविद्यायानमेगुणाः । अविद्याचैव विद्याचगुणाः सत्त्वादिका अपि । देहोत्पत्तिः सुखदुःखं सर्वमेतन्मदिच्छया । अतो हं बंधमोक्षाभ्यां राहितो नित्यमेव तु । मुक्तशब्दोदितो बंधराहित्यान्न विमोक्षत इति प्रमाणविरोध आपद्यते । मोक्षबंधकत्वं चाभिमानि देवतासामर्थ्यात्तत्र श्रियाभिमतप्राकृतसत्त्वगुणजाता विद्या । दुर्गादिकृततमोगुणजाता त्वविद्या । तदुक्तं श्रीस्तुविद्यासमुद्दिष्टा दुर्गाविद्या प्रकीर्तिता । ते त्वनादीहरे रिच्छानि पते सर्वदेवत्विति ३ अदेही बध्यते चेत्कथं बध्यते इति परमात्मविषयप्रश्नः मेगुणतो बंधमोक्षाविति परिहारोपि तत्र जीवस्यैव ताविति भवद्विरुच्यते अत इदं कथं संगच्छत इति तदस्थशंकां परिहरन्नुपसंहरति एकस्यैव जीवपरमात्मेति द्विविधं तत्त्वं तयोरेकस्यैव जीवस्य बंधमोक्षौ सक इत्यतो ममांशस्येति सार्किस्वरूपांश इत्यतो जीवस्येति जीवोभिन्नांश इति भिन्नांशस्यैव जीवस्य बंधमोक्षौ न मेकचित् । अभिन्नांशास्तु मत्स्याद्यातेजसः कालवद्विवत् । जीवाभिन्नांशकास्तत्र तेजसः प्रतिबिंबवदिति अनेन सिद्धं किमुक्तं स्यादत्राह एवमिति एवमुक्तविधस्य जीवस्याविद्ययानादिबंधस्तया विद्ययेतरत् मोक्षलक्षणं श्रेयः स्त इत्यर्थः अतः परमात्मा कथं बध्यत इति प्रश्नो नोपपन्न इति भावः ४ एकस्मिन् भोगायत्तने स्थितयोर्जीवपरयोरेकस्य जीवस्यैव तौ स्त इति पदुच्यते तत्र विवेकज्ञानं कथं स्यादत्राह अथेति यतो जीवस्यैव बंधमो

विद्याविद्ये ममतनू विद्वद्युद्वयशरीरिणाम् ॥ मोक्षबंधकरी आद्ये माययामे विनिर्मिते ३ एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैवं महामते ॥ बंधोस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथेतरत् ४ अथ बद्धस्य मुक्तस्यैव लक्षणं वदामिते ॥ विरुद्धधर्मिणोस्तातस्थितयोरेकधर्मिणि ५ सुपर्णावेतौ सदृशौ सखायौ यदृच्छयै तौ कृतनीडौ च वृक्षे ॥ एकस्तयोः स्वादिति पिप्पलात्रमन्योनिरपन्नोपि बलेन भूयान् ६

सौ अथ तस्माद्बद्धस्य जीवस्य मुक्तस्य विष्णोर्वै लक्षणं अस्वातंत्र्यादि स्वातंत्र्यादिलक्षणं ते तुभ्यं वदामीत्यन्वयः मुक्तनामत्वं च हरेरेव मुख्यं नित्यशुद्धमुक्तेत्यादिपदानां हरावेत्यन्वयादित्यादिपुरुषोत्तमध्यानवचनात् सिद्धं मुक्तस्य तु न मे मोक्षो बंधाभावात् कथंचन । मुक्त इत्यपि नामेतदीप्यते सौ दिवाकरः । हाते बद्धं धरादित्यान्न तु वृक्षादिदीप्तिवत् । कादाचित्कतया वाच्यं बंधाभावादमोक्षतः । जीवस्य बंधमोक्षस्तु मत्प्रसादात्कदाचनेति तत्त्वोदयवचनाच्चोक्तार्थसिद्धिः बद्धस्य जीवस्य बद्धजीवा इमे सर्वे पूर्वबंधसमन्वयात् । नित्यमुक्तस्ततो विष्णुर्मुक्तनामासदोदितः । अबद्धत्वादमोक्षोपि दीप्यते सौ रविर्पथेति सृष्टप्रमाणात् सति वैलक्ष्ण्ये बद्धा बद्धव्यवस्थावक्तुं शक्यता देवकथमित्यत उक्तं विरुद्धधर्मिणोरिति ५ तत्र प्रथममेकधर्मिण्युक्तं विवृणोति सुपर्णाविति पूपा लनपूरणयोरिति यातोः सुष्ठुपालकत्वात् पूर्णत्वाद्दरिः पालयत्वादपूर्णत्वाच्च जीवोपि सुपर्ण इत्युच्यते अपंच विरुद्धधर्मेष्वंतर्भूयते चिदानंदत्वेन सदृशौ वृक्षसमानधर्मे देहे स्थितत्वात् सखायौ यदृच्छयाप्यदृष्टेरेकेच्छया अपि विरुद्धधर्मीनाह एक इति पिप्पलं कर्मफलं जीवादन्यो हरिर्निरन्नो भोगरहितोपि बलेन भूयान् पुष्टः । अदनानि भित्तं बलं नास्तीत्यर्थः आत्मानं स्वं अन्यं जीवं च अंधो भगवद्विषयज्ञानविधुरः बद्धो भगवदधीनः । अनेन श्लोकद्वयेन द्वा सुपर्णा स पुजासखा येत्यातिश्रुतिविवृता । अत्रानश्रवन्त्यो अभिचाकशीतीत्यादौ पदशनाद्यभावेन हरेरेव स्थानमुच्यते । तदुःखाद्यनशनमेव न तु सुखानदनमित्यादिसर्वं अनन्तत्वं

१ विष्णोर्मुक्तशब्दनाच्यते देवीभिर्मांसासुखं प्रमाणत्वेनोदाहरति ॥ नित्यशुद्धेति । अन्वयादित्यस्य शक्तितात्पर्यं लक्षणसंबन्धादित्यर्थः

एतदेवविवृणोति इंद्रियैरिति गुणैर्हरेरप्रधानैर्जोवैः श्रोत्रादीन्द्रियैः गुणेष्वप्रधानेष्वर्थेषु विषयेषु गृह्यमाणेषु सत्सु पस्वविक्रियः कशोहंछिन्नोहमित्यादिविकाररहितो विद्वान्परमात्मा सनाहंकुर्यादित्यन्वयः शरीरस्थोपिविद्वत्त्वाच्च विष्णुर्वदत्येकचित् । अविद्वत्त्वाच्च तत्रैव देहे जीवस्तु ब्रह्मत्वे । स्वप्रदृशविमेजीवाहरिः प्रोत्थितोपथा । सदा तमोविहीनोपिज्ञापनार्थमुदीर्यते इत्यनेन आत्मनोवशमेर्जोवैरात्मनो वशनेषु च । दुःखेषु गृह्यमाणेषु मनआदिभिरिन्द्रियैः । अहं दुःखीति नैवं शोहंकुर्यात्परः पुमान् । जीवगत्वेन तदुःखं विष्णुः पश्यति सर्वदा । अतो न दुःखमागिष्णुः स्वातंत्र्यात्पुरुषोत्तमः । पारतंत्र्यादहं दुःखीत्येवं जीवः प्रपश्यति । तस्मात्स दुःखमागुकोपावदीशः प्रसीदतीति अनेन चानयोः श्लोकयोरर्थो विवृत इति जीवगंचेतितदुःखं विष्णुः पश्यति सर्वदेत्पनेन अभिचाकशतित्यस्यार्थः सूचित इति ९ जीवस्याहं स्मृतिमिमानएवानर्थप्रवाहहेतुरित्याह देवेति देवाधीनेस्मिन् शरीरे वर्तमानोऽबुधोऽज्ञो जीवः अस्मिन्कर्मण्यहं गुणभूतोऽस्वतंत्र ईशाधीनः इति भाव्येन भावनीयेन कर्मणा अहमेव कर्ता स्मीति मन्यमानस्तत्र शरीरे नितरां बध्यते इति अस्वतंत्रः स्वतंत्रोस्मीत्येवं जीवः प्रभावयन् बध्यते हीशकोपेन राजभावेन भूत्पवदितिवचनात् स्वातंत्र्यकर्तृत्वाभिमानोऽत्र विवक्षित इति अपाप्य स्वातंत्र्यं देवाधीन इत्यनेन सूचितम् १० कालोपि शरीरशीर्णतामीरयतीति शरीरस्य कालाधीनत्वं च तर्हि कथं कारंन बध्यत इति तत्राह एवमिति एवं शयनादिषु स्वस्य स्वातंत्र्याभिमानेन बध्यमानस्तत एवापारदुःखमनुभुंजन् विद्वानेषु विरक्तः तत्र तत्र हरिः स्वातंत्र्यं विद्वान्स्तत्र तत्र शरीरयात्रार्थं गुणान् विषयानाददन् स्वीकुर्वस्तथा कर्तृत्वाभिमानिवन्न बध्यत इत्यन्वयः गुणान् पुण्यलक्षणानाददन् उपार्जयन्निति वा भेदज्ञानिन एव ब्रह्मत्वं नाभे

इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु गुणैरपि गुणेषु च ॥ गृह्यमाणेष्वहंकुर्यान्न विद्वान्यस्त्वविक्रियः ९ देवाधीने शरीरेऽस्मिन् गुणभावेन कर्मणा ॥ वर्तमानोऽबुधस्तत्र कर्ता स्मीति निब्रह्मचते १० एवं विरक्तः शयन आसनादनमज्जने ॥ दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ११ न तथा ब्रह्मचते विद्वान्स्तत्र तत्राददन् गुणान् ॥ प्रकृतिस्थोऽप्यसंकोयथासं सवितानिलः १२ वैशारद्येक्षयासंगशितयाच्छिन्नसंशयः ॥ प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नात्वाद्दिनिवर्तते १३ यस्य स्युर्वीतसंकल्पाः प्रार्णे द्वियमनो धियाम् ॥ वृत्तयः सविनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हितहुणैः १४ यस्यात्मा हिंस्पते हिंसैर्येन किंचिद्यदृच्छया ॥ अर्चते वाक्चित्तत्र न तु विक्रियते बुधः १५ नस्तु वीतननिदेत कुर्वतः साध्वसाधुवा ॥ वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृङ्मुनिः १६

दज्ञानिन इत्यनेनोच्यते इति किं न स्यादिति चेन्न नित्यबद्धोपि जीवोप आत्मनो नित्यब्रह्मताम् । मिष्णुनानित्यमुक्तत्वं तस्य वेत्तासमुच्यते । तदधीनत्वं विदुर्विद्यमानेष्वबुधः स्वमाक । देहस्थोऽपि न दुःखी स्यादप्यवरिकमुमुक्षिग इति वचनात् जीवभिन्नविष्णुज्ञानाद्व्यमोक्ष इत्यस्योपपत्तेः । एतद्वचनफलमाह प्रकृतिस्थोपीति असंशयेन वैराग्येण शितयाते जित्तया वैशारद्याविशारदमूलपाविष्णोरनुग्रहादुत्पन्नया ईक्षया अपरोक्षज्ञानेन छिन्नसंशयोत्पन्नसंशयः प्रकृतिस्थः शरीरस्थोऽपि ज्ञानी स्वप्नान्नात्वाद्दिनिवर्तते इत्यन्वयः । नानात्वमिति वैमिष्याज्ञानं कुत्रचिदुच्यते । वस्तुपाथात्पतो न्यत्वाज्ज्ञानस्योज्जोविवक्षित इति वचनात् नानात्वशब्दस्यापि व्याज्ञानवाचित्वस्य प्रसिद्धेः उक्तं पुक्तम् ११ १२ १३ वाय्वाकाशपोः सर्वज्ञसत्त्वे पितृभिर्मिल्लेपांस्वधोयथानास्तितयेति पूर्वोक्त जीवन्मुक्तपदस्यामेव विशदयति यस्येति यस्य प्राणे द्वियमनो धिया चेष्टादिलक्षणा वृत्तयः धीतसंकल्पाः फलानुसंधानरहितानि स्युः सदेहस्थोऽपि तदुन्नेर्हर्षमैर्निर्मुक्तो नारिकेलकपालमुक्तांतस्थ नारिकेलवदित्यन्वयः १४ यावच्छरीरागतं जीवन्मुक्तः कथं कारंति वृत्तीत्यत्राह यस्येति आत्मा देहः मनो वा हिंसैर्हिंसाशालेः प्राणिभिः पेन किंचित्केन विद्यहृच्छयामासेन चंदनादिना वनतस्थामवस्थापामबुधः न विभेदयेति १५ एतद्विशदयति नस्तु वीतंति कुर्वतः पुदपान्साध्यादिगदतो वा गुणदोषाभ्यां ब्रह्मणेन गुणेन दोषमात्रेण च वर्जितो न तु गुणमात्रेण वर्जित इत्यर्थः दोषधैव गुणधोभावी शतं शतमेव शास्त्रादिवा वयविरोधः सर्वगुणपोजस इति भंगीकार इति भावः १६

तन्मतंकथमत्राह नकुर्यादिति आत्मारामोमुनिः साधुकुर्याद्वेददद्यापेक्षसाधुनकुर्यान्नवदेन्नध्यापेक्षशुभजीवानुद्दिश्येति शेषः अतीतानागतज्ञानीत्रैलोक्योद्धारणक्षमइत्यादेः साधुनकुर्यादित्यर्थो नोप
पद्यते इति आत्मारामइत्यत्रऽऽत्मशब्देन परमात्मा एवोच्यते न चैवाचन्यतमः १७ तदेकनिष्ठेन भक्त्याधीतवेदादिशब्दराशिः फलवान्स्यादन्यथानिष्फल एवेत्याह शब्देति परे ब्रह्मणि नानिष्णीया
त्रिष्ठितो नियतो न स्यादिति हितस्य पुंसः श्रमः वेदाध्ययनायासो भ्रममज्ञानं तमासि परिभ्रमणं वा फलमस्येति भ्रमफलः स्यात् अथेनुमदोग्रोग्रं रक्षत इव यथा तथा स्यतदा ज्ञानपरिभ्रम एवावशिष्यते न तु जीव
न फलमिति भावः यद्वा भ्रमफलः प्रयत्नफलः श्रमः कायकेशः स्थितिशब्देन नियमः कचिज्जीवनमुच्यते । उत्थितत्वं कचिच्चैव कचिद्रतिविरोधितेति अत्र निष्णातः निष्णीयादिति शब्देन नियम उच्यत इति भावः
अथेवाचरतिमाययेषवाचं शुश्रुवां अफलाममुष्पामिति श्रुतेः १८ एतमेवार्थं दृष्टान्तवाहुल्येन द्रव्याति गां दुग्धेति परार्थानं परमेष्ठं कुर्वतं देहं अतीर्थीकृतं विषयो परत्तं कृष्णगोपुसंपन्नक्षीरतमा सतोसासर्ता
साध्वीपतिव्रता परात्रः परपिडादः परजातः परेधितः सोयं मनुष्यलोकः पुत्रेण जय्यः अनपत्यं परं मन्येकदपत्याच्छुचां पदात् । नार्थस्य धर्मैकांतस्य कामोलाभाय हि स्मृतः । वाचस्तु गोविंदगुणस्तवे फलमि
त्यादेः यस्त्वेवं विधंगवादि करक्षतिसदुःखदुःखी दुःखैधतमासि नित्यदुःखानुभवो वर्तत इत्यर्थः १९ अन्यदेवताप्रसंगपरवाचोरक्षणे फलं किं न स्यादत्राह यस्यामिति यस्य जगतः स्थित्युद्भवप्राणानि रोधलक्ष
णं कर्म दुग्धदोहांतु गां रक्षेत्क्षीरमात्रप्रयोजनः । यथा तद्वदरे न्यवाचोधारणमिष्यते इति वचनादन्यविषयवाचानित्यानंदलक्षण मोक्षफलं न स्यादतो मुमुक्षुः तन्न कुर्यादतो तत्त्वजिज्ञासाऽनर्थकरीति मज्जिज्ञा

न कुर्यान्नवदेत्किंचिन्नध्यायेत्साध्वसाधुवा ॥ आत्मारामो न यावत्त्याविचरेज्जडवन्मुनिः १७ शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णीयात्परेयदि ॥ श्रमस्तस्य भ्र
मफलो ह्यधेनुमिव रक्षतः १८ गां दुग्धदोहामसर्ता च भार्यां देहं परार्थानं मसत्प्रजांच ॥ वित्तं त्वतीर्थीकृतमंगवाचं हीनांच योरक्षति दुःखदुःखी १९ यस्यां न मे
पावनमंगकर्म स्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्य ॥ लीलावतारे हितकर्मवास्याहं ध्यांगिरंतां विभृयान्नधीरः २० एवं जिज्ञासया पोह्य नानात्वभ्रममात्मनि ॥
उपारमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्वगे २१ यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलम् ॥ मयि सर्वाणिकर्माणि निरपेक्षः समाचर २२ श्रद्दालुर्मैकथाः शृण्वन्सु
भद्रालोकपावनीः ॥ गायत्रनुस्मरन्कर्मजन्मवाभिनयन्मुहुः २३ मदर्थे धर्मकामार्थानाचरन्मदुपाश्रयः ॥ लभते निश्चलां भक्तिमप्युद्भवसनातने २४ स
त्संगलब्धया भक्त्या मयि मां य उपासते ॥ सर्वैर्मे दार्शितं सद्गिरंजसा विंदते पदम् २५ उद्भव उवाच ॥ साधुत्व उत्तमश्लोकमनः कीदृग्विधं प्रभो ॥ भक्तिस्त्व
युपयुंतीति कीदृशी सद्गिराहता २६

सैव पुरुषार्थसाधनं तद्वत्तमुद्दिश्य न कुर्यान्नवदेदिति विधीयते तच्च जिज्ञासुरिति २० उपसंहरति एवमिति वस्त्वय्यार्थज्ञानं नानात्वभ्रममेव तत्त्वजिज्ञासया पोह्य निरस्य उपारमेत प्रवृत्तिमार्गादिति शेषः ना
नात्वभ्रमो भेदभ्रम इति मतं जीवस्येशत्वविज्ञानं जीवानामेकता तथा । ईशस्य बहुताज्ञानमीशस्यानीशता तथा ॥ जगतोऽस्त्यताज्ञानं नानात्वभ्रम उच्यते ॥ इत्यनेन विरुद्धत्वा अग्राह्यं च बुभुक्षुमिति २१
मन्वस्तु जीवन्मुक्तस्य समर्थस्य हरौ निरंतरं मनो निधायोपास्तिस्तदितरस्य मुमुक्षोरुपासनापापः कथमिति तत्राह यदिति कृतानि मयि समर्प्य कुर्यान्निमिषपत्वेन समाचर २२ निष्कामत्वेन मामुद्दिश्य
कर्म कुर्यात्स्येत्यर्थमावमाह श्रद्दालुरिति २३ मत्कथाश्रवणादिना किं फलं स्यादित्यत उक्तं लभत इति निरंतरस्मृति फलाभाक्ते लभते २४ सापि सत्संगलब्धा चेत् भगवदपरोक्षज्ञानमुत्पद्यते तस्योन्मत्तस्य भक्तिम
यि जनयतीत्याह सत्संगेति पदं वैकुण्ठादिस्थानम् २५ सद्गिरिति प्रस्तुतसद्गुरुणा योऽप्युद्भवो लोकोपकाराय तत्क्षणं पृच्छते साधुत्व इति साधुत्वासाधुत्वयोर्मनःशुद्धयशुद्धिनिमित्तत्वात्साधुत्वेन वर्तमानानां
पुंसामनः कीदृग्विधं भवति साधवः किं लक्षणा इत्यर्थः कीदृशी किं लक्षणा भक्तिस्त्वयुपयुंतीत्युत्तममसादयोगजननी सद्गिराहता संभाविता आदौ सादरा विंतापित्यमरः २६

एतत्सद्रक्त्योर्लक्षणम् २७ स्पष्टार्थस्यदुर्बबोधत्वाद्दुष्परिहरइतिनेत्याह त्वंब्रह्मेति स्वेच्छोपात्तस्वीकृतं पृथग्बुधः शुभाकारेनौवपुरिति यादवः
 नित्यानंदशरीरोपिवसुदेवादिदेहगः ॥ प्रदर्शयेज्जनिस्वस्यानित्यं देहादिर्वर्जितः ॥ वसुदेवादिदेहेषु प्रवेशस्तस्य भण्यते ॥ देहोपादानमिति तु न ह्यन्यो देह इष्यते ॥ अन्याभिमतदेहेषु प्राविष्टः सर्वदा हरिः ॥
 नान्पानभिमतो देहो विष्णो रस्तिकदाचन ॥ अतोऽशरीरो भगवान्पुत्रताभिमातिस्तु या ॥ वसुदेवादिकानां तु सैव मिथ्यामतिर्भवेत् ॥ अन्याहं भावयुग्देह एवासी हरिरास्थितः ॥ न तदन्येषु देहेषु काचित्तस्य प्रवे
 शनम् ॥ मम पुत्रस्त्वयामिति भ्रामणाय यदाहरेः ॥ वसुदेवादिदेहेषु तनूपात्तिस्तु सा गतिः ॥ अनुपात्तशरीरस्य तनूपात्तिरिति शेषः ॥ तदेहं पितृदेहत्वेऽपावृत्तेयतो हरिरिति एतदस्मिन्नर्थे मानम् २८ भगवा
 न्सल्लक्षणं वकीत्याह भगवानिति सर्वदेहिनामकृतद्रोहः अनवद्यात्मा मनो यस्य स तथा २९ संक्षिप्तं किंचन प्रश्रयोऽयं धनं न विद्यते इत्येकं चनः संकोचो किंचन व्यर्थे मुधेति यादवः अनोहो निषेधाचरणवर्जितः
 वैष्णवधर्मे स्थिरः निश्चलः अहमेव शरणं यस्य स मच्छरणः मुनिः मद्गुणमननशीलः ३० अप्रमत्तो विहिताचारः प्रमादरहितः गभीरात्मा अनवगाह्यमनोगतिः आपदि धृतिमान् जिताः षट्कामादिगुणाः षड्वि
 द्रिषविषयावापेन स तथा अमानी आत्मन्यविद्यमानगुणाभिमानरहितः मानदः ज्ञानोपवेश कल्पः विहितक्रियाकरणानि पुणः कृपालुत्वं मनो धर्मः काशणिकत्वं कायिकधर्म इति एतद्गुणं कविः सर्वज्ञः

एतन्मे पुरुषाध्यक्षप्रपन्नाय च कथ्यताम् २७ त्वंब्रह्म परमं व्योम पुरुषः प्रकृतेः परः ॥ अवतीर्णोऽसि भगवन्स्वेच्छोपात्तपृथग्बुधः २८ श्रीभगवानुवाच ॥
 कृपालुरकृतद्रोहस्तितिः सर्वदेहिनाम् ॥ सत्यसारो नवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः २९ कामैरहतधीर्दोतो मृदुः शुचिरैकचनः ॥ अनोहो मितभुक् शान्तः
 स्थिरो मच्छरणो मुनिः ३० अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितषड्गुणः ॥ अमानी मानदः कल्पो मैत्रः काशणिकः कविः ३१ आज्ञायैव गुणान् दोषान् मया दिष्टा
 नपि स्वकान् ॥ धर्मान् संत्यज्य यः सर्वान् मां भजेत्स च सत्तमः ३२ ज्ञात्वा ज्ञात्वाथ ये वै मां यावान्यश्चास्मि यादृशः ॥ भजंत्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमामताः ३३
 मल्लिगमद्रक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनम् ॥ परिचर्यास्तुतिप्रह्वगुणकर्मानुकीर्तनम् ३४ मत्कथाश्रवणे श्रद्धामदनुध्यानमुद्भव ॥ सर्वलाभोपहरणं दास्ये
 नात्मनि वेदनम् ३५ मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनम् ॥ गीततां डववादित्रगोष्ठीभिर्मद्बृहोत्सवः ३६

३१ सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषलक्षणमाह आज्ञायोति च शब्द एवार्थे यो मयामदीपैरप्यादिष्टान् गुणान् दोषान् आपि आज्ञायस्य गन्नात्वेव स्वकान् स्वाविहितान् धर्मान् भागवतसंज्ञान् मापि संत्यज्य समर्प्य
 मां भजेत्स एव सत्तम इत्यन्वयः ३२ भक्तेरनेकविधत्वेऽपि उक्तमायाः शुश्रूषितत्वेन पृष्टत्वात्तं प्रश्रं परिहरति ज्ञात्वोति अथ सत्तालक्षणकथनानंतरमात्यंतिकभक्तलक्षणमुच्यते यद्वा शास्त्रगुरूपदेशतो भ
 गवन्माहात्म्यं ज्ञात्वाथ च विशेषेता ज्ञात्वोति विसियामाहात्म्यज्ञानेन पुनः पुनर्विशेषं द्योतयति तदुक्तं ज्ञात्वादिमममाहात्म्यं तत्रोक्ततया पुनः । विशेषाच्च विशेषेण ज्ञात्वामाभ्युत्थेयिका मेति परिमाणतो
 यावानस्मि स्वरूपतो योऽस्मि लक्षणतो यादृशोऽस्मात्तत्त्वेन येऽनन्यभावेनापुत्तमभक्त्या मां चैवं भजंति ते भक्ततमाः निरतिशयभक्तमतानां तात्वेन ज्ञाता इत्यन्वयः अत्र तमप्रत्ययेन भक्तानां बाहुविध्यप्रकाशने
 न भक्तेरपि कथात्वं सूचयतीति ३३ इदानीं सर्वसाधारणं भक्तिलक्षणमाह मल्लिगेति अत्र कर्तव्यपदमध्याहृत्याभ्येतव्यं विधिप्रकारत्वात् सर्वलाभोपहरणं सर्वलाभस्य द्रव्यस्योपहरणं द्वावर्षणं दास्येन
 सहात्मनि वेदनमात्मसमर्पणं यद्वा दास्येन सहात्मनि मनासि निवेदनं ३४ ३५ पर्वानुमोदनं उत्सवानुष्ठानं उत्सवं दृष्ट्वा हर्षो वा ३६

३७ अर्चाप्रतिमा उद्यमःकरणादौप्रवृत्तः उद्यानोपवनादिकर्मण्युद्यमोवा सचनिसंमार्जनोपलेपाभ्यामुद्यमोवा ३८ ग्रहमण्डलवर्तनैः एकमण्डलवर्तनैः एकेनमुख्येन मण्डलेन सहितैः अ
वांतरं मण्डलकर्णैः कर्तव्यमिति शेषः सेकमण्डलवर्तनैरितिकेचित्पठान्ते चंदनादिजलप्रक्षेपणं सेकमण्डलमलंकारः वर्तनं प्रदक्षिणवर्तनं विशेषजीवनं मोक्तवर्तनं गमनं तथा ते च ३९ मेनिवेदितं दीपाव
लोकं नोपयुंज्यात् स्वप्रयोजनाय न स्वीकुर्यात् ४० हविराद्यर्पणे सुष्टूपायमाह यद्यदिति आनंत्याय अनश्वरफलाय मोक्षायैत्यर्थः अनंतं वैष्णवं कृतमिति स्मृतैः ४१ अधिकारिणां योग्यताया अने
कविधत्वेन फलविशेषाय मदर्चनाधिष्ठानं चोपदिशामीत्याह सूर्य इति हेमद्र ४२ - तत्तत्साधनं चार्चनार्थमाह सूर्येति गोष्ठे स्थिताया अवसादिना पूजयेदिति शेषः ४३ बंधुर्जामाताऽपमिति
सत्कृत्या सत्कारेण हृदि स्वेहृदयाकाशे ध्याननिष्ठया उत्कृष्टध्यानेन वायौ मुख्यप्राणे मुख्यधिया सर्वदेवोत्तमोवा पुरितिज्ञानेन तदुक्तं सर्वदेवोत्तमोवा पुरितिज्ञानाच्च अपरं । प्रियमस्ति हरेः किंचित्त्वावा
योर्हरेर्वेद इति हेरुसमत्वाविदः वायोरपीत्यर्थः । कुतः भारतीवायुलक्ष्मीनामात्मनश्च यथाक्रमं आधिक्यज्ञानतो विष्णुः सर्वतः संप्रसीदतीति वचनात् वायुर्भो मोभीमनादोमहौजाः इत्यनेनापि हेतुः

यात्राबलिविधानं च सर्ववार्षिकापर्वसु ॥ वैदिकीतांत्रिकी दीक्षामदीयव्रतधारणम् ३७ ममार्चास्थापने श्रद्धामिमसद्भानि चोद्यमः ॥ उद्यानोपवनाक्रीड
मुरमंदिरकर्मणि ३८ संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्तनैः ॥ गृहेशु श्रूषणं मण्डासवद्यदमायया ३९ अमानित्वमदंभित्वं कृतस्यापारि कीर्तनम् ॥
अपि दीपावलोकं मेनोपयुंज्यान्निवेदितम् ४० यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ॥ तत्तन्निवेदयेन्मह्यंतदानंत्यायकल्पते ४१ सूर्योभिर्ब्राह्मणो
गावो वैष्णवः खं मरुज्जलम् ॥ भूरात्मा सर्वभूतानि भद्रपूजापदानि मे ४२ सूर्ये तु विद्यया त्रय्याहविषाग्नौ यजेत माम् ॥ आतिथ्येन तु विप्राद्ये गोष्ठे गाय
वसादिना ४३ वैष्णवे बंधुसत्कृत्या हृदि स्वेध्याननिष्ठया ॥ वायौ मुख्यधिया तोये द्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ४४ स्थंडिले मंत्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मानि ॥
क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत माम् ४५ धिष्ण्येष्वेतेषु मद्रूपं शंस चक्रगदांबुजैः ॥ युक्तं चतुर्भुजं शांतं ध्यायन्नर्चेत्समाहितः ४६ इष्टापूर्तेन मामेवं योजेत स
माहितः ॥ लभते मयि सद्भक्तिं मत्स्मृतिसाधुसेवया ४७ प्रायेण मक्तियोगेन सांख्येन च विनोदिव ॥ नोपायो विद्यते सध्यक्प्रायणां हि सतामहम् ४८ अथै
तत्परमं गुह्यं शृण्वते यदुनंदन ॥ सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत्सखा ४९ इति श्रीभा० महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे एकादशोऽध्यायः ११

वैकत्वेन वायोः सर्वदेवोत्तमत्वाद्भुक्त एवार्थः । तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरयं पुनः सृष्ट्युजयति य एवं वेदेत्यनेन च वायुज्ञानस्यापमृत्युंजयत्वोक्तेश्च । पंचभूतमनो बुद्धिरुद्राणां प्रतिदेहकं । वास्तव्यापिनेषु त्वा
द्वायुर्व्याष्टिः समष्टिक इति वचनेन वायो व्यष्टिसमाष्टिचसम्यक्ज्ञात्वा मनोपुंज्यात् द्रव्यैः पुष्पैः ४४ मंत्रहृदयैर्भोगैर्भोगैः आत्मानि स्वशरीरे मनातिवा आत्मानमंतर्पामिणं क्षेत्रज्ञं जीवांतर्पामिणं सर्वभूतेषु स
मत्वेन एकमकारेण विचारंते रणस्थितं भोगैः स्वर्गं आदिधनैः भोगोराज्येधने सोलुपेति । आत्मशब्देनात्र जीवः किंन स्यात्तस्य पूजनस्य तंत्रेषु विहितत्वात् । क्षेत्रज्ञः पुरुषो ज्ञात्मा संसारी चेतनो नोपवृत्त्याभि
धानाच्छेति चेन्न आत्मनि स्थो हरिः पूज्य आत्मनामाशनादिकैः । तत्संबंधादात्मशब्दो जीवस्याप्युपचारत इति वचनात् आत्मा मुख्यो हरिरेवेति ज्ञायते । तत्र विधानरूपहरेरधिष्ठानत्वेन पीठार्चनं च सर्वभूतेषु
पश्यासाध्यं कृत्वात् ४५ एतेष्वधिष्ठानेषु ध्यानप्रकारमाह धिष्ण्येष्विति धिष्ण्येषु स्थानेषु ४६ पूजाफलमाह इष्टेति ४७ प्रायेणैव व्यवहारं सांख्येन पथार्थज्ञानेन सतां प्रकर्षेणायनमाश्रयः ४८ उत्तरा
ध्यायेव ह्यमाणां मां शास्त्यं कथयति अथेति यत्कव्ये हेतुमाह भृत्य इति । ज्ञानेन भर्तुयोग्यं सुपूजितं हन्मनोपस्य सुहृत् आपदिहितं कर्तृत्वात्सत्त्वा ४९ इति श्रीभा० म० एकादश० वि० ११० एकादशोऽध्यायः ११

भगवद्गुणोत्कर्षज्ञानपूर्विकाभक्तिरेवपरमपुरुषार्थतरंगमितीममर्थसमर्थयते सत्रादौगुणोत्कर्षज्ञानानुरक्तयोगादीनाविवक्षितपुरुषार्थसाधनत्वंभवतीत्याह नरोधयतीति योगोऽध्यानंरोधयतिवशी
करोति त्यागोदानं यथामपिसंगः गुणसंप्रीतिर्भक्तिपूर्विकासर्वपूर्णगुणत्वमित्येवामभवद्वेदशीकरोतितथायोगादयोनरोधयति संगस्तुगुणसंप्रीतिर्गुणवत्त्वेतिनिश्चयात् । सचेद्द्वैतमवेत्तेनमुच्य
तेनात्रसंशयः । अपरोक्षदृष्टेर्हेतुर्भवेत्सस्याद्यदिभक्तः । अन्यथासुखभागेवमदृशिमोक्षकारिणमितिवचनादुक्तपदार्थः नतुसंबंधमात्रम् १ २ भगवानुक्तमर्थमख्यापयति मत्संगेनेति दैतेषाःप्रहा
दादयः बहवोमत्संगेनमत्पदंप्राप्ताः त्वाष्ट्रकोवृत्रः अवंतिकोऽवधूतोभिभुः पातुधानाः इत्याद्युक्तं गृग्राहिकतपादर्शयितुं विभीषण इत्यादिषु पुनर्वचनं वणिक्कुलधारः मयोनामाशूद्रः तेगोप्यादयोमामुपाग
ता इत्यन्वयः ३ ४ ५ ६ साधनं विना त्वामुपागताश्चेत्सर्वे किं नमुवंतीति तत्राह मत्संगादिति गुणसंप्रीतिरपि न वेदादिभ्य उत्पन्नेत्याह नाधीतेति ७ तर्हि केनेत्यत्राह केवलेनेति ।
केवलेन निर्दोषेण भावेन भक्तियोगेन केवलेनेति विशेषणमद्वेषयुक्ताभक्तिर्मुक्तिसाधनम् । ज्ञात्वापि हरिर्विद्वेषीतमोपातिनसंशय इतिवचनात् । भावेनापरोक्षज्ञानोत्पादकस्वभावेनेति विशेषणाद्विशेषरू
पाज्ञानेपिमोक्षो नियतः विशेषरूपस्याज्ञोपि गुणवत्त्वेति निश्चयः । गुणसंप्रीतिमाभित्पतं दृष्ट्वा मुक्तिमेवपीत्युक्तेः । ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वमपि भगवच्छीलाद्यनुकारेण परमानंदः स्यादित्यतोभावेनेति । अथवासुखमा

श्रीभगवानुवाच ॥ नरोधयतिमांयोगेनसांख्यंधर्मएवच ॥ नस्वाध्यायस्तपस्त्यागेनेष्टापूर्तेचदक्षिणाः १ व्रतानियज्ञाश्छंदांसितीर्थानि नियमायमाः
यथाऽवर्धेन्मत्संगः सर्वदुःखापहोहिमाम् २ मत्संगेन हि दैतेयायातुधानामृगाः स्वगाः ॥ गंधर्वाप्सरसोनागाः सिद्धाश्चारणगुह्यकाः ३ विद्याधरामनुष्ये
षु वैश्याः शूद्राः स्त्रियोत्तयाः ॥ रजस्तमः प्रकृतयस्तस्मिस्तस्मिन्युगेन च ४ बहवो मत्पदंप्राप्तास्त्वाष्ट्रकावंतिकादयः ॥ वृषपर्वाबलिर्बाणो मयश्चाथविभी
षणः ५ सुग्रीवो हनुमानृक्षोगजो गृध्रो वणिकपथः ॥ व्याधः कुब्जा ब्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथापरे ६ तेनाधीतश्च्युतिगणानोपासितमहत्तमाः ॥ अव्रतातप्त
तपसो मत्संगान्मामुपागताः ७ केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः स्वगामृगाः ॥ येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धामामीयुरंजसा ८ यंनयोगेन सांख्येन दानव्रततपो
ध्वरैः ॥ व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ९ रामेण सार्धं मथुरां प्रणीतेश्चाफल्किनामग्न्यनुरक्तचित्ताः ॥ विगाढभावेन न मे विद्योगतीव्राधयो
न्यददृशुः सुखायताः १०

मेवस्याद्यावदज्ञानोपगम इति स्मृतेः ८ भक्तिरहितज्ञानमपि न मत्प्रापकं किमु तान्यस्ताधनजालमिति भावेनाह यमिति । यं मां राहुवद्यत्नवानापि । हरिसंगविहीनस्तु हरेर्दर्शनवानपि । नमुच्यतेस्विल्लोपितमो
पातिविनिश्चयात् । गुणैरन्योर्विहीनस्तु तद्रूपेणैव चक्रमात् । संगवानुसुखभागेवस्यागुणैर्भक्तिमेतिवा । स्वभक्तसंगहीनस्य च्युत्क्रमात्संगिनोपिवा । स्वसंगविघ्नकृद्विष्णुस्तत्सज्जेतेषु तत्रचेति । अनेन भगव
द्रूपेण तद्रूपमकेरन्वयव्यातिरेकीदृशितवित्त्विध्वनितमित्यनेन श्लोकेन ज्ञाप्यते । गोपिकाद्यादिवंगत्वाहारिणां त्वापघातार्थं । परंपदं यपुः पूर्वसंगादेव सुमोचित इतिवचनाद्भक्तिजनितज्ञानेन मुक्तिमाप्नोतिनेकर
लज्ञानेनेत्यभिप्रायेण न सांख्येनेत्युक्तम् । उपलक्षणमेतत् दानादिभ्यः पुनः संबोधमेतत् । श्रोतव्यं च श्रुतं चैव वक्तव्यं कार्यमेव च । निवर्त्य च हरेः पूजेत्येवं कुर्यान्नवाकमात् । एवं कर्तुं तु संप्राप्तिसिद्धौ सगर्होऽस्म
त् । अन्यथा मेव संन्यासी निष्क्रियोपि शिलायथेस्पेवं लक्षणवान् संन्यासी न तु शिलाविक्रिय इत्यभिप्रेत्येषु मात्रभूतसंन्यासी न मामाप्नोतीति । किंच तार्हकत्वात्तु सर्वस्वकर्तृको विष्णुरन्वयः । इति विष्णुसुख
न्यासी नान्यथातु कथं वन । मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशी निर्ममो भूत्वा युद्ध्व स्वविगतश्वर इति लक्षणं तत्त्वानेव संन्यासी नरक्तवधारीत्यर्थः ९ गोपीनां यपि भक्तिरपरोक्षज्ञानोपरं
मानतुरतिनिमित्तेति प्रकटयितुं वकि रामेणेति तामोप्योमत्तो न्यददृशुः सुखायनददृशुः इत्यन्वयः १०

अत्र हेतुमाह यासामिति । ताः क्षपाः ११ आत्मानं । स्वस्वरूपम् । अदः स्वर्गमिदं जगत् तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । समाधौ मुनयो नाम रूपेयथानां विदन्ति अन्धितो ये प्रविष्टान् यश्च अनेन भक्त्या तिशयो दशित इति १२ तत्फलमाह मत्कामा इति मामेव कामयन्त इति मत्कामाः अस्वरूपविदोऽबलाः जारं मारमणं प्रत्वा संगान् मां परमं ज्ञात्वा मामापुरित्यन्वयः आसां ब्रह्मज्ञानं कथं उदभूत उच्यते संसारं ज रयतीति जारः तं नित्यानंदप्रदत्वेन रमयतीति रमणः तं सर्वतो विलक्षण स्वभावस्यास्य विष्णोः स्वरूपं विदंतीत्यस्वरूपविदः इत्येवं गुणसंगीति तो मां ब्रह्मज्ञात्वेति गोपिकाद्या दिवंगत्वा हरिं ज्ञात्वा यथा तथा मित्येत दत्रापि प्रमाणत्वेनोदाहर्तव्यमिति ज्ञातव्यम् १३ यतो मुमुक्षूणां महमेव शरणमतस्त्वमपि मां शरणं ब्रजेत्युपसंहरति । तस्मादिति । प्रतिकर्मचोदितां चोदनां नाना कर्मविधिमुत्सृज्य प्रवृत्त्यादिकंच मायि समर्प्य सर्वदेहिनामात्मानं स्वामि नयस्मिन्नकुतोभयमस्ति तमेकं मां सर्वात्मभावेन सर्वस्वामि बुद्धि क्रियया शरणं याहीत्यन्वयः १४ १५ प्रथमतो वायौ मुख्यधियेत्युक्ता विशेषतो गोपिकाप्रशंसनं कृतमिति संशयबी संहृदिकृत्वोद्धवश्चोदयति संशय इति भक्तेषु वायोः सर्वोत्तमत्वमुक्ता विशेषतो गोपीस्तु वतस्तव वाचं शृण्वतो ममात्मस्थो मनोमतः संशयो वायुरुत्तमो गोप्यो वेत्येवमाकारो न निवर्तते प्रत्युत्तयेन वचनेन मेम नो भ्राम्यति निर्धारितैककोटिस्थितं नेत्यन्वयः १६ गोपिका अपि मामापुरः किमुवाद्याद्या इति गोपिकाप्रशंसनं कृतमिति परिहारं हृदिकृत्वा वायुरेव सर्वैर्गुणैः सर्वोत्तमः स एव हिरण्यगर्भश्चेति दर्शयितुं भ

यासां क्षपाः प्रेष्टं तमेन नीता मयैव वृंदावनगोचरेण ॥ क्षणार्धवत्ताः पुनरंगतासां हीना मया कल्पसमाबभूवुः ११ तानाविदन्म य्यनुसंगबद्धधियः स्वमात्मा नमदस्तथेदम् ॥ यथा समाधौ मुनयोऽन्धितो येन यः प्रविष्टा इव नामरूपे १२ मत्कामारमणं जारमस्वरूपविदो बलाः ॥ ब्रह्म मां परमं प्रापुः संगच्छत सहस्र शः १३ तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदितां प्रतिचोदनाम् ॥ प्रवृत्तंच निवृत्तंच श्रोतव्यं श्रुतमेव च १४ मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् ॥ या हि सर्वात्म भावेन यस्मिन्नस्य कुतोभयम् ॥ १५ ॥ उद्धव उवाच ॥ संशयः शृण्वतो वाचं तव योगेश्वरेश्वर ॥ न निवर्तत आत्मस्थो येन भ्राम्यति मे मनः ॥ १६ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ य एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः ॥ मनोमयं सूक्ष्ममुपैति रूपमात्रास्वरो वर्ण इति स्थविष्ठम् १७ यथानलः खेऽनिलबंधुरु ष्मा बलेन दारुण्यधिमथ्यमानः ॥ अणुः प्रजातो ह विषासमिध्यते तथैव मे व्यक्तिरियं हि वाणी १८ एवंगतिः कर्मरतिर्विसर्गो प्राणो रसो दृक् स्पर्शः श्रुतिश्च ॥ संकल्पविज्ञानमथाभिमानः सूत्रं रजः सत्त्वतमो विकारः ॥ १९ ॥

विशेषेण वराणां महंकाराद्यभिमानिनां प्रसूतिरुत्पत्तिः यस्मात्स तथा उत्पादक इत्यर्थः । एष जीवः जीवप्राणधारण इति धातोः प्रकृष्टानंदलक्षणस्य हरिं विशेषाधिष्ठानत्वात् तन्नामा ब्रह्मा । प्राणेन विष्णुना घोषेण वेदात्मिकाया प्रकृत्या लक्ष्म्या च सह गुहां रुद्रादीनां हृदयगुहां प्रविष्टः सन् मनोमयं रुद्रादीनां मनसि नियंतृत्वेन स्थितमत एव सूक्ष्मं परमाणुकल्पं रूपमुपैति । किंच मात्रास्वरो वर्ण इति मात्रास्वरवर्ण त्रयात्मकं वेदाख्यं स्थविष्ठं रूपमुपैति १७ अनेन वेदादीनि विष्णुप्रकृतिब्रह्मणामभिव्यक्तिस्थानानीत्युक्तं तत्र प्रकृतिब्रह्मणो विशेषेण वेदादिकं मम व्यक्तिस्थानमित्याह यथेति । अनिलो बंधुर्यस्य स तथा उष्मोष्णः अनलो दारुणिखे बलेन मथ्यमानो अणुत्वेन प्रजातो ह विषासमिध्यते तथैव वेदावाणीमेव व्यक्तिः व्यक्तिस्थानं वेदाण्येव विशेषतो मत्तच्छब्दोपजिकेत्यर्थः १८ प्रकृतादीनां व्य क्तिस्थानत्वेऽपि मम श्रोत्रादीन्यापि वेदादिवद्विशेषतो व्यक्तिस्थानानीत्याह एवमिति । पदादीनि गत्यादिशब्दवाच्यानि इंद्रियेन्द्रियाविषययोरुभयोर्ग्रहणायैव मुक्तं संकल्पो मनः । विज्ञानं बुद्धिः अभिमानोऽतः करवृत्तिविशेषव्यंजकं तत्स्वरूपांतरम् । सूत्रं वायुः । सत्त्वसहितं तमः विकारो ब्रह्मांडः एतानि हरेरधिष्ठानरूपाणि भवन्तीति ज्ञातव्यानि ॥ तदभिमानिन्यो देवताश्च यस्तपसि तिष्ठन् श्रोत्रेतिष्ठमित्यादेः १९

अत्रहेतुमाह यासामिति । ताःक्षपाः ११ आत्मानं । स्वस्वरूपम् । अदःस्वर्गमिदंजगत् तत्रहृष्टांतमाह यथेति । समाधौमुनयोनामरूपेयथानाविदांति अन्धितोयेप्रविष्टानयश्च अनेनभक्त्यतिशयो
 दशितइति १२ तत्फलमाह मत्कामाहिति माभेवकामयंतइतिमत्कामाःअस्वरूपविदोऽबलाःजारंमारमणंमत्वासंगान्मांपरमंज्ञात्वामामापुरित्यन्वयः आसांब्रह्मज्ञानंकथंउदभूत् उच्यते संसारंज
 रयतीतिजारःतन्निधानंदप्रदत्वेनरमयतीतिरमणःतंसर्वतोविलक्षणस्वभावस्यास्यविष्णोःस्वरूपंविदंतीत्यस्वरूपविदःइत्येवंगुणसंप्रीतितोमांब्रह्मज्ञात्वेति गोपिकाद्यादिवंगत्वाहरिंज्ञात्वायथातथमित्येत
 दत्रापिप्रमाणत्वेनोदाहर्तव्यमिविज्ञातव्यम् १३ यतोमुमुक्षूणामहमेवशरणमतस्त्वमपिमांशरणंत्रजेत्पुपसंहरति । तस्मादिति । प्रतिकर्मचोदितांचोदनांनानाकर्मविधिमुत्सृज्यप्रवृत्त्यादिकंचमायिसमर्प्य
 सर्वदेहिनामात्मानंस्वामिनंयस्मिन्नकुतोभयमस्तितमेकमां सर्वात्मभावेनसर्वस्वामिबुद्धिक्रियाशरणंघाहीत्यन्वयः १४ १५ प्रथमतोवायौमुख्याधिपेत्युक्ताविशेषतोगोपिकाप्रशंसनंकृतमितिसंशयवी
 ङ्हदिकृत्वोद्धवश्चोदयति संशयइति भक्तेषुवायोःसर्वोत्तमत्वमुक्ताविशेषतोगोपीस्तुवतस्तद्वाचंशृण्वतोममात्मस्थोमनोगतःसंशयोवायुरुत्तमोगोप्योवेत्येवमाकारोननिवर्तते प्रत्युतयेनवचनेनमेव
 नोभ्राम्यति निर्धारितैककोटिस्थितंनेत्यन्वयः १६ गोपिकाअपिमामापुःकिमुवाद्याद्याइतिगोपिकाप्रशंसनंकृतमितिपरिहारंहृदिकृत्वावायुरेवसर्वैर्गुणैःसर्वोत्तमःसएवहिरण्यगर्भश्चेतिदर्शयितुंभ

यासांक्षपाःप्रेष्ठतमेननीतामयैववृंदावनगोचरेण ॥ क्षणार्धवत्ताःपुनरंगतासांहीनामयाकल्पसमाबभूवुः ११ तानाविदन्मद्यनुसंगबद्धाधियःस्वमात्मा
 नमदस्तथेदम् ॥ यथासमाधौमुनयोब्धितोयेनयःप्रविष्टाइवनामरूपे १२ मत्कामारमणंजारमस्वरूपविदोबलाः ॥ ब्रह्ममांपरमंप्रापुःसंगाच्छतसहस्र
 शः १३ तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्यचोदितांप्रतिचोदनाम् ॥ प्रवृत्तंचनिवृत्तंचश्रोतव्यंश्रुतमेवच १४ मामेकमेवशरणमात्मानंसर्वदेहिनाम् ॥ याहिसर्वात्म
 भावेनयस्मिन्नस्यकुतोभयम् ॥ १५ ॥ उद्धवउवाच ॥ संशयःशृण्वतोवाचंतवयोगेश्वरेश्वर ॥ ननिवर्ततआत्मस्थोयेनभ्राम्यतिमेमनः ॥ १६ ॥ श्री
 भगवानुवाच ॥ यएषजीवोविवरप्रसूतिःप्राणेनघोषेणगुहांप्रविष्टः ॥ मनोमयंमूक्षमसुपैतिरूपमात्रास्वरोवर्णइतिस्थविष्ठम् १७ यथानलःखेऽनिलबंधुरु
 ष्माबलेनदारुण्यधिमध्यमानः ॥ अणुःप्रजातोहविषासमिध्यतेतथैवमेव्यक्तिरियंहिवाणी १८ एवंगतिःकर्मरतिर्विसर्गोप्राणोरसोदक्स्पर्शःश्रुतिश्च ॥
 संकल्पविज्ञानमथाभिमानःसूत्रंरजःसत्त्वतमोविकारः ॥ १९ ॥

विशेषेणवराणामहंकाराद्यभिमानिनांप्रसूतिरुत्पत्तिः यस्मात्सतथा उत्पादकइत्यर्थः । एषजीवःजीवमाणधारणइतिधातोःप्रकृष्टानंदलक्षणस्यहरीविशेषाधिष्ठानत्वात्तन्नामाब्रह्मा । प्राणेन
 विष्णुनाघोषेणवेदात्मिकयाप्रकृत्यालक्ष्म्याचसहगुहांरुद्रादीनांहृदयगुहांप्रविष्टःसन्मनोमयंरुद्रादीनांमनसिनिपतृत्वेनस्थितमतएवसूक्ष्मंपरमाणुकल्पंरूपमुपैति । किंच मात्रास्वरोवर्णइतिमात्रास्वरवर्ण
 त्रयात्मकंवेदारूपंस्थविष्ठंरूपमुपैति १७ अनेनवेदादीनिविष्णुप्रकृतिब्रह्मणामभिव्यक्तिस्थानानीत्युक्तं तत्रप्रकृतिब्रह्मणोर्विशेषेणवेदादिकंममव्यक्तिस्थानमित्याह यथेति । अनिलोबंधुर्यस्य
 सतथाउष्मोष्णः अनलोदारुण्यखेबलेनमध्यमानोअणुत्वेनप्रजातोहविषाघृतेनयथासमिध्यतेतथेयंवेदवाणीमेव्यक्तिःव्यक्तिस्थानंवेदवाण्येवविशेषतोमत्तत्त्वव्यंजिकेत्यर्थः १८ प्रकृत्यापीनां
 किंस्थानत्वेपिममश्रोत्रादीन्यापिवेदादिवद्विशेषतोव्यक्तिस्थानानीत्याह एवमिति । पदापीनिगत्यादिशब्दवाच्यानिइंद्रिर्षेद्रिषविषययोरुभयोर्ग्रहणायैवमुक्तं संकल्पोमनः । विज्ञानं बुद्धिः अभिमानोऽव
 कर्तृत्वविशेषव्यंजकं तस्य रूपांतरम् । सूत्रं वायुः । सत्त्वसहितं तमः विकारो ब्रह्मांडः एतानि हेरेरधिष्ठानरूपाणि भवन्तीति ज्ञातव्यानि ॥ तदभिमानिन्यो देवताश्च यस्तमसि तिष्ठन् श्रोत्रेतिष्ठान्तित्यादेः १९

विवरप्रसूतिरित्युक्तं कारणत्वं गुहाप्रविष्टइत्युक्तव्यापि च विविच्य सोदाहरणमाह अयंहीति । मारमां चांतरेण वर्णाद्यात्मकवेदादिसर्वशब्दवाच्यो यमञ्जयो निर्ब्रह्मानियामकत्वेन सर्वोत्तमत्वाजीवास्त्रिवृ
ज्ज्ञानानंदबलात्मको व्यक्तः सूक्ष्मः जगतामाद्य एक एवाहंकारादिपृथिव्यंतानि स्वसृष्टानि कार्याण्यनुभवविषय विशेषेण शिष्टशक्तिरनपगतसामर्थ्य एव तत्तन्निधायामकरूपैर्बहुधैवभाति तत्त्ववादिनामिति शेषः
कथमिव यद्वद्यथा कलमादिदीजानियानि भूमिलक्षणं प्रतिपद्य बह्वंकुराणि भवन्तीति एवं परमात्मानुग्रहीतो ब्रह्माहंकारादिषु बहुधा व्यक्ती भवतीति । यो विवरप्रसूतिर्यो निद्वारा प्रसूयते एष जीव इति संज्ञांलभत
इत्यन्यथा व्याकुर्वते तन्मतं सुपर्णशेषरुद्रादिप्रसूतिस्तु चतुर्मुखः । सर्वजीवोत्तमोजीवो गुणैर्ज्ञानसुखादिभिः । विष्णुभक्त्यादिभिः सर्वैर्नियमात्सर्वकालिकं । मुक्तावापिन सदेहः स हि देवेन विष्णुना । प्राणः
प्राणेन जगतामीशेन रमया तथा । वेदात्मिका च सहितः सूक्ष्मः सन्मनासि स्थितः । वांद्वादीनां तु सर्वेषां मात्रावर्णस्वरेषु च । स्थूलरूपी सदातिष्ठ भवं श्रेत्रादिकेषु च । सर्वेषां प्रेरको ह्येको ज्ञानानंदबलैस्त्रिवृत् ।
नित्यशक्तिः सर्वगः स नू बहुधैव प्रतीयते । तस्मिन्नोतमिदं सर्वपटेलक्षणं तंतुवत् । स एव वायुरुद्दिष्टो वायुर्हि ब्रह्मतामगात् । विशेषेण हरेर्यत्किं स्थानान्येतानि सर्वशः । मनआदीन्यहंकारो ब्रह्मावेदात्मिकार
मा । त्रिगुणात्मिका च सैव श्रीः सैवोक्ता संविदात्मिका । तस्या अपि नियतं को विष्णुः सर्वेश्वरः । यथा दारुषु सूक्ष्मः सन्मथितो म्रिः समिध्यते । तथा वेदादिषु हारिर्मथितः संप्रहस्यते । व्यक्तिस्थानान्यथैता
नि वेदादीनि हरेर्विदुरित्यनेन प्रमाणवाक्येन निरस्तमिति नास्माभिस्तदूषणाय प्रयत्यते । मनसि व्यक्तीनां पामितस्माद्वा किं हि मे मन इत्येतत्स्पष्टं च २० नन्वेवं तां चतुर्मुख एव जगदाकारेण विवर्तत इति किं
न स्यादत्राह यस्मिन्निति । यस्मिन् विरचितं तूनां वितानस्य पद्याद्याकारस्य संस्थावास्थातिः पटाधारतया तंतुविरचितपद्माद्याकारस्य पटाद्यथाभेदः प्रत्यक्षसिद्धस्तथा विरिचाधारं जगत् विरिचाद्वैजं जपल

अयं हि जीवास्त्रिवृदब्जयो निरव्यक्त एको जगतां यथाद्यः ॥ विशिष्टशक्तिर्बहुधैवभाति बीजानियोनिं प्रतिपद्यद्वत् २० यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमाते पटं यथा
तंतुवितानसंस्था ॥ य एष संसारतरुः पुराणः कर्मात्मकः पुष्पफले प्रसूते २१ द्वे अस्य बीजेशतमूलस्त्रिनालः पंचस्कंधः पंचरसप्रसूतिः ॥ दशैकशास्त्रो द्विसुप
र्णनीडस्त्रिवल्कलो द्विफलः संप्रविष्टः २२

क्षणमेतत् । विरिचश्च श्रीश्चैव मदाधारौ माद्वैकाविति तदुक्तं यथैव वस्त्रे दीर्घवृत्तिर्येव वापि सुसंस्थिता । तंतुभिः क्रियमाणैव पद्माद्याकारसंस्थितैः । यथा जीर्णानि वस्त्राणि तत्त्वाधाराणि वा पुनः । कथावयव
भूतानि तद्देवतचतुर्मुखे । सोपितद्वद्धरौ नित्यं संश्रिता श्रीरपि स्फुटमिति । उक्तं विशिनष्टि य एष इति । य एष संसारतरुर्जगद्भूतः पुष्पफले स्वर्गमोक्षो प्रसूते स विरिचेन्नोत्तमोत्तमश्रुतिशेषः २१ जगद्भूत
स्य ब्रह्मबीजमित्युक्तं तद्विवृणोति द्वे अस्येति । जगद्भूतस्य बीजे ब्रह्मा चैव सरस्वती । मूलभूतानि कर्माणि मनोबुद्धिरहंकाराः । नालत्वेन समुद्दिष्टाः स्वमाद्याः स्कंधसंज्ञिताः । एकादशोद्दिष्टाः पण्येव शास्त्रास्तु त्रि
गुणास्त्वचः । प्रवृत्तंच निवृत्तंच फले अस्य प्रकीर्तिते । पुष्पमैहिकमुद्दिष्टरसाः शब्दादयस्तपोः । प्रवृत्ताश्च निवृत्ताश्च पाक्षेण स्तत्र संस्थिताः । वृक्षस्पृथिवीवच्छ्रीर्विष्णुराकाशवायुवत् । तस्या अपि सदाधार एव
ज्ञात्वा विमुच्यते इत्यनेन व्याख्यातो यं श्लोकः । तथापि स्पष्टत्वाय किंचिदुच्यते अस्य जगद्भूतस्य जलवच्च भूमिवच्च ब्रह्मा सरस्वत्यौ द्वे बीजे व्यंजकेन तु वदन् बीजादेव दंकुरोत्पत्त्यनंतरं नाशाशिरस्के अतएव स्वका
र्यतो गुणतोरूपतश्च महत्यौ शतमित्युपलक्षणं अनेकविधान्यसंख्यातानि कर्माणि मूलानि यस्य शतमूलो जगत्तरुः त्रयोनाला अहंकारबुद्धिमनोभिमानिनोरुद्देष्टव्यं चंद्रायस्य स त्रिनालः । पंचाकाशादिभूतानि स्कं
धायस्य स पंचस्कंधः । पंचानारसानां शब्दादीनां प्रसूतिर्यस्मात्स पंचरसप्रसूतिः । दशैकं चेंद्रियाणि शास्त्रास्य स एकादशेंद्रियशास्त्रः । द्विविधाः सुपर्णाः प्रवृत्तिमार्गस्थानि वृत्तिमार्गस्थानि अपाक्षिणः । पुष्प
पापलक्षणपक्षवतस्तेषां नीडं यस्मिन्स द्विसुपर्णनीडः । त्रीणिसत्त्वरजस्तमोऽक्षणा निवृत्तिवल्कलानि त्वचो यस्य स त्रिवल्कलः । द्वे प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणे फले यस्य स द्विफलः संप्रविष्टः अत्रेदं तात्प
र्यं लक्ष्म्यादेरप्यायनात्वा सोदवद्ब्रह्मादेरपि लयकर्तृत्वादिप्रवशाधारत्वात्सुखदत्वाच्च वायुवदवकाशदत्वाच्च व्योमवादिष्णुः बीजभूतावपि स्य स ब्रह्मा चैव सरस्वती । नारिण्येवे जगत्सृष्टौ वदन् बीजादिभिर्निवृत्त । स्व

कार्यतोमहातौचगुणतोरूपतस्तथा । पृथिव्युदकवत्स्माद्वीजत्वं न तु बीजवत् । व्यंजकत्वाच्चाल्पत्वान्महाक्षमावद्द्रमास्मृता । अंडोमहाक्षमासंश्लेषस्तस्मादुक्तं भुक्तं हीयते । तत्राप्युदकवद्द्रमामृद्व्यापिसरस्वती । जलाशयापतोमृच्चसर्वाधाराव्यवस्थिता । अन्यथातुरजोभूतानीयतेवायुनाखिला । अथवासर्वनाशः स्याज्जलाधाराततः स्मृता । वटादिवीजवत्तस्यपुण्या पुण्यमुर्वीरितं । बाह्योदवच्चाग्निवच्चाविष्णुरेवंमकीर्तितः इत्येतत् । ब्रीह्यादिवत्तुमूलत्वंकर्मणाजगतः स्मृतं । उदवत्पृथिवीवच्चब्रह्मणोवाचएवच । मूलभूवाच्छ्रियश्चैवमूलभूरुदमुच्यते । बाह्योदाग्रीरखंवत्सुविष्णोर्वीजत्वमुच्यते । इत्येतच्चप्रोक्तार्थप्रमाणं । तत्तज्जीवदेहादिषुस्थित्वातत्तन्मनआर्दीन्द्रियगणतत्तद्योग्यतानुसारेणश्रीहरिगुणोपसंहारेभेरापित्वाहारिभक्त्यादिसाधनसामग्रीसंपादनेनहरेः प्रीतिसमुद्गमोब्रह्मासर्वाधिकारिभ्यस्तत्तमोत्तमइतिज्ञायते तदुक्तं देहेंद्रियमनश्चक्षुस्थितोभक्त्यादिसाधकः सुपर्णशेषरुद्रादेरापिब्रह्माचतुर्मुखः अतोभक्त्यादिकाःसर्वेगुणास्तस्यैवसर्वगाः । अतिरक्ताश्चसंपूर्णाःसुपर्णादेःशताधिकाः । सुपर्णादिभिरज्ञातास्तदभीमानवाजिताः । ब्रह्मणस्तुपुनःसंतितेषांकर्ताजनार्दनः । तस्मात्सर्वाधिकोब्रह्मागुणैःसर्वैर्नसंशयः । वर्णस्थोवर्णनामासौस्वरस्थःस्वरनामकः । मनस्थश्चमनोनामातन्नामाचक्षुरादेगः । तस्यसर्वाणिनामानिमुख्यतःकवयोविदुः । तत्स्थानत्वाद्विद्यादेर्वर्णाद्यैश्चोपचारतः । एवमस्योपचारेणविष्णोःसाक्षात्सुमुख्यतइति । अनेनमात्रास्वरोवर्णइतिक्रमेणेत्यादिनावर्णस्वरादीनांविष्णोरनंतरंचतुर्मुखेमुख्यत्वमुक्तमितिज्ञातव्यं किंच कृष्णप्रियाम्भोगोपीभ्योभक्तितोद्विगुणाधिकाः । माहिष्योष्ट्रौविनायास्ताःकथिताःकृष्णवद्धमाः । ताम्यःसहस्रसमितायशोदानंदगोहिनी । इतोप्यभ्यधिकोदेवीदेवकीभक्तितस्ततः । वसुदेवस्ततो जिष्णुस्ततो रामोमहाबलः । नवतोभ्यधिकःकश्चिद्रक्तपादौपुरुषोत्तमे । विनाब्रह्माणभिशेशंसहस्रैर्वाधिकःस्मृतः । इत्यनेनसर्वाधिकारि

अदंतिचैकंफलमस्यगृध्राग्रामेचराएकमरण्यवासाः ॥ हंसायएवंबहुरूपमिष्टंमायामयंवेदसवेदवेदम् २३ एवंगुरुपासनयैकभक्त्याविद्याकुठारेणशि
तेनधीरः ॥ विवृश्यजीवाशयमप्रमत्तःसंपद्यचात्मानमथत्यजात्त्वम् २४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भ्योब्रह्मणोधिकभक्तिमत्त्वंगोपिकादिष्वपिभक्तितारतम्यमस्तीत्युक्तं अतो रामेणसार्धमधुरांप्रणीतेश्चाफलिकेनत्यादौप्रतीयमानभक्तितारतम्याभावशंकाभिरस्ता पापद्वेषादिकादोषावरणानसंशयः । भक्त्यादिगुणपूगस्तुपराणामाविरेचतः । स्वातंत्र्यात्सर्वदेहेषुस्थितानामपिसर्वशः । स्पृशंतेनैवदोषैस्तेगुणदानैकमत्पराः यदुक्तेभेमाःप्रजाःशोचंत्यमेवासांतद्रवतिपुण्यमेवाभुंगच्छति नहवैदेवान्पापंगच्छतीति श्रुतिस्मृतिभ्यांप्रजार्जितभक्त्यादिगुणपूग स्पर्शोऽवमनआर्दीन्द्रियाणांअभिमानिदेवानानतुतवार्जितपापादिस्पर्शइतिनिर्णीतत्वात्ब्राह्मणशंकाकार्येति २२ अस्यजगद्भूतस्यैकंफलंप्रवृत्तकर्मफलंस्वर्गादिलक्षणंभ्रामेचरागृध्राःविषयलोलुपाःकर्मिणोऽदंति एकंनिवृत्तिलक्षणंकर्मफलंमोक्षंभरण्यवासाहंसाःश्रीनारायणारूपक्षीरपायिनोज्ञानिनोभुंजतइति एतद्भूतवर्णनफलमाह यइति यःपुरुषः एवंबहुरूपंबहुविधमिष्टंभोगायतनत्वेनाभीष्टंमायामयंभगवदिच्छानिमित्तमूलप्रकृत्युपादानकर्तृकंजगद्भूतंवेदसपुरुषोवेदवेद पतःप्रसूताजगतःप्रसूतिरित्यादिवेदार्थवेदेति २३ एतद्विद्याफलमाह एवमिति एवमुक्तप्रकारेणसहुरूपपासनयाप्रधानभक्त्यानिशितेनविद्याकुठारेणप्राकृतांतःकरणजन्यज्ञानपरशुनाजीवाशयंवाक्कांतःकरणंविवृज्यच्छित्तानिर्मलीकृत्यप्राकृतांतःकरणजन्यज्ञानमखंसंसारनिरासकरंत्यज अथतज्ज्ञानत्यागानंतरंनिजज्ञानेनात्मानंपरमात्मानंसंपद्यमुक्तौयथायोग्यसुखमनुभवसिधेतिभावः । प्राकृतांतःकरणजन्यज्ञानमखंस्यतिच्छिदं । तदेवतेनसंछिद्यंचित्तंप्रकृतिसंभवं । तेनैवसहसंस्त्यज्यनैवपूर्वकवाचन । ज्ञानंप्रकृतिजंवापिमूलनाशेविनश्यति । ततःपरंस्वरूपेणज्ञानेनैवजनार्दन । वेष्टिमुक्तस्तथात्मानंजीवानन्याभ्यसर्वशः । इतिवाक्यात्तज्ज्ञानमात्रोच्छेदोविहितः । किंतुमाकृतस्योक्ते २४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजफटदीकापीद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

संसारच्छेदकरं वा ह्यतः करणजं ज्ञानं स्वधर्मिणमपि विनाशयस्वयं च नश्यतीत्युक्तं तत्प्रपञ्चयन् भक्तैरुत्पत्तिप्रकारादिकं कथयत्पश्चिन्नध्याये तत्र सत्त्वादिगुणा आत्मनो बुद्धेः किंवेति संशये भगवान्निर्धारयति सत्त्वमिति बुद्धेरंतःकरणस्य विद्यमाना इति शेषः नात्मनो जीवस्य तत्र सात्विकादिभेदेनातःकरणं त्रिविधं ततः किं तत्राह सत्त्वेनेति सत्त्वेन सत्त्वगुणविशिष्टेनातःकरणेनान्यतमो राजसतामसौ भावी हन्यात् सत्त्वं सात्विकमंतःकरणं सत्त्वेन तज्जनितज्ञानेन हन्यात् १ सत्त्वेनान्यतमो हन्यादित्येताद्विवृणोति सत्त्वादिति शुद्धात् सत्त्वात्पुंसोमद्रक्तिलक्षणो धर्मो भवेत् धर्मः किमुद्रेचयतीति तत्राह सात्विकेति ततो धर्मात्पुनः सत्त्वोद्रेकः तस्मादुद्रिक्तसात्विकोपात्तया बुद्ध्या भक्त्या ज्ञानं ततः पुनः सत्त्वोद्रेकः तस्मात्पुनः धर्मोद्रेकः प्रवर्तते उद्रिक्तभक्तिधर्मपूरितांतःकरणो ब्रह्मार्पणबुद्ध्या धर्ममेव करोतीत्यर्थः २ धर्मफलमाह धर्म इति सधर्मो राजस्तमश्च हन्यात् पुनः कथमस्य वृत्तिरिति तत्राह सत्त्ववृत्तिरिति सत्त्वेन भक्तिस्वभावेन वृत्तिर्वर्तनं भवति भक्तिमयो वर्तते इत्यर्थः भक्तिप्रतिबंधकेऽधर्मे सति कथं तद्वात्तिरिति तत्राह आश्विति उभयैरजसितमसि च हते तन्मूलस्त्वधर्म आशु नश्यतीति अतो युक्तमुक्तमिति ३ भक्तिज्ञानसाधनायागमादयोत्र सत्त्वादिगुणकृता इत्याह आगम इति सत्त्वादयो गुणा एव हेतवो येषां ते तथा च नेनैव च सात्विकादिभेदेन त्रिविधा इत्युक्तं भवति ४ तत्तद्भेदज्ञानं कथमत्राह तत्सादिति ज्ञानवृद्धा एषा मागमादीनां मध्ये पद्यत्साध्विति प्रचक्षते तत्तत्सात्विकं पद्यन्निर्दंति तत्तामसं यदुपेक्षितं प्रचक्षते तद्वाजसमिति जानीही विशेषः ५ किमर्थमेवं विभागवचनं येनोपयोग्यं स्यादत्राह सात्विकानीति सत्त्वं सत्त्वस्वभावस्ताद्विवृद्धयोर्किं तत्स इति तत्राह तत इति ततः सत्त्वाद्रक्तिसाधनं धर्मः ततो धर्मात् ज्ञानं स्यात् किंच ह

श्रीभगवानुवाच ॥ सत्त्वं राजस्तम इति गुणा बुद्धेर्न चात्मनः ॥ सत्त्वेनान्यतमो हन्यात् सत्त्वं सत्त्वेन चैवाहि १ सत्त्वाद्धर्मो भवेच्छुद्धात्पुंसोमद्रक्तिलक्षणः ॥ सात्विकोपात्तया ज्ञानं ततो धर्मः प्रवर्तते २ धर्मो राजस्तमो हन्यात् सत्त्ववृत्तिरनुत्तमा ॥ आशु नश्यति तन्मूलो ह्यधर्म उभये हते ३ आगमो यजनं देशः कालः कर्म च जन्म च ॥ ध्यानं संज्ञो धर्मसंस्कारो न वै ते गुण हेतवः ४ तत्तत्सात्विकमेवैषां यद्यद्वाः प्रचक्षते ॥ निर्दंतितामसं तत्तद्वाजसंतदुपेक्षितम् ५ सात्विकान्येव सेवे तपुमान् सत्त्वविवृद्धये ॥ ततो धर्मस्ततो ज्ञानं वाचः स्मृतिरपोहनम् ६ वेणुसंघर्षजो वह्निर्दग्ध्वाशाम्यति तद्वनम् ॥ एवं गुणव्यत्ययजो वेदः शाम्यति तद्यथा ७ ॥ उद्धव उवाच ॥ विंदंति मर्त्याः प्रायेण विषयान्पदमापदाम् ॥ अयापि भुंजते कृष्णतत्कथं श्वसराज वत् ८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहमित्यन्यथा बुद्धिः प्रमत्तस्य यदा हृदि ॥ उत्सर्पति रजो धोरंततो वै कारिकं मनः ९

रि विषयावाचो हरि विषया स्मृतिरपोहनं भगवद्विरुद्धत्यागः इत्येते भवन्ति ९ एवमुत्पन्नवृत्तिज्ञानस्यानाशं सदृष्टमाह वेणुवासे तन्मूलनिर्वाणं यथा तथा कथयामः तथाहि यस्मिन्वेणवः संतितेषां वेणुना संघर्षाज्जातो वह्निस्तद्वनं दग्ध्वा स्वयमपि शाम्यत्येवं गुणव्यत्ययजः सत्त्वादिगुणानां व्यत्ययादन्योन्यनाशात्पृथक्स्थिता दुद्रिक्तास्तत्त्वाज्जातो वेदो वृत्तिज्ञानं स्वकारणमंतःकरणं विनाशयन् निर्मूलं स्वयं च विनश्यतीत्यन्वयः विनिषेधे पृथग्भाव इति । अतिस्पादधिकार्थोक्तौ प्रशंसायामातिक्रमे इति यावत् । वेदशब्दस्य प्रसिद्धार्थपरित्यज्या प्रसिद्धकल्पने किं निषेधोऽप्युच्यते उपक्रमं भूमः पुक्ता आधीयते वेदान्जलज्ञानविवाजिताः । स्वरूपभूतज्ञानेन पश्यंतः सर्वमंजसेति वाक्यं च विदज्ञान इति यातोऽपि अविनाशी वा अरेपमात्मानुच्छिन्न इति धर्मेति श्रुतेः न स्वरूपज्ञाननाश उपपन्नः स्वरूपहानिप्रसंगात् एतत्सामान्यायमा स्ते इत्यादि श्रुतिविरोधाच्च वेदोपशमो नोपपन्न इति ७ विषयाणामापदां पदत्वं ज्ञानं तोषितानेव सेवेते तत्राकिं कारणमिति भावेन पृच्छते विंदंतीति श्वाचलरथयजथ श्वसराजाः तद्वत् ८ अकर्तृयात्मनि अकर्तृविकर्तृत्वाभिमानमेतितन्मूलरागोत्तिक्तमनःकारकः कायः कारणमित्युत्तरमाह अहमितीति अपयस्तरायः यदा मय च स्वहृदयं कर्तव्यं यथा बुद्धिस्तर्पति उत्कपति तथा पोरं रजोत्सर्पति तद्वदेति ततो रागोपपादुःखवृत्तिर्मनो वै कारिकं विविधविकाराकरो भवति ९

रजसाविकारस्य मनसो विविधकल्पनपायुतः संकल्पइदमित्यंकरिष्यामि इदमेकं करिष्ये इत्यादिरुक्षण उदेति एवं विविधसंकल्पेन दुर्मते रशो भननुर्देः गुणानां शब्दादीनां ध्यानाहुः सहः कामः स्यादित्य
 न्वयः १० कामस्य दुःसहस्वमुपपादयति करोतीति रजोवेगविमोहितत्वेन कामवशंगतः तस्मादविजितेन्द्रियस्तस्मात्कर्माणि दुःखोदकाणि संपश्यन् अपि पुनः कर्माणि करोतीत्यन्वयः यद्वा कामम
 यत्वेन अविजितेन्द्रियो भवति तेन चक्षुरादीन्द्रियजयाभावेन वनितादिरूपं पश्यन् रजोवेगेन वीर्याद्रेकेण विमोहितः विवेकज्ञानशून्यत्वेन धिक्छितांगो दुःसफलानि कर्माणि करोति कामसो रूपाय विषयान्
 भुंक्ते इति ११ ननु विषयाणां समुद्रतरंगवदावर्तमानत्वात् संसारादस्योत्थानं स्यात् पुरुषायुषसहस्रेणापितस्मान्मोक्षशास्त्रावेधानं व्यर्थमित्याशंक्य अन्नस्यैवं न तत्त्वज्ञस्येत्याह रजस्तमोभ्यामिति विद्व
 च्छब्दविवरणं दोषदृष्टिरिति पुनः शब्दो विप्सार्थो दोषदृष्टिरित्यनेन संबध्यते विद्वान्यदपि यद्यपि रजस्तमोभ्यां विक्षिप्तधीः तथाप्यतंद्रितो भूत्वा हरौ मनोयुंजन् पुनर्दोषदृष्टिर्वा द्विषयेषु न सज्जते शरीर
 यात्रार्थं विषयान् सेवमानो पितैः प्रतिबद्धो न भवतीति १२ एतदेव विवृणोति अग्रमत्त इति हि शब्दः सर्वशास्त्रप्रसिद्धत्वद्योतकः मनोविषयेभ्य आकृष्य शनैः शनैर्मध्यर्पयन् स्थापयन् युंजति ध्यायेत् योगः सं
 हननोपायध्यानसंगतिमुक्तिष्वित्यादयः मामिति शेषः अनिर्विण्णः अनालस्यः अलमिति बुद्धिवैराग्यशून्यो वा १३ सनकादियोगोद्भूतयोगसंपत्त्यभावात् प्राप्ययोगः साधीयान्नाह एतावानिति ययामनो
 मय्येव चोपदेश्यते तादृशयोगः एतावान्नाप्य इति सनकादिभिरादिष्ट इत्युक्त्वा सत्यं अद्याप्यक्षसत्ययोरिति च १४ लोकोपकाराय मेरुशृंगोपरिस्थितौषधोपदेशवत् सनकाद्यादिष्टयोगोपदेशनमित्यश्रद्धेय

रजोयुक्तस्य मनसः संकल्पः स विकल्पकः ॥ ततः कामो गुणध्यानाहुः सहः स्याद्विदुर्मतेः १० करोतिकामवशगः कर्माण्यविजितेन्द्रियः ॥ दुःखोदकाणि संपश्यन् रजोवेगविमोहितः ११ रजस्तमोभ्यां यदपि विद्वान्विक्षिप्तधीः पुनः ॥ अतंद्रितो मनोयुंजन् दोषदृष्टिर्न सज्जते १२ अप्रमत्तो हि युंजति मनोमध्यर्पयन् शनैः ॥ अनिर्विण्णो यथा कालं जितश्चासोजितासनः १३ एतावान्योगजादिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिः ॥ सर्वतो मनजाकृष्य मय्यद्वावेश्यते यथा १४ उद्धव उवाच ॥ यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव ॥ योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामि वेदितुम् १५ श्रीभगवानुवाच ॥ पुत्राहिरण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः ॥ पप्रच्छुः पितरं सूक्ष्मां योगस्यैकांतिर्कीर्तिम् १६ सनकादय ऊचुः ॥ गुणेष्वविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो ॥ कथमन्योन्यसंत्यागो मुमुक्षोः संतितीर्षतः १७ श्रीभगवानुवाच ॥ एवं पृष्टो महान् देवः स्वयं भूर्भुतभावनः ॥ ध्यायमानः प्रश्रवजिन्नाभ्यपद्यत कर्मधीः १८

मिति भावेन पृच्छति यदेति १५ दृष्टसाधनावबोधकत्वेनास्मिन्मूलकत्वेन वेद एव प्रमाणं इति श्रद्धेयमित्याशयेन परिहर्तुमिति हासमाह पुत्रा इति योगस्य ज्ञानस्य गतिं १६ किं ज्ञानविषयो यं प्रश्रवजितनाह गुणेष्विति पुंसचित्तो गुणेषु शब्दादिष्वविशते गुणाः शब्दादिविषयाश्चेतसि संस्काररूपेण वर्तन्ते तत्र संतितीर्षाः संसारनर्ता तर्तुकामस्य मुमुक्षोर्भुक्तिर्भोग्यस्याधिकारिणः कथमन्योन्यसंत्यागः विषयेभ्यश्चेतसः आकर्षणं चेतसः विषयाणामाकर्षणं पृथक्करणमित्यर्थः तदुच्यते मामिति शेषः १७ तत्र ब्रह्मणा किमुक्तमिति तत्राह एवमिति प्रश्रवजिज्जंघस्यसः प्रश्रवजिः तं परिहारम् अन्यथनस्क इव स्थितत्वावित्याह कर्मधीरिति अस्वार्थः गुणानां चेतसश्च कर्मकारणमिति मन्वानः अन्यमनस्कत्वे किं कारणमित्यस्येदमेवोत्तरम् कर्मणिसर्वकर्तारि हरौ धीर्यस्य कर्मणा हरिणैव परिहारो वक्तव्य इति धीर्यस्य सत्प्राप्त्यर्थं कर्मभावंतं देवध्यायतीति वा तदेतदुक्तं ब्रह्मापृष्टस्तु योगीन्द्रैः सनकाद्यैर्मनोगतैः कारणं विषयेष्वद्वा कर्मेति प्रत्यपद्यत हेतुरन्योपितत्रास्तीत्येवं जानन्नपि प्रभुः विशेषतो मनस्तत्र नाधाज्ज्ञानान्दरेः प्रियं स्वात्मन्यपरिहारो किं स्तदाहासीदरेः प्रिया अतः सतत्प्रियं ज्ञानमाकरोत्तद्विचारणम् तमेवाचितयदेवः प्रश्रनिर्णयकारणात् भ्रमसीव मनः कापि ब्रह्मणो विष्णुमायया सर्वज्ञस्यापि यन्मात्मा वक्तुमिच्छेज्जनादनः तज्ज्ञात्वा चित्तिं तस्य चित्तस्य गुमेव तु न स्वयं चित्तस्य संहितत्वावित्सदा अन्ये त्वज्ञानसंपुक्ता मोहमयीयुष्यपाकम् तस्य मध्यं दिने सूर्यो भवत्तो भमात्रकं नैवाज्ञानं पथासुमेत मोनस्ति कदाचनेति एतस्मिन्वाक्ये १८

नन्वेवंतर्हि सन कादीनां प्रश्नो निरर्थो नालमश्रयवितिशंकाभाभूदिति भावेनाह समाप्तिमिति प्रश्नस्वरूपः पूरणपरिहारइति यावत्तस्मिन्निश्चयोपर्यस्ततया तम् १९ २० २१ ज्ञानविधुरपो नित्येन संशयविषयेन
स्वेनोक्तार्थेनाप्यजननायको भवानिति तत्प्रश्नो विवदपति वस्तुन इति आत्मनो वस्तुनः परमात्मवस्तुनो भवत्पक्षे यद्यनामात्ममेकत्वं विवक्षितं तर्हि अमानास्त्वेकत्वपक्षो भवानिति दृष्टः प्रश्नः कथं घटेत सि
द्धविषयत्वादिति शेषः हे विद्याः वः प्रश्नोपद्यने काश्रयः नानात्वाश्रयः तर्ह्यपि को भवानिति वक्तुं कथं घटेत अनेकस्मिन् बहुत्वसंख्याविशिष्टे वस्तुनि एकत्वसंख्याविशिष्टत्वेन वक्तुमनुपपद्यताम् १९ सिद्धवि
षयत्वं कथमत्राह पंचात्मकेष्विति देवमनुष्यपितृगंधर्वासुरभेदेन पंचविधेषु भूतेषु जीवेषु हि रण्यगर्भावरत्नात्तद्वत्त्वाभावापेक्षया वस्तुतो वस्तुवृत्त्या समानेषु सत्सु ब्रह्माभिवंदित चरणारविंदं मायुविशयो भवानि
ति वाचारंभोयस्वसतथावाचारब्ध इत्यर्थः वः प्रश्नो निरर्थकः निर्विषय इति २३ कुतो निरर्थक इति तत्राह मनसोति मन आदौ त्रिषैर्पदैश्च ते तदहं न भवाम्येवेति यस्मात्तस्मान्निर्विषय इत्यन्वयः त्वमपि त्वत्प्र
सादादृष्टासेन नु तस्मात्प्रश्नः कृत इति तत्राह मत्तो न्यदिति नेत्यनुषज्जते भन्यदिति भावनिर्देशः यन्मन आदिभिर्विचार्य मत्तो न्यत्वे नैव ज्ञायते तदहं न भवाम्येवेति बुध्यध्वमिति दंभं जसा तत्त्वम् अंजसा त्वारिते त
त्त्वमित्यभिधानम् विचार्य निर्णीतस्यापि पुनः संशयकारणं परिकल्प्य संशयो न कर्तव्यः अतः को भवानिति प्रश्नो नारब्धव्यः किंतु गुणेषु विशते चेत् इत्येव प्रश्न आरब्धव्य इति भावः । न युष्माकं मायि प्रश्नो घटेत
पंकयंचन । मामृतेन हि वंचोस्ति विरिंचेः कापिकश्चन । अभिवंदितपादं मां विरिंचेन कथं पुनः । पृच्छथान्ये समापस्मादवरत्वे चतुर्मुखात् । देवामनुष्याः पितरो गंधर्वाश्च सुरास्तथा । इति पंचात्मकं सर्वं
ब्रह्मणस्त्ववरं यतः । यन्मदन्यद्विचारेण गृह्यते ब्रह्म चास्म्यहम् । इति जानीध्वमद्वैतमत्प्रसादाद्दिमदृशिः । अन्यत्स्वभावतो ह्ययं मम प्रेरणयैव तु । तस्माद्विषयार्थे तु प्रश्नारंभो न मद्रत इति समाख्यानबलाद्
समापचितय देवः प्रश्नपारविनिश्चयम् ॥ तस्याहं हं सरूपेण सकाशमगमंतदा १९ दृष्टमांत उपाव्रज्य कृत्वा पादाभिवंदनम् ॥ ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा पप्रच्छुः
को भवानिति २० इत्यहं मुनिभिः पृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा ॥ यदवोचमहं तेभ्यस्तदुद्धवनिबोधमे २१ वस्तुनो यद्यनानात्वमात्मनः प्रश्न ईदृशः ॥ क
थं घटेत वो विप्रावक्तुं वानेक आश्रयः २२ पंचात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तुतः ॥ को भवानिति वः प्रश्नो वाचारंभो निरर्थकः २३ मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यते
न्यैरपीन्द्रियैः ॥ अहमेव न मत्तो न्यदिति बुध्यध्वमंजसा २४ गुणेषु विशते चेत् तो गुणाश्चेतसि च प्रजाः ॥ जीवस्य देह उभयं गुणाश्चेतो मदात्मनः २५ गुणेषु वा
विशेचित्तमभीक्ष्णं गुणसेवया ॥ गुणाश्च चित्तप्रभवामद्रूप उभयं त्यजेत् २६

कण्वायोनान्यः स्वकपोलकल्पित इति किंच इदं हि विचिंत्य भगवानिवेतर इत्यतश्चदरेर्जगतो भेदः सिद्ध इति सकलशास्त्राणां मोक्षे हितात् सर्वमाक्षेप्य कर्तृमाकृतविवेकज्ञानाद्विष्णोः तदुक्तं प्रकृतेर्व्यतिरिक्तोयः
पुरुषश्चेति कथ्यते तं विद्वान्परमात्मानं वासुदेवेति पविंदुः प्रकृतेः प्राकृताच्चैव व्यतिरिक्तं गुणादिकं धेदिदुः परमात्मानं तेषां तिरमं यदं नैतदिच्छति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्गह । बहूनां पुरुषाणां हि पयैका यो नैरुच्य
ते । तथातं पुरुषं विन्मालुपास्यामि गुणादिकमिति बहुप्रमाणेषु २४ इदानीं सनकादीनां प्रश्नपरिहारात् गुणेष्विस्मादिना हेमजाः ब्रह्मजस्त्वेन प्रकृज्जन्मत्वात्तथा संशो ब्रह्म वः चेत् तो गुणेषु विशते गुणाश्चेतसी
ति प्रश्नस्याप्यपरिहारः मय्येव आत्मानः यस्य समदात्मा तस्य जीवस्य गुणाश्चेतस्येभ्यो यदेहेदं गंधमभवत् दहमस्मीभाव इत्यस्योभयपदित्वे एतद्गं सति दृश्यति १९ पंचधा तु वक्तुं चित्तमस्मीभावो ज्ञानाग्निने
त्युक्तं तत्र सकेन प्रकारेणोदेतीत्यत्राह गुणेष्विति अभीक्ष्णं निरंतरं गुणानां विषयाणां तेषां चित्तं चेत् तो गुणेषु विषयेषु विशेत्तदेकानिष्ठं वर्तते गुणाश्च चित्तप्रभवाः चित्ते प्रभवो येषां तेषां चित्ते संस्काररूपे
ण वर्तते हरिस्वरणमाति कस्य मत्तीयं तदित्यर्थः ततः किमत्राह मद्रूप इति तत्र विद्वान्मद्रूपेण मम स्वरूपे चेत् तो गुणाश्चेत्तु भयं त्यजेत् इदमुक्तं न वाति मन आदौ त्रिषाणि प्रदंतर्थाभिनिहरी स्थितानि तदाधारावित्तमोरे
तानि विषयेषु वर्तन्ते विषयश्च विष्णुस्याविष्णवाधाराविष्णुमेरितामममोमसा ब्रह्मानीत्यप्यं विष्णौ गुणादिस्था मइति । विष्णुस्याविषयाः सर्वे विष्णोरेव मनोमम । इति मय्यप्यतस्तत्त्वस्थं चेत् तत्र नाधत शतं वचनात्
मुमुक्षुभिरेवमेव नित्यमनुसंधेयम् २६

मकमत्राह त्रिगुणेति त्रिगुणवृत्तीः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीः पश्यतीति त्रिगुणवृत्तिरुक् । दक्षिणाक्षिस्थितो विष्णुर्भुक्तेर्यान् जाग्रति स्थितान् । कंठसंस्थस्तथा स्वप्नान् जीवान् दंच सुप्तिगः । श्रुत्पन्वयात्स्मृतिभ्यश्च एकः परमेश्वरः । अस्वर्तत्रस्य जीवस्य स्वतंत्रो जाग्रदादिदः । स्वप्नस्वप्नादिहीनः सन्कीदते पुरुषोत्तम इति । स्वमेशरीरमभिग्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीतीत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्य उक्त एवार्थः अत्र हरेः साक्षित्वं सुखैकभोक्तृत्वं च तात्पर्यार्थः । नन्वनानंदानुभवस्तदतीतत्वात् कुत इति तत्राह इंद्रियेश इति इंद्रियप्रवृत्तिसमर्थस्य तद्रोग्यदुःस्वानुभवस्यानुचितत्वात् अनेन तुर्यस्य विधाचेकत्वमुक्तं भवति ३२ उक्तार्थानुवादपूर्वकमुक्तज्ञानफलं विधत्ते एवमिति एवमुक्तविधं विमृश्यालोच्य कथमित्युक्तं स्मारयति गुणत इति सत्त्वादिगुणत उद्भूतान् मननान् मन उद्दिष्ट इति मनसो जीवस्य जाग्रदाद्यवस्थामन्याययामादिच्छयामयिमदाधारत्वेन कृता विहिताः पर्याप्ता इति निश्चितार्थाः पूयमनुकूलश्रुत्यादिमानेन सतां महवां उत्तयावचनेन तीक्ष्णेन निश्चितधारेण ज्ञानारूपासिना हार्दं हृदि रूढमाखिलसंशयाधिं संछिद्यमामां भजतेत्यन्वयः । अनेन मुक्तिरप्युक्ता भवतीति ज्ञातव्यम् ३३ ननु जाग्रदादिषु प्रवर्तकत्वेन वर्तमानस्य हरेः विश्वादि रूपाणां भेदो नास्तीत्युक्तं तत्र वृत्तिभेदेन प्रतीयमानो भेदः कथं प्रत्येतव्य इत्यत्राह ईक्षेतेति । जाग्रदादिषु प्रतीयमानमिमं परमात्मभेदं विभ्रमज्ञानमूलं वीक्षेत । जाग्रदादिकरो देवः परमात्मैक एव तु । इति वीक्षेत स तत्तमुच्यते संसृतेरत इति वचनात् । अज्ञाननिमित्तहेतुमाह मनस इति । मनसो विलासं मनो विकाररूपत्वात् एतत्कुतोत्राह दृष्टमिति । गुरुपदिष्टशास्त्रदृष्ट्यापदा विभ्रमोयमिति दृष्टस्तदैव नष्टो भवति पतस्मात् इतोपि मनो विलास इत्याह अतिलोलमिति श्रुत्यादिविचरोक्षिप्रविनाशित्वात् अत्र लुप्तोपमामाह अलावचक्रमिति अलावचक्राकारभ्रमवत्परमात्मभेदभ्रमं विधादित्यर्थः एवं सुरनराद्याहिततत्तभिपं नृभेदोपि भ्रातृ इत्याशयेनाह विज्ञानमिति विज्ञानमानं

एवं विमृश्य गुणतो मनस ह्यवस्थामन्याययामापेक्षता इति निश्चितार्थाः ॥ संछिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजतमाखिलसंशयाधिम् ३३ ईक्षेत विभ्रममिमं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिलोलमलातचक्रम् ॥ विज्ञानमेकमुरुधेव विभाति माया स्वप्ने यथा त्रिगुणसर्गकृतो विकल्पः ३४ दृष्टिततः प्रति निवर्त्य निवृत्ततर्षस्तूष्णीं भवेन्निजसुखानुभवो निरीहः ॥ संदृश्यते कथं दीदमवस्तु बुद्ध्या त्यक्तं भ्रमाय न भवेत्स्मृतिरानिपातात् ३५

दं ब्रूतेति श्रुतेः । एकं स्वगतभेदशून्यं ब्रह्म नानारूपमिव भासि अज्ञाना मिति शेषः । यथा स्वप्ने केवगजादिमाया बहुधा प्रतीयते तथेति मिथ्याज्ञानकारणमाह त्रिगुणेति सत्त्वादिभिस्त्रिभिर्गुणैस्तत्सर्गैस्तत्कार्यैः पापादिभिश्च कृतः पर्याप्तो विकल्पो मिथ्याज्ञानकारणमिति शेषः । तमथा विगुणानि मिथ्यापापादिदुष्कर्मरूपेणां तः करणानामज्ञाना मासुरमकृतानां सखिदानं दूरूपमेकं बहुविधमतीत इति भावः देहभेदे च वस्त्रासुमादुर्भावेषु केवलम् । ज्ञानानंदैकसत्त्वं भ्रात्याभिभ्रं पश्यति । सा च भ्रातिर्विनिश्चेतयदा भ्रातित्ववेदनम् । अतिभिप्रविनिश्चेन्न स्थिरं दिग्भ्रमादिवत् । त्रिगुणैर्बाधिता जीवाज्ञप्तिमात्रं जानंदं नम् । पश्यंति बहुधा स्वप्ने यैके बहुधा कचित् । अभिप्रोपि विभिन्नेषु व्यवहारोपधा भवेत् । तथैव व्यवहारापशक्तत्वाच्चैव दूषणं । ईशस्य तु तदन्वेषामपि यच्छक्तिदायकः । इत्यनेन मानेन । अशक्योपपत्तिशक्योपे विनिवर्तयितुं भ्रमः ईशस्थो गुरुसंपत्त्यापदिशुद्धमनाः पुमान् इत्यनेन मानेन निर्णीतत्वादिदमेव तात्पर्येण ज्ञातव्यम् । अन्यदुःशास्त्रमिति सिद्धम् ३४ एवं विधं मिथ्याज्ञानं मोक्षार्थनाशेपमिति भावेनाह दृष्टिमिति । यतोपापफलमिथ्याज्ञानं ततो निवृत्ततर्षः विषयाभिलाषरहितः दृष्टिमिथ्याज्ञानं प्रति निवर्त्य परमात्मभेदादि दर्शनरहितो भूत्वा तूष्णीं भवेत् निरंतरं चानमंतरेण प्रवृत्त्यंतरविधुरः स्यात् । कियनेन पाषाणवदवस्थानेनेति तत्राह निजेति अनेन स्वरूपसुखस्यानुभवो यस्य स तथा ननु नित्यनैमित्तिकादि क्रियादर्शनात् प्रवृत्त्यंतरा न्यः कथमत्राह निरीह इति । निषिद्धचेष्टाविधुरा भवति नतु क्रियामाभ्युपगमः ननु संसारवशात् वर्तन्मूढजनस्थितं भ्रमं दृष्ट्वा स्वपं मुह्यतीति किं न स्यादित्यत्राह संदृश्यते इति । यदि कश्चिन्मूढजने स्थितमिदं परमात्मभेदज्ञानं ज्ञानिनां संदृश्यते तथाप्यवस्तु बुद्ध्या विचिन्मानोपभेदभ्रम इति ज्ञानेन तत्पक्षमिथ्याज्ञानं पुनर्भ्रमाय भ्रमजननाय न भवेत् तन्न निमित्तमाह स्मृतिरानिपातादिति । न्यक्भावेन पातोपस्मिन्वक्रिपातमप्येवमः मोक्षमारभ्य तावत्पपितं स्मृतिरस्मात् ज्ञानिनां निपातपर्य

तंस्मृतिज्ञानवस्तीति च तस्मादित्यर्थः । ज्ञानफलं मोक्षः कर्मफलं स्वर्गः एवं मिथ्या न फलमंशत इति स्मरति ज्ञानीति । निर्व्यक्ताभावानि कामयोरिति यादवः ३५ ननु त्रिगुणसर्गकृतो विकल्प इत्यत्र त्रिगुणबद्धानां विकल्प इत्युक्तं तत्र ज्ञानिनोऽपि देहवत्त्वेन त्रिगुणत्वात् विकल्पः संभाव्यत इत्यत्राह देहं चेति । निरंतरं भगवंतं ध्यायन् जीवस्वरूपमारभ्य परमात्मपर्यन्तानि तत्त्वानि तत्तत्स्वरूपं यथावदध्यगमदेहादिविभक्त्यं तया तारतम्येनापरोक्षीचकारेति च तस्मादेहमिमानं रोहितो ध्यानरूढो वा वास्थितमुत्थितं वा देहं नानुपश्यति कीदृशं देहं देवादुपेतं प्राप्तं देववशाद् भगवत्प्रेरितं कर्मवशात् विपुलं च मदिरामदांधः मद्यपानजातमदविस्मृतात्मज्ञानः पुरुषः परिवृतं आच्छादितं वा सोयथा दृढीकरणं दियत्नं न करोतीत्यतः त्रिगुणकृतदेहमिमानाभावात् तत्कृतविकल्पो नास्तीति भावः ३६ देवादुपेतमित्येतत् स्पष्टयति देहोपीति । ननु स्वयं देहपोषणादिप्रयत्नो दासीनश्चेत् कथं तिष्ठत इत्यतो वाह देह इति । देववशगः स्वाहृष्टप्रेकरश्रीदर्यधीनो देहोऽपि तावत्प्रतिसमीक्षते प्रतीक्ष्यातिष्ठते । कार्यस्य जडस्य कारणावस्थानमंतरेणावस्थानं कथमत्राह सासुरिति प्राणवृत्तिसहितत्वात् । किंपतं कालमत्राह कर्मेति । यावत्स्वारंभकं स्वोत्पादकादृष्टलक्षणं कर्मास्ति तत्समाप्तं तत्तत्प्रेरितं स्वलुशब्दः तथाप्यभिमानो भवत्येवेत्यत्राह तमिति । अधिकृढसमाधियोग असंप्रज्ञातसमाधिस्थः । संप्रपंचतं देहं पुनर्न भजेत् पूर्वपथा तथा हतं करोतीत्यन्वयः । आदरो भजनं भक्तिर्बहुमानं च सेवनं । पर्यायवाचकाः सर्वे स्मृतिस्तज्जन्यकर्मचेति वचनात् ।

देहं च न श्वरमवस्थितमुत्थितं चासिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ॥ देवादुपेतमुत देववशादुपेतं वा सोयथा परिवृतं मदिरामदांधः ३६ देहोऽपि देववशगः स्वलु कर्मयावत्स्वारंभकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः ॥ तं संप्रपंचमधिकृढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवत्सः ३७ मयैतदुक्तं वो विप्रा गुह्यं यत्सांख्ययोगयोः ॥ जानीतमागतं यज्ञं युष्मद्वर्मा विवक्षया ३८ अहं योगस्य सांख्यस्य सत्यस्य तस्य तेजसः ॥ परायणं द्विजश्रेष्ठाः श्रियः कीर्तं दमस्य च ३९ मां भजंति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् ॥ सुहृदं परमात्मानं साम्यासंगादयोगुणाः ४० इति ते छिन्नसंदेहा मुनयः सनकादयः ॥ सभाजयित्वा परयाभक्त्या गृणत संस्तवैः ४१ तैरहं पूजितः सम्यक्संस्तुतः परमर्षिभिः ॥ प्रतीयाय स्वकंधाम पश्यतः परमेश्विनः ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ उद्धव उवाच ॥ वदंति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मणा दिनः ॥ तेषां विकल्पः प्राधान्यमुताहो एकमुख्यता १

कथमिव प्रबुद्धवत् यथा स्वप्रादुत्थितः स्वाप्नं स्वप्रदृष्टं देहं न भजेत्तथेति ३७ इति हासंगमयति मयैतदिति ३८ कर्मयोगस्य सांख्यस्य यथार्थज्ञानस्य सत्यस्य यथार्थभाषणस्य क्रतुस्य भूतहितोपदे शिवेदस्य तेजसो वलस्य ब्रह्मवर्चसस्य वा श्रियः संपदः ३९ सर्वे गुणा असंपूर्णगुणरूपा अभिधानाः ब्रह्मादिदेवा एव विभं मां भजंति किं गुणा अभिमां भजंति कीदृशं निर्गुणं प्रकृतिगुणवर्जितं आत्मानं संपूर्णगुण रूपकं अतएव निरपेक्षकं अपूर्णगुणस्य हि गुणापेक्षानच सास्वास्तीति अतएव सुहृदं अनिमित्तबन्धुं अतएवाह मेवसेव्य इत्युक्तं मिथं तदेतत्प्रेरितं इति श्रुतः । अपूर्णगुणरूपास्तु संपूर्णगुणरूपकं । भजंति परमं ब्रह्म देवास्त्रिगुणवर्जितमिति वचनात् । के भगुणा इति तत्राह साम्यासंगादय इति ज्ञानादिगुणानां तारतम्येऽपि सर्वसामान्यादभिधानं साम्यादीनां मदभावाद् द्विशेषोक्तिरिति ज्ञाप्यम् ४० सनकादीनां भगवदुक्तपछिन्नसंदेहवत्प्राक्किलक्षणमित्यत्राह इतीति । इतीत्यनेन समाप्तिः ४१ पूजितः सम्यक्संस्तुतः इत्येताभ्यां च छिन्नसंशयत्वं लक्षयति ४२ ॥ इति श्रीभागवते वि० अ० १३ स्कंधोऽध्यायः ॥ १३ ॥ भगवत्साक्षात्काराय सर्वस्मादुत्तमसाधनं भक्तिरेव तद्वत्ताचेत्यंध्येपोहरि रिति द्वयमस्मिन्नध्याये विवक्षते । तत्रोद्धवमश्रुपूर्वकं विद्याभ्यासं कथयति वदंतीति । तेषां संप्रज्ञासमाधिवचनां नितेषां साधनानां यथावत्प्राप्त्यैव विविदेहवत्तदिवेति विकल्पो दासं भूय सर्वेषां प्राधान्यमुते कस्य मुख्यता अन्येषां च तदुपसर्जनत्वं चेति ।

भवतानपेक्षितः अन्पापेक्षारहितोऽखिलसाधनोऽस्योभक्तियोगउदाहृतः तथापि ब्रह्मवादिमतानां कागतिरिति शेषः । येन भक्तियोगेन २ वेदमूलान्येव श्रेयांसितत्रमस्तीति साधनं भक्तिः लक्षणो धर्मः श्रेयसा मुक्तमइति दर्शयितुं श्रद्धाजननाय वेदोक्तपरंपरामाह कालेनेत्यादिना । कालेन कालशक्त्या मदात्मकोमद्विषयः ३ मनवे स्वायं भुवाय कीदृशोऽयं तद्विप्रत्ययः इत्येतत् स्पष्टयति पुत्रायोति । स्वयं भुवः पुत्रत्वात् स्वायं भुव इत्यर्थः । अत्र मनोः पूर्वजत्वं रुद्रं द्रुमुमाराविवेनेति ग्राह्यं । रुद्रमिंद्रं कुमारं च विनैवान्याग्रजो मनुः ब्रह्मपुत्रेष्वादि सृष्ट्या बन्ध्यात्वं पुनर्जनैरिति वचनात् । आदि सृष्टौ पूर्वजापेतेधिकाः सर्वतो गुणैः । अनाद्यनंतकालेषु मुक्तावपि यथाक्रममिति च ४ ५ रजः सत्त्वतमो भुव इति पाठः ६ याभिः प्रकृतिभिः भूतानां अतिभेदेऽपि वेदस्यैकत्वेन तदर्थोऽप्येकविषय एवेति तत्राह यथा प्रकृतीति । वेदवाचः चित्राः स्रवंति धर्माद्यशेषार्थमतिपादकावाचः स्वमनीषार्थप्रमाणवत्प्रतिभांतीत्यर्थः ७ ततः किंतत्राह एवमिति । यथा प्रकृतेर्वैचित्र्याद्वैचित्र्यमतीति वैचित्र्यमेवंमतयोपेक्षितचित्राः । ननु भुवि मूलत्वेन गुरुपरंपरागतत्वेन सर्वेषामपि मतानां प्रामाण्यमवगतं स्यादत्राह पारंपर्येणेति । अनेन मदुक्तपारंपर्येणागतानि केषां विदेवादीनामेव तानि प्रमाणान्यन्यानि राजादीनीत्यर्थः । विरलत्वापेक्षया

भवतोदाहृतः स्वामिन् भक्तियोगो नपेक्षितः ॥ निरस्य सर्वतः संगं येन त्वय्याविशेऽन्मनः २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता ॥ मया दौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मोऽयस्यां मदात्मकः ३ तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा ॥ ततो भृगुवा दयोगृह्णन् उब्ध ब्रह्म महर्षयः ४ तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रादे वदानवगुह्यकाः ॥ मनुष्याः सिद्धगंधर्वाः सविद्याधरचारणाः ५ किं देवाः किन्नरा नागरक्षः किंपुरुषादयः ॥ बह्व्यस्तेषां प्रकृतयोरजः सत्त्वतमो भुवः ६ या भिर्भूतानि भिद्यंते भूतानां मतयस्तथा ॥ यथा प्रकृतिसर्वेषां चित्रावाचः स्रवंति हि ७ एवं प्रकृतेर्वैचित्र्याद्विद्यंते मतयो नृणाम् ॥ पारंपर्येण केषां चित्पाखं डमतयोऽपरे ८ मन्माया मोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ ॥ श्रेयो वदं त्यनेकांतं यथा कर्म यथा रुचि ९ धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमम् ॥ अन्ये वदंति चार्थं वैश्वर्यं त्वागभोजने ॥ केचिद्यज्ञं तपोदानं व्रतानि नियमान्यमान् १० आद्यंतवंत एवेषां लोकाः कर्मविनिर्मिताः ॥ दुःखोदकास्तमो निष्ठाः शुद्रानंदाः शुचार्पिताः ११ मय्यर्पितात्मनः सत्येनिरपेक्षस्य सर्वतः ॥ मदात्मकं सुखं यत्तत्कुतः स्याद्विषयात्मनाम् १२ अकिंचनस्य दांतस्य शांतस्य समचे तसः ॥ मया संतुष्ट मनसः सर्वाः सुखमयादिशः १३

केषां चिदित्युक्तं वामशीवादीनि तामसत्त्वेन पालं दानीत्याह । पालं देति ८ अत्र नानामतत्त्वे मुख्यकारणां किमिति तत्राह । मन्मायेति । अनेकांतं नानाविधं यथा रुचि यथेच्छम् ९ एतदेव विशदयति धर्ममेक इति त्यागो भिमानत्यागः । भोजनं वा स्वादेः १० एतत्साधनसाधनान् लोकानाह आद्यंतवंत इति । एषां कर्मनिर्मिता लोकास्तेषां माद्यंतवस्वेपियावल्लोकं सुखमस्ति किंनेत्याह दुःखोदका इति । तमो निष्ठाः अंधकारप्रचुराः । मद्रक्तिवर्जितं श्रेयो ये मन्यंते दुराशयाः । तेषां मते तमो घोरमनंतं प्राप्नोते भुवामिति वचनात् असन्मतानि धनानां तम एव । बृहस्पत्युक्तत्वेऽपि हरिभक्तिरहित्यात् । अल्पा नंदत्वे शुचार्पितत्वे हेतुः ११ भगवद्धर्मसाध्यलोकसुखवत्तल्लोकसुखमपि निर्दुष्टं किंनस्यावशिष्टोपादवत्राह मयीति । अहमात्मा प्रापको यस्य तन्मदात्मकं मय्यर्पितं आत्मा मनो यस्य सत्येसाधुगुणपूर्णमात्मा स्वभाषो यस्य तथैवा यथाहं निर्दोषस्वभावः तथेव मयीत्यनयोक्त्या विशेषो दर्शितः इतीतरानुमानस्य तर्काभावेन दोषव्याजोऽप्यातु यलमिति १२ एवंविधस्य मदापितात्मनो न केवलममुनसुखि त्वं इहापि सुखित्वं स्यादिति वाह अकिंचनस्येति अकिंचनस्येति तत्र एकैकोपि सुखित्वे हेतुः भक्तिगुणसमुदाहृतिभावेनोक्तं सर्वाः सुखमया इति १३

स्वयंपितात्मनोपिपारमेष्ठ्याद्याकांक्षायांतत्पदानांदुःखमिश्रसुखरूपत्वात्सर्वत्रसुखित्वंकथमित्याशंक्याह नपारमेष्ठ्यमिति । मध्यर्पितात्मा मा भवतु सुखमिच्छति मदन्यत्किमपिनेच्छतीतिपतस्तस्या
तस्यनिराकांक्षत्वेनसर्वत्रसुखमेवेतिभावः १४ अत्रभक्तेषुप्रीतिविशेषोस्तीतिदर्शयितुंभक्तेःकर्तव्यत्वंचनिदर्शयामिउद्धवंअतिस्तौति नतथेति अनेनमनुष्ठादिभक्तेषुभिन्नाप्रदानवत्कृपानिभि
त्तप्रीतिर्लक्ष्म्यादिषुभिवापुत्रादिप्रीतिवत्सार्वकालिकपांतरापीतिरस्तीतिसूचितम् । कृपानिभित्तावाप्रीतिर्नीचभक्तेषुसाधिका । आंतरैवतुयाप्रीतिःसातृष्वेषुथाक्रमं यथाकश्चित्स्वमात्मानंप्रियांपुत्रमथापि
वा । अतिहायलयायुक्तोभिक्षवेन्ददात्पपि । कदाचिदेवपुनःस्वात्मादेःसार्वकालिकं । योगक्षेमवहत्वंचनित्यंस्वात्मादिषुस्फुटं । एवमेवपरेशस्यभक्तेषुभिर्यजादिषुइतिवचनात् । यादवेभ्यस्तुसर्वेभ्य
उद्धवोभगवत्प्रियः । उद्धवाच्चप्रियतमःप्रद्युम्नस्तुमहारथः । तस्मादपिप्रियतमोरामःकृष्णस्यसर्वदा । नैवतस्मात्प्रियतमोविनैवैकंचतुर्मुखं । सर्वेभ्योपिप्रियतमाहरेःश्रीरेववल्लभा । नैवतस्याप्रियतमोविना
स्वात्मानमेवावित्पतोपिसर्वथादेवेभ्योविशिष्टभक्तउद्धवइतिप्रकटनायविशिष्यस्तुतउद्धवइतिभावः १५ ननुप्रतीत्यर्थपरित्यज्यान्यार्थविशेषकल्पनेकोहेतुरित्याशंक्यातिदेशोहेतुरितिभावेनाह नि
रपेक्षमिति स्वांधिरेणुभिर्ष्वपूयेयशोधयामत्यनुव्रजामि । अनुगच्छतोममपादधूल्योवायुनापुरतोमच्छंतिभक्तेनिपतंत्योतितरांशोधयंतीदंसजलभूमिपादविक्रमेसिद्धंभवतीतिततःपूयेय शुद्धोभवानीत्य
वमर्थेनयुक्तः । यत्सेवयामाहास्म्यमासः । सहरिस्तदनुगमनेनतत्पादरेणुसंपर्केणशुद्धोभवतीतिनयुज्यतेसदोषस्यशुद्धिर्माप्यनंदंनृणांनिर्दोषस्यनघटतइत्युक्तएवार्थः । अनुगच्छतिविष्णुस्तुस्वभक्तंत

नपारमेष्ठ्यंनमहेन्द्रधिष्ण्यंनसार्वभौमंभरसाधिपत्यम् ॥ नयोगसिद्धीरपुनर्भवंवामध्यर्पितात्मेच्छतिमद्विनान्यत् १४ नतथामेप्रियतमआत्मयोनिर्न
शंकरः ॥ नचसंकर्षणोनश्रीर्नवात्माचयथाभवान् १५ निरपेक्षंमुनिंशांतंनिर्वैरंसमदर्शनम् ॥ अनुव्रजाम्यहंनित्यंपूयेयस्वांधिरेणुभिः १६ निष्किंच
नामध्यनुरक्तचेतसःशांतामहांतोखिलजीववत्सलाः ॥ कामैरनालब्धधियोजुषोयेतेनैरपेक्ष्यंहिविदुःसुखंमम १७ बाध्यमानोपिमद्रक्तोविषयैरजितेन्द्रि
यः ॥ प्रशस्तयापिमद्रक्तयाविषयैर्नाभिभूयते १८ यथाग्निःसुसमिद्दार्चिकरोत्येधांसिभस्मसात् ॥ तथामद्विषयाभक्तिरुद्धवैनांसिकृत्स्नशः १९ नसा
ध्यतिमांयोगोनसांख्यंधर्मउद्धव ॥ नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोयथाभक्तिर्मर्मोर्जिता २०

स्वशुद्धये । तस्यांधिरेणुभिर्वीतिनीतैरमेसरःशुचिः । अग्रतोगमनेविष्णोःपादस्पृष्टरजोभवेत् । अतःस्वभक्तंपूयेयेत्यनुव्रजतिकेशव इतिवचनात् । अनेननिष्कामत्वादिगुणसंपन्नत्वेनसेवमानेषुभक्तेषुत्व
द्यतिशयितप्रीतिरस्तीत्युक्तंभवति १६ एवंभजतांनिर्दुःखानंदानुभवोभविष्यतीत्यत्रकिमानमित्याशंक्यब्रह्मादिज्ञानिप्रत्यक्षं प्रमाणमितिनिदर्शयति निष्किंचनाइति । येनिष्किंचनाःनिष्किंचनत्वादि
गुणपूर्णाःकाव्यैरप्यैरनालब्धधियोप्रतिहतबुद्धयःअनुव्रजविषयानसेवमानाश्चवेममसकाशाभैरपेक्ष्यंविषयानपेक्षंस्वरूपसुखसंस्पादितिविदुर्हीनत्वव्ययः । ननुबिंबभूतस्यविष्णोःस्वरूपसुखसद्भावेमान
मस्तिचेत्प्रतिबिंबजीवस्वरूपसुखाविर्भावभक्तपादिसाधनसामग्रीसंपादनपक्षेनितरांसकलःस्यात्तत्रकिमानमित्यत्रापीदमुत्तरंभवतीत्याह निष्किंचनाइतिममनैरपेक्ष्यंसुखमस्तीतिविदुरित्यव्ययः । हि
शब्दलभयप्रापिप्रमाणमस्तीतिसूचयतिज्ञानिप्रत्यक्षलक्षणप्रमाणसद्भावाद्भक्तपादिसाधनमवश्यमापादनीयमितिभावः १७ ननुत्वद्रक्तस्यापिबिषयग्राहमस्तथाभक्तिलोपेनाद्यःपातःतथाव्यत
तिभक्तिविधानंद्यर्थमितिज्ञाह बाध्यमानइति विषयैर्बाध्यमानत्वेनाजितेन्द्रियोपिप्रशस्तयामद्रक्तस्याविषयैर्नाभिभूयते । विषयानपेक्षयामासदोषेणाधोनपततीत्यव्ययः १८ कथमिवेतित्नाह य
थेति एनांसि पापानि १९ भक्त्यानुपहितबुद्धिनानुष्ठितधर्मादयोमदपरोक्षंनजनयंतीत्याह नेति २०

भक्तिमयानधर्मादीनां तत्साधनवद्भक्तेरपि तत्साधनाया एव तत्साधनत्वमत्राह भक्तयेति । भक्तेः साधन्ये गुणादर्शनात् कथं तदुभयतिरुच्यते इति तत्राह भक्तिरिति । संभवाज्जननादिरूपसंसारान् यद्वा
 सोत्पत्त्यनंतरमेव पुनाति न तु कालक्षेपेण २१ भक्तिनापकहीनानां धर्मादीनामप्रयोजकत्वमर्थादुक्तं अधुना तत्प्रकाशयति धर्म इति । हिशब्दो नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य इति श्रुतिस्त्वयति
 २२ यद्यपि महातो वैष्णवसिद्धांता चलनत्वादि व्रतेनास्य भक्तिरस्तीति जानते तथापि बाह्यानां सुबोधाय भक्तेः प्रत्यक्षलक्षणान्याह कथमिति २३ समीचीनभक्तियुक्तः पुरुषोऽपि सर्वपुनाति किं पुनर्भक्ति
 रित्याशयेनाह वाग्गद्वदेति । अत्र चित्तद्रव्यस्तथा धैर्यमसादोभक्तिलक्षणः आधिक्येन तु तत्रापि स्थैर्यमेशविशेषतः । दंभस्य च लभक्तेः श्रयस्माद्दृश्यादिकं भवेत् । दंभादिपरिहारार्थं निवृत्त्या च धीरधीः ।
 अत आध्यात्मिकैः केशैराधिभूताधिदैवतैः । वाक्यैश्च वेदतंत्राद्यैरुपदेशैश्च तादृशैः । बलवच्छासनैर्वापि यस्य भक्तिर्न चाल्यते । स एव परमो भक्तो विष्णोर्हृदयवल्गुभूतिविशेषाश्च ग्राह्याः २४ भक्तिः पुनाती
 त्युक्तं तत्र शुद्धिप्रकारं सदृष्टांतमाह यथेति । अग्निना मुखवायुसंयोगेनोज्ज्वलितेन ध्मातंदाहविशेषं प्राप्तं हेममलं अष्टादशदोषलक्षणं स्वरूपं निदोषभास्वरूपं आत्मा सत्स्वभावो जीवो नाद्यविद्याकामक
 र्मकलिलं कर्मानुशयमंतःकरणं भक्तियोगेन विधूपनिर्मलीकृत्य अथो मंगलमूर्तिमां भजत इत्यन्वयः २५ द्वित्रादिगुणाधिकं ध्मातहेमवत्भक्तियोगोद्रेकक्रमेण शुद्धमात्मानः भगवत्सूक्ष्मत

भक्त्याहमेकयाग्राह्यः शुद्धयात्मा प्रियः सताम् ॥ भक्तिः पुनाति मन्निष्ठासकाममपि संभवात् २१ धर्मः सत्यदयोपेतो विद्यावातपसान्विता ॥ मद्भक्त्यपेत
 सात्मानं न सम्यक् पुनाति हि २२ कथं विनारोमहर्षं द्रवताचेतसा विना ॥ विनानंदाश्रुकलयाशुध्ये द्रक्तया विनाशयः २३ वाग्गद्वदाद्रवते यस्य चित्तं रुद
 त्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च ॥ विलज्ज उद्रायति नृत्त्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनपुनाति २४ यथाग्निना हेममलं जहाति ध्मातं पुनः स्वं भजते च रूपम् ॥ आत्मा च क
 र्मानुशयं विधूय मद्भक्तियोगेन भजत्यथो माम् २५ यथा यथात्मा परिमृज्यते सौमत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः ॥ तथा तथा पश्यति सूक्ष्मतत्त्वं च क्षुर्यैवां जनसं
 प्रयुक्तम् २६ विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषजते ॥ मामनुस्मरतश्चित्तं मध्येव प्रविलीयते २७ तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्न मनोरथम् ॥ हित्वामयि
 समाधत्स्व मनो मद्भावभाषितम् २८ स्त्रीसंगसंगिना संगं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् ॥ क्षेमे विविक्तजासीनश्चिद्वयेन्मामतंद्रितः २९

चर्वपश्यतीत्याह यथेति । परिमृज्यते शोध्यते तत्त्वं सूक्ष्मं सूक्ष्मतत्त्वं अत्र दृष्टांतांतरंचाह चक्षुरिति २६ कर्मसचिवराहित्येन भक्तिपूर्वकध्यानमात्रेण चित्तं कथं त्वपि निरंतरं विलग्नं भवतीत्यत्राह विष
 यानिति आत्मानुभव एवात्र मानं नमानांतरमन्वीक्षणीयमिति भावेन विषयनिदर्शनमुक्तम् । चित्तं स्वरूपं चैतन्यमित्यर्थः २७ मथितमाह तस्मादिति यथा स्वप्न मनोरथं स्वप्न मनोरथवत्सासदभिध्या
 नं अशुभं विषयध्यानं हित्वा । नन्वेवं तर्हि त्वदासक्तिश्चित्तस्य विषयासक्तिरपि ग्राह्या किमित्यतो वामं दाशं कां परिहरन्नुपसंहरति तस्मादिति । अज्ञानां अपि बुद्धचक्रतारार्थं विषयसक्तिनिदर्शनमुक्तं न तु ग्राह्यार्थ
 त्वेनेति यत्तस्माद्भावो भक्तिः मयि भक्त्या भाषितं तन्मयीकृतं २८ स्वरूपवागांतःकरणभोग्यत्वभेदेन द्विविधा विषयाः तत्र पूर्वमुक्तवपेक्षणीया द्वितीयाः सांसारिकाः अनर्थजनकत्वान्मुमुक्षुणां भव
 त्वेहेयाः तथा हित्वा त्सेवातिरेकेण चरोहमित्यादिलक्षणा केशेन्यथा बुद्धिर्जायते । जन्मप्रभृतिपुरुषेण सह वर्तमानत्वात् । सुखक्षयहेतुत्वेन रुपादिशब्दवाच्याः रीदृक्ष्य इति धातोः तस्याः संगोपेयांते
 स्त्रीसंगाः तत्संगानां संगोपेयामिति स्त्रीसंगसंगिनः तेषां संगं दूरतः परिहृत्य मत्सेवैव कर्तव्ये चरोहमित्यादिलक्षणेति भावेन विषयास्त्यक्तव्या इत्याशयेनाह स्त्रीसंगेति अनेन स्त्रीरागिणां
 संगोपि परिहर्तव्य इत्युक्तं भवति । केशवे त्वन्यथा बुद्धिः सैव स्त्रीसंप्रकीर्तितेत्यादिवाक्यमत्र प्रमाणं क्षेमे मंगलस्थले २९

नन्वपेपुहत्पादिषु अधःपातहेतुपुहेपेपुसत्सु किंविशेष्यस्त्रीसंगसंगितसंगोदूरतस्त्याज्यइत्युच्यतइत्यत आह नतथेति । यथास्यपुंसःयोषित्संगाद्विषयिभिर्जुष्टत्वाद्योपिच्छब्दवाच्यायाईश्वरोहमित्याद्यनेक विधान्यथाबुद्धेरधिकरणलक्षणसंगाद्यथातत्संगितसंगतःमिथ्याज्ञानिसेवालक्षणसंगात्केशोबंधश्चाधंतमोलक्षणश्चभवेत् । तथान्यप्रसंगतःपिपीलिकादिवधलक्षणान्नभवेदित्यन्वयः । अत्रपातकविशेषास्तत्क लानिच । परदारदृशिषोक्ताक्षुद्रपातकसंज्ञिताः । उपपातकंतद्रतिश्वर्णबाह्येषुपातकम् । महापातकसंज्ञंतुपित्रादेर्दार्धर्षणम् । दारदृष्टिःस्वोत्तमानांमानुषाणांस्वभावतः । सुमहापातकंप्रोक्तंतद्रतिस्तुमह त्तमः । ऋषिदारेषुमनसोगतिरेवततोधिकम् । देवदाराभिकामानांसंगिसंगल्लतोधिकः । किमुविष्णोस्ततोयोषित्संगस्त्वप्यत्ययस्थितेः । नसमंपातकंकापिनाहिस्वरुयभिकामिनः । अवज्ञातामाधवादेस्तस्मात्तदूरतस्त्यजेत् । मानुषेषुतुदुःखित्वंक्षुद्रपातफलंस्मृतं । पापंतुवर्णबाह्यत्वंतिर्यग्योनिगतिस्तथा । सहस्रवर्षनरकंक्षुद्रपातकजंफलम् । तथोपपातकाच्चापिनरकंयुगमा प्रकं । चतुर्युगावसानंतुपातकस्यफलंस्मृतं । महापातकजन्यंचकल्पावधिसमीरितं । सुमहापातकाच्चापिपावद्दसलपोभवेत् । तत्पराणांपातकानांफलमधंतमःस्मृतं । अधोधोदुःखमतुलंविष्णुदाराभि मर्शनात् । वधादपिहिदाराणांधर्षणंकोपकारणं । तस्मादेव्यःसदाबंधाभिमिवआभिकामतइति । धर्ममतस्त्वचनाद्विशेषःपातकानांफलानांचद्रष्टव्यः ३० व्यापेन्मामतंद्रितइत्यत्रोक्तं व्यानप्रकारंपृच्छ

नतथास्यभवेत्केशोबंधश्चान्यप्रसंगतः ॥ योषित्संगाद्यथापुंसोयथातत्संगिसंगतः ३० ॥ उद्धवउवाच ॥ यथात्वामरावेदाक्षयादृशंवायदात्मकम् ॥ ध्या येन्मुमुक्षुरेतन्मेध्यानंत्वंवक्तुमर्हसि ३१ श्रीभगवानुवाच ॥ समआसनआसीनःसमकायोयथासुखम् ॥ हस्तावुत्संगजाधायस्वनासाग्रकृतैक्षणः ३२ प्रा णस्यशोधयेन्मार्गंपूरकुंभकरेचकैः ॥ विपर्ययेणापिशनैरभ्यसेन्निर्जितेन्द्रियः ३३ हृद्यविच्छिन्नमोकारंघंटानादंबिसोर्णवत् ॥ प्राणेनोदीर्यतत्रापुनःसंवे शयेत्स्वरम् ३४ एवंप्रणवसंयुक्तंप्राणसंयममभ्यसेत् ॥ दशकृत्वस्त्रिषवणंमासादवाग्जितानिलः ३५ हृत्पुंडरीकमंतस्थमूर्ध्वनालमधोमुखम् ॥ ध्यात्वो र्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रंसकर्णिकम् ३६ कर्णिकायांन्यसेत्सूर्यसोमाम्निउत्तरोत्तरम् ॥ वह्निमध्येस्मरेद्दूपममैतद्व्यानमंगलम् ३७ समंप्रशांतंसुमुखंदीर्घचा रुचतुर्भुजम् ॥ सुचारुसुंदरग्रीवंसुकपोलंशुचिस्मितम् ३८ समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडलम् ॥ हेमांबरंधनश्यामंश्रवित्संश्रीनिकेतनम् ३९ शं खचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितम् ॥ नूपुरैर्विलसत्पादंकोस्तुभ्रमप्रयायुतम् ४०

ति यथेति । पादशंकीदृशंयदात्मकंकिमात्मकम् ३१ समाहितेनमनसाध्यानंकर्तव्यं एतदुपायंयममतोवक्ति समआसनइत्यादिना ३२ विपर्ययेणरेचकादिकपेश ३३ अत्रमाणशब्दोद्विरावर्तनीयः हृदिनिरंतरंप्राणेनोच्चार्यमाणंमोकारंघंटानादवत्कर्णरमणीयंबिसोर्णवत्पद्मनालंतुवदविच्छिन्नंवायुद्वाराभेर्ममाणंप्राणशक्त्योदीर्घंउच्चार्यपतनस्वहृदि स्थितेमाणेस्वरमुदात्तलक्षणंपनव्यावृत्तंपथातथा संवेशयेत्समीचीनंकुपोदित्यन्वयः । कर्णाभूमध्यमावर्तंतोमेषादिलोमादिर्नित्यादयः । पुनरप्यमेमंश्रयावृत्तावधारमाइति ३४ प्रणवेनसंयुक्तंप्राणसंयमंप्राणापामं मासाववाकमासात्पूर्वमेवामि लोजितःप्राणप्रसादमाप्तइत्यर्थः उपारूपप्राणतोनुमाहृदिस्थात्प्राण्यसेवकः । अनुष्ठानंतर्मासाद्विशोमाणोमाविन्यसि । यथापभाक्त्वंसंयुक्तंमाणंविष्णोर्जपास्ति । नहिसर्वविजेतारीविजेयीकेनचित्काचित् अपेक्षितंफलंतेनवीयतेतद्विजितंत्विति । यथाजितावसुयतीयथामोक्षपदांजितमितियमंजनप्रमाणवचनादुक्तम् ३५ कर्णस्थितंत्वामितिमशंपरिहरति । हृत्पुंडरीकेति ३६ पादशमितिमशंपरिहरति यद्विषयइति ३७ यथात्मकमित्यस्यपरिहारःप्रशांतमित्यनेनसाचेतः । निर्दोषमरुष्टाबंधस्वभावमित्यर्थः ३८ ३९ ४०

४१ विषयपाशाकृष्टत्वेन विवेकशून्यैर्धर्मानकथमुपपद्यत इत्यतस्तदुपायमाह इन्द्रियाणीति सस्मिन्मध्यमेय एवास्थितमनाः ४२ सर्वव्यापकं सर्वगं विषयं चित्तमाकृष्यैकत्र एकास्मिन्मुखाद्यवयवे सर्वविषयस्मरणं शक्तावेकस्मिन्वयवेधारयेदित्यर्थः ४३ तत्रमुखादौ लब्धपदमाकृष्यव्योम्निसर्वांगेषुधारयेदित्यर्थः । व्योमेति व्यापकशब्दः स्याद्विशेषादोततायत इति वचनात् विशेषादोतत्त्वमवयवानामित्यर्थः । मध्येष्वमनसं आरोहो यस्य समदारोहः पुरुषः । तच्च धारणलक्षणं ध्यानं तत्कृत्वा स्वत एव मनसस्तत्रैव समाहितत्वात् तत्रैव न जलधौ गंगाप्रवाहगमनवर्चितयेत् । तदुक्तं यावत्समग्रस्मरणमचलं केशवे भवेत् । समग्रं चितयेत्तावद्यदातुविचले चतः । प्रत्यंगधारणं कुर्यान्मनो यावत्समग्रं । प्रत्यंगार्यासतो यावत्समग्रेषु स्थिरं मनः । तदा पुनः समग्रं तु धारयद्यततो बुधः । यथा तु धारणोत्साहं विना तत्राचलं मनः । तिष्ठेत्पक्ता तमुद्योगं शंस चक्रांबुजांकिते । आरूढचेताः परमेश्वरगाराद्ये कथामासि । नैवान्यस्मिन्नेतस्मात्पूर्णानंदाच्चतुर्भुजात् ततो न्यस्मरणे तस्मान्मनश्चलति सुस्थिरम् । धारणार्थं प्रयत्नेन तस्मात्तदुभयं त्यजेत् । यावत्स्वारूढचेताः स्याद्विष्णोरूपे चतुर्भुज इति ४४ उपासनाफलमाह एवमिति एवं निरंतराभ्यासरत्नं प्रतिदिनं प्रवृद्धमेष्णामध्येव समाहितमतिस्तत्परिपाके सत्यात्मनि देहे आत्मानं ज्ञानाय भीष्टदातृत्वेन स्वामिनं मामेव विचष्टे जीवात्पृथक्स्थितं पश्यति विनिषेधे पृथक्भाव इति यावदः सर्वात्मनः सर्वस्वामिनि ज्योतिषि ज्योतिर्मयै मायि संयुतं मदाधारतया स्थितं तस्माज्जातं तस्मिन्नेवौतमिति ज्योतिर्जीवं च पश्य

धुमत्किरीटकटककाटिमूत्रांगदैर्युतम् ॥ सर्वांगसुंदरं हृद्यं प्रसादसुमुखेक्षणम् ॥ सुकुमारमभिध्यायेत्सर्वांगेषु मनोदधत् ४१ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो मनसा कृष्यतन्मनाः ॥ बुद्ध्या सारथिना धीरः प्रणमेन्मयि सर्वतः ४२ तत्सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् ॥ नान्यानि चिंतयेद्यद्वयः सुस्मितं भावयेन्मुखम् ४३ तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्यव्योम्नि धारयेत् ॥ तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किंचिदपि चिंतयेत् ४४ एवं समाहितमतिर्मांमेवात्मानमात्मानि ॥ विचष्टेमयि सर्वात्मन ज्योतिर्ज्योतिषि संयुतम् ४५ ध्यानेनेत्थं सुतीव्रेण युजतो योगिनो मनः ॥ संयास्यत्याशुनिर्वाणं द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ४६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ४४ ॥ श्रीमद्गवानुवाच ॥ जितेन्द्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्वयोगिनः ॥ मयि धारयतश्चेत्त उपतिष्ठंति सिद्धयः १ ॥ उद्धव उवाच ॥ कया धारणया का सिद्धिर्कथं वासिष्ठिरच्युत ॥ कति वासिष्ठयो ब्रूहि योगिनां सिद्धिदो भवान् २

ति । तारुण्येन चिबभावेन स्थितास्तस्वामिमानेनादेवताहृष्टा सर्वाधारं भामते पश्यतीति भावः । समाधियोगे संपूर्णं हृदि पश्यति केशरम् । जीवं तत्प्रतिर्विचंचते नैव सहसंस्थितं । तदा धारतं दंतः स्थंते नैव सहसं सदा । आनंदज्ञानशक्त्याद्यैः सदा तदवरंगुणैः । जीवन्मुक्तौ च मुक्तौ वा सततं तद्वशे स्थितमित्येतदत्र मानम् । स्वयं प्रकाशरूपत्वाज्जीवोपि ज्योतिरुच्यत इति च ४५ दर्शनफलमाह ध्यानेनेति सुतीव्रेण निश्चितेन इत्यमुत्पन्नध्यानेन निदिध्यासेन दर्शनेन युजतः सर्वस्मात्प्रेषोपमिति व्याप्यतो योगिनो ज्ञानिनो द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः मदीयोपमिति देहविषये ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियविषये च भ्रमतीति भ्रमरूपं प्राकृतमनो निर्वाणं नाशं आशुसंयास्यति यातीत्यन्वयः ४६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ४४ ॥ परं ज्ञानफलममृतमेव न किं त्वाणिमादिसिद्धिरप्येहि कीत्येतदस्मिन्ध्यायेन रूपयति तत्रादौ तापृष्ठः कस्य चिद्व्यादित्यतः प्रश्नबीजमुत्पापयति जितेन्द्रियस्वेति १ सिद्धय इति शुश्रुवानुद्धवः कीदृश्या धारणया का का सिद्धिः तां कति वासिष्ठ्यावाः संतीति पृच्छति कथंति २

कतिवेतिप्रश्नपरिहरति सिद्धयति । धारणायोगपारगैः धारणारूपयोगपारंगतैरत्रोत्पन्नज्ञानस्यापि तच्चो गीसिद्धयेतत्तदधिष्ठानगतसत्तद्गवत्प्रविशेषानुस्मरणधारणेत्युच्यते । तस्मात्सिद्धीनां मुख्यतो
 ज्ञानफलत्वेपि धारणाफलत्वमुपचारोन्वयानुत्पन्नज्ञानस्यापि धारणमात्रेण तत्सिद्धिप्रसंग इति । असुराणां तु भगवत्कृपमायाहेतव इति च तासामष्टादशसिद्धीनां मुख्यता अष्टौ सिद्धयो मध्येव प्रथमानामुक्त्या अन्ये
 पुद्गेषूपचरिता इति मत्प्रधानाः । सर्वाधिका अणिमाद्याविष्णोर्नान्यस्य कस्यचित् । स्वाभाविका विरिचस्य मत्प्रसादात्पराधिका इति । स्वाभाव्येष्वेव च ता एव अष्टैव गुणभूतानामनूर्मि मत्त्वाद्या
 नामपि हेतवः । निःसीमाष्टगुणाभावात्सिद्धयोऽष्टादशस्मृताः । देवैर्मन्यत्र देवानां सिद्धयोऽष्टैव संमता इति ३ कास्ता अष्टेति तत्राह । अणिमेत्यादिना । मूर्तेः स्वरूपस्याणिमादिसिद्धिः इन्द्रियैरन्येन्द्रियैर्विषय
 प्राप्तिः श्रुतेषु दृष्टेषु वस्तुषु प्राकाश्यशक्तिप्रेरणमेवेशितृत्वम् गुणेष्वसंग एव शित्वम् । यस्मिन्कामोयस्य सप्तकामस्तत्काममवाप्स्यति इति यत्प्राकाम्यम् । यादृशानंदकामः स्यात्तादृशानंदसंभवः भोगान्विनैव
 प्राकाम्यमणिमादेः पृथग्यत इति वचनात् ४ ५ इदानीमष्टादशसिद्धीरुद्दिशति अनूर्मिमत्त्वमित्यादिना । अणिमामहिमालघिमामाप्तेः प्राकाश्योशिता वशिता प्राकाम्यमित्यष्टमहासिद्धयः अनूर्मिमत्त्वम्
 दूरश्रवणम् दूरदर्शनम् । मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनं स्वच्छंदमृत्युर्देवानां सहक्रीडानुदर्शनम् । यथासंकरूपसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहता गतिः । अद्वंद्वं त्रिकालज्ञत्वम् परचित्ताद्यभिज्ञता अग्निस्तंभः
 अर्कस्तंभः । जलस्तंभो विषादिस्तंभः । अत्रादिशब्देन शस्त्रास्त्रनखदंतताडनशापादिभिरप्रतिहतिरुद्दीप्ता इयं संभूय सप्तदशी सिद्धिः अपराजय इत्यष्टादशसिद्धयः अणिमाद्यष्टसिद्धिभ्यो जाताः एवमुभये
 संभूय षड्विंशाः गरिष्णा सहस्रविंशाः अथांतर्भावभेदेनाष्टासिद्धीनामष्टादशसिद्धय इति केषांचित्पक्षः । तथाहि अनूर्मिमत्त्वस्य प्राकाम्यांतर्गतत्वेन तेजभेदेका दूरश्रवणदूरदर्शनत्रिकालज्ञत्वपरचित्ताद्यभिज्ञता

श्रीभगवानुवाच ॥ सिद्धयोऽष्टादशप्रोक्ता धारणायोगपारगैः ॥ तासामष्टौ मत्प्रधाना ता एव गुणहेतवः ३ अणिमामहिमामूर्तेर्लघिमामाप्तिरिन्द्रियैः ॥ प्राका
 श्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तेः प्रेरणमीशिता ४ गुणेष्वसंगो वशिता मत्कामस्तदवाप्स्यति ॥ एतामेसिद्धयः सौम्यज्ज्ञावौत्पत्तिकामताः ५ अनूर्मिमत्त्वं देहेस्मिन् दूरश्र
 वणदर्शनम् ॥ मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनम् ६

नां प्राकाश्यांतर्भावेन च तस्यैकाकामरूपत्वस्याणिमामहिमालघिमामाप्तेः प्राकाम्येनैका । अग्निस्तंभार्कस्तंभजलस्तंभविषस्तंभशस्त्रास्त्रशापादिस्तंभानां ईशित्ववशित्वांतर्भावेष्वपराजयोपि ईशित्वांतर्गत इति
 षट् मनोजवकामरूपपरकायप्रवेशस्वच्छंदमृत्युतादेवैः साहिततत्क्रीडानुदर्शनाज्ञाप्रतिहतानां प्राप्तेः तर्भावेन षट् अत्र कामरूपत्वस्य द्विवारोक्तिः रूपभेदेन न विरुध्यते । गरिष्णः सैव हेतुः स्यान्माहिमाहे
 तु धारणात् । प्रायोऽसिद्धिकथनेष्वतोन पृथगुच्यत इति । प्राप्तिः प्राकाश्ययोऽपि धारणेकापि संभवेत् । अतएक्येन तावुक्ता गरिमाणं पृथक्काचित् इति । मूलभूतास्तु सिद्धीनां देवानामष्टसिद्धयः । सर्वसिद्धि
 प्रधानास्तास्तज्ज्ञा अष्टादशस्मृताः । अष्टस्वतर्गतास्तास्तु तदपेक्षतया रूपका इति । अनूर्मिमत्त्वासिद्धिस्तु प्राकाम्यांतर्गता स्मृता । दूरश्रुतिर्दूरदृष्टिश्चिकालज्ञत्वमेव च । परचित्ताद्यभिज्ञानं प्राकाश्यांतर्गतानि च
 अणिमादित्रयास्तत्र कामरूपत्वमिष्यते । अग्न्यर्कविषादीनां प्रतिष्ठंभो वशित्वगः । मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनम् । स्वच्छंदमृत्युतादेवैः सहक्रीडेशसाधनम् । प्राप्तावतर्गता न्याहुराज्ञाप्रतिहतिस्तथा ।
 अग्निस्तंभोरविस्तंभ उदकस्तंभ एव च । विषस्तंभस्तथा शस्त्रापादिस्तंभ एव च । ईशित्वांतर्गतान्याहुरपराजयमेव च । एवमष्टादशाष्टम्यो जायंते सिद्धयः क्रमात् । अष्टादशाभ्यश्चान्यास्तु जायंते सिद्धयो मि
 ताः । अनूर्मिमत्त्वं दुःखस्याभावमात्रमुदाहृतम् । यथेष्टानंदसंप्राप्तिः प्राकाम्यमिति कीर्त्यते । दुःखाभावोऽपि प्राकाम्येनेतरसुखितोष्यते । प्राकाश्यं सर्वदेवादिज्ञानमेव विदो विदुः । सहस्रयोजनान्तं दूरदर्शन
 मिष्यते । दूरश्रवणमप्येवं तस्मिन्नेव सुगोस्थिते । वेदादिकं विना प्रोक्ता त्रिकालज्ञातिता बुधैः । शरीरस्थं विना पेक्षपरचित्ताद्यभिज्ञता । अन्येन्द्रियैर्दर्शनादियथासंकरूपवेगिता । प्राप्तिरित्युच्यते सद्भिः स्वमनः
 समवेगिता । मनोजव इति प्रोक्तं पञ्चाद्याकारता तथा । कामरूपत्वमुद्दिष्टं स्वदेहस्यागतः परे । परकायप्रवेशः स्यात्पुगादवीकृतमः स्मृतः । स्वच्छंदमृत्युतादेवैः क्रीडावैरादिभिर्विना । यथासंकरूपसिद्धिः

पञ्चपानसुखादिषु । चक्षुर्दृश्येष्वणुत्वंतु अणिमासंप्रकीर्तिता । महिमाचापिसंप्रोक्तानिलोकांतरपूरणात् । चक्षुर्दृश्येष्विवाहत्वंलधिमासंप्रकीर्तिता । त्रिलोकसमभारस्तुगरीमाचापिकीर्तिता । पूर्वशक्तेः
कोटिगुणशक्त्युद्रेकस्तथोशिता । भुविस्थैःमाणभिःप्रोक्तकरणचापिकीर्त्यते । आज्ञाप्रतिहतिर्वाग्मादवागस्त्रनिपातनम् । विनामहातपस्वीश्रयापामतिहतिः स्मृता । अपराजयोमनुष्येभ्योवाशित्वंचापलो
भता । दाहादिसहनंचापिमतिष्ठंमदतीर्यते । इतिषाड्विंशतिप्रोक्तागारिण्यासहस्रप्रवा । विंशतिस्तुसुरेभ्योऽन्यदेवेष्वष्टैवसिद्धयः । यतोनिःसीमकास्तेषां देवानामष्टसिद्धयः अतोष्टादशसिद्धीनांतदंतर्भावइष्यते ।
देवेष्विदृशवायुश्रीविष्णूनामुत्तरोत्तरम् । सिद्धयःपरिपूर्णास्तुविष्णोरेकस्यनान्यगाइति । श्रुतेषुतुयथायोगंक्षिप्रग्रहणमेवतु । उक्तंमाकाशमन्येषां देवानामश्रुतेष्वपि । ऋषीणांमिश्रभावेनभासतोऽंकचि
दश्रुतम् । विषयेभ्योधिकसुखव्यक्तिः प्राकाशमेवतु । इतरेषांसुराणांनुनिःसीमानंदभोजनम् । एवमेवतुनिःसीमादेवानामष्टसिद्धयः । उत्तरोत्तरमत्रापिपावद्विष्णुःसुपूर्णभुगेति । अष्टादिशक्तिसंतंभश्चा
मिसंस्तंभइष्यतेइति । एकस्मात्सिद्धयोविष्णोःस्थानभेदात्पृथग्विधाः । एकस्थानगतायाःस्युःसुस्थिरोपासनापदीति । नानाकोशगतवाक्पबलादुक्ताएवांतर्भावाःसंख्याश्चनान्याःशुक्तीर्थाद्युक्तविधाइ
ति अमतिहताआसमंताद्भूतिर्यस्याआज्ञायाःसातथाआज्ञाअप्रतिहतागतिः ६ ७ ८ मनोयोगेनयद्धारणंभ्यान्तेनजायमानाःसिद्धयोयोगधारणासिद्धयः संख्याविषयंश्रंपरिहृत्यइदानींकयाधारणया
इत्यादिमश्रंपरिहति यथेति ९ तत्रतावत्प्रथमोदिष्टाणिमासिद्धिप्रापकंभ्यान्प्रकारमाह भूतसूक्ष्मेति । भूतसूक्ष्माणांपार्यवादिपरमाणूनामात्मनिनियामकेपरमाणुस्थितेप्रमितन्मात्रापरिमितत्वेनमनो
धारयन्ध्यायन्निमानमेवाप्नोति अनेनपचद्वस्तूपमितंरूपंस्वयमपितत्परिमितोभवतीत्युक्तंभवति तन्मात्रावयवेसूक्ष्मेपरमाण्वभिधानके । प्रत्येकमणुरूपंतुविष्णुंभ्यापन्नपुमंवेदेतिवचनात् प्रकारां

स्वच्छंदमृत्युर्देवानांसहकीडानुदर्शनम् ॥ यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहतागतिः ७ त्रिकालज्ञत्वमद्वंद्वंपरचित्ताद्यभिज्ञता ॥ अष्टयर्कांबुविषादीनांप्रतिस्तं
भोपराजयः ८ एताश्चोद्देशतःप्रोक्तायोगधारणसिद्धयः ॥ यथाधारणयायास्याद्यथावास्यान्निबोधमे ९ भूतसूक्ष्मात्मनिमयितन्मात्रंधारयन्मनः ॥ अणि
मानमवाप्नोतितन्मात्रोपासकोमम १० महत्यात्मन्मयिपरेयथासंस्थंमनोदधत् ॥ महिमानमवाप्नोतिभूतानांचपृथक्पृथक् ११ परमाणुमयेचितंभूतानाम
पिरंजयन् ॥ कालसूक्ष्मात्मकेयोगीलधिमानमवाप्नुयात् १२ धारयन्मय्यहंतत्वेमनोवैकारिकेऽखिलम् ॥ सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वंप्रार्प्तिप्राप्नोतिमन्मनाः १३

तरेणाणुस्वप्नाप्रतिपत्तिमाह तन्मात्रेति । ममतन्मात्रोपासकःतस्याकाशादिगुणस्यशब्दादेर्यत्सूक्ष्ममात्रंपरिमाणंतत्परिमाणस्यममस्वरूपस्योपासकोपितत्परिमितरूपोभवतीत्यर्थः । आकाशवत्सू
क्ष्मतांपोष्यापित्वेनैवमन्यते । तन्मात्रव्यापिभंविष्णुर्वंतपन्सत्तथाभवेदिति वचनात् । अणुत्वंच । चक्षुर्दृश्येष्वणुत्वंतु अणिमासंप्रकीर्तिताइत्युक्तविधंच १० व्याप्तस्यहरेरेकावयवभ्यान्परिच्छिन्नवस्तु
महत्त्वकारणमाह महतीति । महतिव्याप्तेआत्मन्आत्मानिस्वामिनिर्मापयथासंस्थंयथावस्तुपरिमाणं तयास्थितेमनोदधत्पुरुषोमहिमानंमहत्त्वमवाप्नोतितदेवविशिनष्टि भूतानामिति । अस्मात्
स्थूलतांशुवान्नीत्यपेक्षायांतस्मात्स्थूलतांमाप्नोति । ततोऽन्यस्मान्महत्त्वमाशुवान्नीत्यपेक्षायांतस्मादितिप्रथमकृप्यकृमूतानांसकाशांमहत्त्वमाप्नोतीत्यर्थःपरेपरमात्मनि । सर्वनामसंज्ञाविकस्यान् ना
स्वस्य ११ लधिमासिद्धिप्रापिणीप्रतिपत्तिमाह परमाणुमयइति । कालसूक्ष्माणां कालपरमाणूनांआत्मकेआत्मनिव्यापके तत्स्वरूपंविशिनष्टि परमाणुमयेभूतानांसकाशादितिशेषेणाणुस्वरूपेभ
यिचित्तरंजयन्अनुरक्तंकुर्वन्तदेकनिष्ठत्वेनकुर्वन्लधिमानमाप्नोति १२ प्राप्तिरितिद्वयापादकधारणमाह धारयन्निति । वैकारिकेअहंतत्वेव्याप्तेमयिमनोधारयन्अखिलंनिवृत्तबहिर्वृत्तिपमातथाधारय
न्सर्वेन्द्रियाणांआत्मत्वंस्वामित्वेनस्वेच्छानियतस्वमाप्नोति ततश्चकिमत्राह माप्तिमिति । अन्येन्द्रियैर्विषयदर्शनादिलक्षणमाप्तिमाप्नोति । अन्येन्द्रियैर्विषयदर्शनादियथासंकल्पवेगिता । माप्तिरित्युच्यतेसाद्विरिति
च । मन्मनाइत्यनेनांतरालेअन्यमनस्कात्वंनिवारयति १३

प्राकाश्यमासिप्रकारं कथयति महतीति महतिमहत्तत्त्वे सुत्रे मुख्यप्राणे वात्मनि व्याप्ते मयि मानसं धारयन्नव्यक्तजन्मनः अव्यक्तस्यापि विकरलक्षणस्थूलत्वापादनकर्तुं मे प्रसादात्पारमेष्ठ्यं परमेष्ठिनो ब्रह्मणः प्रसादलभ्यं प्राणभारत्योः प्रसादाच्च सर्ववेदादिज्ञानश्रेष्ठ्यापादकं प्राकाश्यं विदित इत्यन्वयः । प्राकाश्यं सर्ववेदादिज्ञानमेव विदो विदुः । सर्वगुणास्तु प्राणस्य परमात्मप्रसादतः । प्राणविष्णोः प्रसादेन भारत्याः संप्रकीर्तिताः । प्रसादानुत्रयाणां चाप्पानंदादिः सदागुण इति १४ ईशित्वमासिप्रकारमाह विष्णाविति । परमाण्वादिरूपः कालो विग्रहः प्रतिमायस्य सकालविग्रहः तस्मिन् अधीश्वरे अधीश्वरस्त्वगुणविशिष्टे । अनेन योगगुणउपासकस्याभिलाषितः तंतं गुणं तस्मिन्नुत्संहृत्योपासनं कर्तव्यमित्युक्तं भवति । सर्वत्राधीश्वरत्वादौ विद्यमाने पीत्यादिविष्णौ व्याप्ते मयि चित्तं धारयन्नीशित्वमवाप्नोति । कीदृशं क्षेत्रं शरीरं स्थावरादिपदार्थसमूहो वा क्षेत्रज्ञाजीवा एषां चोदनं नियमनं यस्मात्तत्र क्षेत्रज्ञचोदनं भुवि स्थितैः प्राणिभिरुक्तकारकत्वं पूर्वशक्तेः कोटिगुणशक्त्युत्प्रेरकश्चेत्युक्तमनेन १५ वशितावाप्तुपायमाह नारायण इति । नारायणे तु पराख्ये भगवच्छब्दशब्दिते ऐश्वर्यादिषु गुणानुपसंहृत्य मयि मन आदधयोगी वशितामिमां दवाप्नोति असंगत्वादिलक्षणो मम धर्मो यस्य समदर्भः १६ प्राकाम्यसिद्धिकारणमाह निर्गुण इति । यत्र यस्मिन्नानंदे प्राप्तकामो न्येच्छावसीयते समाप्नोति भवति । कामः काम्यः कमनीयो विषयो नास्तीति वा । यथेष्टानंदसंप्राप्तिः प्राकाम्यमिति कीर्त्यते इति च । प्रगतमासं प्रतात्काम्यं यस्मात्तत्तथा । अत्र निर्गुणत्वब्रह्मत्वगुणानुपसंहार्यो १७ अनूर्मिमत्त्वसमाधिमाह श्वेतद्वीपपताविति । शुद्धे निर्दुःखे धर्ममये धर्मफलदातरि श्वेतद्वीपपतौ मयि मनो धारयन् श्वेततां पाति निर्दुःखत्वमाप्नोति । शुद्धः श्वेतः सुखी श्वेतः श्वेतवर्णः कचिद्वेत् इति ॥

महत्यात्मनियः मूत्रे धारयन् मयि मानसम् ॥ प्राकाश्यं पारमेष्ठ्यं मे विदते व्यक्तजन्मनः १४ विष्णौ चाधीश्वरोचितं धारयन् कालविग्रहे ॥ सर्वेशित्वमवाप्नोति क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनम् १५ नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते ॥ मनो मय्यादधयोगी मद्दर्भो वशितामियात् १६ निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन् विशदं मनः ॥ परमानंदमाप्नोति यत्र कामो वसीयते १७ श्वेतद्वीपपतौ चित्तं शुद्धे धर्ममये मयि ॥ धारयन् श्वेततां याति षडूर्मिरहितो मरः १८ मय्याकाशात्मनि प्राप्ते मनसा वोषमुद्रहन् ॥ तत्रोपलब्धाभूतानां हंसो वाचः शृणोत्यसौ १९ चक्षुस्त्वष्टरिसंयोज्य त्वष्टारमपि चक्षुषि ॥ मां तत्र मनसा ध्यायन् विश्वं पश्यति सूक्ष्मदृक् २० मनो मनसि संयोज्य देहं तदनुवायुना ॥ महारणानुभावेन तत्रात्मा यत्र वै मनः २१ यदा मन उपपादाय यद्यद्रूपं बुभूषति ॥ तत्तद्भजेन्मनोरूपं मद्योगबलमाश्रितः २२

कथं निर्दुःखत्वमाप्तं स्यादत्राह पठिति षडूर्मिरहितं विवृतममर इत्यनेन अनूर्मिमत्त्वं दुःखस्याभावमात्रमुदाहृतमिति १८ दूरश्रवणसिद्धयुपायमाह मयीति । आकाशात्मनि आकाशव्यापिनि प्राणे स्थिते मयि मनसा वोषमुद्रहन्नाकाशस्थप्राणस्थो हरिः शब्दमवर्तकस्तस्याधारश्चेति ध्यायन् हंसः शरीराभियानविधुरो जीवोसौ तत्राकाशे उपलब्धानामासं प्रतात्स्थितानां भूतानां वाचः शृणोतीत्यन्वयः । त्यागात् पूर्वशरीराणां नवानां संक्षेपेन च । जीवं हंस इति माहुस्तद्वेतुत्वाद्दरिपरमित्यतो वा हंसो जीवः १९ दूरदर्शनोपायमाह चक्षुरिति । त्वष्टासूर्यश्चक्षुर्निपातकः आश्रयश्च तत्र चक्षुषिसूर्यश्च स्थितमा । तद्वत्संयोज्यतां तं तु दूरदर्शनमिष्यते । दूरश्रवणमप्येवं तस्मिन्नेव पुनरेस्थिते इति विशेषः २० मनोजवप्रापकधारणप्रकारमाह मन इति । पदार्थो गिनी मनोवेगेन गंतुमिच्छा तदामनो मनसि मनस्तत्त्वे वा पुना संयोज्य तदनुमनो नुदेहमपि वायुना संयोज्य महारणानुभावेन मनस्तत्त्वात्तर्पामिणो मम ध्यानसामर्थ्येन यत्र मनस्तत्त्वात्मा शरीरमनुगच्छतीत्यन्वयः । स्वमनःसमवेगिता मनोजव इति प्रोक्त इति च २१ कामरूपावाप्तुपायमाह यदेति । यदा मन उपपादाय स्थिरीकृत्य यद्यद्रूपं गजादिरूपं बुभूषति भवितुमिच्छति गजादिरूपः स्यामिति तदा गजावाकारस्य गजाद्यंतर्पामिणो मम योगबलं ध्यानबलं आश्रितो योगी तच्च मनो गतगजादिरूपं भजेदित्यन्वयः । गजादिक्रमकांस्तन्गजादिस्थितमीश्वरं । ध्यायन् गजादिरूपः स्यात्पञ्चाङ्गाकारता तथा । कामरूपत्वं युद्धं इति च २२

परकायप्रवेशोपायमाह परकायमित्यस्यायमर्थः परकायं विशन्सिद्धात्मानं स्वातस्पर्शहरितत्रपरकायेभावयेदेवंभावितः प्रकृष्टानंदरूपत्वात्प्रणयनकर्तृत्वाच्च प्राणः । परमात्मावायुभूतोवायौभूतोवाय्वंतर्गतः । पिंडंहित्वा इतरदृष्ट्या स्वहृद्यनत्यक्तायोगिनंसमादायपरकायेप्रविशेदित्यन्वयः । स्वदेहात्यागतः परेपरकायप्रवेशः स्यादिति परकायस्थितं हरिं ध्यायन्विशेत्परकायेवाय्वंतरगतः पुमान् । प्राणनामा हरिः प्रोक्तस्तस्मिन्वायुः समाश्रितः ॥ वायावंतर्गतो जीवो देहादेहं पयास्पतीति च २३ स्वरुच्छंदमृत्युतामकारमाह पाण्येति प्राणं हृदुरः कंठमूर्द्धस्वारोप्यषडाधारस्थितं विष्णुं ध्यायन् ब्रह्मरभ्रेण तनुमुत्सृजेत् प्राणं ब्रह्मणि नीत्वा प्राणनामानं बहिस्थे ब्रह्मनाभिनस्मृत्वेत्यर्थः । युगाद्वर्वाकृतनास्मृतास्वरुच्छंदमृत्युतेति षडाधारास्थितं विष्णुं ध्यायन्वायुः क्षयं विना । यदि मृत्युमभीप्सितं तत्थाप्राप्नोत्यसंशयम् । प्राणस्थं प्राणनामानं बहिस्थे ब्रह्मनामके । विष्णुं विष्णावनुस्मृत्य विसृजेद्देहमंजसेति । अनेकस्य हरेर्नोतिस्तद्वत्तस्य हरेः स्मृतिः । नहि नेयः कचित्कापिकेनचित्स्ववशत्त्वतः इति च २४ देवसहितक्रीडानुदर्शनसिद्धिधारणामाह विहारिष्यन्निति सुराणामाक्रीडे विहारिष्यन् विहर्तुं कामो योगी सत्वगुणं मत्स्थं विभावयेत् सुरास्त्रियो विमानेन सत्त्ववृत्तिमुपतिष्ठति समीपमाप्नुवंतीत्यन्वयः देवैः क्रीडाचेंद्रादिभिर्विनेति २५ यथासंकल्पसिद्धि ध्यानमाह यथेति । सत्ये संकल्पे मविमनोयुं जानोयथायथामत्परः पुमान् बुद्ध्या संकल्पयेत् । ययं गुणमुपसंहृत्य मामुपास्तेतथातथा तत्काम्यमाप्नोतीत्यन्वयः । यथासंकल्पसिद्धिश्चाप्यभ्यासानुतादिषु श्रुति

परकायं विशन्सिद्धात्मानं तत्रभावयेत् ॥ पिंडंहित्वा विशेत्प्राणो वायुभूतः षडंगिवत् २३ पाण्यर्पापि अगुदं प्राणं हृदुरः कंठमूर्द्धसु ॥ आरोप्य ब्रह्मरभ्रेण ब्रह्मनीत्वोत्सृजेत्तनुम् २४ विहारिष्यन् सुराक्रीडे मत्स्थं सत्त्वं विभावयेत् ॥ विमानेनोपतिष्ठति सत्त्ववृत्तिं सुरास्त्रियः २५ यथासंकल्पयेद्बुद्ध्या यथावामत्परः पुमान् ॥ मयि सत्ये मनोयुं जंस्तथा तत्समुपाश्रुते २६ यो वै मद्भावमापन्न ईशितुर्वशितुः पुमान् ॥ कुतश्चिन्नविहन्येत तस्य चाज्ञायथामम २७ मद्भक्त्या शुद्धसत्त्वस्य योगिनो धारणाविदः ॥ तस्य त्रैकालिकी बुद्धिर्जन्ममृत्युपबृंहिता २८ अश्यादिभिर्न हन्येत मुनेर्योगमयं वपुः ॥ मद्योगश्रान्तचित्तस्य याद सामुदकैर्यथा २९ मद्भिर्मूतीरभिध्यायन् श्रीवत्सास्त्रविभूषिताः ॥ ध्वजातपत्रव्यजनैः सभवेदपराजितः ३० उपासकस्य मामेवं योगधारणया पुनः ॥ सिद्धयः पूर्वकथिता उपतिष्ठंत्यशेषतः ३१

२३ आज्ञाप्रतिहतिसिद्धिधारणाप्रकारं दर्शयति यदिति । यः पुमानीशितुः वशितुः मदिति पंचमीप्रष्ठार्थे ममभावं भावनामीशितृत्ववशितृत्वादिगुणोपसंहारलक्षणां भक्तिसेवामापन्नः तस्य पुंसः आज्ञाकुतश्च न देतोर्न विहन्येत वशब्द एवार्थे यथाममाज्ञा वै प्रसिद्धा । आज्ञाप्रतिहतिर्वाज्ञादवांगमविधातनम् । विनामहातपस्वींश्च शापप्रतिहतिः स्मृतेत्येतन्न शब्दतो वा गृहीतं भावो मनश्च भक्तिश्च कचिदभ्यास इष्यत इति च २७ त्रिकालज्ञत्वसिद्धिसाधनमाह मद्भक्त्येति धारणाविदः त्रिकालांतर्यामि हरिस्मरणप्रकारज्ञस्य जन्ममृत्युपबृंहितासृष्टिसंहारविषयिणी बुद्धिर्ज्ञानं स्यादिति शेषः वेदादिकं विना प्रोक्ता त्रिकालज्ञानिता बुधैरिति त्रिकालमेकं विष्णुं ध्यातुः कालत्रयज्ञतो च २८ अग्न्यादिस्तंभोपास्तप्रकारमाह अग्न्यादिभिरिति योगमयं ध्यानमयं एतदेवा वीशिनाष्टि मद्योगश्रान्तचित्तस्येति अग्न्यादीनां ओष्ण्यादिशक्तिस्तंभकाह्लादकत्वादिगुणार्णवस्य मम ध्यानं मद्योगः । तेन श्रान्तं तदेकनिष्ठं चित्तं यस्य स तथा तस्य । अग्न्यादिशक्तिसंस्तंभमग्निं संस्तंभ इष्यत इति । यादसां वपुः । अग्न्यादिषु हारिं व्याप्यंस्तंभसिस्तंभको भवेदिति च २९ अपराजितसिद्ध्युपायमाह मद्भिर्मूतीरिति मद्भिर्मूतीः मम विविधभूतीः अपराजितः मनुष्यैरिति शेषः ३० उक्तानामनुक्तानां च सिद्धीनामवरोधोऽपरोक्षीकृततत्त्वस्वतत्सिद्धीराकाशपाप्यममोपासकस्योक्तविधया तत्तत्सिद्धिप्राप्तिरूपगुणोपास्तिकुर्वत एवेत्याह उपासकस्येति उपासनया परोक्षीकृततत्त्वस्वपुनरुपासनं कार्यकाले कुर्वतः कार्यसिद्धिः स्यादित्यतो योगधारणया पुनरित्युक्तं । योगधारणया सिद्ध्युपायध्यानेन ३१

स्वप्नश्चैविशिनष्टि याःकाश्चेति । महाविभूतेःब्रह्मादिदेवाद्यांचित्तैश्वर्यस्यस्वत्सन्निधानविशेषात्स्वजात्युत्तमाःपास्तांविभूतीराख्याहीत्यन्वयः । तेत्वयातुभाविताःगनिश्चिताः । यद्वा तेतवविभूतीःअनुभाविताःउपासिताःमहद्भिरितिशेषः हेतीर्थपद ९ परिहरति एवाभेति युयुत्सुनायोदुक्तामेन विशसनैयुद्धे ९ किमभिप्रायेणपृच्छतीतितत्राह ज्ञात्वोति । ततोयुद्धात्कीदृशःअहंहंताअपंहतइतिनिरूप्यलौकिकोबहिर्जनस्वभावोऽज्ञइत्यर्थः ७ आत्मासर्वगुणईश्वरोहममीषाम् भूतानांसुहृत् अनुपकृतबंधुःकुतइतितत्राह अहमिति । ननुइयमुक्तिरैक्यात्किंतत्राह तेषामिति । सृष्टिस्थित्यादिहेतुत्वाद्भूतानिहरिरुच्यते । नतुभूतस्वरूपत्वात्साहिसर्वेश्वरेश्वर इतिवस्तुतत्वेएतस्मात्प्रमाणात्सृष्ट्यादिहेतुत्वात्तदधीनत्वादैक्योक्तिर्नस्वरूपैक्यादितिभावः ९ विभूतीराह अहंगतिरिति । गतिमतांज्ञानवसांगतिज्ञानमहंज्ञानंज्ञानवतामहमिति तद्वत्सुनित्यसन्निहितमित्यर्थः कलयतांसंहरतांकालःकालाःभिमानो । स्वस्वजात्युत्तमत्वंतुभवेद्यद्रूपसन्निधेः । विभूतिरूपतत्प्रोक्तमिदिरादिषुसंस्थितम् । तथाबहिःस्थितंरूपंविभूतीत्येवशब्दितम् । सर्वसाधारणंरूपमंतर्भाषीतिचोच्यते । यथाकृष्णात्मनादुष्टहंताव्यासात्मनासमः । असमोप्येकरूपोपिसामर्थ्यात्पुरुषोत्तमः । इत्यनेनविभूतीनांभगवद्रूपसन्निधानात्स्वजात्युत्तमत्वादिकानिर्णीतं । ब्रह्मरुद्रेन्द्रजीवेभ्यःपृथगेवव्यवस्थितम् । विभूतिरूपंविष्णोस्तुतद्गुणैककारणम् । तदेवब्रह्मरुद्रादिनामभिर्वाच्यमंजसा । तदेवदेवेष्विन्द्रोस्मितभारुद्रेषुशंकरः । इत्यादिमोक्तंकृष्णेननेंद्राद्याजीवसंचयाः । इत्यनेनब्रह्मादिभ्योभिन्नंतन्नामकत्वेनोच्यतइतिविभूतिरितिज्ञातव्यम् । प्रधानोज्ञानिनांब्रह्माज्ञानमानीहदिस्थितः । सएवकालमानितुसंहर्तृणांप्रभुःस्मृत इतिवचना

याःकाश्चमूमौदिविवैरसायांविभूतयोदक्षुमहाविभूतेः ॥ तामह्यमाख्याह्यनुभावितास्तेनमामितेतीर्थपदांघ्रिपद्मम् ५ श्रीभगवानुवाच ॥ एवमेतदहंपृ
ष्टःप्रश्नप्रश्नविदांवर ॥ युयुत्सुनाविशसनेसपत्नैर्जुनेनवै ६ ज्ञात्वाज्ञातिवधंगर्ह्यमधर्मैराज्यहेतुकम् ॥ ततोनिवृत्तोहंताहंहतोयमितिलौकिकः ७ सतदा
पुरुषव्याघ्रोयुक्तयामेप्रतिबोधितः ॥ अभ्यभाषतमामेवंयथात्वरंणमूर्धनि ८ अहमात्पोद्भवामीषांभूतानांसुहृदीश्वरः ॥ अहंसर्वाणिभूतानितेषांस्थित्युद्भ
वाप्ययः ९ अहंगतिर्गतिमतांकालःकलयतामहम् ॥ गुणानांचाप्यहंसौम्यंगुणिन्यौत्पत्तिकोगुणः १० गुणिनामप्यहंसूत्रंमहतांचमहानहम् ॥ सूक्ष्मा
णामप्यहंजीवोदुर्जयानामहंमनः ११ हिरण्यगर्भोदेवानांमंत्राणांप्रणवस्त्रिवृत् ॥ अक्षराणामकारोस्मिपदानिच्छंदसामहम् १२

तत्पुक्तं गुणानां मध्ये सौम्यमहम् । उमेनानं

[illegible]

सापिविशिष्टादक्षिणामुखे । एवंवेशाभिमानिभ्योदेवेभ्यः सर्वएवतु । तदर्थरूपाः पतयस्तस्वास्तस्यास्तथोत्तमाः । शङ्खाइन्द्रस्ततश्चोमातस्यारुद्रस्ततोवरः । भारतीप्राणएवास्यास्ततः श्रीस्तद्वरोहरिरिति १३ इन्द्रो रुद्रादीन्विनासर्वदेवानामुत्तमः । ऋतेरुद्रादिकानिन्द्रः सर्वदेवाधिकस्ततः । ऋतेभीमं फाल्गुनश्चर्पाद्वेभ्योधिकस्ततः । तथाशुक्रः कवीशस्तुबृहस्पत्यादिकानुते । यमः संयमतामीशः शंकरादीन्विनैवतुइति १३ १४ १५ १६ सुमतांप्रकाशवताम् १७ धातूनांगैरिकाणाम् १८ गार्हस्थ्यं चयतित्वंचदेवेष्वेकत्वमागतम् ॥ प्राधान्योक्तिर्यतित्वस्य गार्हस्थ्यस्य कचित्कचदितिच तुर्यश्चतुर्थोपत्याश्रमः १९ सोतसानदीनां तीर्थानां शुद्धजलानाम् रूपांतरविवक्षया त्रिपुरघट्यादि २० गहनानांगभीराणाम् २१ वसिष्ठोभ्यधिकस्तेषां प्रनुष्याणां पुरोधसां इत्युक्तेः मनुष्याणां पुरोधसां अधिको वसिष्ठः ब्रह्मिष्ठानां वैदिकानां सैनान्यां सेनापनीनां अग्रण्यां श्रेष्ठानां भजः ब्रह्मा २२ ब्रह्मयज्ञः स्वाध्याययज्ञः वाय्वग्न्यर्की बुवाचा मात्मानियामकः शुचीनां शुद्धिकराणां शुचिः शुचिकरः २३ योगानामात्मसंरोधः मनोरोधः मंत्रो गुह्योक्तिः मंत्रगोदिषु गुह्योक्तिरित्यादवः कौशलानां शुभहेतूनां आन्वीक्षिकी तत्त्वविद्या । ख्यातिवादिनां ज्ञानवादिनां मध्ये विकल्पो विशिष्टकल्पो जीवेशादिभेदवादी जीवेशादिविशेषयोयथार्थेन प्रकल्पेत् । कलिमार इन्द्रो हंसर्वदेवानां वसूनामस्मिहव्यवाट् ॥ आदित्यानामहं विष्णुरुद्राणां नीललोहितः १३ ब्रह्मर्षीणां भृगुरहं राजर्षीणामहं मनुः ॥ देवर्षीणां नारदो हं हविर्धान्यस्मिधेनुषु १४ सिद्धेश्वराणां कपिलः सुपर्णो हं पतत्रिणाम् ॥ प्रजापतीनां दक्षो हं पितृणामहं मर्यमा १५ मां विद्वद्युद्धवदैत्यानां प्रह्लादमसुरेश्वरम् ॥ सोमं नक्षत्रौषधीनां धनेशं यक्षरक्षसाम् १६ ऐरावतं गजेंद्राणां यादसां वरुणं प्रभुम् ॥ तपतां धुमतां सूर्यमनुष्याणां च भूपतिम् १७ उच्चैः श्रवास्तुरंगाणां धातूनामस्मिकांचनम् ॥ यमः संयमतां चाहं सर्पाणामस्मिवासुकिः १८ नागेंद्राणामनंतो हं मृगेंद्रः शृंगिदंष्ट्रिणाम् ॥ आश्रमाणामहं तुर्यो वर्णानां प्रथमो नवः १९ तीर्थानां स्रोतसां गंगासमुद्रः सरसामहम् ॥ आयुधानां धनुरहं त्रिपुरघ्नो धनुष्मताम् २० गिरीणामस्म्यहं मेरुर्गहननां हिमालयः ॥ वनस्पतीनामश्वत्थोषधीनामहं यवः २१ पुरोधसां वसिष्ठो हं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः ॥ स्कंदो हं सर्वसेनान्यामग्रण्यां भगवानजः २२ यज्ञानां ब्रह्मयज्ञो हं व्रतानामविहिंसनम् ॥ वाय्वग्न्यर्की बुवाचा मात्मा शुचीनामप्यहं शुचिः २३ योगानामात्मसंरोधो मंत्रोऽस्मि विजिगीषताम् ॥ आन्वीक्षिकी कौशलानां विकल्पः ख्यातिवादिनाम् २४ स्त्रीणां तु शतरूपा हं पुंसां स्वायं भुवो मनुः ॥ नारायणो मुनीनां च कुमारो ब्रह्मचारिणाम् २५ धर्माणामस्मि संत्यागः क्षेमाणामबाहिर्मतिः ॥ गुह्यानां सततं मौनं मिथुनानां पुमानहम् २६ संवत्सरोऽस्म्यनिमिषा मृतूनां मधुमाधवौ ॥ मासानां मार्गशीर्षो हं नक्षत्राणां तथाभिजित् २७ अहं युगानां च कृतं धीराणां देवलोसितः ॥ द्वेपायनोऽस्मि व्यासानां कवीनां काव्य आत्मवान् २८ वासुदेवो भगवतां त्वंतु भागवतेष्वहम् ॥ किंपुरुषाणां च हनूमांस्त्रिधाध्राणां सुदर्शनः २९ भ्यवाविष्णोराधिक्यादुत्तरोत्तरं । नियमेनैव केनापि न हेयः सर्वकल्पकः । सर्वज्ञानविशेषेभ्यः सज्जानी सर्वथाधिकः । इतिवचनात् उक्तएवार्थः । अत्रापि भेददृष्ट्याभिमानेन चेत्पुनर्कविद्यात्मानिभिदा बोधयति च वक्ष्यति २४ शतरूपावरात्रीणां पुंसामभ्यधिको मनुः । तपोरभ्यधिकी नित्यामिन्द्राणां द्वौ शुभैर्गुणैरिति ॥ नारायणकृष्णवतारः २५ धर्माणां सुकृतानां क्षेमाणां प्राप्तरक्षाणां अबाहिर्मतिः प्रत्यगात्मज्ञानं गुह्यानां गोप्यतां मौनं वाचं यमत्वं असंप्रज्ञातसमाधिस्थत्वं वा २६ अनिमिषां कालावयवानाम् २७ धीराणां भीराणां व्यासानविदविभागकुर्वीणानां कवीनां वाग्मिणाम् २८ भगवतां भैरव्यादिषु पततां देवानां ऐश्वर्यादिगुणैः पद्मभिः सामद्र्यात्सर्वदेवताः । भगवच्छब्दवाच्याश्च साक्षात् भगवान्हरिः । निरपेक्षंतु सामर्थ्यं तस्य सर्वाधिकं यत इतिवचनात् । त्वंतु भागवतेष्वहमित्यस्य सत्पराधीनं सर्वभगवताधी शब्दो भगवत्प्रियः । तस्मादभ्यधिको जिष्णुः प्रियत्वेन कितोदरेः । तस्मादभ्यधिको रामः कृष्णात्त्वभ्यधिको ततः । तस्याभ्यधिको भीमो न तु तत्सदृशः कचिविति स्मृतिमागणिकः । तस्याद्देवधारणे इति च २५

पेशसांमुकुलानामध्ये ३० कितवानां दीव्यताम् । छलग्रहोद्युतम् ३१ सहोदलवतामोजःओजोस्मि ओजोवष्टंभवलयोरिविप्रमाणं सात्वतांभागवतानांकर्माहामिति विदि सात्वतां पांचरा
त्रिकाणांश्रियादिनवमूर्तीनांआदि.स्वकीयमूर्तिरहं कीदृश्यस्ताः पुरापूर्वकालेप्रथमतःपूज्या इत्यर्थः । विष्णोःश्रियोब्रह्मणश्चवायोःसंकर्षणस्यच । सुपर्णस्यचसंश्रोक्ताःप्रत्येकंनवमूर्तयः । पूज्याःसात्वततं
त्रेषुतत्राद्यामूर्तयोहरेः । प्रधानास्तादिसर्वासांमूर्तीनांहरिमूर्तयः । अभेदादेवमूर्तीनामेकमूर्तिश्चास्मृतेतिमानम् । किंच स्वरूपतश्चगुणतोविशेषःकथंचन । विष्णोस्तुनवमूर्तीनांपूजाचनवधेष्यतइतिवच
नादासांस्वरूपत्वंसिद्धम् । नारायणःपरंब्रह्मवासुदेवादिकास्तथा । नरसिंहवराहौचपरंज्योतिर्हरेर्नैव इंदिराचरमालक्ष्मीर्हरेण्यागगनातथा रक्तारक्ततरामूर्तिर्विभूतिश्चाश्रियोनव ब्रह्माचतुर्मुखोधाताविधा
तामिधिरैवच । कर्ताविरिचोभूतेशःशतानंदश्चतानव । धनंजयमृतेचैववायोश्चनवमूर्तयः । शेषोर्नंतोनरश्चैवलक्ष्मणोबलएवच । संकर्षणोनीलवासाजगद्भोजलेशयः । सुपर्णोऽगुरुश्चैववैनतेयोमहाशनः ।
नववर्णःपंचवर्णःपन्नगाशोमृताकरः । तथैवसर्ववेदात्मासुपर्णोऽनवधास्मृतइतिवचनान्मूर्तिभेदोज्ञातव्यः ३२ गंधर्वाणांविश्वावसुःअप्सरसांपूर्वचित्तिः अहमस्मि गंधमात्रंगंधारूपविषयः ३३ तेजिष्ठानांआ
र्चिष्मताम् ३४ प्रतिसंक्रमःसंहारः ३५ गतिःपादविषयः उक्तिर्वागिन्द्रियविषयः उत्सर्गोपादनस्य उपादानंदस्तयोः आनंदउपस्थस्य स्पर्शस्त्वगिन्द्रियस्याहमितिशेषः आस्वादोऽजिह्वाकर्म श्रु
तिःकर्णयोःअवघ्राणंघ्राणोद्विषस्त्वसर्वेन्द्रियाणामिन्द्रियंइन्द्रियशक्तिप्रदः ३६ विकरोब्रह्मांडं पुरुषोब्रह्मांडांतःस्थितः अव्यक्तंअचेतनप्रकृतिःरजआदिकमप्यहंरजआदिस्थत्वात् रजआदिनाभा सत्त्व

रत्नानांपद्मरागोस्मिपद्मकोशस्तुपेशसाम् ॥ कुशोस्मिदर्भजातीनांगव्यमाज्यंहविःष्वहम् ३० व्यवसायेनामहंलक्ष्मीःकितवानांछलग्रहः ॥ तितिक्षा
स्मितितिक्षूणांसत्वंसत्त्ववतामहम् ३१ ओजःसहोदलवतांकर्माहंविद्वि सात्वताम् ॥ सात्वतांनवमूर्तीनामादिमूर्तिरहंपुरा ३२ विश्वावसुःपूर्वचित्तिर्गंध
र्वाप्सरसामहम् ॥ भूधराणामहंस्थैर्येगंधमात्रमहंभुवः ३३ अपारसश्चपरमस्तेजिष्ठानांविभावसुः ॥ प्रभासूर्येदुताराणांशब्दोहंनभसःपरः ३४ ब्रह्म
ण्यानांबलिरहंवीराणामहमर्जुनः ॥ भूतानांस्थितिरूपत्तिरहंवैप्रतिसंक्रमः ३५ गत्युत्तयुत्सर्गोपादानमानंदस्पर्शलक्षणम् ॥ आस्वादश्रुत्यवघ्राणम
हंसर्वेन्द्रियेन्द्रियम् ३६ पृथिवीवायुराकाशआपोऽप्योतिरहंमहान् ॥ विकारःपुरुषोव्यक्तंरजःसत्त्वंतमःपरः ॥ अहमेतत्प्रसंख्यानंज्ञानंतत्त्वाविनिश्चयम् ३७
मयेश्वरेणजीवेनगुणेनगुणिनाविना ॥ सर्वात्मनापिसर्वेणममावोविद्यतेकचित् ३८

दिनामविष्णोस्तुसत्त्वादस्थस्यकेवलं । जीवस्थस्यचतन्नामजीवादेरुपचारतइत्यादिवचनात् गत्यादितमःपर्यताःपदार्थाःतस्त्वरूपंकेनेत्याह परइति । परोविलक्षणोभिभः तन्निर्गुणत्वात्तत्त्वोपदेशः य
स्ययस्यस्वभावोपस्तत्त्वमात्राहःपरः । नियामकःस्वभावस्यतत्त्वच्छब्दादिनामवान् । वैशेषाख्याविभूतिश्चविभूतिश्चस्वभावजा । द्विधाविभूतिर्वैशेष्याविष्णोस्तुपरमात्मनइतिवचनात्एतत्प्रसंख्यानंएतेषाम
व्यक्तादीनांतत्त्वानांप्रकृष्टसंख्यानंगणनंयस्मात्तत्त्वज्ञानंवाहं भगवदविषयत्वादित्यमश्रुदेयमितिनेत्याह तत्त्वेति हरेरनारोपितंस्वरूपंविशेष्यतीतितत्त्वनिश्चयम् ३७ ननुगतिर्गतिमतामिदंस्वरूपं
पृथक्कृताःपदार्थास्तेषुतवव्याप्तिर्नास्तीत्यापातं । तथाच पुरुषेणेदंवाप्यामिदंविश्रुतिविरोधःप्राप्तइतितत्राह मयेति । मयाविनाकचिदपिभावःपदार्थोऽनविद्यतइत्यन्वयःषण्णवत्पंगुलादिलक्षणपारिच्छि
न्नपुरुषाकारेणत्वयाविनाकथनास्तीत्युच्यतइतितत्राह सर्वेणेति सर्वसमाप्तोपिततोसिर्वाहतिस्मृतेःसर्वव्याप्यसिद्धता । ननुचहरेवव्याप्तोऽनत्वंहरितिमंदाशंकापरिहरति सर्वात्मनेति । सर्वपामंस्वभा
वेनननुसर्वव्याप्तिरस्यापिष्योन्नःकोविशेषइत्यतोवाह सर्वात्मनेति सर्वनियामकेन ननुज्ञानादिगुणरहितस्यनिर्गुणत्वंकथंयुज्यतेननुगुणश्चेतिश्रुतेरवाह गुणिनेति यःसर्वज्ञइतिश्रुतिः ननुकदाचिदंदिनोपपादं
दाभावेनादंदिस्त्वत्पास्यापितंभाप्यतेत्यत्राह गुणेनेति विज्ञानमानंदमयेतिश्रुतेःनकेवलंगुणानामेवतदभिधत्वं प्राणधारकत्वादिकपिपाणामपीतिमातेनाह जीवेनेतिननुगुणीचेन्नगुणःसत्त्वगुणीतिपुक्ति

विरोधइतितत्राहईश्वरेणेति अघटितघटकेन अनेनवैशेष्याख्यास्वभावजैतिद्विधाविभूतिरुक्तेतिज्ञातव्यं। वैशेष्याख्याविभूतिस्तुविभूतिश्चस्वभावजा। द्विधाविभूतिर्विज्ञेयाविष्णोस्तुपरमात्मनइतिवचनात् ३८
 एवंविभूतीनांअनंतत्वमुक्तस्पष्टपाति संख्यानामिति कालेनसर्वगुणात्मकेनमयाअसंख्यत्वात्तथानाक्रियतेनाविज्ञानात् अनंतमितिचेत्तीशस्त्वनंतत्वंतवत्तथा। अनंतस्याहिसंख्यानेनतुसर्वज्ञताभवेत्। अनंतम
 पिवेत्तीशःप्रत्येकंदविशेषतः। सर्वज्ञत्वाअसंख्यानमनंतस्यकुतोहिसेतिवचनात् ३९ स्वभावजविभूतैर्वैशेष्याख्याकीदृशीत्यत्राह तेजइति। यत्रयत्रयस्मिन्पुनरुपेतेजआदयोगुणाविशिष्टाः
 संतिसमेशकः वैशिष्ट्यापादकमदंशयोगी। सौभगंशुभैकभागी। भगणेश्वर्यादिकःत्यागोनिषिद्धत्यागः ४० उपसंहरति एताइति यथान्यैर्वाचाजीवादीनांनामादिकमभिप्रेतइत्यस्यनामदेवदत्त
 स्याभिधानंइत्यादिप्रकारेणसंकेतिस्वेनक्रियते तथान्यपदार्थेष्वेतेसर्वशब्दामनोविकाराःमनसावाअग्रेसंकल्पयत्यथवाचाव्याहरतीतिश्रुतेः मनःसंकल्पविषयानतुमुख्यवाचकाइत्यर्थः ४१ विभूति
 ज्ञानस्यफलितार्थमाह वाचमिति। यतःसर्वशब्दोमयैवस्वतोमुख्यस्तस्मादितरविषयत्वंविहायवागादिकंमयैवकुर्वित्यर्थः। प्राणंसर्वेच्छांमद्विषयांतद्वीरेणोद्विष्याणिमद्विषयाणिकृत्वाआत्मनाप्रयत्ने
 नात्मानंपरमात्मानंलक्ष्यत्वेनात्मानंजीवमापिसर्वात्मनायच्छ नियम्यनियामकलक्षणसंबंधचरस्त्वंपुनःसंसाराध्वनेनकल्पसइत्यन्वयः ४२ वागादीनांस्वविषयाकरणेबाधकमाह योवाइति यतिःप्र

संख्यानंपरमाणूनांकालेनक्रियतेमया ॥ नतथामेविभूतीनांसृजतोडानिकोटिशः ३९ तेजःश्रीःकीर्तिरैश्वर्यंहस्तित्यागःसौभगंभगः ॥ वीर्यंतितीक्षावि
 ज्ञानंयत्रयत्रसमेशकः ४० एतास्तेकीर्तिताःसर्वाःसंक्षेपेणविभूतयः ॥ मनोविकाराएवैतेतथावाचाभिधीयते ४१ वाचंयच्छमनोयच्छप्राणंयच्छेद्वि
 षाणिच ॥ आत्मानमात्मनायच्छनभूयःकल्पसेध्वने ४२ योवैवाहमनसीसम्यक्नसंयच्छेद्वियायतिः ॥ तस्यव्रतंतपोज्ञानंस्रवत्यामघटांबुवत् ४३ त
 स्माहचोमनःप्राणान्नियच्छेन्मत्परायणः ॥ मद्रक्तियुक्तयाबुद्ध्याततःपरिसमाप्यते ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
 उद्धवउवाच ॥ यस्त्वयाभिहितःपूर्वधर्मस्त्वद्राक्तिलक्षणः ॥ वर्णाश्रमाचारवतांसर्वेषांद्विपदामपि १ यथानुष्ठीयमानेनत्वयिभक्तिर्नृणांभवेत् ॥ स्वध
 र्मेणारविंदाक्षतन्ममाख्यातुमर्हसि २ पुराकिलमहाबाहोधर्मपरमकंभवान् ॥ यमाहत्वयिभक्तेभ्योब्राह्मणेभ्यश्चमाधव ३ सइदानींसुमहताकालेना
 मित्रकरीन ॥ प्रायैतर्भवितामर्त्यलोकेप्रागनुशासितः ४

यत्नवान् सवतिनिष्फलंभवति ४३ मत्सर्वोत्तमज्ञानमेवमुक्तिसाधनमित्युपसंहरति तस्मादिति ततःज्ञानसामर्थ्यनंतरं समाप्यतेसंसारइतिशेषः वाहमनःप्राणबुद्ध्यादिनियच्छेत्केशवेपरे। सर्वश
 ब्दाभिधेयत्वंतस्यज्ञात्वाविशेषतः। मुख्यवृत्त्याभिधेयत्वमन्येषांमनसोभ्रमात्। तस्मात्तथाचित्तयतःस्वेज्ज्ञानंयथातथा। तस्मान्मनोवचःप्राणान्माधवैकपरायणान्। कुर्याद्वित्तपोह्यममहाधर्मोत्तमश्चसइति
 यच्छेद्वाहमनसीप्राज्ञस्तच्छेज्ज्ञानआत्माने। ज्ञानमात्मानिमहतिनियच्छेच्छांतआत्मनीतिवाक्यद्वयंतूक्तार्थममाणम् ४४ ॥ इतिश्रीभाग०महा०विज०टी०एकवशस्कंधेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ तत्त
 द्द्वर्णादिभिरनुष्ठीयमानेनस्वधर्मेणभगवद्राक्तिर्भवतीत्यतस्तद्वर्णविभागतत्तस्वधर्मनिरूपयत्यस्मिन्नध्यायद्वये तत्रोद्धवउक्तार्थमनूच्यज्ञातव्यांशंछति यस्त्वयेति पूर्वत्वयायस्त्वद्राक्तिलक्षणःत्वद्राक्तिरेवलक्षणं
 संपद्यस्मत्तथाभिहितः १ तेनस्वधर्मेणानुष्ठीयमानेनवर्णाश्रमाचारवतांनृणांयथास्वयिभक्तिर्भवेत्तत्तथाख्यातुमर्हसीत्यन्वयः द्विपदामपिवर्णाविहीनानामपियोधमस्तेनापीतिपूज्यम् २ ननुमयोक्तो
 धर्मस्त्वयाज्ञातश्चेत्युनःकिमितिवाक्यइतिवत्राह पुरेति ३ सधर्मइदानींप्रायैतर्भवितातिरोभूतः ४

अस्य धर्मस्य वक्तृत्वं न्योनास्तीत्याह वक्तेति तेन त्वधर्मस्य विरिंचोस्ति इत्यत्राह सभायामिति त्वत्प्रसादं विना विरिंचोपिन वक्ष्यतीत्यपि पदार्थः विना प्रसादं विष्णोर्न धर्मब्रह्माभिवक्ष्यति । तत्प्रसादेन व
 कुंतु ब्रह्माश्रयतिनापर इति वचनात् यत्र सभायां कलाः प्राणाद्यामूर्तिधराः अंगोपांगव्यवयवस्यः सभायामसृजतप्राणाच्छ्रद्धात्वं वापुर्ज्योतिरापः । पृथिवीं द्विपं मनोऽन्नमादीर्धतपोमंत्रः कर्मलोकेषु नाम
 चताइमाः षोडशकलाः पुरुषायणा इत्यादि श्रुतेः ५ यदा ब्रह्मसभायामपित्व हतेन्योनास्ति किमुत भूतल इति भवेनाह कर्त्रेति भवतात्त्यक्ते महीतले विनष्टं धर्मकः पुरुषः प्रवक्ष्यतीत्यन्वयः कर्तेति पाठो भवा
 न्धर्मस्य कर्ता तेन भवता ६ ततः किमत्राह त्वमिति यतो न्योनास्ति अतस्त्वद्रक्तिलक्षणो धर्मो यस्य यथाविधीयेत तथा मे वर्णयेत्यन्वयः ७ ८ धर्मः धर्मविषयः ९ नृणां वर्णो हंस इति हं
 साभिधानः कृतयुगम् पर्याययुगम् १० अग्रे कृते प्रकृष्टेन वोभगवद्गुणानां येन सप्रणवर्धोकारस्तद्रूपस्तद्व्याख्यानरूपो वेद एक एव न क्रमादिभेदेन विभक्तः ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वतस्वोपव्याख्यानभूतं भवद्
 विष्णुदितिसर्वमोकार एवेति श्रुतिः तस्य विषयः कइत्यत उक्तं धर्म इति सकइत्यतो हमिति किं विशिष्टः वृषरूपधृक् चत्वारिंशंगान्धर्मोभस्य पादाद्वे शीर्षे सप्तहस्तासो अस्त्येत्पादि श्रुतिः एवं विधेत्वापि किं
 प्रमाणमत्राह उपासत इति हंसा इत्यस्य विवरणमुक्तं किं लिखति ११ अधुना त्रेतायुगे वेदादिप्रवर्तनप्रकारमाह त्रेतामुस इति त्रेतामुखे त्रेताप्रारंभे मेमह दयात् प्रेष्टादनासरस्वतीत्यस्याः प्रकृष्टो

वक्ता कर्ता वितानान्यो धर्मस्याच्युतते भुवि ॥ सभायामपि वैरिंच्यां यत्र मूर्तिधराः कलाः ५ कर्त्रा विना प्रवक्ता च भवतामधुसूदन ॥ त्यक्ते महीतले देवविनष्टं
 कः प्रवक्ष्यति ६ त्वमतः सर्वधर्मज्ञ धर्मस्त्वद्रक्तिलक्षणः ॥ यथा यस्य विधीयेत तथा वर्णय मे च्युत ७ ॥ वादरायणिखाच ॥ इत्थं तु भूत्यमुख्येन पृष्टः समग
 वान्हरिः ॥ प्रीतः क्षेमाय मर्त्यानां धर्मानां हसनातनान् ८ ॥ श्रीमगवानुवाच ॥ धर्म एष तव प्रश्नो नैश्रेयसकरो नृणाम् ॥ वर्णाश्रमाचारवर्तांतमुद्वानिवोध
 मे ९ आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इति स्मृतः ॥ कृतकृत्याः प्रजाजात्या तस्मात्कृतयुगां विदुः १० वेदः प्रणव एवाग्नेधर्मो हं वृषरूपधृक् ॥ उपासते तपो निष्ठा हंसा
 मां मुक्तं किं लिखति ११ त्रेतामुखे महाभाग प्राणान्मे हृदया त्रयी ॥ विद्या प्रादुरभूतस्या जहमा संनिवृत्तमुखः १२ विप्रक्षत्रियविद्विशूद्रा मुखबाहूरुपादजाः ॥
 वैराजात्पुरुषा जाता यजात्माचारलक्षणाः १३ गृहाश्रमोजघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम ॥ वक्षस्थलाद्वने वासो न्यासः शीर्षण्यवस्थितः १४ वर्णानामाश्रमा
 णां च जन्मभूम्यनुसारतः ॥ जासन्प्रकृतयो नृणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमाः १५ शमोदमस्तपः शौचं संतोषः क्षांतिरार्जवम् ॥ मद्रक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्म प्रकृतय
 स्त्विमाः १६ तेजो बलं धृतिः शौर्यं तितिक्षौदार्यमुद्यमः ॥ स्थैर्यं ब्रह्मण्यमैश्वर्यं क्षमप्रकृतयस्त्विमाः १७

विरिंचः तस्मात्प्राणाद्यी विद्याभित्व संख्या विनिष्टत्वेन वेदविद्या प्रादुरभूत् श्रीनृवेदानुवृत्त इति प्रवृत्तो ब्राह्मणास्त एव मुखं हारं यस्य स तथा अहं तस्या विद्याया आसं विप्रद्वारा त्रय्या अभिव्यक्तो हमित्यर्थः
 विप्रणां तस्वोपदेष्टृत्वात् १२ तत्र विप्रमुखत्वं किं विशेष्यो च्यते क्षत्रादिमुखत्वं किं नृपादित्वा शक्यं यमसर्वावपेक्ष्यो मुखस्य मुख्यत्वाद्वागाधिकरणत्वात्तत्त्वज्ञापनस्य वागधिकारत्वात्तेति भावेनाह वि
 धेति तव कस्मात्प्रविशेषाद्विप्राद्युत्पत्तिराह वैराजादिति वैराजात्ब्रह्मांतर्पामिणः पेमात्माचारलक्षणाः स्वस्वविहिताचार एव लक्षणं येषां ते तथा १३ इदानीमाश्रमोत्पत्तिरुपायमाह गृहाश्रम इति व
 ने वासः वानप्रस्थः १४ ममावयवानां विशेषाभावेऽपि मम तिस्रोऽप्यजन्मस्थानमनुवृत्तवर्णादीनां स्वभावविशेषोऽस्तीत्याह वर्णानामिति प्रकृतयः स्वभावाः स्वभावभेदानां चादिशब्दवाच्यत्वात् नीचैरि
 ति नीचप्रकृतिः शूद्राः नीचोत्तमो वैश्यः उत्तमः क्षत्रियः उत्तमोत्तमः विप्रः नीचनीचोत्तमो वैशाखी १५ नीचैरित्यादि विप्रादिक्रमविषयं निवारयितुं विप्रादिस्वभावलक्षणमाह शम इत्यादिना १६ तेजः प्रभावः बलं
 शक्तिः । अर्थहानौ च बंधूनां वियोगेष्वपि संपादि तयोः प्राप्नोच सर्वस्य निश्चयस्थानं धृतिः १७

धर्माधर्मेषु विश्वासोपस्तदास्ति कथमुच्यते । न्यायाजितं धनं धान्यमन्यद्वापत्तमदीयते । अर्थोपचये अर्थाजने अतुष्टिरलंबुद्वयभावः १८ १९ शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं वा
ह्यमाभ्यन्तरं तथा मृज्जलाभ्यां तथा बाह्यं मनः शुद्धिरथापरं इत्येतद्विपरीतमशौचं अनृतं अपथार्थभाषणं जीवब्रह्मैक्यभाषणमित्यर्थः । कर्मणामनसावाचापरद्वयेषु निःस्पृहः । अस्तेयमिति संश्लेषोक्तमृषिभिस्त
स्वदाशिभिः इत्येतदन्यत्स्तेयं परकीयब्रह्मत्वमात्मीयत्वेन वचनामित्यर्थः शुष्कविग्रहः निष्फलकलहः शुक्तिरजतानिदर्शनीकृत्पजगन्मिथ्येति कथालक्षणः कामो निषिद्धविषयाभिलाषः लक्ष्मीपतिरहमित्या
द्याभिलाषलक्षण इत्यर्थः क्रोधस्तत्त्वोक्तावसहिष्णुता तर्षोऽनलंबुद्धिः ब्रह्मगणदूषणोक्तावित्यर्थः २० साधारणधर्ममाह अहिंसेति कर्मणामनसावाचा सर्वभूतेषु सर्वदा । अहंशजननं प्रोक्तमहिंसात्विहयोगि
भिः । सत्यभूतहितं प्रोक्तं न यथार्थाभिभाषणं । असत्यमपितत्सत्यमुत्तमानां हि वद्वचः । विष्णुवैष्णवविषये द्वयव्याग्रे लोभाभावः अन्यत्र गुणः २१ आनुपूर्व्यात् अष्टवर्षब्राह्मणमुपनयति त्वादिश्रुत्या विहित
प्रकारेणेत्यर्थः उपनयनलक्षणं द्वितीयं जन्मप्राप्य ब्रह्मत्रयीसंज्ञं दातुं उपरतो विष्णुभक्त इत्यर्थः वाग्यतोमितभाषणः २२ मेखलादीन्वासआदींश्च दधत् २३ स्नानादिषु वाग्यतः काष्ठमौनवान्जपे उच्चारैर्मूत्रो

आस्तिक्यं दाननिष्ठा च अदंभो विप्रसेवनम् ॥ अतुष्टिरर्थोपचये वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः १८ शुश्रूषणं द्विजगवां देशानां चाप्यमायया ॥ तत्र लब्धेन संतोषः शुद्ध
प्रकृतयस्त्विमाः १९ अशौचमनृतं स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः ॥ कामः क्रोधश्च तर्षश्च स्वभावोऽस्तेवसायिनाम् २० अहिंसा सत्यमस्तेयमकामक्रोधलो
भता ॥ भूतप्रियहितेहाचधर्मोयं सार्ववर्णिकः २१ द्वितीयं प्राप्यानुपूर्व्याजन्मोपनयनं द्विजः ॥ वसन्गुरुकुले दांतो ब्रह्माधीयीत वाग्यतः २२ मेखलाजि
नदं डाक्षब्रह्मसूत्रकमंडलून् ॥ जटिलो धौतदंतश्च वासः पीठकुशान् दधत् २३ स्नानभोजनहोमेषु जपोच्चारैश्च वाग्यतः ॥ न छिद्यान्नखरोमाणि कक्षोपस्थग
तान्यपि २४ रेतो नावाकिरेज्जातु ब्रह्मव्रतधरः स्वयम् ॥ अवकीर्णो वगाह्याप्सु यतासु स्त्रिपदीं जपेत् २५ अश्वकाचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुराब्रमेव ॥ समाहितउ
पासीत संध्ये च यत वाग्जपेत् २६ आचार्यमां विजानीयात्नावमन्येत कर्हिचित् ॥ न मर्त्यबुद्ध्या सूयेत सर्वदेवमयोगुरुः २७ सायं प्रातरुपानीयभैक्षं तस्मै निवे
दयेत् ॥ यच्चान्यदप्यनुज्जात उपभुंजीत संयतः २८ शुश्रूषमाण आचार्यं स दोपासीत नीचवत् ॥ यानशय्यासनस्थानेनातिदूरे कृतांजलिः २९ एव वृत्तांगुरुकु
ले वसेद्भोगविवर्जितः ॥ विद्यासमाप्यते यावद्विभद्रतमखंडितम् ३० यद्यसौ छंदसां लोकमारोक्ष्यन् ब्रह्मविष्टपम् ॥ गुरवे विन्यसेद्देहं स्वाभ्यायार्थं बृहद्व्रतः ३१

तस्मै गुरोरोत्सर्जने च गुरुणा चोपदिष्टोपिवेदबाह्याविवर्जितः । विधिनोक्तेन मार्गेण यंत्राभ्यां सोजपः स्मृतः । अधीत्य वेदसूत्रे वा पुराणे सेति हासके । यदेष्वक्षयं न तच्च तदभ्यासो जपः स्मृतः २४ नावाकिरेज्जपेत्
जेत् प्रतन्नगुरुणा पूर्वमुपदिष्टोभ्यनुज्ञया । धर्मार्थमात्मसिद्धयर्थमुपायग्रहणं व्रतं । माणापानसमायोगः माणापामलदीरेतः । ब्रह्मव्रतधरः ब्रह्मचर्यव्रतधरः । कर्मणामनसावाचास्तर्वावस्थासु सर्वदा । सर्वभूतै
र्युनत्यागं ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते । स्वप्ने मुंदर्यादिदर्शने पदच्छपां रेतोवकीर्णं स्ववगाह्यानि मज्जयतासुः माणापामोपेतस्त्रिपदीं गात्रां जपेदित्यन्वयः स्वप्ने पिरेतस्तलने मायश्चित्तं विधीयत इति स्मृतेः २५ अतो वेदाभ
वंतुनः इत्यादेरपि अग्न्यर्कव्यतिरिक्तसुरा अपि संतव्या इत्यर्थः २६ २७ २८ २९ सत्कृच्छ्रनादिभोगवर्जितः एव वृत्त इत्येकं पदं उक्तसदाचारानिरत इत्यर्थः किंपतं कालमेवं वास इति तत्राह विप्रेति ३०
असौ बृहद्व्रतः ब्रह्मचारी यदि छंदसा विद्वान् लोकमारोक्ष्यन् आरोहु कामो भवति स्वाभ्यायार्थं स्वाभ्यायैकमवोजने पदं गुरवे विन्यसेत् गुरुशुश्रूषां कुर्यादित्यर्थः कीदृशं ब्रह्मणाधिकृतं विष्टं प्राविशतीति म
हाविष्टं सत्यलोकमित्यर्थः ३१

कस्मिन्नाधिष्ठानविशेषे त्वदुपासनमत्राह अत्रावेति आत्मनिसूर्येहृदयेवा अत्रावेत्यादिसप्तम्याभेदे निर्धारितेपि सर्वथैव नोपास्तिर्न कर्तव्येति निश्चयार्थमाह अपृथग्धीरिति अथवा वस्तुज्ञानं पृथग्धीः यस्य नास्ति सोऽपृथग्धीः अग्न्याद्यैक्याविषयमिथ्याज्ञानरहित इत्यर्थः दृष्टफलमाह ब्रह्मवर्चस्वीति ३२ अमृतिपक्षस्यानुमानस्येवाविहितोपासनस्याभीष्टसाध्यासिद्धौ सामर्थ्यस्यादित्यतः प्रतिपक्षमिति क्षिपति स्त्रीणामिति क्ष्वेलनं जिह्वास्फोटः नर्मवचनं वा स्मरणादिकमादिशब्दगृहीतं अगृहस्थः ब्रह्मचारी अमृतः प्रथमतः ३३ सर्वाश्रमसाधारणधर्ममाह शौचमित्यादिना ३४ सर्वभूतेषु मद्रावः मम व्याप्तिलक्षणास्त्वा ३५ ब्रह्मचर्यानुष्ठानफलमाह एवमिति तीव्रतपसा दग्धः कर्माशयः बाह्यान्तर्यकरणं परमसतया अतएवामलः संसारमलमुक्तो भवति ३६ अथोति प्रमेयांतरारंभाविषयः ब्रह्मचर्याश्रमानंतरं अवश्यं गृहस्थाश्रमं त्रेष्टुकामः स्नायात् स्नातको भवेत् ३७ द्विजोत्तमेनानाश्रमतयानस्थेयमित्याह गृहमिति ३८ गृहार्थं चैतुकी दृशी मुद्गे हेदत्राह गृहार्थोति यां सवर्णां अनुक्रममादिति पाठः ३९ द्विजन्मनां बाह

अज्ञौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेषु मां परम् ॥ अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः ३२ स्त्रीणां निरीक्षणस्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकम् ॥ प्राणिनो मिथुनीभूतानगृहस्थो ग्रतस्त्यजेत् ३३ शौचमाचमनं स्नानं संध्योपासनमार्जवम् ॥ तीर्थसेवा जपो स्पृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनम् ३४ सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयं नियमः कुलनंदन ॥ मद्रावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायसंयमः ३५ एवं ब्रह्मव्रतधरो ब्राह्मणो भिरिव ज्वलन् ॥ मद्रक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्माशयो मलः ३६ अथानंतस्मावेक्ष्यान्वयाजिज्ञासितागमः ॥ गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स्नायाद्बुधनुमोदितः ३७ गृहं वनं चोपविशेत्प्रब्रजेद्वा द्विजोत्तमः ॥ आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नाम्यथा मत्परश्चरेत् ३८ गृहार्थं सदृशीं भार्यामुद्गे हेदजुगुप्सिताम् ॥ यवीयसी तु वयसाया सवर्णां अनुक्रमात् ३९ इज्याभ्ययनदानानि सर्वेषां च द्विजन्मनाम् ॥ प्रतिग्रहोऽप्यापनं च ब्राह्मणस्यैव याजनम् ४० प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपस्तेजो यशो नुदम् ॥ अन्याभ्यां चैवर्जावेत शीलैर्वा दोषदक्तयोः ४१ ब्राह्मणस्य हि देहोऽंशुद्रकामार्येनेष्यते ॥ कृच्छ्राय तपसे च हरेत्यानंत सुखाय च ४२ शिलोच्छ्रवत्यापरितुष्टचित्तो धर्ममहांतं विरजं जुषाणः ॥ मर्यापितात्मा गृहएव तिष्ठन्नातिप्रसक्तः समुपैति शांतिम् ४३ समुद्धरंति ये विप्रं सीदंतमत्परायणम् ॥ तानुद्धरिष्येनाचेरादापदो नौरिवार्णवात् ४४ सर्वाः समुद्धरेद्वाजापिते वव्यसनात्प्रजाः ॥ आत्मानमात्मना धीरो यथा गजपतिर्गजान् ४५ एवं विधो नरपतिर्विमानेनार्कवर्चसा ॥ विधूयेहाशुभं कृत्स्नमिद्रेण सह मोदते ४६ सीदन्विप्रो विणिग्मृत्त्यापण्यैरेवापदंतरेत् ॥ खड्गेन घापदाक्रांतो न श्ववृत्त्या कथंचन ४७ वैश्ववृत्त्या तुराजं न्योजीवेन्मृगययापदि ॥ चरेद्वा विप्ररूपेण न श्ववृत्त्या कथंचन ४८

गजत्रियवर्धयानां इज्यायजनम् ४० प्रतिग्रहं तपस्तेजो यशो नुदं मन्यमानः पुरुषः अन्याभ्यां याजनाप्यापनाभ्यां जीवेतेत्यन्वयः सयोर्जाजनाप्यापनयोर्दोषदृक् शीलैः शिलोच्छ्रवत्यापराजिवेत् ४१ शिलोच्छ्रवतेः क्लेशरूपत्वात् किमिति सामशस्तेति विधीयते इत्यत्राह ब्राह्मणस्येति सुद्रकामायात्पमोगाय ४२ शिलोच्छ्रवतेः सुखसाधनत्वात् सैव निषेधोति भावेनाह शिलोच्छेति शांतिमोर्ध ४३ अपदः पदानीनाम् आपदज्ञातया ४४ ४५ ४६ आपदममाह सीदन्मिति शारिद्र्येण सीदन् नश्यन् ४७ विजिज्ञातुं या कथमापत्तरणमत्राह पण्येति आपदाक्रांतः खड्गेन वा क्षमधर्मोत्पथः श्ववृत्त्यापनीयतेपि या ४८ वैश्ववृत्त्या गोरक्षणादिलक्षणया ४८

काकक्रियाकटाविक्रियासंपदिनेवेत्याह कृच्छ्रादिति ४२ ग्रहस्थधर्ममाह वेदेत्यादिनायथोदयसंपदामितिशेषः । मद्रूपाणिमत्प्रातिमास्थानीयानि । प्रतिमावद्धेरुपतिर्यस्नरसुरादयः । साक्षाद्पाणिमत्स्यादीन्पभिन्नान्येवसर्वदेतिवचनात् ५० शुक्लेनशुद्धेन ५१ मद्यजनतात्पर्येदमेवप्रथमसाधनमित्याह कुटुंबेष्विति । अहष्टंस्वर्गादिकंहष्टवृद्धादिकवशश्चरंपश्येत् ५२ कुटुंबेष्वसंगतयाप्रवर्तनोपायमाह पुत्रेत्यादिना । पांथसंगमइतिलुपमा । पांथानांसंगमइवपुत्रादीनांसंगमइति । एतेपुत्रादयोदेहमनुभवत्येवमरुच्याहृष्टांतरमाह स्वप्रइति । पांथसंगमः कचिद्ववतिकचिन्न नतथास्वप्रः अपितुनिद्रामनुगतएव ५३ मायिमनसायुक्तः ५४ आश्रमादाश्रमंगच्छेदित्ययंविधिः काल्पनिकइत्याह कर्मभिरिति ५५ एवमुक्तिसाधनमुक्तेदानींसंसारप्राप्तिंतोनर्थचवक्ति यस्त्विति । ममाहमित्यन्य

शूद्रवृत्तिभजेद्वैश्यः शूद्रोवैकारुकक्रियाम् ॥ कृच्छ्रान्मुक्तो न गर्ह्येण वृत्तिलिप्सेत कर्मणा ४९ वेदाध्यायीस्वधास्वाहावल्यन्नाद्यैर्यथोदयम् ॥ देवर्षिपितृभूता निमद्रूपाण्यन्वहं यजेत् ५० यदृच्छयोपपन्नेन शुक्लेनोपार्जितेन वा ॥ धनेनापीडयन् भृत्यान्मां यजेतां न्वहं विभुम् ५१ कुटुंबेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत् कुटुंब्यपि ॥ विपश्चिन्नश्चरंपश्येददृष्टमपि दृष्टवद् ५२ पुत्रदारासंबंधूनांसंगमः पांथसंगमः ॥ अनुदेहं भवत्येतेस्वप्नो निद्रानुगो यथा ५३ इत्थं परिमृशान्युक्तो गृहे प्वतिथिवद्वसेत् ॥ नष्टहैरनुबध्येत निर्ममो निरहंकृतिः ५४ कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्ट्वामाभेव भक्तिमान् ॥ तिष्ठेद्वनंचोपविशेत्प्रज्ञावान्वापरिव्रजेत् ५५ यस्त्वासक्तमतिर्गेहे पुत्रवित्तेषणातुरः ॥ स्त्रैणः कृपणधीर्मूढो ममाहमिति वद्व्यते ५६ अहोमेपितरौ वृद्धौ भार्या बालात्मजासती ॥ अनाथामामृते दीनाः कथं जीवंति दुःखिताः ५७ एवं गृहाशयाक्षिप्तहृदयो मूढधीरयम् ॥ अट्टमस्ताननुध्यायन्मृतोर्ध्वं विशतेतमः ५८ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे वर्णाश्रमविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वमं विविक्षुः पुत्रेषु भार्या न्यस्य सहैव वा ॥ वनमेव वसेच्छांतस्तृतीयं भागमायुषः १ कंदमूलफलैर्वन्यैर्मध्यैर्वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥ वसीत वल्कलं वा सस्तृणपर्णाजिनानि च २ केशलो मनस्वश्मश्रुमलानि विभृयाद्वती ॥ नधा वेदप्सु मज्जेत त्रिका लं स्थंडिलेशयः ३ ग्रीष्मे तप्येत्तपंचाग्निर्वर्षास्वासारषाट्जले ॥ आकंठमग्नः शिशिर एवं वृत्तस्तपश्चरेत् ४ अग्निपक्वं समश्रीयात्कालपक्रमथापि वा ॥ उलूखल्यश्मकुटो वा दंतोलूखल एव च ५ स्वर्धसंचिनुषात्सर्वमात्मनो वृत्तिकारणम् ॥ देशकालबलाभिज्ञो नाददीतान्यदाहृतम् ६ वन्यैश्चरुपुरोडाशान्निर्वपेत्कालोदितान् ॥ न तु श्रौतेन पशुनामां यजेत वनाश्रमी ७ अग्निहोत्रं च दर्शं च पूर्णमासं च पूर्ववत् ॥ चातुर्मास्यानि च मुनेराख्यातानि च नैगमैः ८

धासानेन ५६ ५७ गृहाशयाक्षिप्तहृदयो मूढधीरयम् आशादिगतिवृष्णयोरिति ५८ इति श्री० एकादशस्कंधे वि० टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ वने चोपविशेदिति पुत्रवानप्रस्थस्य प्रवृत्तिप्रकारमाह वनमित्यादिना । तृतीयं भागमायुषः चतुर्मासाधिकं त्रयसिंशद्वर्षपरिमितम् १ वन्यैर्वनमवेः २ व्रतीवानप्रस्थव्रतवान् यावन्तं पलायनम् तेजर्नवा ३ वर्षा सुवर्षेर्तीयासारषाट्के गवर्षमपि सह इति ४ कालपक्वं कंदमूलफलैर्वन्यैर्मध्यैर्वृत्तिं प्रकल्पयेत् । वृत्ता एवोलूखलोपस्यस्तपसादंतपूर्णितमोऽव्यहृत्यर्कः । गजदंतनिमित्तोलूखलो वा ५ संचिनुषात्सर्वमात्मनो वृत्तिकारणम् । पूर्ववत् गृहस्थाभ्येन वा । वनाश्रमेऽपि होमादिकं कुर्यादिति शेषः । नैगमैः कल्पशास्त्रैः ८

तपोमयं ज्ञानरूपं कृष्णालोकान्मातुपैति ९ एवं कृच्छ्रतश्चीर्णतपोमदपरोक्षायनिर्पोक्तव्यं अथ यजुःसर्वहास्य इत्याह यस्तिवति । निःश्रेयसंमदपरोक्षलक्षणं पुरुषार्थसाधनं १० स्वाश्रमविहितकर्मकरणासमर्थश्चेत्किं कुर्यादब्राह्मण इति ११ क्रमशः प्रव्रजन् पूर्वकंपतिर्धर्ममाह यदेति । धर्मविगाकेषु धर्मफलेषु दुःस्वत्वाभिरयात्मसुनरकसमानरूपेषु १२ प्रव्रजने इत्थं भावमाह इष्टेति माणे अंतर्वाग्येण १३ देवान्सम्पत्संपूज्यतेभ्योनुज्ञामादायैव संन्यासः कार्यो न्यथातेदारादिषु सभिधापवित्रं विधायावः पातयंतीत्याशयेनाह विप्रस्येति । वैदित्येन असंपूज्यस्य सिष्णुतर्देवावैपातयंत्यधः । सुसंपूज्यस्य सिष्णुतर्देवा एवानुज्ञानते इति वाक्यं सूचयति हि शब्देन अथ गतश्च शो वृद्धश्चैविमंतीव पुनः पुनः । तात्पर्याद्विप्रितो देवैर्नोत्थातुं शक्नुयात्काचिदिति । मानं सूचयति १४ मौनेन वा मंदः अनीहयानि पिदाचरणत्यागेन देहदंडः अनिलायामेन चेतोदंडः १५ १६ १७ १८ १९ आत्मना परमात्माना क्रीडास्पसतया आत्मनोरतंसु संयस्य सतया आत्मवान् वशीकृतमनाः विविक्तक्षेमं शरणं यस्य सतया यद्वा पुरुषार्थोत्तममोक्षशरणः मद्रावेन यद्गुणविमलाशयः विशुद्धबुद्धिः २० तस्योपास्तिप्रकारमाह आत्मानमिति मुनिर्यतिरात्मानं परमात्मानमेकं प्रधानं

एवं चीर्णेन तपसामुनिर्धमनि संततः ॥ मांतपोमयमाराध्य कृषिलोकादुपैति माम् ९ यस्त्वेवं कृच्छ्रतश्चीर्णतपोनिःश्रेयसंमहत् ॥ कामाया र्पीयसे युंज्याद्वालिशः कोपस्ततः १० यदासौ नियमेऽकल्पो जरया जातवेपथुः ॥ आत्मन्यग्निं समारोप्य मच्चित्तोऽग्निं समाविशेत् ११ यदा धर्मविपाकेषु लोकेषु निरयात्मसु ॥ विरागो जायते सम्यक्न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्ततः १२ इष्टायथोपदेशं मांदत्वा सर्वस्वमृत्विजे ॥ अग्नीन्स्वप्राणान्वावेश्य निरपेक्षः परिव्रजेत् १३ विप्रस्य वै संन्यसतो देवा दारादिरूपिणः ॥ विघ्नं कुर्वंत्ययं ह्यस्मानाक्रम्य समिधात्परम् १४ विष्टया चैन्मुनिर्वासः कौपीनाच्छादनं परम् ॥ त्यक्तं न दंडपात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि १५ दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिवेज्जलम् ॥ सत्यपूतं वदेद्वाक्यं मनःपूतं समाचरेत् १६ मौनानीहानिलायामदंडोवाग्नेह चेतसाम् ॥ न ह्येते यस्य संत्यंगवेणुभिर्न भवेद्यतिः १७ भिक्षांचतुर्षु वर्णेषु विगर्ह्यान्वर्जयंश्चरेत् ॥ सप्तागारानसंकृतांस्तुष्ये लब्धेन तावता १८ बहिर्जलाशयंगत्वा तत्रोपस्पृश्य वाग्यतः ॥ विमन्यया चित्तं शेषं भुंजीता शेषमाहृतम् १९ एकश्चरेन्महीमेतानिःसंगः संयतेन्द्रियः ॥ आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान्समदर्शनः ॥ विविक्तक्षेमशरणो मद्राव विमलाशयः २० आत्मानं चित्तयेदेकमभेदेन मयामुनिः २१ अन्वीक्षेतात्मनो बंधं मोक्षं च ज्ञाननिष्ठया ॥ बंधं इंद्रियविक्षेपो मोक्ष एषांच संयमः २२

सर्वोत्तमं चित्तयेत् किंच मया अभेदेन उपलक्षणमेतत् मत्स्याचवताराभिन्नेन स्वगतभेदराहित्येन मया लक्ष्म्या सहैति वा अत्राकैमानमत्रापुंत्तरं मयेति पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमपुन्यते इति श्रुतिप्रमाणेन केचन पुरुषोऽस्मात्मेति मया सिद्धमात्मानं सर्वं अभेदेन चित्तयेत् किंतु एकमप्यांचित्तयेत् एकेमुख्यान्यकेवलमिति अन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इति मया हेतुना यद्वा आत्मा वा तदप्येक एवाप्रवाची इति श्रुत्या मया सिद्धमात्मानं एकं मुख्यं चित्तयेत् अभेदेन जीवैर्नैक्यं न चित्तयेदित्यर्थः सत्पंभिदा सत्पंभिदेति श्रुत्या लयमया सिद्धत्वात् लक्ष्मीप्रमाणयोर्भास्याभिपेक्षया पिकीर्त्यते इत्यभिधानम् २१ मगदुपात्ता विवर्तनं मित्याह अन्वीक्षेतेति ज्ञाननिष्ठयात्मनः स्वस्य बंधं मोक्षं चात्मनोदरेः सकाशादन्वीक्षेत नन्वयं हरिरस्य बंधमोक्षौ कथमापादयतीति तत्राह बंध इति इंद्रियाणां विषयेषु निष्ठेयः यस्तारणं च बंधः स्यादेवामिन्द्रियाणां संयमो निष्ठो विषयेषु बाह्यतयापि स्वापनलक्षणो मोक्ष इति २२

यत्तदेतस्मादित्यविधेयमित्याह तस्मादिति कर्मोद्दिष्टाणामैक्येन मनसा सह पटञ्जानेन्द्रियाणि आत्मानि भाविमहत्सुखं लब्ध्वा तुच्छकामेभ्यो विरक्तो भूत्वा विषये निरपेक्षत्वेनात्मानि सुखं लब्ध्वेति वा २३
 पुण्यशब्दः देशादिभिः प्रत्येकं संबध्यते २४ पदस्थानं अभीक्ष्णमित्यनेन पुरादिषु विकल्प इति ज्ञायते वानप्रस्थाश्रमशेषेषु नित्यं भैक्षचरणस्य किं निष्फलमित्यत आह संसिध्यतीति शिलांधसा
 शिलाविहिताग्नेन शुद्धं सत्त्वं अंतःकरणं यस्य स तथा असंमोहो मिथ्याज्ञानरहितः आशु संसिध्यति अपरोक्षज्ञानमाप्नोति २५ संसिद्धस्य दर्शनप्रकारं विधत्ते नेति एतज्जगद्वस्तुतया परब्रह्मत्वेन अत्र
 हेतुः विनश्वरं दृश्यमानमिति एवं पश्यता वैराग्यानुसंधानं कर्तव्यमित्याह असक्तोति इहामुत्रास्मकचित्तः स्यात् ततः किमत्राह विरमेदिति चिकीर्षितात्कर्तुमिष्टात्कर्मादौ वैरमेत्कृतकृत्यो भवोदित्यन्व
 यः २६ एतदेव स्पष्टयति यदेतदिति मनोवाक्प्राणैः संभृतं संपन्नं आत्मानि हरौ स्थितं ऋचो अक्षरे परमेव्योमन्नित्यादि श्रुतेः यदेतत्प्रत्यक्षं जगत्सर्वमायेति तर्केणाचेतनप्रकृतिकृतत्वेन अनुष्ठिता
 नुगुणमायातीत्यायः फलं । तन्मानेति मांशब्दो निषेधार्थः । तथा च मायेति निष्फलमुच्यते । मायमिति वक्तव्ये मायेति स्त्रीलिङ्गत्वेन वचनमप्यंतास्वातंत्र्यप्रकटनायेत्यतो स्पष्टज्ञानेन प्रयोजनाभावात्
 तत्सुखाय स्यादिति त्यक्त्वा स्वतंत्रत्वात्स्वो विष्णुरन्यसंवादराहित्येन मुक्तिफलप्रदत्वात् तत्स्थः तदेकशरणो भूत्वा तज्जगन्नस्मरेद्विष्णुमेव प्रयोजकं स्मरेदित्यन्वयः यदि विष्णुः स्वतंत्रो न स्यात्तर्ह्येतज्जग
 चानेयतं न स्यात्तच्चैतत्प्रसुखं स्यान्न चैवं तस्मात्स एव तथैवेत्यादितर्केण विभं मिथ्याहश्यत्वादित्यादितर्केण मायामयत्वं प्रपञ्चस्योच्यत इत्येतत्पूर्वोत्तरग्रंथविरोधात् विभं सत्प्रमित्यादि श्रुतिप्रामाण्याद

तस्मान्नियम्य षड्वर्गमद्भावेन चरेन्मुनिः ॥ विरक्तः क्षुल्लकामेभ्यो लब्ध्वात्मानि सुखं महत् २३ पुरग्रामव्रजान्सार्थान्भिक्षार्थं प्रविशंश्चरेत् ॥ पुण्यदेशसरिच्छे
 लवनाश्रमवर्तो महीम् २४ वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरेत् ॥ संसिध्यत्याश्वसंमोहः शुद्धसत्त्वः शिलांधसा २५ नैतद्वस्तुतया पश्येद्दृश्यमानं
 विनश्वरम् ॥ असक्तचित्तो विरमेदिहामुत्र चिकीर्षितात् २६ यदेतदात्मानि जगन्मनोवाक्प्राणसंभृतम् ॥ सर्वमायेति तर्केण स्वस्थस्त्यक्त्वानतस्मरेत् २७
 ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वामद्रक्तो वानपेक्षकः ॥ सालिङ्गानाश्रमान्मुक्त्वा चरेदविधिगोचरः २८ बुधो बालकवत्क्रीडेत्कुशलो जडवच्चरेत् ॥ वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्
 मौषधीभैगमश्चरेत् २९ वेदवादरतो न स्यान्नपासं डीनहेतुकी ॥ शुष्कवादविवादेन कंचित्पक्षं न संश्रयेत् ३०

स्मदुक्तार्थे त्रिगुणाप्रकृतिर्माया तज्जत्वा द्विष्वमिदं । अनाद्यनंतकालेषु मायेत्याहुर्विपश्चितः । अचेतनत्वाभैवेतत्प्रयोजकतया स्मरेत् । चेतनत्वं स्वतंत्रत्वं सचैको विष्णुरेव तु । आयस्तु फलमादिष्टं प्रोक्तं मा
 येति निष्फलं । फलालप्त्वा तु मायैषां संप्रोक्ता त्रिगुणात्मिका । महाफलप्रदत्वा तु विष्णुराय इतीरित इति प्रमाणसद्भावाच्चेत्युपेक्षणीयम् २७ ज्ञानपरिपाकं प्राप्तस्य यदेतद्विचित्रप्रकारं विधत्ते ज्ञानानिष्ठ इति ज्ञानस्य
 निष्ठोत्कर्षो यस्य स तथा वाशब्दौ समुच्चयार्थेन विकल्पार्थेनान्योन्यनियमार्थेनानपेक्षकः शिष्यसंग्रहाद्यनिच्छुः सालिङ्गान्दंडादिलक्षणसहितान्मुक्त्वा विधेरगोचरः अयं पतिरयं त्रीत्यादिरूपव्यवहारा
 ग्नेष्वरश्चरेद्वि विक्ते अरण्ये यतैत एव इत्यर्थः यद्वा वेदोक्तविधिचित्तत्वेन संध्योपासनादिनकरोति किंतु जललोतो वत्स्वत एव करोति २८ तं प्रकारं वक्ति बुध इति गोचर्यागोचर्या अज्ञवचरणमित्य
 यः भैगमः वेदोक्तविधिनावर्तमानः इत्यनेनाविधिगोचर इत्यत्र विध्यतिक्रमो नार्थ इति निरणायि २९ नैगम इत्युक्तं विशदयति वेदेति वेदेन सहवादो विवादः विप्रतिपत्तिस्तत्र रतो न स्यात् कृतर्क
 मवेदस्य जीवब्रह्मणोरेकत्वार्थकथनपरो न स्यादित्यर्थः वेदेन सहवादो वेदवाद इतीरितः । तर्केण वेदस्यान्यार्थकल्पनं ताद्विदो विदुः । तन्न कुर्यात्कदाचिन्नतत्कुर्वन्वेदहाभवेदिति वचनादुक्त एवार्थः वेदवि
 चारविधिरित्यर्थो नैव किंच पासं डीपाशुपतादिदर्शनाभिमानोचनस्यात् हेतुकी अज्ञपादादिदर्शनाभिमानोचनस्यात् शुष्कवादविवादेन प्रसंगतः प्राप्तनिरर्थवादकलहेन योगसारूप्यकणादाक्षपादा
 वैहेतुवादिनः । पश्वीशशक्तबुद्धाद्याः पासं डी इति कीर्तिताः इति वचनाच्च ३०

नोद्विजेतदुर्जनाभोद्विमः स्यात् ३१ ३२ वैराकरणेकिमिचित्तमत्राह एकइति परः सर्वोत्तमः आत्मापरमात्माएकएवभूतेषुचराचरसंज्ञेषुआत्मनिस्वस्मिन्धावस्थितोहियस्मात्तस्मादधिष्ठानत्वाद्द्वैरंकु
र्यात्तदामियत्वादित्यर्थः एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढइतिश्रुतेः अत्रहृष्टांतमाह संयद्वदिति यद्वद्वयाआकाशउदपात्रेषुघटादिषुएकएवस्थितस्तपेत्यत्र विशेषस्तु घटादिषुमहाकाशोनिर्विशेषश्चसंततः ।
घटावयवरूपस्तुतथैवान्योघटातुल्यः । घटनाशेधनाशः सन्मध्यमाकाशइष्यते । एकदेशाभिमानित्वादित्याकाशाश्रयः स्मृताः । महाकाशोविघ्नराजोविघ्नास्तत्रतुमध्यमाः । क्षुद्रविघ्नास्तदितरेवमात्मात्रि
धास्मृतः । महास्वत्परस्त्वात्माजीवामध्यस्वत्स्मृताः । घटानुगस्वत्प्रोक्ता असुरानित्यदुःस्विनः । महाकाशवशाः सर्वे आकाशाइतरेस्मृताः । परमात्मवशेत्तद्वज्जीवाः सर्वेपिसंस्थिताः । एवंविष्ण्वात्मक
मिदंजगत्पश्येद्यतिः सदेत्यस्मान्मानादवगंतव्यः केवलं नाकाशवत्भूतानां परमात्मनश्च व्याप्य व्यापकसंबंधोपितु तस्माद्विशेषोप्यस्तीत्याह भूतानीति । एकः परमात्मा एवात्मा व्यापकश्चादातायेषां तानी
मान्येकात्मकानि कथ्यतः स्वार्थविशिनाष्टि भूतानामेकएवात्मायैकोभूतेषुसंततः । एकोभूतानिवादत्तेतस्मादेकात्मकानित्वितिवचनात् ३३ अशनसिद्धयसिद्धयोरोपमद्वक्तिहासनकर्तव्यइतिभावेना
ह अलब्ध्वेति देवस्यममतांत्रितंअधीनम् ३४ ननुतर्हिपन्नोपितदर्थनकर्तव्यइतितत्राह आहारार्थमिति ननु नाहारंचितयेत्माहइतिनिषेधः कथमत्राह युक्तमिति यावत्प्राणधारणार्थमपिचित्तनं
विहितत्वाद्युक्तम् नवाआजीविष्याभिमानखादन्नितिश्रुतेः अशनालाभेदेहस्यप्राणवियोगस्तेनदेहस्यपंचत्वंवागादीनांस्वस्वकारणसंपत्तिस्तत्रपुरुषार्थोपपोष्योगितत्त्वविमर्शोनसंभाव्यतेऽतःपुरुषा

नोद्विजेतजनाद्विरोजनंचोद्वेजयेन्नतु ॥ अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येतकंचन ३१ देहमुद्दिश्यपशुवद्वैरंकुर्यान्नकेनचित् ३२ एकएवपरोह्यात्माभूतेष्व
त्मन्यवस्थितः ॥ संयद्वदुदपात्रेषुभूतान्येकात्मकानिच ३३ अलब्धवानविषदितकालेकालेऽशनंकचित् ॥ लब्धवानहृष्येद्धृतिमानुभयंदेवतंत्रितम्
३४ आहारार्थंसमीहेतयुक्तंतत्प्राणधारणम् ॥ तत्त्वंविमृश्यतेतेनतद्विज्ञायविमुच्यते ३५ यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतापरम् ॥ तथावासस्तथाश
य्यांप्राप्तंप्राप्तंभजेन्मुनिः ३६ शौचमाचमनंस्नानंनतुचोदनयाचरेत् ॥ अन्यांश्चनियमान्ज्ञानीयथाहंलीलयेश्वरः ३७ नहितस्यविकल्पाख्याक्रियामद्वीक्ष
याहता ॥ आदेहांतंकचित्ख्यातिस्ततःसंपद्यतेमया ३८ दुःखोदकेषुकामेषुजातनिर्वेदआत्मवान् ॥ अजिज्ञासितमद्वर्मोगुरुंमुनिमुपाव्रजेत् ३९ तावत्प
रिचरेद्भक्तःश्रद्धावाननसूयकः ॥ यावद्ब्रह्मविजानीयान्मामेवगुरुमाहृतः ४०

योनुदयोतोदेहयात्रार्थमशनंचित्तनमावश्यकमित्याशयेनाह तत्त्वमिति तेनदेहेनतत्त्वंविमृश्यते तत्त्वं ३५ फलितमाह यदृच्छयेति ३६ शौचादिकर्माणिस्वभावतएवकुर्वाणितुविधिवचित
त्वेनेत्याशयेनाह शौचमिति ज्ञानीपतिः स्वभावतोधर्मपरोनविधेश्चकितश्चरेत् । अल्पफलं हिचकितेस्वभावेफलमुत्तममितिवचनात् ३७ अन्नहेतुमाह नहीति तस्यज्ञानिनोविकल्पाख्याश्रौतस्मार्तविरु
द्धकल्पनाख्याक्रियान हिपस्मादतोज्ञानीविधिविहायस्वतएवश्रीतादिक्रियांकुर्यादित्यन्वयः ज्ञानिनोपिपावदेहंनिषिद्धेपिमनोगमनात्कथंनस्तीत्यत्राह मद्वीक्षयेतिआदेहांतंभारन्धकर्मनिवृद्धदेहपातप
र्यंतं ज्ञानिनोपिचिनिषिद्धविषयेख्यातिर्मनोगतिलक्षणमतीतिः स्यात्सापिमद्वीक्षयान्नानमपममत्कटाक्षनिरीक्षणेनहतास्वभक्तिमुद्रोधायेतुमसमर्थः स्यादितिशेषः ततःभारन्धकर्ममूलदेहपातादनंतरं
मयासंपद्यतेमत्पसादेनाविभूतस्वरूपानंदोभवतीत्यर्थः निषिद्धंमनसाकल्पमभितोविहितमाचरेत् । अज्ञोऽज्ञस्तुसंकल्पः स्वभावाद्बिहितानुगः । शरीरधर्मिणःकापिनिषिद्धेपिमनोव्रजेत् । तस्मादितस्मनानर्थो
मोभेनैवान्यथाव्रजेदितिस्मृतेः ३८ एवंविद्यज्ञानप्राप्तावुपायमाह दुःखोदकेष्विति उपाव्रजेदित्युपसर्गेणमुक्तिपर्यंतगुरुनिकटेनिवासः कर्तव्यइतिज्ञापते ३९ शुभ्रपेषहितस्त्रावद्यावज्ज्ञानोपयो
गुहं । ततःपरंचशुश्रेयथातस्मात्प्रपंचवेदितिरुत्पत्यर्थस्पष्टमाह तावदिति यावद्ब्रह्मविजानीयापावगुरुमेवपरिचरेदित्यन्वयः आहृतइत्यनेनज्ञानोपयानंतरमपिगुरुशुश्रूषाकर्तव्येतिज्ञापते ४०

वेषमात्रधारिणोपतयः पूज्या इत्यास्मिन्पक्षे बाधकमिति पाह यास्त्विति प्रचंडेन्द्रियाणां सारथिर्मनो यस्य स तथा त्रिदंडत्रिवेणुलक्षणम् ४१ सुरानात्मानमात्मस्थं स्वांतर्पामिणमात्मानं मेष्टमां चानिहुते निराकरोति सोऽस्माच्छोकादमुष्मात् स्वर्गादेश्विहीयते अधः पततीत्यर्थः ४२ यत्पादीनां विशेषतः कर्तव्यधर्ममाह भिक्षोरिति यतः शमो हिंसे धर्मो वानप्रस्थानां तप ईक्षा आलोचनं च धर्मः गृहस्थानाम् आदिना प्राणरक्षेज्यायागश्च द्विजस्य ब्रह्मचारिणः आचार्यसेवनं गुरुकुलवासः ४३ गृहस्थस्याग्रतः आदौ गंतुं स्वर्गं तु स्तच्छादो रीति शेषः ४४ एतैर्धर्मैः साध्यमाह इतीति ४५ मत्प्राप्तौ भक्तिरेव प्रयोजकेत्याह भक्त्येति ४६ स्वविहितधर्मेण निर्णिकं धौतं सत्त्वमंतःकरणं यस्य स तथा निर्णितत्वेन ज्ञातमद्रतिः ४७ भक्तिरेव मम परमप्रीतिसाधनं वर्णादिविहितधर्मोपि भक्तिसंवलित एवेति भावेनाह वर्णेति ४८ उपसंहरति एतादिति च शब्द एवार्थे यथामांसमिषात्तथैवामिहितम् ४९ ॥ इति श्री भा० म० एकादश० वि० टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ हरेः प्रसादजनकं ज्ञानमेव तस्य भक्तिस्तस्याः यमादयः कण्ठो ब्रह्मेति पञ्चज्ञानं तत्सर्वमस्मिन् अध्याये निरूप्यते तत्र प्रथमतः उत्पद्यमानं तदेवं विधं प्रसादसंपादकमिति भावेन वक्ति यो विद्योति यो विद्यायाः वेदांतादिलक्षणायाः श्रुतेन श्रवणेन संपन्न उत्पन्न ज्ञान आनुमाने

यस्त्वसंयतषड्गुणः प्रचंडेन्द्रियसारथिः ॥ ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदंडमुपजीवति ४१ सुरानात्मानमात्मस्थं निहुते मां च धर्महा ॥ अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते ४२ भिक्षोर्धर्मः शमो हिंसा तप ईक्षा वनौकसः ॥ गृहिणो भूत रक्षेज्यादिजस्याचार्यसेवनम् ४३ ब्रह्मचर्यं तपः शौचं संतोषो भूतसौहृदम् ॥ गृहस्थस्याग्रतो गंतुः सर्वेषां मदुपासनम् ४४ इति मांयः स्वधर्मेण भजेन्नित्यमनन्यभाक् ॥ सर्वभूतेषु मद्रावो मर्त्री क्विदं ते चिरात् ४५ भक्त्यो द्ववानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरम् ॥ सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्मकारणं मोषयातिसः ४६ इति स्वधर्मनिर्णिकसत्त्वो निर्ज्ञातमद्रतिः ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो विरक्तः समुपैति माम् ४७ वर्णाश्रमवतां धर्मेष्वजाचारलक्षणः ॥ स एव मद्रक्तियुतो निःश्रेयसकरः परः ४८ एतत्तेभिहितं साधो भवान् पृच्छति यच्च माम् ॥ यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मांसमिषात्परम् ४९ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे वर्णाश्रमविभागयोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ यो विद्याश्रुतसंपन्न आत्मवाना नुमानिकः ॥ मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् १ ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च संमतः ॥ स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योर्भो महते प्रियः २ ज्ञानविज्ञानसंबद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम ॥ ज्ञानी प्रियतमो तो मे ज्ञानेनासौ विभर्ति माम् ३ तपस्तीर्थजपोदानं पवित्राणीतराणि च ॥ नालं कुर्वेति तां शुद्धिं या ज्ञानकलया कृता ४

कउपक्रमदियुक्त्यानिर्धूतसंशयविपर्ययश्च आत्मगान्ममात्मास्वामी हरि रीतिने श्रिबह रितस्वो मा मपरोक्षी कृत्यमाद्रिभामिदं जगत् मायामात्रं मद्रिच्छोद्धो धितोपादानप्रकृति निर्मितत्वात्तन्मात्रं ज्ञात्वा तज्ज्ञानं च ममेदं ज्ञानं हरिपूजालक्षणं तत्प्रसादेनोत्पन्नं तदधीनं चेति मयि संन्यसेत् सम्पगर्भयेदित्यन्वयः त्रिगुणमद्रक्तिर्मायापश्येत्तन्मात्रं जगत् निर्मिमीते जगत् सर्वमतो मायेति सा स्मृता इति वचनात् इदं ज्ञानं हरेः पूजाहरेरेवोदितं सदा । हर्यधीनं च सर्वभूतेष्वन्यासो हरी स्मृत इति वचनात् उक्तप्रकार एव हरौ ज्ञानन्यासो न प्रकारांतरः १ कस्माच्च यि ज्ञानसंपन्नस्तपस्तपस्त्रिभिस्तमाह ज्ञानिन इति गुणस्तारवम्यथोक्तः स्वार्थ आनंदलक्षणो यस्मात्स तथा हेतुर्ज्ञानोत्पादकः संमतो ज्ञातः इतोपीत्याह स्वर्गश्चेति २ स्वार्थमाश्रमकारमाह ज्ञानेति विदुर्लभते निगमयति ज्ञानीति मयि तमस्वेति मित्तमाह ज्ञानेनेति ३ तपसादिनोपयशुद्धिमत्तस्तवा प्रियत्वेन ज्ञानं विशेष्यं किंस्तौपीतितमाह सप्राति यागुद्धिर्ज्ञानलेशेन कृता तां शुद्धिं तप आदीनि जलं सम्पन्नं कुर्वतीत्यन्वयः ४

यतः सर्वश्रेष्ठः प्राप्नोति ज्ञानस्योत्तमसाधनत्वमतः त्वयापीदमेव संपादनीयमित्याह ज्ञानेति स्वात्मानं परमात्मानं तं वा एतमभिवर्द्धति स्वात्मोति श्रुतिः ५ कस्येदं दृष्टफलं येन विश्रम्य भजनीयं स्यादत्राह ज्ञानोति
 आत्मनि हृदये सतीचीना सिद्धिर्मुक्तिर्यस्मात्स तथातं ६ ननु तवापि देहित्वेन जन्मापि नाहुः स्वादिसंभवात्कथं त्वत्प्राप्तिर्मुक्तिः स्यादित्याशंक्य स्वतश्चिदानंदरूपस्य तव जन्मादिर्नास्ति सदेहस्यैव मम तु
 साहचो देह एव नास्ति निर्गुणत्वात्कुतो जन्मादिः अतो नित्यनिर्दुःखानंदानुभवस्य मम प्राप्तिरेव मुक्तिरिति भावेनाह त्वपीति हे उद्धवपत्निविधो जन्मस्थितिसंहारलक्षणो विकारस्त्वया श्रयतिसंप्रतिवर्तते स
 म्प्रापि मितो न तु स्वाभाविकः अन्यस्थनिर्मितं जीवे जन्मादिहरिणायतः । तस्मान्मायेतितत्माहर्मायानिर्माणमुच्यते । नहि जीवस्य जन्मादिः स्वतो नित्यस्य संभवेत् । सृष्टेः प्राक्प्रलये चैव यतो जन्मादि
 नास्महि । तस्मान्मध्येपि नास्यास्ति देहादिस्थितुर्विष्णुना । कर्मभिर्निर्मितं जीवेषु प्रलये च जीवम् । यत्र विद्येत हिलये च विद्येत मुक्तिगे । जीवस्य न स्वभावो सौ प्रायेणोति विनिश्चितमिति प्रकाशिकायां किंच मा
 येत्युक्तं निर्मितं तु यतो जन्मादिर्निर्मितं । देहादिकंपरेण मायाजन्मादितेन त्वित्यस्माच्च अतर्कितोपपन्नवदागतत्वाच्च स्वाभाविक इत्याह अंतरेति योजन्मादिरंतरा सृष्टिकाले आपतातिकर्मवशादागच्छति
 आद्यपवर्गयोर्न प्रलयमुक्तयोर्न विद्यते । यत्र विद्येत विलये च विद्येत मुक्तिगे । जीवस्य न स्वभावो सावित्युक्तत्वाच्च उक्तोर्थोऽप्यतवाप्यनुभवसिद्धइत्याशयेनाह जन्मादय इति तस्य परिणामरूपस्येह स्पष्टश्रयम् ।

ज्ञानविज्ञानसाहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भजमांभक्तिभावितः ५ ज्ञानविज्ञानयज्ञेन मामिष्टात्मानमात्मनि ॥ सर्वयज्ञपतिमां वै स
 सिद्धिमुनयो न्वगुः ६ त्वय्युद्धवाश्रयतियस्त्रिविधो विकारो मायांतरापततिनाद्यपवर्गयोः ॥ जन्मादयोऽस्य वदमांतव तस्य किं स्युराद्यंतयो र्यदसतोऽस्ति त
 देवमध्ये ७ ॥ उद्धव उवाच ॥ ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैतद्वैराग्यविज्ञानयुतं पुराणम् ॥ आख्याहिविश्वेश्वरविश्वमूर्ते त्वद्भक्तियोगं च महद्विमृग्यम् ८ तापत्र
 येणाभिहतस्य चोरे संतप्यमानस्य भवाध्वनीश ॥ पश्यामि नान्यच्छरणं तं वाग्निद्वं द्वातपत्रादमृताभिवर्षात् ९ दष्टं जनसंपातितं बिलेऽस्मिन् कालाहिना क्षुद्रसु
 खोस्तर्पम् ॥ समुद्धरेनं कृपया पवर्गैर्वचोभिरासि च महानुभाव १० श्रीभगवानुवाच ॥ इत्थमेतत्पुराराजाभीष्मं धर्मभृतां वरम् ॥ अजातशत्रुः पप्रच्छ स
 र्वेषामनुशृण्वताम् ११ निवृत्ते भारते युद्धे सुहृन्निधनविह्वलः ॥ श्रुत्वा धर्मान्बहून्भीष्मं मोक्षधर्मान् पृच्छत १२ तानहं तेभिधास्यामि देवव्रतमुखाच्छ्रु
 तान् ॥ ज्ञानविज्ञानवैराग्यश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान् १३ नवैकादशपंचत्रीन्भावान्भूतेषु येन वै ॥ ईक्षेतायैकमप्येषु तज्ज्ञानं मम निश्चितम् १४

न जन्मोदयोऽस्मिन् चिदानंदस्वरूपस्य तव स्युः किमाप्रतिवद बलमानंदभोजप्रसन्नो ज्ञानमनाकुल इत्यादेः उपसंहरति आद्यंतयोरिति । असत्तदिति हेतुगर्भविशेषणं अस्वतंत्रत्वादवस्तुनोजगतः आद्यंतयोः
 प्रलये मुक्तौ च यज्जीवस्यास्ति चिदानंदस्वरूपं तदेव मध्ये सृष्टिकालेऽपि स्वरूपं तस्मादाभिमानिकः संसारो मत्प्रसादेन निवर्तते इति भावः । ज्ञानिनो मनुष्योऽहं इत्यनुभवतः सुखैकरूपामुक्तिः कथं सेतस्यति
 अन्यस्य अन्यादृशत्वात्तुपपत्तेरित्याशंक्य कालत्रयेऽपि जीवस्यैक रूपत्वेनाभिमानिकभावं तु कः संसारो मत्प्रसादेन निवर्तते इत्यतो वाह त्वपीति । आद्यंतयोरनुगमादाद्यंतरचितस्य तु । आद्यंतभाविनो म
 ध्ये कथमन्यादृशं वपुरित्यतः सिद्धं किंच अनित्यत्वाच्चेदहस्यतस्य जन्मादिकं भवेत् । मुक्तिप्रलयसंबंधे कथं जीवेतादिष्यते इति अनित्यस्य गुणामध्ये भवेयुः स्वतएव तु । ननु स्वतस्तु नित्यस्य कादाचित्कगुणैर्मु
 तमिति ७ एतत्ज्ञानं यथा स्थितं तथा ख्याति ८ ९ १० ११ १२ ज्ञानं दष्टं तस्य उत्तरत्वेन धर्माणां कथनं कथं संगच्छत इत्यत उक्तं ज्ञानेति १३ येन ज्ञानेन भूतेषु जीवेषु स्थितान् नवैकादशपंचत्रीन्भावान्
 अष्टाविंशत्तत्त्वान्पञ्चभित्तल्लक्षणं तत्तच्छ्रुतिस्वरूपपूर्वकं पश्यति पुत्रस्वे पुत्रभियामकतमा स्थितये कंतत्वेभ्यः प्रधानं तत्र तत्त्वपतिहरि मपि पश्यति । तन्मम निश्चितं ज्ञानमपि पृथिव्यादिपंचमत्तुदृश्यं का
 रितं च मूलमकृतपोनद मनसा सह श्रोत्रादींद्रियाण्येकादश त्रयः सत्त्वादयो गुणाः शब्दादयः पंच ज्ञात्वा तत्त्वानि तेऽप्यीशं सर्वतस्त्वेव रंभुं जानन् ज्ञानी भवेत्-इति ॥ १४ ॥

नन्विदं ज्ञानं चेद्विज्ञानं तर्हि किं तत्राह एतदेवेति हि शब्दो विशेषोक्तः स्वस्य यद्विशेषतो योगं ज्ञानं तद्विषयस्य विवक्ष्यमानेन साहितमेतदेव ज्ञानं विज्ञानं विद्वीति शेषः स्वस्य योगं ज्ञानं विशेषतः पूर्वोक्तमेव योजानन्तविज्ञानी भवत्युतेति वचनमत्र मानं तस्यापि तत्त्वेशविषयत्वात्कथं विज्ञानं नेति तत्राह नतथेति यद्यपि तत्त्वतन्तदीश्वरविषयं तथापि तत्त्वैव पूर्वोक्तप्रकारेण तत्त्वानि ज्ञात्वा सर्वतत्त्वैश्वरं विप्रपीकुर्वन् ज्ञानं विज्ञानं न भवति स्वयोग्यपुरुषार्थासाधनत्वात्तस्मात्स्वविबुधज्ञानविशिष्टमेव विज्ञानमित्यर्थः हरेस्तत्त्वेष्वेकत्वात्प्राधान्यं कुत इत्यत आह एकेनेति नोस्माकं तत्त्वानां मध्ये एकेनान्यनिरपेक्षेण तत्त्वेन यद्यत्र स्थित्वा यदाधारत्वेन त्रिगुणात्मनां सत्त्वादिगुणनिर्मितदेहानां भावानां स्थित्युत्पत्त्यप्ययाः स्युः १५ यच्च तत्त्वमादावंते सृष्टेः प्राक्प्रलयादूर्ध्वमध्ये स्थितिकाले च सर्वज्ञं पुनस्तत्प्रातिसंक्रामते स्य सृष्टस्य संहारश्चेत्यजं न दन्वयात्प्रविशति यच्च शिष्ये तव अवशिष्टमविनाशितदेव सत्स्वतंत्रं सत्त्वं स्वातंत्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृपेन चापरे । अस्वातंत्र्यात्तदप्येषामसत्त्वं विद्विभारतेति वचनाद्वरिरेव तत्त्वेषु प्रधानं तत्त्वमिति भावः १६ अत्राकं प्रमाणमिति तत्राह श्रुतिरिति नैकमेवोक्तार्थे सर्वोत्तमत्वे हरेः प्रमाणमपि तु श्रुत्यादिचतुष्टयमपि ऐतिह्यमागमभेदः प्रयोजनमाह प्रमाणेष्विति एवं वेदादिप्रमाणैर्विदिताशेषतत्त्वतदीशविशेषतया ज्ञानविज्ञानसंपन्नः पुरुषो विकल्पाद्विरुद्धकल्पनाज्जीवस्वातंत्र्यज्ञानादिलक्षणाद्विरज्यते विरक्तो भवति मिथ्याज्ञानरहितो भवतीत्यर्थः सोपि प्रमाणिकश्चेत्कथामेव तत्तत्प्रमाणेष्विति श्रुत्यादिप्रमाणेषु अन्यप्राधान्यस्या

एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत् ॥ स्थित्युत्पत्त्यप्ययानस्युर्भावानां त्रिगुणात्मनाम् १५ आदावंते च मध्ये च यज्ञं सृज्यं यदन्वयात् ॥ पुनस्तत्प्रातिसंक्रामेयच्छिष्येततदेव सत् १६ श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् ॥ प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात्सविरज्यते १७ कर्मणां फलरूपत्वादाविर्निर्वादादमंगलम् ॥ विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् १८ भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणाय तेऽनघ ॥ पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परम् १९ श्रद्धासृतकथायां मेश्वन्मदनुकीर्तनम् ॥ परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम २० आदरः परिचर्यायां सर्वाङ्गैरभिवन्दनम् ॥ भद्रकपूजाभ्याधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः २१ मदर्थेष्वङ्गवेष्टा च वचसामहुगेरणम् ॥ मध्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनम् २२ मदर्थेषु परित्यागो भोगस्य च सुखस्य च ॥ इष्टं दत्तं हुतं भुक्तं मदर्थेषु द्रुतं तपः २३ एवं धर्मैर्मनुष्याणां मुद्वत्मात्मनि वेदिनाम् ॥ मयि संजायते भक्तिः कोन्योर्थोऽस्यावशिष्यते २४ यदा मय्यर्पितं चित्तं शांतं सत्त्वोपबृंहितम् ॥ धर्मज्ञानं स वैराग्यमैश्वर्यं चाभिपद्यते २५ यद्यर्पितं तद्विकल्पं इन्द्रियैः परिधावति ॥ रजस्वलमसन्निष्ठं चित्तं विद्वि विपर्ययम् २६

नवस्थानात्तात्पर्यार्थज्ञाने स्थित्यभावात् चोरवत्पलायमानत्वादित्यर्थः प्रमाणानां नानेव प्रतीयमानानां तात्पर्यार्थापरे ज्ञानतः उत्पन्ना ह्य १७ वैराग्यं विशिष्टं कर्मणामिति आविरिचान्मनुष्यमारभ्य विरिचपर्यंतं जगत्अमंगलं असारं अतएव न श्वरं पश्येत् अदृष्टं स्वर्गादिकमपि दृष्टवत् दृष्टादिवत्पश्येत् कर्मणां फलरूपत्वात् १८ विरक्तो मयि भक्तिः कुर्यादिति भावेनाह भक्तियोग इति १९ निरातिशयभक्त्युत्पत्तौ कारणं भक्तिश्चेति अमृतवज्जरा मरणहारिण्यां हरिकथायां परिनिष्ठा आस्था अत्यापद्यपि नेमं नियमं मुंचामीति निश्चयः २० अभिवन्दनं प्रणामः मन्मतिः सन्निहित इति मत्स्मरणं २१ मदर्थेषु भद्रमेवाङ्गीयेषां ते तथा तेषु परमभागवतेषु अङ्गवेष्टा शरीरावयवैः नृत्यलक्षणवेष्टा २२ मदर्थे मत्प्रीत्यर्थं २३ निधौ स्वहस्तमासे कारणं वराट् केन किमित्याह कोन्य इति अस्प पुरुषस्य २४ यदा सत्त्वगुणेनोपबृंहितं चित्तं शांतं सत्त्वोपबृंहितं यदा मय्यर्पितं भवति तदा धर्मादिकमाप्नोतीत्यनेन धर्माद्यर्थो विशिष्टोऽस्तीत्येतत्परिहृतम् २५ विषये बाधकमाह पश्यीति यद्विचिंत्यं विकल्पोऽपि तन्मिदं विपर्ययं विनिर्दिष्टेषु विषयेषु धावति तर्हि स विचरं रजस्वं रजोऽपि तं राजस्य सन्निष्ठं तामसं च विपर्ययं दुःखकारणं च विद्वि २६

धर्मोदिकमभिपद्यत इत्युक्तं तद्विशिनष्टि धर्मोदिति एकात्म्यदर्शनाभेदतत्त्व एकः प्रधान उद्दिष्टो विष्णोः प्राधान्यदर्शनं । एकात्म्यदर्शनं प्रोक्तं सर्वज्ञानोत्तिमं च तदित्यनेन व्याख्यातम् २७ तत्र तत्र भाक्तिसाधना
नियमादयः कथ्यन्ते तत्स्वरूपविवेचित्या तत्रोद्भवः पृच्छति यम इत्यादिना २८ २९ श्रीमत्बलं किंस्वित् ३० ३१ ३२ विपरीतमुक्तेभ्यो न्यदोषः ३३ ३४ ३५ दुहन्ति फलानीति शेषः ३६ ३७ दंड
न्यासः अशास्त्रविहितदंडत्यागः दंडत्याग इति वा पाठः स्वभावविजयः स्वमनाजयः समदर्शनं यथावस्तु दर्शनम् ३८ कर्मस्वसंगः नाहं कर्तेति ३९ इष्टं धनं धर्मः भगवत्तमो हं यज्ञः यज्ञेन इज्य इत्यर्थः ज्ञानसंदेशः
ज्ञानोपदेशः दक्षिणा ४० ऐश्वरोभावो ममेश्वरत्वभावनं भगः आत्मनिभिदा बोधः सर्वतः विलक्षणो हरिरिति ज्ञानं विद्या ४१ दुःखात्पयात्सुखं मोक्षरक्षणं सुखं कामानां विषयाणां सुखापेक्षा दुःखं ४२ दे

धर्मो मद्रक्तिकृत्प्रोक्तो ज्ञानचैकात्म्यदर्शनम् ॥ गुणेष्वसंगो वैराग्यमैश्वर्यं चाणिमादयः २७ ॥ उद्धव उवाच ॥ यमः कतिविधः प्रोक्तो नियमो वारिकर्शन ॥ कः
शमः कोदमः कृष्णकातितिक्षाधृतिः प्रभो २८ किं दानं किं तपः शौर्यं किं सत्यं कमलेश्वर ॥ किमंत्रं तस्मिन् जननं किंच शौचं जनार्दन २९ कस्त्यागः किं धनं श्रेष्ठं
कोयज्ञः काचदक्षिणा ॥ पुंसः किंस्विद्वलं श्रीमद्गोलाभश्च केशव ३० काविद्याहीः पराकाश्रीः किं सुखं दुःखमेव च ॥ कः पांडितः कश्च मूर्खः कः पंथा उत्पथ
श्चकः ३१ कः स्वर्गो नरकः कः स्वित्को बंधुरुत्किं गृहम् ॥ कजाढ्यः कोदरिद्रो वा कृपणः कः कर्द्वेश्वरः ३२ एतान्प्रश्नान्मम ब्रूहि विपरीतं च सत्पते ॥ ३३ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयमसंगो हीरसंचयः ॥ आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्थैर्यं क्षमा भयम् ३४ शौचं जपस्तपो होमः श्रद्धातिथ्यं मदर्चनम्
तीर्थाटनं परार्थे हातुष्टिराचार्यसेवनम् ३५ एते यमाः सनियमा उभयोर्द्वादश स्मृताः ॥ पुंसामुपासितास्ता तयथा कामं दुहन्ति हि ३६ शमो मन्त्रिष्ठता बुद्धेर्द
म इन्द्रियसंयमः ॥ तितिक्षा दुःखसंमर्दो जिह्वोपस्थजयोधृतिः ३७ दंडन्यासः परं दानं कामत्यागस्तपः स्मृतम् ॥ स्वभावविजयः शौर्यं सत्त्वं च समदर्शनम्
३८ ऋतं च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्तिता ॥ कर्मस्वसंगमः शौचं त्यागः संन्यास उच्यते ३९ धर्म इष्टं धनं नृणां यज्ञो हं भगवत्तमः ॥ दक्षिणा ज्ञानसंदेशः
प्राणायामः परंबलम् ४० भगो ममेश्वरो भावो लाभो मद्रक्तिकृत्तमः ॥ विद्यात्मनिभिदा बोधो जुगुप्सा हीर्विकर्मसु ४१ श्रीगुणानैरपेक्षाद्याः सुखं दुःखात्प
यात्सुखम् ॥ दुःखं कामसुखापेक्षा पांडितो बंधमोक्षवित् ४२ मूर्खो देहाद्यहं बुद्धिः पंथामात्रिगमः स्मृतः ॥ उत्पथश्चित्तविक्षेपः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ४३ नरक
स्तम उन्नाहो बंधुर्गुरुहंसखे ॥ गृहं शरीरं मानुष्यं गुणाढ्यो ह्य्याढ्य उच्यते ४४ दरिद्रो यस्त्वसंतुष्टः कृपणो योजितेन्द्रियः ॥ गुणेष्वसक्तधीरीशो गुणसंगी
विपर्ययः ४५

हादावहं बुद्धिर्द्वयस्य स तथा मन्निगमः मद्रिषयो वेदः । सत्त्वगुणोदयः सत्त्वगुणाभिवृद्धिः स्वर्गः ४३ तम उन्नाहः भक्तानो भक्तिः नरकः । भक्त्यादिगुणाढ्यः ४४ असंतुष्टो विषयासंतोषवान् दरिद्रः । विषये
दोषबुद्धिः सौमिद्रियाणां वशो स्थितः । कृपणः सत्त्वसंगो गुणबुद्धिर्विपर्यय इति । गुणेषु विषयेषु असक्तधीः स्ववसा ईश्वरः गुणसंगी सर्वविषयसंगी विपर्ययो विपरीतः ज्ञेयः । पुरुषार्थमन्त्रिष्वपेक्ष
पि देहि नः । विपरीतः सत्त्वगुणः स्वात्मनो विपरीतगद्विवचनात् विद्यासंतोषमात्रादिरिद्रः सर्वविषयसंगी विपरीतः ४५

निरूपिताभिरहताः शास्त्रतात्पर्याधिक्यगति किंवाणितेनेति गुणदोषयोर्लक्षणमुद्दिश्य बहुभाषिणेन किं विहितकरणाहुणः निषिद्धकरणादोषः इति गुणदोषद्विदोषः भगवत्प्रियत्वाप्रियत्वमंतरेणेति शेषः उभयवर्जनं गुणः उभयोरगुणदोषयोर्भेददर्शनस्यागोगुणइत्यर्थः अत्रहरेर्यत्प्रियंसगुणः यदप्रियंसदोषः इतिसतांमतामिति तात्पर्यं यद्वा बहुभाषिणेन किं गुणदोषयोर्लक्षणं स्वरूपं दुर्ज्ञानमिति शेषः कथमत्राह गुणेति गुणदोषयोर्न्योन्यद्विदोषः उभयवर्जनं गुणः अत्रापिहरिप्रियत्वादिप्रयोजनमिति ४६ ४७ इति श्रीभा० म० एकादशस्कंधे ० वि० टी० एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ अधिकारिणामनेकविधत्वेन साधनानामपि तथात्वात्केषांचिदंतर्भावविवक्षया कर्मयोगादिभेदेन त्रिधा विभज्यतस्वरूपं कथयत्यस्मिन् अध्याये । तत्र भगवत्प्रियत्वगुणस्तदप्रियोदोषइति भगवदप्रियायज्ञोप्युद्धवो विविच्यज्ञापनाय पृच्छति विधिश्चेत्यादिना । हे अरविदाक्ष ईश्वरस्वते सवविधश्च प्रतिषेधश्च विधिनिषेधलक्षणो निगमो वेदः कर्मणां गुणदोषवपेक्षते विहितकरणाहुणो निषिद्धकरणादोषइति वक्तव्यं १ तदधिकारापादकवर्णाश्रमाणां विकल्पं भेदं च प्रतिलोमजो न धिकार्यनुलोमजो धिकारीति प्रतिलोमानुलोमजं च अत्रापि विशिष्टमातापितृजातो विशिष्टाधिकारीति च धर्माजितं द्रव्यं कुरुक्षेत्रादिदेशं जातः पुत्रः कृष्णकेशइत्यादिलक्षणं वयश्च वसंतादिकालं चोत्तिद्रव्यदेशवयः कालाः तथा पुण्यफलं स्वर्गपापफलं नरकं चापेक्षत इति सर्वत्र योज्यम् २ संशयबीजमुत्थापयति गुणेति । तव वचस्तु गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण वर्तते विहितप्रतिषिद्धकर्मणां गुणदोषभेददर्शनं विहाय गुणदोषयोर्भेदो नास्तीत्येवंविधं तत्र निषेधविधिलक्षणं विहितनिषिद्धकरणहेतुगुणदोषभेददर्शनं वेदवचनकथं तु निःश्रेयसपुरुषार्थपर्यवसायि स्या

एते उद्धवते प्रश्नाः सर्वे साधुनिरूपिताः ॥ किंवाणितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः ४६ गुणदोषद्विदोषो गुणस्तूभयवर्जनम् ॥ ४७ ॥ इति श्रीभागवते एकादशस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ उद्धव उवाच ॥ विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो हीश्वरस्य ते ॥ अपेक्षते ऽरविदाक्ष गुणदोषं च कर्मणाम् १ वर्णाश्रमविकल्पं च प्रतिलोमानुलोमजम् ॥ द्रव्यदेशवयः कालान् स्वर्गनरकमेव च २ गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेण वचस्तव ॥ निःश्रेयसंकथं नु स्यान्निषेधविधिलक्षणम् ३ पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुस्तवेश्वर ॥ श्रेयस्त्वनुपलब्धे र्थे साध्यसाधनयोरपि ४ गुणदोषभिदादृष्टिर्नियमात्तेन हि स्वतः ॥ नियमेनापवादश्च भिदाया इति हि भ्रमः ५ श्रीभगवानुवाच ॥ योगास्त्रयो मया प्रोक्तानृणां श्रेयोविधित्सया ॥ ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायो न्योस्ति कुत्रचित् ६

एतदर्थमेव प्रवृत्तस्य तदनुचितम् १ कुतोत्राह पितृदेवेति । हे ईश्वर तव वेदो नुपलब्धे र्थे अमत्यक्षे श्वरधर्मादिविषये साध्ये सुसादौ साधने कर्मादावपि पित्रादीनां श्रेयश्चक्षुर्द्रव्यमेव चक्षुरित्यन्वयः ४ लौकिकं पूर्वपक्षमुपसंहरति गुणेति । यतो वेद उत्तमं चक्षुस्तेन कारणेन नियमाहुणदोषभेददृष्टिः स्वतो हि स्वाभाविक्येव ननु तर्ह्येत्यं निश्चितवत्स्वतः किमिति भ्रम इति तत्राह नियमेनेति । चशब्द एवार्थं भवतामिदायाः गुणदोषयोर्भेदस्य नियमेनैवापवाद उच्यते इति यस्मात्तस्मात् भ्रमः संजात इत्यतो निश्चयं भवतं पृच्छामीति भावः ५ स्वतः सर्वगुणात्मा तु विष्णुरेकः सनातनः । अन्यत्सर्वतस्त्रियत्वाहुणो दोषस्तथाप्रियम् एवं ज्ञानवतां दृष्टिरज्ञस्तत्रावगच्छति । कालदेशविशेषेतु प्रीतिभेदमपेक्ष्यतु । अविज्ञातवत्स्वतः स्वमर्यादावेदतः कृता । गुणदोषभिदानास्ति भगवत्प्रियमंतरे । गुणदोषद्विदोषो ह्यन्यत्र भगवत्प्रियात् । गुणभेदोपतामीयुर्वापि गुणतां कचित् । अतो दोषो न दोषः स्यान्न गुणोऽपि गुणो भवेत् । भगवत्प्रीतिविज्ञानाहुणदोषभिदायिदि । पश्येत्तत्तद्गुणायैव विपर्यासं नकारयेत् । गुणदोषभिदाकापि स्वातंत्र्येण न हि क्वचित् । इत्यनेनास्य तात्पर्यार्थो विज्ञायते । यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिर्नियमात्तेवमते स्वतो न हि प्रत्युत गुणदोषभिदायाः अपवादोऽपि अतो भ्रम इति गुणदोषयोर्विहिता विहितकर्मानुष्ठानपरिनिष्ठितत्वे दोषकीति च द्वादिसत्तात्पर्यार्थो न किंतु मत्प्रियाप्रियविवेकाज्ञानपरिनिष्ठाविषयः स्वतस्तु गुणदोषत्वदोषभेदेन वस्तुना । दोषोऽपि गुण एव स्याद्भगवत्प्रीतिवोगुणः । दोषस्तु तद्वैपरीत्यापि तिदृष्ट्या भवेद्गुणः । कालदेशविशेषेण प्रीत्यज्ञानाज्जातस्य ते । मर्यादागुणदोषाणां कृतावेदेषु सर्वशस्तेतदेव । स्वैस्वेषिकारेणानिष्ठासगुणः परिकीर्तितः । विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरपि निर्णयइत्यादिना वक्ष्यते । अतः विदि

ताद्यनुष्ठानपरिनिष्ठितत्वेन गुणदोषभेदनिर्णयमोक्तिप्रत्यादि विवेकाज्ञानविषयेति भावेन भगवानुद्वपश्रंपारहिर्यंस्त्रिवेन कोटीकृत्यमुक्तपुपायानाह योगाख्यइति । योगा उपयानृणामर्थः समर्थो विद्वानिति गुणविशिष्टानां नृनयइति धातोः तान्निर्दिशति ज्ञानमिति अन्ययोगव्यवच्छिन्नमिति नेति ६ तत्र ज्ञानयोगाधिकारिणाह निर्विण्णानामिति इह कर्मसु निर्विण्णान्यासिनां सनकादीनां इति शेषः सनकाद्याज्ञानयोगाभक्तियोगाश्च देवताः । मानुषाः कर्मयोगाश्च त्रैते योगिनः स्मृताः । सर्वेषां सर्वयोगैश्च प्राप्या मुक्तिर्न संशयः । तथापि तु विशेषणसत्तेषामभिधीयते इति वचनमत्र मानं ज्ञानादिगुणानां त्रिषु सत्वे पिसामान्यविशेषविवक्षया विभागो युज्यते प्रमाणानां सत्त्वात् कर्मयोगाधिकारिणाह तेष्विति ज्ञानभक्तियोगिनोपेक्ष्य ज्ञानभक्तयोरल्पत्वात्कर्मयोगिन इति ७ भक्तियोगाधिकारिणाह यहच्छेति तु शब्दो विशेषं सूचयति यः पुमानिति जातावेकवचनं यहच्छया स्वादृष्टोद्बोधितभगवदिच्छया जातश्रद्धामत्कयादौ विशिष्टश्रद्धावतः न निर्विण्णाः नित्योत्पन्नसंसारसारज्ञानत्वाच्चकादाचित्कानिर्वेदाः नाति सक्ताः नित्यसंपूर्णभोगत्वान्नकादाचित्कविषयाः नाति सक्ता ये पुरुषाः मस्येतेषां भक्तियोगो मुख्यभक्तित्वान्मुख्यासिद्धिदइत्यन्वयः उक्तमेतल्लक्षणं देवानामेवेति देवा एव भक्तियोगिन इत्यर्थः भगवद्गुणानुसारेण वेदार्थो नीयते हि यैः । भक्तियोगास्तु ते प्रोक्तास्तादृशा हि सुराः सदा । अंगानुसारिवेदार्थज्ञात्वात्तदनुसारतः । भगवद्गुणायैर्नीयते ते प्रोक्ता ज्ञानयोगिनः । कर्माणि शास्त्रतो ज्ञात्वा तत्प्राधान्यानुसारतः । विज्ञाता यैर्गुणाविष्णोर्ज्ञेयास्ते कर्मयोगिनः । भक्तिज्ञानं च किंचित्तु पश्चात्तेष्वपि जायते । तथापि कर्मयोगास्ते कर्मपूर्वत्कारणात् । भगवद्गुणानुरागित्वमधिकं भक्तियोगिनां । तस्मात्सम्यगधिकान्नेषु देवा एव विशेषतः ।

निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ॥ तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कर्मिणाम् ७ यदृच्छयामत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ॥ ननिर्वि
ण्णो नातिसक्तो भक्तियोगो यस्य सिद्धिदः ८ तावत्कर्मणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ॥ मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धाया वन्न जायते ९ स्वधर्मस्थो यजन्यज्ञैरनाशीः
काम उद्धव ॥ नयाति स्वर्गं न रकौ यद्यन्यन्न समाचरेत् १० अस्मिँल्लोके वर्तमानः स्वधर्मस्थो न च शुचिः ॥ ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं वा यदृच्छया ११ स्व
र्गिणोऽप्येतमिच्छन्ति लोकं निरयिणस्तथा ॥ साधकं ज्ञानमक्तिभ्यामुभयं तदसाधकम् १२ जनरः स्वर्गं तिकांक्षेन्नारकी च विचक्षणः ॥ नेमँल्लोकं च कांक्षेत्तदेहा
वेशात्प्रमाद्यति १३

इषद्वैराग्यमल्पतु पूर्वदेवेषु जायते । पश्चाद्विरागोप्यधिको देवानां नात्र संशयः । ज्ञानाधिक्यं तु देवानां भक्त्या अधिक्यतथैव च । विरागोभ्यधिकस्तेषां सदैव सनकादिनां । ज्ञानाधिक्यान्मनुष्येभ्यो मण्यन्ते ज्ञानयोगिनः । न तु ज्ञानादिकास्ते वै देवेभ्यस्तु कथंचन । देवानामपि कर्मित्वं विद्यते यद्यपि स्फुटं । तथापि प्रत्यवायित्वान्मनुष्याः कर्मयोगिनः । त्रियोगाभ्यधिको ब्रह्मा सर्वेभ्यः परमो विभुः । महायोगेश्वरेश स्वस्माद्ब्रह्मा चतुर्मुख इति वचनात् समस्तं पुक्तम् ८ ज्ञानभक्तियोगिनामपि ज्ञानभक्त्युदयात्पूर्वं ज्ञानभक्तिसाधनत्वादतः करणशुद्धिद्वारा कर्मयोगः कर्तव्यतामर्हतीत्याह तावदिति । देवादि त्वयोग्यानां मनुष्याणां इदं ज्ञातव्यं यद्वा कर्मयोगिनमेव विशिनाष्टि तावदिति ९ कर्मणां बंधकत्वेन ज्ञानभक्तिद्वारा श्रेयः कारणत्वं कथमित्याशंकां परिहरन्तत्करणप्रकारमाह स्वधर्मस्थ इति ज्ञानयोगी निराशीर्निष्कामः अन्यान्निषेद्धं करोति चेत् १० विहितकर्मणा स्वर्गादिकमप्राप्यं चेत् किं तर्हि लभ्यमब्राह्म अस्मिन्निति वाशब्द उपमाने समुच्चये वा । यथा ज्ञानमाप्नोति तथा भक्तियोगं मद्भाक्त्विच कर्मयोगी च शुद्धज्ञानभक्ती ११ ज्ञानभक्तिसाधनत्वा न्मनुष्यशरीरमुत्तममित्याह स्वर्गिण इति । लोकदेहानिरयिणः नारकाः ज्ञानभक्तिभ्यां पुरुषार्थसाधकं तदुभयं स्वर्गनरकस्थशरीरं ज्ञानभक्त्योरसाधकं फलरूपत्वात् तस्मान्मानुषमुत्तममित्यर्थः १२ नुमूषणानरकस्वर्गमनुष्यगतयः सदुःखत्वात्पमादहेतुत्वाच्चनाकाक्ष्या इत्याह न नर इति इमं मनुष्यलोकं देहप्रवेशात्पमाद्यतिप्रमादवान्भवति १३

१ तथा च स्वसमानाधिकरणगुणानामध्येज्ञानादीनामाधिक्यविवक्षयाज्ञानयोगिह्वाद्युक्तिः ।

नन्वस्तु निराकांक्षस्तदुत्तरं कार्यं किमत्राह एवमिति । पुरोक्तप्रकारेण स्वर्गादीनां दुःखादिमत्त्वादिद्वानिदं मनुष्यशरीरं मर्त्यमप्यर्थसिद्धिदं ज्ञात्वा मृत्योरभावाय संसारस्योन्मूलनाय घटेतेत्यन्वयः १४ किं
चातइत्यत्राह छिद्यमानमिति । खैरिन्द्रियैर्गच्छति जानाति विषयानिति खगोजीवः कालावयवैस्तुटिलवादिलक्षणैश्छिद्यमानं स्वदेहं उत्सृज्य क्षेमं मोक्षं याति अलंपटो विरक्तो ज्ञानसामग्र्यो मान् कथमिव स्वे
गच्छतीति खगः पक्षी कलच्छेदन इति धातोः कालावयवैः परश्वधादिनिशिताग्नेः छिद्यमानमात्मना कृतनीडं वनस्पतिविहाय क्षेमं प्राप्तरक्षाभिव अलंपट उत्पतनसमर्थः पटगता विती धातुः १५ उ
क्तमेव विशदयति अहोरात्रैरिति परंपरमात्मानं संसारादुपशाम्यति परंबुद्धात्तरं उपगम्य शांतिं शान्तदुःखो भवति निरीहः निर्णीतहरिचेष्टः १६ मानुषत्वमवाप्य संसारसमुद्रतरीं स्वभक्तिमकु
र्वतः पुंसो धः पातयेवेत्याह नृदेहमिति । सुष्ठुकल्पं वृक्षवदभीष्टसाधनं पुवं संसारनदीतरणतरीं गुरुरेव कर्णधारो यस्य स तथातं मयानुकूलेन न भस्वता वायुनेरितं नृदेहं प्राप्य पुमान् भवान् धर्मध्वनतरेत्
समार्गण इति लुप्तोपमा वेगाख्य संस्कारनाशेशरवत् शरीरनाशे अधः पततीत्यन्वयः । मद्रक्तिगुणत्वाभावात्तरकभूमिं प्राप्नोतीत्यर्थः १७ उपास्ति प्रकारमाह यदेति वीपरमात्मनिरक्तो नुरक्तो तिसि
ग्धो त एव संयतैर्द्रियो योगीयदारं भेषुकर्मोपक्रमेण निर्विण्णो आत्मनोभ्यासेन पुनः पुनः प्रयत्नेन मनोचलं धारयेत् १८ शश्वद्विषयो परक्तमनसो च लत्वेन धारणं दुष्करमपि प्रयत्नेन भाव्यमिति भावेनाह धार्यम् ।

एवं विद्वान्पुरामृत्योरभावाय घटेतसः ॥ अप्रमत्त इदं ज्ञात्वा मर्त्यमप्यर्थसिद्धिदम् १४ छिद्यमानं कालावयवैः कृतनीडं वनस्पतिम् ॥ खगः स्वदेहमुत्सृज्य
क्षेमं याति अलंपटः १५ अहोरात्रैश्छिद्यमानं बुद्ध्या युर्भयवेपथुः ॥ मुक्तसंगः परंबुद्धानिरीह उपशाम्यति १६ नृदेहमासाद्य सुदुर्लभं यः पुवं सुकल्पं गुरुकर्ण
धारम् ॥ मयानुकूलेन न भस्वतेरितं पुमान् भवान् धनतरेत्समार्गणः १७ यदारं भेषु निर्विण्णो विरक्तः संयतैर्द्रियः ॥ अभ्यासेनात्मनो योगी धारयेदचलं मनः
१८ धार्यमाणं मनो यर्हि भ्राम्यदाश्च न वस्थितम् ॥ अतंद्रितो नुरोधेन मार्गेणात्मवशनयेत् १९ मनो गतं न विसृजे जितप्राणो जितेन्द्रियः ॥ सत्त्वसंपन्नया बु
द्ध्या मन आत्मवशनयेत् २० एष वै परमो योगो मनसः संग्रहः स्मृतः ॥ हृदयज्ञत्वमन्विच्छन् नृदमश्वे च्छतो मुहुः २१ सांख्येन सर्वभावानां प्रतिलोमानु
लोमतः ॥ मवाप्य यावन्ध्यायेन्मनो यावत्प्रसीदति २२ निर्विण्णस्य विरक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदिनः ॥ मनस्यजतिदौरात्संयचितितस्या बुधितया २३

णमिति । यर्हि यदा धार्यमाणमपि आशु विषयेषु भ्राम्यलक्ष्येनावस्थितं तदाप्यतंद्रितो निराख्यो भूत्वानुरोधेनानुकूलेन मार्गेण मन आत्मवशनयेदित्यन्वयः १९ दाढ्यार्थं पुनरुक्तमाह मनश्चेति । अगाति
विरुद्धगतिविषयगतिमिति नाभावान्यविरोधेष्वित्यादवः सत्त्वगुणसंपन्नया २० सर्वस्मान्मनसः संयमनं प्रधानमित्युपसंहरति एष इति अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च यत्नत इति एतस्य संवादमाह
वाइत्यनेन योगउपायः संग्रहः संयमः मनः संग्रहेण किं स्यादन्नाह हृदयेति हृदयज्ञत्वं मत्प्रपदं भन्विच्छन् मनोपच्छेदिति शेषः ततः किमत्राह दमश्चेति मत्प्रपदमिच्छतः पुंसः परमसाधनेतरैर्द्रि
यनिग्रहश्च भवतीति शेषः मुहुरित्यनेन क्षणमपि विषयानुगतं न स्यादिति ध्वनयति २१ मस्तु मनो वशनयेदिति तत्केन प्रकारेण स्यादिति तत्राह सांख्येनेति यावन्मनः प्रसीदति तावत्सर्वभावानां
ब्रह्मादिसर्वपदार्थानां सांख्येन तत्त्वज्ञानेन प्रतिलोमानुलोमतः मवाप्य यो भनू कमतः सुष्ठु कमतः संहारमनुष्ठापेत्तरेरिति शेषः २२ अनेन योगेन मनः प्रसजं स्यात् किमत्राह निर्विण्णस्येति । निर्विण्ण
स्य स्वर्गादिभोगोऽनित्य इति ज्ञानवतोऽत एव तस्मिन् विरक्तस्य शोभनाभ्यासबुद्धिरहितस्यात्मवेदिनः । आत्मानात्मविवेकस्य दौरात्संयचितितस्या बुधितया पुनः पुनः
रंतरस्मरणेन मनस्यजतीत्यन्वयः २३

विषयसेविनोयोगिनः कर्ममर्तेपतत्पणवत्ततः कदाप्युत्थानं न स्यादित्यतस्तद्भजनफलमाह प्रोक्तेनेति । उक्तलक्षणेन भक्तियोगेनासकृत्सदानिरंतरं मांभजतो मुनेरपरोक्षज्ञानिनो भक्तियोगिनो हृदिस्थिता अनभीष्टाः कामाः सर्वे निर्मूलतपानश्यांति कदा मायिहृदिस्थिते प्रकाशमाने सति ३० एतदेव विवृणोति भिद्यते हृदयग्रंथिः प्राकृतांतःकरणाख्यो बंधः लिंगशरीरलक्षणः अखिलात्मनि सर्वगते मायि दृष्टे अपरोक्षिते सतीति शेषः ३१ यस्मात्पूर्वकर्मणां विनाशेन किंचिद्भक्तस्योपमर्देन उतरस्य भक्ष्येण भक्तियोगिनः सर्वगुह्यार्थोत्तमः तस्मादिह जीवराशौ मदात्मनो मदेकचित्तस्य मद्रक्तियुक्तस्य योगिनो देवजा तेजानां च्छेद्यो न भवेत् वैराग्याच्च तस्मादित्यन्वयः । नन्वेवं तर्हि ज्ञानवैराग्याभ्यां श्रेय उक्तिः कथमित्यत उक्तं प्राय इति भक्त्यनुसारि ज्ञानवैराग्ये विना अन्यस्माज्ज्ञानाद्वैराग्याच्च श्रेयो निषिध्यते देवानां रागित्वे पि मुक्तिसंभवात् । रागिणोऽपि निमुच्यंते देवानां स्तत्र संशयः । रागापनोदनार्थं च ज्ञानं साध्यं यतीश्वरैरिति वचनात् किंच स्मर्तव्या विषये दोषायतिभिर्न तु देवतैः । हरिरेव सदा पूज्य इत्यर्थे देवतैरपीति च ३२ कर्मादिना प्राप्यं च्छेद्यो न तत्त्वद्रक्त्या स्यादित्याशं कामाभूदित्याह यत्कर्मभिरिति यदि वांछति तर्हि लभते न तत्रैतरापेक्षास्तीत्यर्थः योगेन प्राणायामलक्षणेन ध्यानेन वा ३३ ३४ ननु यदीति व्यर्थं रागिणां तेषां सर्वोभिलाषसंभवादिति तत्राह न किंचिदिति रागिणोऽपि ते भक्तिफलबुद्धयान् किंचिद्वांछन्ति ३५ सुखं न वांछन्ति चेत्ते दुःखयोग्याः किं नेत्याह नैरपेक्ष्यमिति नैरपेक्ष्यमकल्मषं निष्पापं परंपूर्णं निःश्रेयसं प्राहु रिति यस्मात्तस्मात् । त्वदेकपरायणानां तेषां त्वत्तः किं सुखलक्षणं फलं अन्यथा पाषाणत्वमपि श्रेयः स्यादित्याशं कां परिहरन्नुपसंहरति तस्मादिति निराशिषः संसारविषयनिर्मुक्तस्य मे स काशा

प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो मासकृन्मुनेः ॥ कामाहृदिस्थानश्यांतिसर्वे मायि हृदिस्थिते ३० भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयंते चास्य कर्माणि मयि दृष्टे खिलात्मनि ३१ तस्मान्मद्रक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ॥ न ज्ञानान्न च वैराग्यात्प्रायः श्रेयो भवेदिह ३२ यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ॥ योगेन दानधर्मेण श्रेयो भिरितरैरपि ३३ सर्वमद्रक्तियोगेन मद्रक्तो लभते जसा ॥ स्वर्गापवर्गं मद्रामकथंचिद्यदि वांछति ३४ न किंचित्साधवो धीरा भक्ता ह्येकांतिनो मम ॥ वांछन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ३५ नैरपेक्ष्यं परंप्राहुर्निःश्रेयसमकल्मषम् ॥ तस्मान्निराशिषो भक्तिर्नैरपेक्षस्य मे भवेत् ३६ न मय्येकांतभक्तानां गुणदोषोद्भवा गुणाः ॥ साधूनां समचित्तानां बुद्धेः पारमुपेयुषाम् ३७ एवमेतान्मया दिष्टाननुतिष्ठन्ति मे पथः ॥ क्षेमं विंदन्ति मत्स्थानं यद्ब्रह्म परमं विदुः ॥ ३८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६४ ॥

निरपेक्षस्य तस्य भक्तिरानंदरूपिणी भवेदित्यन्वयः । यतो भक्तिविषयेण भक्ताय फलं देयमत इति । यदि दद्याद्भक्तियोगफलं मोक्षमपीश्वरः । भक्तियोगफलत्वेन तत्तद्बुद्धीयुरेवते । इत्यस्माद्वाक्यात् भुक्ति फलाद्भक्तिलक्षणसाधनस्याधिकानंदबुद्धयेत्यर्थः ३६ भक्तियोगिनो रागिणश्चेत्तेषां विषया गुणदोषोद्भावकाः स्युरिति तत्राह नेति । कामित्वेऽपि तेषां भक्तिफलात्मना विषयभोगाभावाद्गुणाः विषया गुणदोषोद्भावकाः न भवन्ति । कुतः समचित्तानां समत्वेन मात्प्रियविहितकरणान्मदप्रियनिषिद्धवर्जनाच्च एतदपि कुत इत्यत उक्तं बुद्धेरिति बुद्धेः प्रकृतेः पारमात्मिकामानां मदेकहितकरणत्वस्य युक्तत्वादित्यर्थः । अनेनैषां वैराग्यमपि अधिकमिष्टयुक्तं भवति तदुक्तं कामिनोऽपि स्वयं कामान्भुंजते न फलात्मना । तस्माद्वैराग्येऽपि कोऽपि एव हितादृशा इति ३७ त्रयाणामपि योगिनां फलमाह एवमेतानिति कर्मयोगिनः क्षेमं विंदन्ति ज्ञानयोगिनो वैकुण्ठादिमत्स्थानं भक्तियोगिनो ब्रह्म तत्रापि मुख्यभक्तिभाक्त्रयापरमं ब्रह्म विंदतीति । उक्तमो भक्तियोगस्तु ज्ञानयोगस्तु मध्यमः । अधमः कर्मयोगश्च ब्रह्मैकोमुस्य भक्तिभाक् । ज्ञानमप्यधिकं तेषां निर्यतं भक्तियोगिनां । उदीतभगवद्रक्त्या तद्ब्रह्म ज्ञानयोगिनः । भक्त्यंशकं यतो ज्ञानं ज्ञानस्नेहात्मिका इति । तथापि ज्ञानयोगित्वं मानुषज्ञानतोऽधिकं । भक्तियोगे ततोऽयतः कार्यो विद्वाद्भिरंजसा । इत्यतः फलतारतम्यमवगतं व्यम् ३८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कर्मयोगिनां भगवत्प्रियत्वेन द्रव्यदेशादिशुद्धिकथनपूर्वकं कर्मकरणप्रकारं वक्तुं पस्मिन्नध्याये । तत्र कथितानां त्रयाणामप्येकमननुतिष्ठतां गतिमाह य एतामिति भक्तिज्ञानक्रियात्मिकां भक्तिज्ञानकर्मयोगविषयाम् १ यथा गुणदोषौ मत्प्रियाप्रियोपहितविहिताविहितकरणनिबंधनौ । एवं गुणदोषमूले पुण्यपापनिबंधने शुद्ध्यशुद्धी अपि मत्सन्निधानविशेषतदभावकृतेन ब्राह्मणजात्यधिकृते इति पूर्वोक्तानुवादपूर्वशुद्ध्यशुद्धिव्यवस्थामाह स्वेस्वेति उक्तार्थोऽयम् २ पंचभूतात्मकत्वेन समानेष्वपि वस्तुषु द्रव्यस्य शुद्धिः अशुद्धिः गुणदोषौ शुभाचशुभौ च मत्सन्निधानविशेषतदभावकृतत्वेन विधीयते । किमर्थमत्र उक्तं । विचिकित्सार्थं शुद्ध्यशुद्धीविवेकज्ञानेन पुण्याधिक्येन सुखाधिक्यं भवति इति ज्ञापनार्थमिति पंचभूतात्मकत्वेन समता सर्ववस्तुषु । हरिसन्निधिवैशेष्याद्विशेषश्च महान्तदेति वचनात् ३ एतदेव विवृणोति धर्मार्थमिति । सुकृतादिप्रयोजनमुद्दिश्य धर्म्यधर्मसाधनं धुरमुद्रहतामया यात्रार्थं शरीरयापनार्थं ४ शुद्ध्यशुद्धी इत्युक्तमेव विवृणोति भूमीति । स्थावरादीनां आब्रह्मपर्यंतानां जीवानां आत्मना संयुताः शारीराः भूम्यादयः पंचधा तवो महाभूतानि ५ पंचभूतात्मकत्वेन समानेष्वपि स्थावरादीब्रह्मांतेषु धातुः परमेश्वरः यत्र त्रिधा तु षोडशीति श्रुतिः तस्य सन्निधानविशेषाच्छुद्धयै तदसंनिधानविशेषादशुद्धयै च भेदेन तारतम्यलक्षणेन विषमाणि नामरूपाणि विकल्प्यते विविधत्वेन कल्प्यंते व्यवहारयोग्या योग्यानि कियंते विद्वद्भिर्मया चेति शेषः । किमर्थमेतेषां देहित्वेन प्रत्यक्षलक्षणानां जीवानां स्वार्थसिद्धये स्वयोग्ये पुरुषार्थसिद्धये इति । आब्रह्मस्थावरादीनां आस्मृतिलक्षणज्ञानयोग्यानामित्यर्थः वाक्पस्मरणयोरदिदिति वचनात् । पद्यद्वारेः सन्निहितं तत्तच्छुद्धितरं मतम् । स्वतः शुचितमो विष्णुः सान्निध्यं

श्रीभगवानुवाच ॥ य एतां मत्कथां हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मिकाम् ॥ क्षुद्रान् कामान् बलैः प्राणैर्जुषंतः संसरंतिते १ स्वेस्वेधिकारेयानिष्ठासगुणः परिकीर्तितः ॥ विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरपि निश्चयः २ शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु ॥ द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ ३ धर्मार्थं व्यवसायार्थं यात्रार्थमिति वानघ ॥ दर्शितो यं मया चारो धर्म्यमुद्रहताधुरम् ४ भूम्यं ब्रह्मणिलकाशाभूतानां पंचधा तवः ॥ आब्रह्मस्थावरादीनां शारीरा आत्मसंयुताः ५ भेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि ॥ धातुशुद्धयै विकल्प्यंते एतेषां स्वार्थसिद्धये ६ देशकालादिभावानां वचनान्मम सत्तम ॥ गुणदोषौ विधीयेतो नियमार्थं हि कर्मणाम् ७ कृष्णसारोथदेशानां ब्राह्मणानां शुचिर्भवेत् ॥ कृष्णसारोप्यसौ वीरकीकटा संस्कृतेरिणः ८ कर्मण्योगुणवान् कालो द्रव्यतः स्वतएव वा ॥ यतो निर्वर्तते कर्मसदोषो कर्मकः स्मृतः ९

च स्वभावत इति वचनात् ६ देशादीनां श्रुतिस्मृतिलक्षणं मम मुक्तोद्भूतं वचनमेव गुणदोषयोर्विवेकमित्याह देशोति अपदेशोपंकाल एतद्द्रव्यामिति इमानि कर्मयोग्यानि नेतराणीति मम वचनादेशादीनां गुणदोषौ विधीयेते कर्मणानियमार्थं कलसाधनार्थम् ७ कीदृशदेशाः शुचय इत्यतस्तानाह कृष्णसार इति । ब्राह्मणानां कर्मकरणाय कृष्णसारो नाम मृगो देशानां शुचिः शुद्धिकरो भवेत् कृष्णसारोपदेशमधिवसतिसदेशः शुचिरित्यर्थः अथ शब्देन कृष्णसारविधुरोपि देशः शुचिरिति सूचयति नदीसमुद्रगिरय आश्रमाश्च वनानि च । नगराणि च दिव्यानि शालग्रामादयस्तथा । तेषां समीपगाश्चैव देशा योजनमात्रतः । कर्मण्यास्तु समारूपा तास्तदन्येकीकटाः स्मृताः । तदन्योपि तुपदेशाः कृष्णसारोपिताः स्वतः । कर्मण्या एव ते ज्ञेया इति वचनात् । उक्तस्यापवादमाह कृष्णसारोपीति कृष्णसारोपिसौ वीरकीकटा संस्कृतेरिण्योन्यपदेशस्य शुचिहेतुः एषां स्ववासोपशुचिकरो नेत्यर्थः स्वर्पराण्युपितो देशोऽसंस्कृत इत्युच्यते तदुक्तं यदि नाधुपिताः खलैरिति तत्रापि विशेषोस्तीत्युक्तं खलैरधुपिताश्चापि पदिसाद्विराधिवाः । कर्मण्या इति विज्ञेया विष्णुलिंगानियत्र च इति ईरणदेशः लावणिक उपद्रव्यादिकः ८ देशान्निष्ठं कर्मयोग्यं कालमाह कर्मण्या इति विज्ञेया इत्यादिप्रमाणसिद्धोपमर्थ इति प्रकटनाय कर्मण्या इति स्मृत्युक्तशब्दानुवादः गुणवान् वृत्तिमान् कालः कर्मण्याः पक्षादिकर्मयोग्यः स चाद्विविधः द्रव्यतः स्वत इति वाशब्देन द्वावपि योग्याविति वाकि एव शब्देन वृत्तीपोनास्तीति निश्चीयते द्रव्यतः कर्मण्यावसंतादि

लक्षणः स्वतःकर्मण्यः संध्यादिलक्षणः । कालस्यगुणवस्त्वंनामकिं येनकर्मवर्ततइतितंविनिक्ति यतइति । यतोयस्मिन्कालेनिषिद्धात्कर्मनिवर्ततेनक्रियतेसकालःसदोषोनिषिद्धोर्कर्मकःकर्मनहा निशीथ्यादिलक्षणःस्मृतः । निशीथोमध्यमारात्रीराक्षसानांतुगोचरःइत्यादिना यतोदोषात्कर्मनिवर्ततेतेनदोषेणयुक्तःकालःसदोषत्वादकर्मकः९ द्रव्यस्यशुद्धयशुद्धिप्रकारोपिवहुविधइत्याह द्रव्यस्येत्यादि ना ताम्रादेर्द्रव्यस्याम्लादिद्रव्यसंयोगेनशुद्धिः भांडादिद्रव्यस्यतूच्छिष्ठमेध्यसुरादिसंयोगेनाशुद्धिःमहतावचनेनचशुद्धयशुद्धीस्तः तद्यथा अभक्ष्यत्वंयतिपात्रत्वंचालाबुनोदष्टं केषांचित्पक्षालनादि संस्कारेणशुद्धिः असंस्कारेणाशुद्धिर्गर्दभयानमसंस्कृतवाणीत्यादेः केषांचिदयोग्यापहतगृहादिद्रव्यविशेषाणांकालतःशुद्धिःअन्नादीनांकालेनाशुद्धिःअन्नादीनामहत्त्वेत्वादिस्पर्शपृष्ठाशत्यागेनशिष्ट स्यशुद्धिःअथवाचस्पालपतयाल्पत्वेनशुनास्पृष्टस्यतस्याशुद्धिः अल्पस्यापिपापस्यपिपीलिकाहननादेरशुचित्वंन । महतोद्रव्यस्यवधादशुद्धिः १० शक्त्याशुद्धिः शक्त्यपुंसःतीर्थयात्रादिनाब्राह्मण्यात्र तादिनावाशुद्धिः अशक्त्यज्वरादिरोगपीडितस्यदेवार्चनादिलक्षणेननित्यकर्मानुष्ठानेनशुद्धिः अशुद्धस्यापिमहतावाचाशुद्धिःशुद्धस्यापिबहूनावाचात्वशुद्धिः बुद्धिरपिशुद्धयशुद्धिहेतुस्तथाहिसुरा पानादिपापनिश्चयेअशुद्धिः हरिकथाश्रवणादिषुपुण्यानिश्चयेशुद्धिःतथाहिसमृद्धिःसंपदात्मनःशुद्धयशुद्धयोःकारणं सत्पात्रदानादिसद्ब्रह्मयेनशुद्धिःअसत्पात्रप्रदानगणिकादिभोगविषयादशुद्धिः अन्येमां सविशेषाः सोमादिद्रव्यविशेषाश्चदेशावस्थानुसारतःशुद्ध्यंत्यशुद्ध्यतिहि तथाहि मांसाविशेषाविष्पादुत्तरदेशेशुद्धाःदक्षिणदेशेत्यशुद्धाःतथासोमादिद्रव्यविशेषायज्ञकर्माद्यवस्थायामेवशुद्धाःनान्यदा ११

द्रव्यस्यशुद्धयशुद्धीचद्रव्येणवचनेनवा ॥ संस्कारेणाथकालेनमहत्त्वालपतयाथवा १० शक्त्याशक्त्याचवाग्बुद्ध्यासमृद्ध्याचतथात्मनः ॥ अन्येशुद्ध्यंति हितथादेशावस्थानुसारतः ११ धान्यदार्वास्थितंतूनांसतैजसचर्मणाम् ॥ कालवाय्वग्निमृत्योयैःपार्थिवानांयुतायुतैः १२ अमेध्यलिप्तंयद्येनगंधलेपं व्यपोहति ॥ भजतेप्रकृतितस्यतच्छौचमुपदिश्यते १३ स्नानदानतपोवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः ॥ मदभ्यासान्मनःशौचंकृत्वाकर्माचरेद्विजः १४ मंत्रस्यचपरिज्ञानंकर्मशुद्धिर्मदर्पणम् ॥ धर्मःसंपाद्यतेसद्भिर्धर्मस्तुविपर्ययैः १५

पार्थिवानांपृथिवीविकाराणांधान्यादीनांपुतायुतैःकालादिभिःशुद्धिः धान्यानामामयुतेनैकेनकालेनदारुपात्राणामस्थानांशंस्वादीनांचयुताभ्यामृत्योयाभ्यांतंतूनामयुतेनकेवलेनतोयेनआज्यादिरसानातै ज्ञानांकांस्पादीनांचायुतेनाग्निना चर्मणांयुताभ्यामृत्योयाभ्यांशुद्धिरित्यर्थः १२ यदमेध्यलिप्तंयेनगंधलेपंचव्यपोहतितेनतस्यप्रकृतिर्भजते तस्यवस्तुनस्तच्छौचंशुद्धिरुपादिश्यते १३ कर्मागशु द्धिप्रकारमाह स्नानेति अवस्थापौवनदिलक्षणा वीर्यमाहात्म्यंशक्तिर्वा संस्कारउर्ध्वपुंड्रादिधारणं कर्मनित्यसंघावंदनादिमत्पूजावसानं एभिर्मनःशौचंचयनसःशुद्धिकृत्वाभिक्षिणंकर्माचरेत् म दभ्यासान्ममभ्यानाभ्यासाच्च १४ ऋष्याद्युपेतस्यमंत्रस्यपरिज्ञानमापादनीयमितिशेषः कर्मणःशुद्धिःकथमित्यतउक्तं कर्मेति मदर्पणंब्रह्मार्पणमस्तिवति एतैःसाध्यैकमन्नाह धर्मइति धर्मोमद्र किलक्षणःसंपाद्यते तथाधिकारिणआह सद्भिरिति विपर्ययैर्मदर्पणमकुर्वाणैरसद्भिरेतैरधर्मःपापलक्षणःसंपाद्यतइत्यन्वयः आंतरःसन्निधिर्विष्णोर्बाह्यःसन्निधिरेवच । द्विविधःसन्निधिःप्रोक्तःकर्मिणोषा ह्युच्यते । स्वाभाविकस्त्वांतरःस्वात्मतिमाजीवगोयथेतिवचनेनसन्निधानार्थब्रह्मार्पणंकर्तव्यमितिज्ञायते १५

इतोपि भगवदपेक्षं कर्तव्यमन्यथा कृतहान्यकृताभ्यागमौ स्यातामिति भावेनाह कचिदिति कचित्कर्मविहितत्वेन गुणोपि दोषः स्यात् मदभक्तेनानर्पितत्वेनामुष्ठितत्वादन्तवदितिशेषः । अपिविधिनाप्रा
 णणोपिन हंतव्यइति निषेधाविधानादपि गुणः स्यात् यथेदं स्ववृत्तहत्याक्राविनारायणप्रीतिजनकत्वात् ननु गुणदोषविधाननियमः कथमत्राह गुणोति गुणदोषाभ्यामर्थनियमः स्वर्गनरकादिकलनि
 यमस्तौ गुणदोषो विदन्ति ज्ञानं दीतितद्विदः मनुष्यादयस्तेषामेव बाधते क्लेशकरो भवति प्रयत्नसाधकत्वात् एव शब्देनार्थेगादपो व्यावर्त्यते श्रुतेर्ग्रहणशक्यत्वात्तेषामतो मनुष्यादीन् प्रतिविधीयमानौ गुण
 दोषौ भगवदपेक्षाभावे स्वर्गनरकादिकलंदत्तइत्युक्तं तद्विधानंतद्विदामित्यनेन मनुष्यादिष्वपि शुभाशुभज्ञानयोग्यवयसां तदज्ञानतामहानज्ञानजो दोषो भूषाणांतिर्पगादीनांतदभावश्चेति सूच्यते । वर्षाच्चतुर्द
 शादूर्ध्वेन विद्युः शुभाशुभं । तेषामज्ञानजो दोषः सुमहान्कर्मजादपीति । तिरश्चामिन्द्रियाशक्तेर्न दोषो ज्ञानजो भवेत् । गुणोपि नैव काश्चित्स्याद्यतो ज्ञानबाहिष्कृता इति वचनात् १६ गुणदोषनिमित्तबाधायमानस्या
 तत्प्रकारं वाक्ते संमानेति अपतितानां विप्रादीनां समानकर्माचरणे मदपेक्षेनात्मयोग्यकर्माचरणे पातकं न स्यात् तथा पूर्वमपतितविप्रादयो येन कर्मणापत्तं तितेषां तत्समानकर्माचरणे तत्सुरापानतत्तत्स्त्रीमृत्या
 चालिगनादिकेदेहत्यागिव दोषलक्षणं तत्कर्मपातकं च न भवति तथा शयानः शूद्रश्चाक्षणादिपातित्यहेतुभिः लशुनभक्षणादिभिरधोनपतति अधइति विशेषणात्सुरापानादिभिरेव पतति कुतो न पतत इत्यत
 उक्तं औत्पत्तिकइति तस्य शूद्रस्य लशुनभक्षणादिलक्षणे गुणैरमुख्यैः कर्मभिः संगः औत्पत्तिकः स्वभाविको यतस्तस्मात्स्वायोग्य एव कर्मणि पततीत्यर्थः । त्रैविंशिकाः संचरंतो वेदकर्मप्रवर्तनात् । शयानः शूद्र उदि
 श्ये वेदकर्मप्रवर्तनात् । न तस्याभक्ष्यजो दोषः शुश्रूषायां प्रवर्ततः । यथा सुवर्णस्य मलं शुक्रं ताप्रस्य नैव तत् । एवं विप्रादिदोषैस्तु न शूद्रो दोषतामिमात् । मलंतु तस्यापि मलं यथैवं शूद्रजन्मनः । स्वधर्मप्रतिरूपस्य च

कचिद्गुणोपि दोषः स्यादोषोपिविधिना गुणः ॥ गुणदोषार्थनियमस्तद्विदामेव बाधते १६ समानकर्माचरणे पतितानां न पातकम् ॥ औत्पत्तिको गुणैः
 संगेन शयानः पतत्यधः १७ यतो यतो निवर्तेत विमुच्येत ततस्ततः ॥ एषधर्मो नृणां क्षेमः शोकमोहभयापहः १८ विषयेषु गुणध्यानात्पुंसः संगस्त
 तो भवेत् ॥ संगो देवभवेत्कामः कामादेव कलिर्नृणाम् १९ कलेर्दुर्विषहः क्रोधस्तमस्तदनुवर्तते ॥ तमसाग्रस्य ते पुंसश्चेतना व्यापिनी ततः २० तथा च रहितः
 साधो जंतुः शून्याय कल्पते ॥ ततोऽस्य स्वार्थविश्रंशो मूर्छितस्य नृत्तस्य च २१

रणदोषदं मतमिति वचनात् १७ किं बहुनोक्तेन सर्वतोऽपि मानपरित्यागेन श्रीनारायणसमर्पणे मेव समस्तदोषनाशकरमित्याह यतो यत इति यतः यतः कर्मणो नाहं कर्तोति निवर्तेत अहंकारराहित्येन यथा
 त्कर्मपरमेष्ठिराणं बुद्ध्यावक्रोतितस्ततः कर्मणो विमुच्येत तत्तत्कर्मबंधकं न स्यादित्यर्थः तत्कर्तव्यतापानुद्वयवतारार्थस्तोति एषइति एषः परमेष्ठिरसमर्पणलक्षणो धर्मः क्षेमः संसारमुक्तिहेतुः मापि स
 र्वाणिकर्माणि संन्यस्यान्वात्मचेतसेत्यादेः १८ विषयेष्वधकमनर्थलक्षणमाह विषयेष्विति अयमर्थः भगवदपेक्षा बुद्धिराहित्येन क्रियमाणं कर्मशब्दादिविषयेषु गुणबुद्धिजनपति मृगतृष्णिकापयः पूर
 यतीव तदनुनिर्कुशस्य पुंसो विषयेषु गुणध्यानात् सुखाद्यनन्तत्वात् तत्पुद्गे लक्षणः संगः स्यात् ततस्तेषु कामः इच्छा स्याद्विच्छातः कलिः कलद्रावण इति धातोः चेतनधर्मज्ञानद्रावणहेतुरधर्मो ज्ञानात्मा
 विज्ञाति १९ कलेरावेशात्स्वाभीष्टपरिपंथिपुतत्सु दुर्विषहः क्रोधः स्यात्तदनुद्वेषानंतं रंतमोवर्तते ततस्तमसिमग्नस्य पुंसः व्यापिनीन्द्रियसंतता चेतना सुसानुभवशक्तिस्तमसा दुःखोद्रेकेण ग्रस्यते नष्टा भवति २०
 तपानुभवशक्त्यारहितो जंतुरासुरो जीवः शून्याय मुसनाशाय कल्पते नित्यत्वाच्चेतनस्य न स्वरूपेण नाशः किंतु सवर्तिमाना सुसनाश एवेत्याह तत इति । वशब्द एवार्थे ततो मृतस्य अंतमः पतता नंतं मृतस्य नृ
 त्तस्य पुद्गलमुद्राभिभूतत्वेन निःसंज्ञस्य । स्वार्थस्य सुखस्य विश्रंशः स्वरूपतोऽहानिर्भवाति २१

१ तद्विदामेव तेनावधारणेन गुणदोषपरिज्ञानशून्यानां गुणदोषार्थनियमो न बाधते इत्युच्यते इति भावि अतस्तदनुवादेन तात्पर्यमनुव्याख्याते तद्विदइति । २ शून्येनोनेन शून्यतस्य मानाः शून्यं तस्मिन् प्रायेण धर्मः पुणो
 दरादित्वासाधु।

न केवलं सर्वात्मना सुखनाशः तस्य निरतिशयदुःखमपि भवतीत्याह विषयेति विषयसाम्यं यातीति विषयोदुःखं तस्याभिनिवेशेन समुद्रेकेणात्मानं न वेद अपरं प्रति योगिनं च न वेत्ति स्वानुभवमंतरेण न किंचिद्वेत्तीत्यर्थः स्वपरविषयज्ञानं नास्ति चेच्छून्यवादप्रवेश आपन्न इति तत्राह वृक्षेति भगवद्भागवतप्रद्वेषातिशयेन नित्यं तमः पतितो निरंतरं दुःखमेवानुभवन् यमकिंकरैरविरतं वृक्षयमानत्वेन वृक्षजीविकया वृक्षजीवनवद्वयर्थी जीवनं निष्प्रयोजनो ग्रस्तवयाः दुःखपरीतायुः इति वच्छ्रुत्सन्नास्ते इत्यन्वयः दोषिणो गुणवत्त्वेन श्रूयंते विषयाः सदा । असता संगते स्तेषु दोषाः श्रोतुं दुसुर्लभाः । अतो नित्यगुणध्यानात्तद्गुणे प्रीतिमान् भवेत् । अतस्तत्र भवेत्कामः कामिनं कलिराविशेत् । अधर्माज्ञानरूपेण कलिना विष्टदेहिनः । सत्सु कोधोदुर्विषहस्ततस्तमसि पात्यते । अंघ्रेतमसि मग्नस्पचेतनेन्द्रियसंगता । सुखानुभवशक्तिर्यासाविनश्यति स र्वदा । तदा शमूनभावेन शून्य इत्युच्यते नरः । सर्वात्मना तु शंभ्रं शस्तस्य दुःखविवर्धनः । अमूर्छितस्य च भवेत् मृत्युनंतरमेव च । दुःखाख्यविषयावेशात्मात्मानं परमेव च । यथा वद्वेत्ति पतितस्तमस्यंधे कदाचन । वृक्षवद्वृक्ष्यते नित्यं निष्प्रयोजनजीवनः । नित्यदुःखपरीतायुर्इति वत्प्रवासित्यपि । इति वचनादासुरजनविषयोयमिति ज्ञापते २२ श्रुतिविहितत्वात्स्वर्गादिविषयेच्छासतां स्यादित्याशंक्यैतद्विषयहृष्टांतेन स्वर्गादिविषयस्यानित्यसुखहेतुत्वेन तत्रेच्छाकार्या श्रुतिर्भैषज्यरोचनार्थमिदुदंडदानवत्स्वर्गादिवादिनी मुख्यतो मुक्तिपरेत्याह फलश्रुतिरिति इयं फलश्रुतिः मोक्षफलश्रवणत्वेन चरितार्थत्वात् न स्वर्गादिकुसुमश्रुतिस्तथात्वे वेदस्थानर्थहेतुत्वं स्यान्न तद्युक्तम् । स्वर्गादिकामनायुक्तस्त्वैहिकेष्वपि सज्जते । तत्रापि देवकामेभ्यो विशेषं चाभिवांछति । ततस्त्वमसि पातः स्यादतो वेदः कथं हितान् ।

विषयाभिनिवेशेन नात्मानं वेदनापरम् ॥ वृक्षजीविकया जीवनव्यर्थं ग्रस्तवयाः श्वसन् २२ फलश्रुतिरियं नृणां श्रेयोरोचनं परम् ॥ श्रोतुर्विवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम् २३ उत्पत्त्यैव हिकामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च ॥ आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनो नर्थहेतुषु २४ न तान विदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिना ध्वनि ॥ कथं युज्यात्पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः २५ एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः ॥ फलश्रुतिं कुसुमिताम वेदज्ञावदंति हि २६ कामिनः कृपणालुब्धाः पुष्पेषु फलबुद्धयः ॥ अग्निमुग्धा धूमितां ताः स्वलोकं न विदंति २७

काम्यत्वेनाभिचक्षीत सर्वजानन् स्वयं सदेति वचनात् तदुपपादयति न इति नोस्माकं सकाशाच्छ्रेयो मोक्षरूपं तदेव रोचयति कामयति स्वर्गादेरनित्यतादिदोषज्ञानान्मोक्षस्यादोषताज्ञानाच्चेति भैषज्यरोचनं प्रतीदुदंडं ददातीति यथा तथा ईषदुत्तमस्य मंदाधिकारिणः श्रोतुर्विवक्षयाभिमुखीकरणाय प्रोक्तं न तु तत्र तात्पर्यविवक्षया मंदाधिकारिणानित्यंतपसैव प्रतीक्षितुं । मोक्षो न शक्यते धैर्यात्ततः स्वर्गादिकं वेदत् । स्वर्गादिष्वल्पफलतां ज्ञापयित्वापि मोक्षदं । वेदं वक्तुं तूत्तमानां नित्यो वेदः प्रवर्तते । इदुदंडं ददातीति यथा भैषज्यरोचनं । एवं मंदेषु तमे पुमोक्षमाहात्म्यमुच्यते । न ह्यल्पफलभावे दोषा सुदेवैकसंश्रय इति वचनात् २३ फलश्रुतेर्मोक्षैकार्थत्वे युक्तिमाह उत्पत्त्येति उत्पत्त्या स्वभावत एवात्मनो नर्थहेतुषु कामादिभ्यासक्तमनसो मर्त्यास्तान् वृजिना ध्वनिसंतारे भ्राम्यतो त एव स्वार्थमविदुषो जनास्तेषां स्वार्थोपायं बुधो जानन् वेदस्तेषु न नियुज्यात् नियुजानश्चेदुग्मत्तवाक्पदप्रमाणं स्यादित्याशयेनाह कथमिति विषयाभिनिवेशेन तमो विशतस्तान् पुनस्तेषु विषयेषु वेदः कथं युज्यात् कथमपि पुनः क्लिञ्ज्य च वाक्यसाम्यं प्राप्तिमयादिति शेषः कामादिषु न तान्मग्नान् इति वापदच्छेदः तथा चैक्यवाक्यं प्राप्नोति २४ २५ स्वमतं प्रदर्शयामुरमतं दर्शयति एवमिति केचिदसुरपक्षीपाः वेदस्यैव मुख्यं व्यवसितं निश्चयमविज्ञापकलश्रुतिफलं मोक्षस्तद्विषया श्रुतिं कुसुमितां स्वर्गविषयां वदंति अत एवावेदज्ञा इति २६ एतदेवोपपादयति कामिन इति कामिनो निषिद्धकामिनः न तु योग्यकामवंतो निषेध्याः अयोग्यभार्या पुत्रादिकामितानर्थसाधिनी । योग्यकामादरेः प्रीतिरतो ब्रह्मादयो मलाः भार्यापुत्रादिसंपुक्ता वा सुदेवमुपासत इति प्रमाणात् । एवं विद्याभिरा इत्याभिप्रेत्य कृपणादिशब्दाः प्रयुक्ताः । ननु स्वर्गकाम इति श्रुतेः

१ वृणा इति सामानाधिकरण्यमात्रवेच्छापोषिमनुष्येषु कश्चनेति भातीत्यतोतः सकाशादिति पदमव्याहार्यतात्पर्यमनुसृतम् । २ अयोग्यकामवंतः ।

स्वर्गादिष्वेव स्पष्टार्थत्वात्कथं पुष्पेषु फलबुद्धय इति निदाक्रियेत इति तत्राह अग्निमुग्धा इति । मामविज्ञायाग्निरेवेत्येते इति मुग्धाः मिथ्याज्ञानिनः प्रत्यक्षफलमाह धूमेति । मिथ्याज्ञानित्वं कथमत्राह स्व
लोकमिति स्वलोकं स्वाश्रयं परमात्मानं न विदंति अनेन स्वर्गकामाः स्वर्गकामशब्दार्थमपि न विदंतीति ज्ञापितं । नित्यानंदो हरेर्भक्तिज्ञानाद्याः स्वर्गशब्दिताः । पुत्रभार्याप्रविच्छाद्याः सर्वमोक्षगतं फलं । उद्दिश्य
स्वर्गकामस्य यजनं श्रुतिचोदितं । तदविज्ञाय पुष्पाख्यं मनित्त्वं स्वर्गमिच्छवः । यजंतं मंदमतयो वेदवादपरायणा इति मानेन स्वर्गशब्दविवरणात् स्त्रीभिर्वाधानैर्वा इत्यादिचात्रमानम् २७ कोसावाश्रय इति त
त्राह मत इति । ये उक्थेन प्रोणेन शाः शासनं ये पाते उक्थशासः अंधं तमसि पातयित्वा प्राणेन दंड्या असुतुषः केवलं द्रिपारामास्ते य इदं व्याप्तेयतश्च दंजातं हृदि स्थं मानं जानंतीत्यन्वयः विष्णुभक्तान्सदावायुः
आसयेत्तमासि क्षिपन् । विष्णुभक्तान्विमोक्षाय प्रापयित्वा सुखं नयेदिति च अज्ञानं निदर्शयति यथेति यथानीहारचक्षुषः नीहारावृतदृष्टयः पदार्थान्यथावन्न विदंति २८ तथा ते मे मतमविज्ञाय । मोक्षाख्यं फलमे
वाह स्वर्गादिवचनं तु यत् । असुराणामयं स्वर्गशब्दः पुष्पात्मकं वदेत् । देवानां हरिसंप्राप्तिवेदो विष्णुरोयतः । इत्येतत्सिद्धं अविदित्वा ततः किमत्राह परोक्षेति परोक्षमंधंतमः तद्विषयः तत्प्राप्तिरयोग्यः आत्मा
स्वरूपं येषां तेषां अंधंतमः परोक्षं च पंचकण्ठं तथोच्यते । इति वाक्यसिद्धं कामिनः कृपणा इत्यादि नैवं विधा असुरा इत्यर्थत उक्ताः इदानीं स्पष्टयति हिंसायामिति अयं भावः ये कामिनः तेषामसुराणां यदि यदा
हिंसायां कामः तदा यज्ञ एव न चोदना । यद्यदात्मनो हिंसा न मिष्टं तच्च द्विहितमिति कुतर्कैः प्रतिपाद्य यज्ञं प्रापयति आसुरो विहिता हिंसा विहितत्वेन वर्णयेत् । आसुरायां हिंसाः सर्वे नारायणपराङ्मुखा इति

न ते मामंगजानंति हृदि स्थं य इदं यतः ॥ उक्थशासो ह्यसुतुषो यथानीहारचक्षुषः २८ ते मे मतमविज्ञाय परोक्षविषयात्मकाः ॥ “वृथां पशून् विनिघ्नंति हिंस्यंते
प्रेत्यतैस्तुते ॥” हिंसायादिकामः स्यादज्ञ एव न चोदना २९ हिंसाविहाराद्यालब्धैः पशुभिः स्वसुखेच्छया ॥ यजंते देवतायज्ञैः पितृभूतपतीन् स्वलाः
३० स्वप्नोपममसुं लोकमसंतं श्रवणप्रियम् ॥ आशिषो हृदिसंकल्प्यत्यजंत्यर्थान्यथावणिक् ३१ रंजः सत्त्वतमो निष्ठा रजः सत्त्वमभोजुषः ॥ उपासते इन्द्रमु
ख्यान् देवादीन् तत्र तथैव माम् ३२ इष्टे हे देवतायज्ञैर्गत्वारं स्याम हे दिवि ॥ तस्यांत इह भूयास्ममहाशालामहाकुलाः ३३

वचनात् २९ एषां प्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्यासुरत्वं स्पष्टमिवाह हिंसाविहारा इति आलब्धैः हिंसैतैः ३० अमुं लोकमुद्दिश्य असंतमनित्त्वं अर्थहानिरेवेषां न स्वाभीष्टप्राप्तिरित्याह आशिष इति हृदि स्व
र्गप्राप्तिः संकल्प्ययास्याम इति निरूप्य वणिग्यथा तथा अर्थस्त्यजति ३१ संतुवापितृभूतपतीनां यष्टारोसुराः इन्द्रादे देवतार्चकाः कथमित्याशंक्या यथावत् चर्चनाभावादिन्याह रज इति एवं विधायाज्ञि
कास्तामसाः कुतः विष्णुविहाय ये देवान् पितृभूतेशमेव च । साम्येन वा पूजयंतिते ज्ञेया आसुरा गणा इति स्मृतेः तेष्वपि विशेषोऽस्ति तामसतात्त्विकास्तामसराजसास्तामसतामसा इति तत्र ते सर्वे इन्द्रमुख्या
न् देवादीन् मां वयं योपासते रजः सत्त्वतमो निष्ठा रजः सत्त्वतमो ज्ञुषो भवन्ति कथं तामसतात्त्विकव्रताः किंचित्स्वर्गादिमुखोपेतानिरपदुःस्वाद्विकान् लोकान् जुषन्ते तामसराजसव्रताः केवलं निरपदुःस्वाकुल
लोकान् तामसतामसव्रताः अंधंतमो दुःस्वाविलान् लोकान् सेवंत इत्यन्वयः तामसेषु तु ये सत्त्वानिरयमनुरास्तुते । ईषत्स्वर्गादिसंयुक्तास्तमो निष्ठास्तुते स्मृताः । केवलं निरये निष्ठाये तेषां तामसराजसाः । अंधंतम
सि यो निष्ठास्ते वै तामसतामसाः । एवं त्रिभेदयुक्तास्तु याज्ञिका विष्णुवाजिताः । इत्यनेन त्रैविध्यं प्राणाणिकं निष्ठाकर्षणव्यवस्थायां नाशे तत्र तया च योरिति वचनात् रज आदि व्रतयुक्ता रज आदिलोकां प्रमाथं
त इत्यर्थः ३२ तत्प्रार्थनाप्रकारमाह इष्टेति रंस्यामहे रं तु मिच्छामः इह भूमी अनेनाय योपासनं च दर्शितं नित्यानंदलक्षणमोक्षाकांक्षानुगुणगुणोपसंहाराभावात् ३३

१ इदमर्थप्रक्षिप्तमिति तात्पर्यदीपिका श्रीनिवासतीर्थीयेत्यादि ग्रंथविमर्शने कृते सति भाति किंचित्मूलकोशेऽनुपलभाच्च । २ अत्र मनुष्यावमाः तामसतात्त्विकाः । प्रधानदेवानुगाः तामसराजसाः कृपादिमित्राणां देवाः
तामसतामसा इति विवेको गीता तात्पर्यानुसारेण संतव्यः

अथोपासनेनिमित्तमाह एवमिति पुष्पितयास्वर्गादिगुणविषययावाचाव्याप्तिप्रमोयेषांतेतथातेषांमानिनांअतिस्तब्धानामिति विशेषणद्वयेन मनःसमीचीनत्वजनकतत्त्वज्ञगुर्विसेवापिदूरीभूते तिष्ठनयति ३४ स्वर्गादिपरस्यवेदस्यमुक्तिपरत्वंकथंघटतइत्यत्राहवेदाइति स्वतएवपूर्णस्वरूपत्वात् ब्रह्मात्माविष्णुःसएवविषयोयेषांतेब्रह्मात्मविषयावेदाः नारायणपरावेदाइत्यादेः ब्रह्मत्वंपूर्णताप्रोक्तातद्यस्यस्वतएवतु । सत्रब्रह्मात्मसमुद्दिष्टोवासुदेवःसनातनइतिव अनेनब्रह्मात्मप्राप्तिलक्षणमोक्षपरत्वमविनाभूतवेदस्येतिज्ञायते उक्तशंकायाःपरिहारःकथमायातइत्यवउक्तं त्रिकांडविषयाअपीति यद्यपि ब्रह्मदेवकर्मकांडविषयाअधिकारिभेदेनप्रतीयतेतथापुनमाधिकारिणांकांडद्वयपरत्वंवेदायब्रह्मगुणप्रतिपादनद्वारामोक्षपरत्वंस्पष्टमितिभावः सर्ववेदानांब्रह्मात्मपरत्वंसत्यंचेन्मुखतःकिमितिप्रतीत्यभावइतितत्राह परोक्षेति किमनेनप्रयोजनमत्राह परोक्षमिति परोक्षप्रियाइवहिदेवाइतिश्रुतिः चशब्दान्मद्रक्तानांदेवादीनांप्रियमित्यर्थोवगम्यते ३५ परोक्षत्वान्ममप्रसादंवेनावेदार्थोदुरवबोधइत्याह शब्दब्रह्मेति तौहिनिरधिकारित्वात्तद्विविधित्वादिशब्दवद्वेयोवेदइत्यतउक्तं प्राणेति अत्रप्राणादिशब्देब्रह्मादयोविवक्ष्यते प्राणेंद्रियमनोभिःप्रोपतेज्ञायतइतिप्राणेंद्रियमनोमयंभेयत्वान्मयउद्दिष्टोवेदःप्राणादिभिःसदेतिवाक्यात्वाक्यत्वेपौरुषेयत्वेनचलौकिकवाक्यवदानेत्यंपरिमितंचनेत्याह अनंतोति अंतोविनाशउद्दिष्टःपारःपरिमितिस्तथा । अनंतपारोवेदोयंताभ्यां सरहितोपतइतिवचनमत्रोदाहृत्यार्थोक्तव्यः समुद्रवदित्यस्याधिकारिणोपेक्षयोक्तंनतूत्तमाधिकारिणइति ३६ वेदस्यप्रतीयमानोर्थोनेचेद्वाच्याभावेनवैयर्थ्यमापन्नमत्राह मयोति अनंतगुणपूर्णत्वाद्ब्रह्माब्रह्मादिशब्दवाच्येनमयोपबृंहितंमत्प्रतिपादकत्वेनपूर्णार्थोपेतं किमत्रप्रमाणमत्राह भूतेष्वितिभूतेषुघोषरूपेणलक्ष्यतेकथमिवाविसेषूर्णेशब्दब्रह्मेतिशेषः ३७ प्राणादिभिर्मोयतइत्यु

एवंपुष्पितयावाचाव्याप्तिप्रमनसांनृणाम् ॥ मानिनांचातिस्तब्धानांमहार्तापिनरोचते ३४ वेदाब्रह्मात्मविषयात्रिकांडविषयाअपि ॥ परोक्षवादोवेदोयंपरोक्षंममचप्रियम् ३५ शब्दब्रह्मसुदुर्बोधंप्राणेंद्रियमनोमयम् ॥ अनंतपारंगंभीरंदुर्विगाहंसमुद्रवत् ३६ मयोपबृंहितंभृन्नाब्रह्मणानंतशक्तिना ॥ भूतेषुघोषरूपेणविसेषूर्णवलक्ष्यते ३७ यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णासुद्रहतेमुखात् ॥ आकाशाद्वोषवान्प्राणोमनसास्पर्शरूपिणा ३८

कतंप्रकारमाह यथेति यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णासुद्रहतेमुखादुद्रहतेनिष्कासयतिपुनर्भसतिच एवंघोषवानाकाशगुणशब्दव्यक्तिमान्छंदांसिमपितेनेनेतिछंदोमयोमृतमयोमत्प्रसादेनमोक्षदःप्राणःआस्पर्शोविष्णुःतंरूपयतीत्यास्पर्शरूपिप्राणस्यमनस्तेनस्मनसासहस्रपदवीमदनंतंरूपविषयांओंकारेषुत्रिमात्राद्यनंतमात्रावसानप्रणवेष्वांजितांस्पष्टव्यक्तांतद्व्याख्यानरूपास्पर्शादिवर्णैरलंकृतांगुलदर्शनादिभेदेनविचित्राभिर्नानाविधाभिरैकाशीतिसंख्याताभिर्भाषाभिर्विचितां चतुरुत्तरैश्चतुर्वर्णैरधिकोष्णिग्मुक्तैर्गोयन्यादिच्छंदोभिश्चविततांअनंतपारांविनाशपारिमाणरहितांबृहतींश्रुतिर्हृदयाकाशादुद्गत्यसृजतिउच्चारयतिरुद्रादिभ्यउपदिशतिपुनःकल्पतिस्वस्मिन्नेवाक्षिपतेविदधातीत्यन्वयः चतुरुत्तरत्वनिप्रमोजगत्पंतानामेवगायन्याउष्णिक्चतुर्वर्णाधिकेत्यादिचतुरुत्तरैःजगत्पंतानामेवचतुरुत्तरत्वानियमः भुंक्तेपदस्त्रिलान्स्पर्शानास्पर्शोविष्णुरुच्यते । तस्यप्रकाशकंनित्यंनमस्येमाणमेकलं । प्राणस्यैवमनोनिर्त्यंवासुदेवंप्रकाशयेदितिच । मीयंतेनेनछंदांसिप्राणच्छंदोमयस्ततइतिच त्रिमात्रमादितःकृत्वायाक्यानंतमात्रकाः । प्रणवास्तेपिभेदेनज्ञानंताःपरिकीर्तिताः । एकमात्रोत्तराःसर्ववासुदेवाभिधायकाः । तेषांव्याख्यानरूपाहिसर्ववेदाःप्रकीर्तिताः । ओंकारेणान्वितास्तस्मात्सदोच्चार्याहरेःप्रयैरिति उक्तार्थेप्रमाणं गुह्यदर्शनभाषेचभाषाचैवसमाधिका । तिस्रस्तुमूलभाषाःस्युरैकैकाचत्रिधापुनः । गुह्यदर्शनसंज्ञाचगुह्यगुह्यातथापरा । एवमादिक्रमेणैवत्वेकाशीतिविधेविताः । आपास्तत्रचगुह्याचप्रसिद्धार्थेष्वनन्वितागुह्यार्थतत्परैवांशोमणिमित्यादिकाचसा । दर्शनान्यवलंब्येवशुपत्यादिनांतुया । बहुश्रुतिविहङ्गुवदेत्सादर्शनात्मिका । अतोनिषेधसंयुक्ताभस्मज्ञानादिकाचसा । यथाप्रहस्य

१. ओंकारस्यैकत्वेनोंकारोप्यतिमहवचनायोगादित्यतः ओंकाराणांबहुत्वाद्बहुवचनमिदमत्रप्रमाणमाह ॥ विमात्रेति ॥ ओंकारेभ्यमित्यापितिपाठःकार्त्तनिकः । २. अंधोमणिमविदित्यादिका मतीतार्थे योग्यता । भाषात्प्रमत्तज्ञानेनांधःगुरुपदेशादिनामणिज्ञानोत्तर्लब्धवानितिगोप्यार्थः मणिर्मूर्तमयानचेत्प्रमत्तप्रचोमवेदित्यभिधानम् ॥

मानार्थोसमाधिः साप्रकीर्तिता । विष्णुः परमइत्याद्यासाचविद्वद्भिरीरितेतिवचनात् संप्रदायज्ञैर्गुरुवरणशरणैरेवपुरुषैर्ज्ञेयोपमर्थेति भस्मस्नानविधानंतु श्रुत्युक्तं दर्शनानुगं । भस्मस्नानंततो ग्राह्यं विधानंतु नृसिंह
गं । इति वाक्यादंते निषेधयुक्तत्वात् भस्मस्नानानादरोपिकर्तव्य इति ३८ ३९ ४० गायत्र्यादिच्छंदसां क्रमोपि छंदो वै विचित्राद्युक्तविध इत्याशयवानाह गायत्रीति छंदस्तु नवपादं यज्जगादित्युच्यते बुधैरिति वचना
ज्जगत्त्रामच्छंदो नवपादात्मकमित्यर्थः ४१ मुख्यप्राणोपि मत्प्रसादादेव वेदार्थं जानाति मुख्यतः सर्ववेदार्थतश्च महमेव जानामीत्याशयवानाह किंविधत्त इति विकल्पयेत् । विविधरूपत्वेन कल्पयेत् लोके वि
द्वज्जनमध्ये मदन्यः कः पुरुषः इत्यस्याः श्रुतेः हृदयं तात्पर्यार्थे वेदकोपिनवेदचेत्को वा पुर्मत्प्रसादाद्वेत्तीत्यर्थः ४२ संध्यामुपासीतेत्यादेः संध्योपासनादिविधिलक्षणमर्थमंतरेणान्यमर्थमगवान्कथं वेत्तीति तत्राह
मामिति संध्यामुपासीतेत्यादिविधिलक्षणो वेदो मामुद्दिश्य विधत्ते संध्यावर्दनादेर्मद्विषयत्वात् ध्येयः सदासवितृमंडलमध्यवर्तीत्यादेः यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयते ऽसिद्धमित्यादेश सत्पंज्ञानमनंतं ब्रह्मे
त्यादिसत्त्वत्वादिगुणवाचको वेदः सत्त्वत्वादिगुणविशिष्टं मामभिधत्ते चत्वारि वागित्यादिषु वेदादिवाच्यत्वाद्वागारूपं मां वागित्यनूद्य चत्वारितीति मां विविधं कल्पयेत्वा वासुदेवसंकर्षणादिरूपविशिष्टत्वेन ध्येय
इति नसुरां पिबेत् ब्राह्मणो न हंतव्य इत्याद्यपोहभागो सुरापे श्वर्य इति धातोः सुराणामैश्वर्यादिमद्गुणानां पानं मम स्यादिति चिंतनं वेदैकवेद्यत्वेन ब्राह्मणो विष्णुर्नास्तीति चिंतनमित्यादिमदाप्रियमपोहानिषिध्या
त्मानमेवलोकमुपासीतेत्यादिमद्विषयोपासनं वेदतात्पर्यार्थ इत्यस्याः श्रुतेः हृदयमेव वेदेति गतेनान्वयः । विधिभागे हरेः पूजैः अभिधाने च तद्गुणाः । विकल्पे तद्गुत्वं चाप्यपोहेतुतदप्रियं । उच्यते सर्ववेदेषु तत्त्वे

छंदो मयो मृतमयः सहस्रपदर्वी प्रभुः ॥ ओंकारेष्वांजितां स्पर्शस्वरोष्मां तस्थभूषिताम् ३९ विचित्रभाषाविततां छंदोमिश्रतुरुत्तरैः ॥ अनंतपारांबृहतीमृजया
क्षिपते स्वयम् ४० गायत्र्युग्मिगनुष्टुप्च बृहतीपंक्तिरेव च ॥ त्रिष्टुप्जगत्यतिच्छंदो ह्यष्टयत्यधिजगद्द्विराह ४१ किंविधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् ॥
इत्यस्याहृदयं लोकेनाभ्योमद्वेदकश्चन ४२ मां विधत्ते भिधत्ते मां विकल्प्यापोह इत्यहम् ४३ एतावान्सर्ववेदार्थः शब्द आस्थायमा ऽभिदाम् ॥ मायामात्रमनू
द्यांते प्रतिषिध्य प्रशाम्यति ४४ ॥ इति श्रीभागवते महा० एकादशस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ उद्धव उवाच ॥ कानितत्त्वानि विश्वेश संख्यातान्यपि
मिप्रभो ॥ नवैकादशपंचत्रीण्यात्थ त्वमिह शुश्रुम १

दस एव हीति वचनात् सुराहरे गुणाः प्रोक्तास्ते मे स्पु रिति चिंतनं । सुरापानमिति प्रोक्तं त्रिकुर्पात्कथं चन । ब्राह्मणो विष्णु रुरिष्टः सनास्तीत्यभिचिंतनं । ब्रह्महत्यासमुद्दिष्टास्तान्कुर्यात्कथं चन । इत्याद्यपोहवाक्या
र्थश्चित्तो विष्णुर्विधेर्जनैरिति वचनाच्च ४२ न केवलं कतिपयवाक्यार्थः सर्ववेदार्थोपेवमेवेति भावेनोपसंहरति एतावानिति कदा नु वेदस्य विश्रम इति तत्राह शब्द इति निर्दोषः शब्दो वेदः अभिदामा मास्थाय
सर्वावतारेषु मे ददति विष्णुरिति प्रतिष्ठाप्यमायामात्रं मदिच्छोद्गुदादृष्टनिमित्तं शरीरादिकं च नूद्य निरूपयतस्वमतिषेधार्थमुपासनादिकं विधायांते मोक्षे ज्ञानोदयेन जीवस्य शरीरादिकं प्रतिषिध्य प्रशाम्यति
स्तिमितसमुद्रवत्स्वभावोपास्तिरूपेण तिष्ठतीत्यन्वयः नभिदायस्य सोभिदः अभिदशायमश्रेयसमिदाः तमभिदां अइति ब्रह्मेति अनिषेधपुमां विष्णाविति पादवः प्रपंचनिषेधो वेदस्यार्थो नैनोच्यत इति मतं
सर्वावताररूपेषु निर्भेदत्वादप्युक्तः । अभेदो विष्णु रुरिष्टस्तमेवो ज्ञातविच्छया । निर्मितं वै हिं वंधं तस्योपासनपैवतु । प्रतिषिध्य विमोक्षेतु स्वभावोपास्तिरूपतः प्रतिशाम्यति वेदोपेनासुपेवैकसं अपइति समा
रूपयानिरस्तमिति ज्ञातव्यं विद्यात्मनि भिदा बोध इति मेदज्ञानस्य विद्यात्वोक्त्येति ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे विजयजकृतटीकायां एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ भगवत्संज्ञां तत्त्वानां सं
ख्यातं जीवस्य हरेः अभेदं निरूपयन्मास्मिन्नध्याये तन्मादौ भगवदुद्देशात्वात् तस्य रूपोऽप्युद्धवोऽपि मिस्त्वन्नां बहुरासं रूपायमानत्वात् युक्तीनां कामः पूज्यति कानीति त्वं न वेत्त्वा दीनेतत्त्वात्वात्थ
वपंच शुश्रुम तत्रापिभिः संख्यातानि तान्येव तत्तत्तराणि १

संशयनिमित्तमाह केचिदिति २ ऋषयस्तत्त्वानां संख्यानामेतावत्त्वं यद्विवक्षया कया युक्तया पृथगायति नोस्माकमिदं सपुक्तिं वक्तुमर्हसि १ ऋषय इति त्वपोक्तत्वात् सर्वेषु पक्षेषु पुक्तिसंज्ञानकार्ये त्याग्येन परिहरति युक्तपदं यथा ब्राह्मणावेदविचारकुशलाः ऋषयो भाषन्ते संक्षेपविस्ताराम्भावंति तथा सर्वेषु पक्षेषु युक्तयः संतीत्यन्वयः स्वकपोलकल्पितत्वेन वदतां मते प्रमाणं कथं स्यादिति तत्राह मायामिति मदीयां मायां मम सामर्थ्ये मुद्गह्यालं व्यनानाविधा तत्तत्संख्यां वदतां ऋषीणां मते किं नु दुर्घटं किमनुपपन्नं सर्वप्रामाणिकमेवेत्यर्थः विष्णोः सामर्थ्यमालं व्यतत्त्वसंख्यां मुनीश्वराः । चक्रुर्हि तदविज्ञाय विवदंत्यल्पबुद्धयः । तत्रापि कारणं विष्णोः शक्तिरस्याविकारतः । अव्यक्तादेर्विकल्पोयं मनसः संप्रजायते । विरुद्धकल्पनं तच्च वासुदेवैकानिष्ठया । निरहंकारयानश्चेद्विवादैकाश्रयं हितदिति वाक्याच्छीनारायणसामर्थ्यमेव मायोच्यते नानिर्वाच्या विद्येति ४ ननु प्रामाणिकं चेत्किमिति विप्रतिपद्यते इत्याशंक्य तन्मतं तत्त्वापरिज्ञानादिति भावेनाह नैतदिति त्वं यथा त्व एतदेवं भवति दुष्टत्वादहं यद्वच्चिमतत्तथानिर्दोषत्वादिति तदविज्ञाय विदंत्यल्पबुद्धयः इत्यत्रापि मच्छक्तिरेव हेतुरित्याह एवमिति तत्रापि कारणं विष्णोः शक्तिरिति ५ सत्त्वादिभेदेन यासां मिति बहुवचनं यासां मच्छक्तीनां सकाशाज्जातादव्यक्तादितत्त्वानां व्यतिकराद्विकारात्मनो यो विकल्पः विरुद्धकल्पो मिथ्या ज्ञानलक्षणः स एवाविवदतां विवदमानानां पदमाश्रयभासीत् तच्च संख्याविबध्नाभेदेन बहुविधान् मनोविकाराद्वतीत्यर्थः यस्याविकारतः अव्यक्तादेर्विकल्पोयं मनसः संप्रजायते । विरुद्धकल्पनमिति कदानुविकल्पोपशम इत्यत आह मास इति दमः इन्द्रियनिग्रहः तद्विराशमेवास्ते मभिष्टायां प्रवृद्धायां सविकल्पो

केचित् षड्विंशतिं प्राहुरपरे पंचविंशतिम् ॥ सप्तैकेन वषट्के चित्त्वार्येकादशापरे ॥ केचित्सप्तदशप्राहुः षोडशैके त्रयोदश २ एतावत्त्वं हि संख्या नमृषयो यद्विवक्षया ॥ गायति पृथगायुष्मन्निदं नो वक्तुमर्हसि ३ श्रीमगवानुवाच ॥ युक्तयः संति सर्वत्र भाषन्ते ब्राह्मणायथा ॥ मायां मदीयां मुद्गह्यावदतां किं नु दुर्घटम् ४ नैतदेवं यथा त्वत्वं यदहं वाचिमतत्तथा ॥ एवं विवदतां हेतुः शक्तयो मे दुरत्याः ५ यासां व्यतिकरादासीद्विकल्पो वदतां पदम् ॥ प्राप्ते शमदमेव्येति वादस्तमनुशाम्यति ६ परस्परानुप्रवेशात् तत्त्वानां पुरुषर्षभ ॥ पौर्वापर्यं प्रसंख्यानं यथा वक्तुर्विवाक्षितम् ७ एकस्मिन्नपि दृश्यं ते प्रविष्टानि तिराणि च ॥ पूर्वस्मिन्वापरस्मिन्वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः ८ पौर्वापर्यमतो मीषां प्रसंख्यानमभीप्सताम् ॥ यथा विविकं यद्युक्तं गृहीमो युक्तिसंभवात् ९ अनाद्यविद्या युक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदनम् ॥ स्वतो न संभवेद्यस्मात्ततो न्यः पुरुषो भवेत् १०

व्येति शनचि ६ तमनुविकल्पनाशानंतरं विवादोपि शाम्यति तच्च वासुदेवैकानिष्ठयानिरहंकारयानश्चेत् विवादैकाश्रयं हितदिति ५ तत्त्वानामनेकविधसंख्याने पुक्तिमाह परस्परानुप्रवेशादिति कार्यकारणरूपाणां तत्त्वानां परस्परानुप्रवेशात् कारणोपकार्यानुप्रवेशात् कश्चित्कार्येषु कारणानुप्रवेशात् अंतर्भावाच्च तथा प्रवेशेन पृथगेवावस्थनाच्च पौर्वापर्यं प्रसंख्यानं न पूनाधिकत्वेन तत्त्वानां गणनं वक्तुर्विवाक्षितं यथा तथा किपते पूर्वासंख्या अल्पा अपरा बह्वीतस्संबंधित्वं पौर्वापर्यम् ७ एतदेव विष्णोर्वि एकस्मिन्निति इतराणितत्त्वानि एकस्मिन् पूर्वस्मिन्कारणे तत्त्वे अपरास्मिन्कार्ये तत्त्वे वा प्रविष्टानि दृश्यं तेपि यस्मात्तस्मादमीषां तत्त्वानां गणनमिच्छतां पौर्वापर्यं पूर्वापरसंबंधिप्रसंख्यानमपि युज्यत इत्यर्थः नन्विदं भाष्यं मतं तवचित्तं गीकार्यं मुतमेतितत्राह यथेति ऋषिभिरुक्तमिदं यथा वदेव विविकं पृथक् पृथक् स्पष्टं अतएव युक्तं चेति यद्यस्मात्तस्माद्गृहीमः हेतुं स्पष्टयति युक्तिसंभवादिति यद्युक्तं यथा विविकं तत्तथा गृहीमः कुतो युक्तिसंभवादिति वा ८ ९ तैर्ऋषिभिरुक्तं यथा विद्यावदादस्वतंत्राज्जीवात्सर्वथा न्यः परमेश्वरः स्वकीकर्तव्य इति भावेनाह अनादीति अनादिकालं आरभ्या विद्याकामकर्तव्यं युक्तपुरुषस्य पुराणि शरीराणि सरोजिवस्यात्मवेदं न स्वस्वरूपाविर्भावलक्षणं ज्ञानं तथात्मनः परमात्मनोऽपरात्मलक्षणं ज्ञानं च स्वतः स्वसत्त्वानां संभवेत् उक्तहेतोरित्यस्मात्तस्मात्पुरुषः पूर्वापरबुद्धौ विष्णुस्ततो जीवादन्यो भवेदित्यंगीकर्तव्यम् १०

अत्रेदमप्यनुसंधेयमित्याह पुरुषेति । हृदिस्थित्वाजीवानां ज्ञानोत्पादनात्पुरुषनाम्नोबहिःस्थित्वाज्ञानफलमुक्तिदानादीश्वरानामप्राणविवेकलप्यनद्रष्टव्यं भेददर्शनेऽनर्थमाह तदन्वेति तयोऽपुरुषेश्वरयोऽन्यत्त्वकल्पनाभेददृष्टिलक्षणाअपार्था तत्स्वरूपादपगमनप्रयोजनानर्थकारिणीचेत्यर्थः ज्ञानात्मनोजीवस्यज्ञानोत्पादनकथंघटतइतितत्राह ज्ञानंचेति प्रकृतेर्गुणः सत्त्वगुणजन्यं स्वरूपभूतज्ञानंतु सदाजीवस्यविष्णुना । नियतंभारुतंज्ञानंभक्त्यातेनैवदीयतइतिवचनात् ११ जन्मज्ञानस्यप्रकृतत्वंसाधयति प्रकृतेरिति तुशब्दोविशेषचोक्तः प्रकृतेर्गुणसाम्यप्रलेपवर्तमानस्यआत्मनोजीवस्ययथा सत्त्वरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणाआवरकानभवंतिइश्वरेच्छानियतप्रवृत्तिगूण्यत्वात् तदास्वरूपज्ञानादेर्गुणाअपिभवंति तथासृष्टिकालेजीवस्वरूपंतेर्गुणैरावृतंभवति गुणानांवीर्यमाह स्थितीति १२ किमायातंअनेनप्रकृतइत्यत्राह सत्वमिति इहसृष्टिकालेसत्त्वंज्ञानंसत्त्वगुणजन्यं रजोगुणजन्यंकर्म तमोगुणजन्यमज्ञानमित्युच्यते प्रलयकालात्सृष्टिकालेऽयंविशेषइतिवाह्यज्ञानं प्राकृतमितिसिद्धं यद्वा प्रलयेतुसृष्टवपिप्रकृतेर्गुणाःआत्मनःपरमात्मनोनविशेषापादकाःकिंतुजीवस्यैव कथमत्राह सत्वमिति सत्त्वादयोजीवस्यबाह्यज्ञानादेर्विशेषजनकाइति अंतस्थःपुरुषोनामज्ञानदःसर्वदेहिनां । बहिस्थइश्वरोनामज्ञानादिफलदोहरिरितिवाक्यात् । पुरुषारूपोद्भूतस्तुविष्णुर्जोवविबोधकः । फलदातातुबाह्येनयदेशेनाभिदावदेत् । तथैवान्यस्वरूपेषुविष्णोर्गोभेददर्शकः । येचजीवेश्वराभेदपश्यंतेनर्थभागिनइति वाक्याच्चपुरुषेश्वरावुक्तार्थावितिसिद्धं इदानींऋषिभिरुक्ततत्त्वानांसंख्याभेदंक्षयन्तस्वकारणस्वरूपंतावदाह गुणव्यतिकरइति सत्त्वादिगुणानांमहदाद्यात्मनाव्यतिकरोयस्मात्सभगवान् गुणव्यति

पुरुषेश्वरयोरत्रनवैलक्षण्यमण्वपि ॥ तदन्यकल्पनापार्थाज्ञानंचप्रकृतेर्गुणः ११ प्रकृतेर्गुणसाम्येतुप्रकृतेर्नात्मनोगुणाः ॥ सत्त्वरजस्तमइतिस्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः १२ सत्त्वंज्ञानंरजःकर्मतमोऽज्ञानमिहोच्यते ॥ गुणव्यतिकरःकालःस्वभावःसूत्रमेवच १३ पुरुषःप्रकृतिर्व्यक्तमहंकारोऽनभोनिः ॥ ज्योतिरापःक्षितिरितितत्त्वान्युक्तानिमेनव १४ श्रोत्रंत्वग्दर्शनंघ्राणोजिह्वेतिज्ञानशक्तयः ॥ वाक्पाण्युपस्थपाय्वंघ्रिकर्माण्यंगोभयंमनः १५ शब्दःस्पर्शोऽसौगंधोरूपंचेत्यर्थजातयः ॥ गत्युत्तयुत्सर्गशिल्पानिकर्मायतनसिद्धयः १६ सर्गादौप्रकृतिर्ह्यस्यकार्यकारणरूपिणी ॥ सत्त्वादिभिर्गुणैर्धत्तेपुरुषोऽव्यक्तमीक्षते १७

करःकिंनामधेयइत्यतउक्तं कालइति कालकामधेनावितियातोःसर्जनेनब्रह्मादीनामभीष्टदोग्धत्वात्कालनामाइत्यर्थः अनेनकारणत्वानुपपत्तिरपिपरिहृतेतिज्ञायते कारणस्यनामांतरंचाह स्वभावइति स्वतंत्रोभावःस्वभावःस्वरूपभूतोभावोभूतिरैश्वर्यस्यसतथाइतिवास्वाधीनोभावःसत्तायस्यसतथेतिवा त्वनियतोभावोजन्मादिछीलायस्यसतथेतिवा वायुनावैश्वीतमसूत्रेणेत्यादेर्वापोरेवसर्जनादिमतीतिःकथमभवेवसर्वकर्तृतितत्राह सूत्रमिति सूत्रंसर्वाधारः अक्षरमंबरांतधृतेरितिसूत्रादेतांल्लिंगभगवदेकनिष्ठमित्येवशब्देनावधारयतिचशब्देनयोदेवानामितिभुतेर्वापुशब्दःसावकाशइतिपश्यति १३ नवैकादशपंचत्रीनित्यत्रनवतत्त्वानिवक्ति पुरुषइत्यादिना पुरुषोद्विरण्यगर्भःप्रकृतिर्गापञ्जीव्यकोरुद्रःअहंकारःस्कंदः यदापुरुषशब्देनविरंचस्यैववाच्यता । परस्यप्रथमगुणैर्व्यक्तस्तत्रतुशंकरः । तदाहंकारशब्देनस्कंदस्यैववचोभवेदितिवाक्यादर्थनियमःप्रामाणिकइत्यर्थः १४ एकादशतत्त्वान्याह श्रोत्रमित्यादिना ज्ञानशक्तयःज्ञानेन्द्रियाणिकर्माणिकर्माद्रियाणिउभयंसंकल्पविकल्पात्मकमनः १५ एषांविषयानाह शब्देति अर्थजातयःविषयसामान्यानि अनेनपंचतत्त्वान्युक्तानि कर्मायतनसिद्धयःकर्माद्रियविषयाःपापस्थयोर्विषयावुत्सर्गशब्देनोक्तौ द्विविधत्वात्पंचकल्पपंचेत्यनेनद्विरागृहीतौ पंचपंचेति तथाचशब्दादेशिष्वासानिदशतत्त्वानि १६ त्रीनितिसत्त्वादिगुणास्त्रीणितत्त्वानिइतिपुंसत्त्वादिगुणप्रवृत्तिमाह सर्गादाविति अस्यजगतःसर्गादौउत्पादानकारणात्भजदमकृत्यभिमानिनी चित्प्रकृतेर्ह्यरयमिक्तकारणरूपिणीअंतर्निपंरूपेणप्रवेशात्कार्यरूपिणीचसत्त्वादिभिःश्रीभूर्भुवोर्गोतत्त्वभेदेनसत्त्वादिगुणाभिमानिनीयचेजगदितिशेषः एवंचपुरुषादितमोगुणांतानिहस्तितासहचमुक्षि

तत्त्वानीति भागवतं मतं परस्परानुप्रवेशादित्युक्तयुक्तिविवृणोति पुरुषइत्यादिना कालादिनाम्नाहरिणानुगृहीतः पुरुषनामाहिरण्यगर्भः सृष्ट्यर्थमव्यक्तनाम्नीसरस्वतीमीक्षते संक्षोभ्य इति मत्वाव्यक्तादित
त्त्वानिसरस्वतीनिमित्तीकृत्यसृजतीत्यर्थः १७ अतएव कार्यकारणरूपेण सृष्ट्याव्यक्तादयो धारणशीलत्वाद्वातुनामानस्तत्त्वविशेषाः पुरुषेक्षया पुरुषस्पन्दरेः कटाक्षगोचरत्वेन संहताः संश्लिष्टाः प्रकृते
र्बलाद्विकुर्वाणाः लब्धवीर्याः कार्यकारणशक्त्यन्विताः अहं ब्रह्माहं सृजंतीत्यन्वयः यद्वा जडप्रकृतिरस्य जगतः सर्गादौ तत्त्वादिगुणैर्जगद्वत्ते पुरुषो विष्णुरव्यक्तं प्रकृतिमीक्षते तन्नियंताधातवोऽसृजं
तीतिकार्यकारणभावादन्योन्यानुप्रवेशो युक्त इति वक्तुं सृष्टिकथनं सृज्यसृष्टिस्वरूपत्वादन्योन्यानुप्रवेशिनः । तिष्ठंति तात्त्विका देवा विशेषप्रतीतिकारणादिति वचनात् अतस्तत्त्वानामल्पसंख्यावत्त्वं युक्तं १८
तत्र सत्त्वादीन्गत्यादींश्च विना हरिणा सह विनष्टं विंशतितत्त्वानि महदहंकारौ ब्रह्मरुद्रावंगीकृत्य स्कंदं विना परमात्मना सह पंचविंशतिः । व्यक्तं विना चतुर्विंशतिरित्येतानि न्यूनसंख्याकतत्त्वानि सिद्धवत्क
त्यस्यैकइत्यादिन्यूनसंख्यानिकथयति सप्तैवेति यत्र यस्मिन्पक्षे सप्तैव धातवस्तदैवंगणनं कर्तव्यं शब्दाद्यर्थाः स्वादयश्चैकीकारंगताः पंचषष्ठोज्ञाननामान् ब्रह्मासप्तमउभयाधारः अभियन्यमानाभिमा
निनां आधारः आत्मा परमात्मा इति सप्तत्वं ततः शब्देन ज्ञानात्मनावनुकृष्येते दशेन्द्रियाण्येकीकृत्यैकं तत्त्वमसवः पंचमाणाः देह इति देहाभिमानादिवाकरः ज्ञानात्मानाविति न वतत्त्वानि ज्ञानशब्दो
दितो ब्रह्मा तदा धारो हरिः स्मृत इति सर्वदेहाभिमानास्तु देहानां तु दिवाकर इति च इन्द्रियात्मैर्द्रव्यैकः प्राणो नाम प्रजापतिरिति च देहप्राणौ पंचेन्द्रियाणि वा ज्ञानात्मभ्यां न वेति वा यद्वा वागादीनां मनोधीन

व्यक्तादयो विकुर्वाणा धातवः पुरुषेक्षया ॥ लब्धवीर्याः सृजंत्यहं संहताः प्रकृतेर्बलात् १८ सप्तैव धातव इति यत्रार्थाः पंच स्वादयः ॥ ज्ञानमात्मोभयाधारस्त
तो देहोन्द्रियासवः १९ षडित्यत्रापि भूतानि पंचषष्ठः परः पुमान् ॥ तैर्युक्तजात्मसंभूतैः सृष्ट्वेदं समुपाविशत् २० चत्वार्येवोतितत्रापितेज आपोन्नमात्मनः ॥
जातानि तैरिदं जातं जन्मावयविनः खलु २१ संख्याने सप्तदशके भूतमात्रेन्द्रियाणि च ॥ पंचपंचैकमनसा जात्मा सप्तदशः स्मृतः २२ तद्वत्षोडशसंख्यानि जा
त्मना मन उच्यते ॥ भूतेन्द्रियाणि पंचैव मन आत्मा त्रयोदश २३ इति नानाप्रसंख्यानं तत्त्वानामृषिभिः कृतम् ॥ सर्वे न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्बिदुषां किमशोभनम्
२४ उद्वव उवाच ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ ॥ अन्योन्यापाश्रयात्कृष्णदृश्यते नाभिदातयोः २५

त्वेन मनसैकत्वं पंचश्रोत्रादीन्द्रियाणि देहप्राणौ परमात्मना सहोति नव १९ षडित्यत्रैवं संख्यानं महदादिकारणानां कार्यानुप्रवेशेन पंचाकाशादिभूतानि परमपुरुषः षष्ठ इति षट् नवसप्तत्रयोदश
त्वेकेषां चित्कार्याणां कारणानुप्रवेश इति ज्ञेयं आत्मनः संभूते स्वेराकाशादिपंचभूतेर्युक्तः आत्मा इदं सृष्ट्वासमुपाविशत् २० चत्वार्येवेति तानि कानीत्यत्राह तत्रापि पंचस्व
प्यात्मनो जाता नितेज आपोन्नमिति त्रीणि आत्मैक इति चत्वारि अक्षं पृथिवी अवयविन इदं जन्मैः तेज आदिभिर्जातं व्यक्तं खलु अवयवी देहः २१ सप्तदशसंख्याने त्वेवंगणनं पंचभूतानि पंचमात्राः
पंचश्रोत्रादीन्द्रियाणि इति पंचदशैकेन मनसा सह आत्मा परमात्मा सप्तदश इति सप्तदशकं भूतमात्रेत्यनेनैकादशतत्त्वसंख्यानमपि ज्ञेयं पंचभूतानि पंचमात्राश्चैकः परमात्मेति । भूतानि मात्राश्च परस्तत्त्वै
कादशकं स्मृतमिति २२ षोडशसंख्यानि तत्त्वानि तद्वत् भूतमात्रेन्द्रियाणि पंचपंचैव तमुक्त्वत् साहचर्ये स्मात्कोविशेप इत्यत उक्तं आत्मनेति आत्मनः सार्धं विद्यमानसस्तयोरेकत्वेन आत्मनः स
न्निविद्यमानसस्तुतदुक्तिः । उक्तो भवेत् परमात्मा तु तत्त्वषोडशकं यदेत्युक्तेः एव शब्दोऽपीत्याद्योक्तकः भूतानि पंचेन्द्रियाणि पंचमन आत्मा ब्रह्मा परमात्मा चेति त्रयोदशतत्त्वानि भूतेन्द्रियाणि च मन आत्मा
विष्णुस्तथैव च । एवं त्रयोदशीवाहुस्तत्त्वानि मुनयो वरा इति आत्मेति परमात्मा च विरिचयापैक्यते । वायुर्मेन भवेदक्षस्वयमित्यापि कुत्राचिदिति २३ उपसंहरति इतीति २४ उद्वव एव तत्त्वसंख्या
विषयानुपपत्तिशंकापरिहारश्रवणमेतद्विषये निःशंकोपीदानीं मकारावरेण शक्यते प्रकृतेरिति अत्र पुरुषो विष्णुः प्रकृतिर्जडसंज्ञाता तु भौषद्यप्यात्मविलक्षणौ स्वरूपतएव भिन्नौ अंतरं च भिदाचेति वैलक्षण्यं

प्रकीर्तितमिति अतोवैलक्षण्यभेदः तथाप्यनयोऽन्योन्यापाश्रयात्भिदानदृश्यते तत्कुत इति चोच्चाभिप्रायः २५ अन्योन्यापाश्रयत्वं विवृणोति प्रकृताविति हिशब्दो हेतौ हरेः प्रकृतेराधारत्वेन तत् उत्तमत्वं प्रकृतेस्तदधीनत्वेन तत्वरत्वं तरेणानयोऽन्योन्याधारत्वेव दृश्यते हियस्मात्तस्मान्मदमतेर्मसंशयं छेत्तुमर्हसीत्यन्वयः पक्षे शोत्पन्नेन हरेः प्रकृत्युत्तमत्वं क्वक्त्वप्यभितिजानन्नप्युद्बो लोकविषयमं दमतित्वमात्मन्युपचरतीति ज्ञातव्यम् २६ एतदेव प्रामाणिकमिति भावेनाह त्वत्तइति तनुशक्तितोऽल्पबुद्धित्वात्तामसादिशरीरबलाद्वाज्ञानस्य प्रमोषोपेत्यतः शक्तिः कासूर्वलं लक्ष्मीरिति कासूर्बुद्धौ कुवा च्यस्तु इत्यभिधानाच्छक्तिशब्देन बुद्धिरित्युच्यते आत्ममायायाः स्वसामर्थ्यस्य त्वदधीनप्रकृतेर्वागतिस्थिति आधारः प्रकृतेर्विष्णुर्नाधारस्तु हरेः कवित् । तथाप्यव्यक्तगोपद्रुश्यते मंदचेतसामिति पाशोक्तव चनात्मुख्याधारत्वं हरेरितरत्रमंदमतिविवक्षयेति हिशब्दद्वयेन दर्शयति २७ आत्मविलक्षणावितियच्चद्रुक्तं तच्चैवेति भावेन परिहरति प्रकृतिरिति च शब्दो वैलक्षण्यानुकर्षार्थोवधारणार्थश्च प्रकृतिपुरुषा वन्वोन्यविलक्षणावेवेत्यर्थः वैलक्षण्याविवेकः किंकृतइति तत्राह विकल्पइति मिथ्याज्ञानरुतः ननु विकल्पः किं कारणकइति तत्राह एषइति एषविकल्पः तमः कारणकइति प्रतिज्ञायते तथाहि गुणव्यतिकरात्मक एषसर्गो वैकारिकः विकारनिमित्तः सच गुणव्यतिकरस्त्रिविधः सत्त्वरजस्तमसामेकैकप्रधान्येन त्रैविध्यं तत्र तमः प्रधानानामेव सत्त्वानां विरुद्धकल्पनं यस्यात्तस्मात्तमएव कारणम् २८ न केवलं तमएव प्रकृतिरीश्वरेच्छाचकारणमित्याह ममेति अंगउद्धव मममायामेच्छागुणमयी ज्ञानादिगुणमयी सत्त्वादिगुणमयी मममायामदधीना प्रकृतिश्च गुणैर्गुणभूतैर्महदहंकारादिभिः

प्रकृतौ लक्ष्यतैह्यात्मा प्रकृतिश्च तथात्मनि ॥ एतन्मे पुंडरीकाक्षमहांतं संशयं हृदि ॥ छेत्तुमर्हसि पद्मेश वचोभिस्तत्त्वनैपुणैः २६ त्वतो ज्ञानां हि जिवानां प्रमोष स्तनुशक्तिः ॥ त्वमेव ह्यात्ममायायागतिवेत्थनचापरः २७ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पः पुरुषर्षभ ॥ एष वै कारिकः सर्गो गुणव्याति करात्मकः २८ ममांगमायागुणमय्यनेकधा विकल्पबुद्धिच गुणैर्विधत्ते ॥ वैकारिकस्त्रिविधोऽध्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभूतमन्यत् २९ दृशूपमर्कश्च परस्परं ध्रुपरस्परं सिध्यति न स्वतो सौ ॥ आत्मायदैषामुपरामाद्यः स्वयानुभूत्या खिलसिद्धयसिद्धिः ३०

सत्त्वादिगुणैर्वानेकधा विकल्पबुद्धिविधत्ते करोति महत्तत्त्वादि कुर्वाणादहंतत्त्वमजायत इत्यादिना प्रसिद्धं वैकारिको महांश्चेव तथाहंकार एव च । तथैव सात्विकश्चांशो वैकारिक इति त्रिविधः सोऽयं त्रिविधोऽपि त्रिविधः अध्यात्मादिभेदेन २९ एतत्रैविध्यं शृंगम्राहिकयैव दर्शयति दृशूपमिति रंभेगोलके दृक्चक्षुरिन्द्रियंतदध्यात्ममुपलक्षण मेतत् अध्यात्मा मेन्द्रियाणितैजसाहंकारस्वरूपाणि तैरेव विपरीतज्ञानं जायते अहंकारे विद्यमाने अमोभवति नान्यदेति वचनात् परत्र देहाद्विर्ह्यद्रूपंतदधिभूतम् तामसं परमादिविषयोऽस्तदधिदैवतं वैकारिकं अनेन किंप्रयोजनमत्राह परस्परमिति अध्यात्मादिगतचक्षुरादीतरवशापेक्षया सिद्धयति ज्ञानाख्यं प्रयोजनं भवति असौ सिद्धिः स्वतो न एकैकस्याभस्यात् चक्षुराद्यन्यतमाभावे ज्ञानं नोदेतीत्यर्थः नैतावता परस्परासिद्धिः पूर्वत इत्याह आत्मेति यदात्मा प्रयत्नोज्झाहंकारो वास्ति तदा विद्वैकारिकं ज्ञानं । प्रकृतिमाकृतव्यतिरिक्तं जीवपरमात्मस्वरूपं कदापि न विदुः इत्यत इत्यत्राह स्यामिति आत्मेत्यनुवर्तते यदैषां प्रकृतिमाकृतानां उपरामः अत्यंतोच्छेदनलक्षणा मुक्तिस्तदा स्वयानुभूत्या स्वरूपज्ञानेनात्मा जीवमाद्यः आत्मा परमात्मा च ज्ञायत इति शेषः कीदृशो हरेरखिलस्य सिद्धयसिद्धिः दीज्ञानाज्ञानेयस्यात्सतया सर्वस्य ज्ञानाज्ञानहेतुरित्यर्थः सम्पूज्ज्ञानं हरेः शक्त्या तन्मुक्तस्य विशेषतः । देवतानुग्रहो नित्यो मुक्तस्यापि अपेक्ष्यते । नित्यंतत्प्रतिबिंबत्वाज्जीवानामेव कृतज्ञः । नास्मा न्च मुक्तस्य न जडाहं कृतेः कवित् । किंतु स्वरूपशक्त्यैव देवेभ्यश्चाभिजायत इति वचनात् ३०

SGDF

St. George's University Digital Foundation

उक्तन्यायमतिदिशति एवमिति चक्षुर्जिह्वादिनासाहवगादिश्रवणादिचैवमध्यात्मादिभेदेनत्रिविधंसादिचानित्यमन्योन्यापेक्षत्वात् कीदृशत्वगादि चित्तपुक्तं अनेनचित्तमनोपिप्रतिविधामितिज्ञातते चक्षु
रितिपुनर्वचनमवधारणार्थम् ३१ तामसाहंकारोपिविकल्पहेतुरितिसूचितपुरस्तात्तदिदानींस्पष्टयति योसाविति योसौमोहावेकल्पहेतुरज्ञानान्यथाज्ञानहेतुर्वैकारःसत्त्वाविगुणक्षोभोमहत्सर्वतेनकृतःसो
हमहंकारास्त्रिवृत्त्रिरूपत्वेनवर्तते त्रिःप्रकारमाह वैकारिकइति वैकारिकस्तामसऐन्द्रियइन्द्रियोत्पत्तिहेतुः तैजसश्चेति प्रयोजनमाह जगतइति जगतःप्रसूतिःसृष्टिर्स्मात्सतथा जगत्सृष्टिहेतुरित्यर्थः
अनेनप्रकृतेःकारणत्वंगतमत्राह प्रधानंति प्रधानंप्रकृतिर्मूलमहत्त्वद्वाराकारणंयस्यसतथा ३२ महदादिकार्यानुगतस्यहरेरपिगुणक्षोभकृतोविकारःस्यादितितत्राह आत्मेतिआत्मापरमा
त्मागुणक्षोभकृतविकारवान्नपरिज्ञानमयत्वात् पूर्णज्ञानस्वरूपत्वात्विकाराभिमानित्वमंतरेणज्ञानस्वरूपत्वेनआत्माजीवोपिनगुणक्षोभकृतविकारइति विकल्पस्वरूपमाह विवादइति जीवेश्वराभे
दंजगन्मिथ्यात्वादिकमसदास्ति जीवेश्वरभेदप्रपंचादिकंसत्तास्तीतिभिदयावस्तुयाथाथर्थादिविपर्ययेणार्थनिष्ठःपदार्थनिष्ठोविवादोविकल्पोभवति केषामित्यतउक्तंव्यर्थइति सविकल्पोव्यर्थोप्यविद्य
मानविषयोपितथानिष्प्रयोजनोपिस्वलोकात्स्वाश्रयान्मत्तःपरावृत्तधियांमपगतबुद्धीनांपुसांनोपरमेतपुनःपुनर्वर्द्धतइत्यर्थः असदस्तिचसत्तास्तीत्येवंभेदाद्विवादं । सदैवहरिपादाज्जविमुत्सानांप्रवर्तते
इतिमानंहिशब्दगृहीतम् ३३ त्वद्विमुखानांस्वकृतकर्ममूढानामेषांपुनर्भवोस्तीतिसिद्धं तन्ननित्यानांजीवानांजन्ममृतीकीदृश्यौकर्मंतरकारणंचिकिमितिपृच्छत्युद्धवः । त्वत्तइति त्वत्तःपरावृत्तधियः

एवंत्वगादिश्रवणादिचक्षुर्जिह्वादिनासादिचचित्तयुक्तम् ३३ योसौगुणक्षोभकृतोविकारःप्रधानमूलोजगतःप्रसूतिः ॥ अहांत्रिवृन्मोहाविकल्पहेतुर्वैकारि
कस्तामसऐन्द्रियश्च ३२ आत्मापरिज्ञानमयोविवादाह्यस्तीतिनास्तीतिभिदार्थनिष्ठः ॥ व्यर्थोपिनैवोपरमेतपुंसांमत्तःपरावृत्तधियांस्वलोकात् ३३
उद्धवउवाच ॥ त्वत्तःपरावृत्तधियःस्वकृतैःकर्मभिःप्रभो ॥ उच्चावचान्यथादेहान्गृह्णतिविस्तृजंतिच ३४ तन्ममाख्याहिगोविंददुर्विभांयमनात्माभिः ॥ न
ह्येतत्प्रायशोलोकेविद्वांसोचंतिवंचिताः ३५ श्रीभगवानुवाच ॥ मनःकर्ममयंनृणामिन्द्रियैःपंचभिर्युतम् ॥ लोकाल्लोकं प्रयात्यन्यमात्मातदनुवर्तते ३६
ध्यायन्मनोहिविषयान्दृष्टान्वानुश्रुतानथ ॥ उद्यत्सीदत्कर्मतंत्रंस्मृतिस्तदनुशाम्यति ३७ विषयाभिनिवेशेननात्मानंयत्स्मरेन्मनः ॥ जंतोवैकस्यचिद्धे
तोर्मृत्युरत्यंतविस्मृतिः ३८

स्वतोनित्याजीवाअहंजातोहंभूतइत्यभियानेनस्वकृतैः कर्मभिर्यथोच्चावचान्देहान्गृह्णतिविस्तृजंतिच ३४ तद्वहणादिकंतयाममाख्याहि बुद्धिबलविधुरैर्दुर्ज्ञेयंचेदपिबुद्धिमद्भयःश्रोतुंसक्यत्वा
त्किमिदमिमांसेयमितिनिर्वधइतितत्राह नहीति मांचंतिनावगच्छंतिनजानंतीत्यर्थः अंचुगतिपूजनयोरितिधातुः गतिर्ज्ञानार्थः वंचितामोहितास्त्वपेतिशेषः ३५ नित्यानांजीवानांदेहग्रहणादौ
कारणंकर्मइतरन्मनोपीत्याशयवान्परिहरति मनइति मरणकालेकर्ममयंकर्मसंस्कारोपचितंलिङ्गात्मकंसूक्ष्मैःपंचभिरिन्द्रियैर्धृतंमनोलोकादेहादन्यलोकंदेहंपपाति तदात्माजीवः । तन्मनोनुवर्तते कर्मेश्वर
स्तन्मयंतत्प्रधानंतत्पेरितमितिवाअनादितःप्रकृतिमयेनतेनवद्वत्वात्तदनुवर्तनंप्रकम् ३६ मनःप्रधानःपुरुषोनुवर्ततइत्यनेनमनसःप्रयोजकत्वंप्रतीपतेतत्कथमत्राह ध्यायाविति मनोदृष्टानयवश्रुतान्विषया
नृध्यायन्स्यादितिद्विषयमात्तस्मात्पुरुषवृत्तौमनःप्रयोजकमितिशेषः । इतोपिमनःप्रयोजकमित्याह अपेति अथयदाकर्मतंत्रंविषयसंस्कारसमुद्भयमंमनःसीदद्विषयमात्मानोदेहादुद्भवंभवति तदातदनुम
नोनुजीवस्यस्मृतिरर्थस्मरणशाभ्यातेनइति देहांतराभिमानपर्यंतमितिशेषः ३७ मरणमेवस्पष्टयति विषयेति कस्यचित्कर्महेतोरुच्चरदेहंभवेत्पुनरिषयाभिनिवेशेनउच्चरदेहनिवेशेनजंतोर्मनसात्मा
नंपूर्वदेहनस्मरेत्स्मरणसमर्थनस्यादेवित्यत् तात्परेताविस्मृतिर्मृत्युरित्यन्वयः वाइत्यनेनजातस्यहिध्रुवोमृत्युरितिस्मृतिर्भातिद्विचोत्तयति ३८

इदानीं जन्मस्पष्टयति जन्मेति पुंसो देहादिष्वहं प्रमेदमित्याद्यात्मतया तस्मिन्नेन सर्वभावेन सर्वचेष्टया समस्ताभिप्रायेण विषयस्वीकृतिर्देहाभिमानं जन्मप्राहुरित्यन्वयः देहादेस्वयं स्वकारिश्च न भवति परमात्मा धी-
 वत्त्वादिति तु शब्देन विशेषितेर्धे उदाहरति यथेति जाग्रदिदमित्ययं स्वप्नो यथा अविद्यमानो यथा च मनोरथविषयोऽप्यविद्यमानो न त्वनिर्वचनीयः परस्यापि जीवस्यातो जन्ममृति युक्ते इति भावः स्वाप्न इति पाठे
 स्वप्ने जाग्रमानो जाग्रच्च प्रत्यपो यथा अविद्यमान इत्यर्थः ३९ अत्यंतविस्मृतिं सोदाहरणं स्पष्टयति स्वप्नमिति यथा स्वप्नादेरुत्थितः स्वप्नस्पष्टं मनोरथं च प्राक्तनमर्थं तद्विषयं चासौ स्वप्नादिह कूनस्मरति तथा तत्र दे-
 हांतराभिमाने सति पूर्वपुरातनमात्मानं देहं न स्मरति इव शब्दः केषां चिन्महात्मानां स्मरणं संभवतीत्यस्मिन्नर्थे अस्मरणे कारणमाह अपूर्वमिति च शब्द एवार्थे अपूर्वपश्चात्तनं नूतनं देहमेवानुपश्यति यत्तत इति यद्वा
 विषयाभिनिवेशमेव स्पष्टयति स्वप्नमिति प्राक्तनं स्वप्नमनोरथं च यथानुस्मरति असौ तथा प्राक्तनजन्माद्यनुभूतमर्थं विषयं च न स्मरति किंतु नानिमित्तमत्राह तत्रोक्ते तत्र देहांतरासौ पूर्वमनादिमेवात्मानं अपूर्वसा-
 दिमिवानुपश्यति इति यस्मात्तस्माद्विषयाभिनिवेश एव कारणमित्यर्थः ४० अत्र जीवस्यानादिनित्यत्वं देहस्य सादित्वेनानित्यत्वं तत्राभिमानानभिमानलक्षणे जन्ममृती इत्युक्तं तत्र जीवस्यानादिनित्यत्वेऽप्युक्तं
 मुक्तं देवकथमत्राह ईदृशेति वस्तुनि जीवतत्त्वे विज्ञाय विचारेण ज्ञाते सति जीवस्यानादिनित्यत्वं ज्ञायते तथाहि ईदृशः इदानीं तनकालवर्त्येवायास्यतीत्याय एष्यत्कालवर्ती चायमेव सः अतीतकाल-
 संबंध इति त्रैविध्यं जीवस्य त्रिकालवर्तित्वं भाति तदेवानादिनित्यत्वं देहस्य तदभावादतोऽप्युक्तमुक्तं ईदृशायास इत्यत्र यास इति दीर्घस्य लोपोक्तव्यः क्षेपे दीर्घलोप इति यत्ज्ञानमंतरेण पुरुषार्थो न स्यात्तत्रास्ति
 मंप्रवर्तनीयमिति ज्ञापनाय प्रयुक्तदीर्घोऽप्यत इति सूत्रादेनात इति प्रयोगाच्च अनित्यशरीरसंबन्धेन जीवस्याप्यनित्यत्वमापद्यत इति तत्राह बहिरिति बहिर्नारिकेलकपालवत् बहिर्दो देहो जीवाद्बिबो नारिकेल-

जन्मत्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद ॥ विषयस्वीकृतिर्प्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथः ३९ स्वप्नमनोरथं चार्थं प्राक्तनं न स्मरत्यसौ ॥ तत्र पूर्वमिवात्मानमपूर्वं
 चानुपश्यति ४० ईदृशायास विज्ञाय त्रैविध्यं भाति वस्तुनि ॥ बहिरंतर्भिदा हेतुर्जनो स ज्ञानकृद्यथा ४१ नित्यदा ह्यंगभूतानि भवंति न भवंति च ॥ कालेना-
 लक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात्तददृश्यते ४२ यथार्चिषां सोतसांच फलानां वा वनस्पतेः ॥ तथैव सर्वभूतानां वयो वस्था च तत्कृता ४३

वदंतः स्वांतर्गतो जीवस्य भिदाया अनित्यत्वादि विशेषस्या हेतुः आपादको न भवति भेदो विशेषदलन इत्यभिधानं जीवस्यानादिनित्यत्वे परमात्मना अभेदः प्राप्त इत्यतो वाह बहिरिति बहिरंतर्गतो देह-
 र्भिदाया हेतुवोदुःखादयो यस्य स बहिरंतर्भिदा हेतुः अस्तु हरेर्भेदो जीवस्य देहाद्भेदः कथमित्यतो वाह बहिरिति अयमेव बहिरंतस्थत्वधर्मः आत्मानात्मनोर्वैलक्ष्ण्ये भिदा हेतुर्विशेषहेतुरित्यर्थः देहस्यानात्म-
 त्वं सोदाहरणमाह जन इति यथा असज्जनोऽसज्जनलक्ष्मायो सज्जनो सज्जनं पुत्रमेव जनयतीति पितृज्ञानात्पुत्रद्वारा तस्य ज्ञायते एवमनित्यो देहो नित्यं देहं जनयतीति अतो देहस्यानित्यत्वाज्जीवस्य त्रैकालिक-
 त्वेनानित्यत्वात् देहस्यानात्मत्वमत एव जीवाद्भिन्नत्वं च सिद्धं असाधुजन एव जीवपरमोरभेदवक्तीति सोदाहरणमाह जन इति यथाऽसाधुजन एवासाधुजनं करोति न साधुः एव मासुरो जनोऽपि सतं भेदमसंतं करो-
 त्ति अतोऽसाधुजनपरंपरादौ रात्म्यं साधुजनवाक्याज्ज्ञायत इत्यर्थः ४१ देहस्यानित्यत्वप्रकारमाह नित्यदेति नित्यदा प्रतिक्षणं भूतानि जीवा विधित देहा अंशतो भवंत्युपचितानि भवंति न भवंति च अपाचि-
 तानि भवंति च किमिति न दृश्यते इति तत्राह कालेनेति उपचयापचययोः सूक्ष्मत्वाद्धिगवेद्यत्वाच्चक्षुषा तददृश्यते ४२ तदेव सोदाहरणं वक्ति यथेति यथार्चिषादीनां संप्रज्वालेत्यादिप्रतीतिः कालेन
 तातथा सर्वभूतानां सर्वमाणि देहानां वयो वस्था च तत्कृता ४३

१ महाव्याकरणमिदं सूत्रं । २ संहिततया उच्चारणकाले उच्चार्यमाणो दीर्घः पदकालेऽप्यत इत्यत्र प्रयोगदर्शयति अत्रात इति अत्रात आहुः परमं नरि त्रिमित्यत्र अत्र ते आहुः परमं नारि त्रिमिति पदच्छेदात् ।

नन्वस्तु कालकृतत्वमत्र विवेकः कथमित्यत उक्तमेव विवृणोति सोयमिति यथाप्रतिक्षणमग्निज्वालादीनामागमाविगमभाववत्सोयं दीप इति मत्प्रभित्तुज्ञानं मृषेति नञोऽप्याहारः स एवायं दीप इत्यादिप्रत्यभिज्ञामृषा
 तथामृषागीर्भिर्मृषा युषांपुंसां केषांचिद्विशेषाणामागमात् केषांचिदपगमात् स एवायं पुमानिति देहविषयो व्यवहारो मृषाविवेकिना सचायं देह इत्यादिको न मृषा सचायमिति तु ज्ञानं न मृषायं स एव तु इति ज्ञानं मृषे
 वस्यादित्यादेर्विशेषविवेको युज्यते ४४ ननु देहस्यैव विकारश्चेदहं जातो हं मृत इति प्रतीतिः कथमत्राह आद्य इति आद्य उत्पत्तिरहितो मरो मरणरहितः आद्यतं शून्य इत्यर्थः अव्ययः शरीरसंयोगवियोगयोरपि
 वृद्धिक्षयादिरहितः सजीवः स्वकृतकर्मबीजेन जायते म्रियते चेति व्यवहारो भ्रांत्याविवेकज्ञानरहित्येन यथादारुसंयुक्तोऽग्निरुत्पत्तिविनाशवानित्युच्यते तस्मादित्यस्य जीवस्य जननमरणप्रतीतिरविवेककृतेत्य
 र्थः सचायमिति तु ज्ञानं न मृषायं स एव तु । इति ज्ञानं मृषैव स्याद्भेदाभेदोपतस्तनोः । अभेद एव जीवस्य नित्यं प्रत्येकशः पृथक् । देहदीपनदीवारिफलादीनां पृथक्कृतः । भेदाभेदोपरिज्ञेयो कार्यकारणयोरपि । गुणस्य
 गुणिनश्चैव जातिव्यक्तयोस्तथैव च । तथावयववयवयोः क्रियायास्तद्वत्तथा । एवं जडे पुनियमश्चिद्रूपेणैव भिदैव तु । ये धर्मानियमेनैव धर्मिणो न वियोगिनः । जडस्थामप्यभिजास्तेभिजाभिजावियोगिन इति वच
 नात् यावद्ब्रह्मभाविनामभेदो यावद्ब्रह्मभाविनामभेदाविति निर्णय इति ४५ जन्मादिकं जीवस्य नैवेत्युक्त्या देहस्यासिद्धं द्रष्टव्यं निषेकोति ४६ चिद्रूपस्य जीवस्य जडशरीरसंबन्धः कथं घटत इति तत्राह
 एता इति अन्यस्य हरेरधीनामनोरथमयीरेतास्तनूः सत्त्वादिगुणसंगादुपादत्ते अभिमनुते अभिमानं जहाति च हरेरिच्छा गुणसंगश्च घट इत्यर्थः ४७ अभिमानस्वीकारो जन्मतदत्यंतविस्मृतिमरणाभित्यु
 सोयं दीपोर्चिषां यद्वत्स्रोतसां तादृजलम् ॥ सोयं पुमानिति नृणां मृषागीर्भिर्मृषायुषाम् ४४ आद्यः स्वकर्मबीजेन जायते सोऽव्ययः पुमान् ॥ म्रियते चामरो
 भ्रांत्या यथाग्निर्दारुसंयुतः ४५ निषेक गर्भजन्मानिबाल्यकौमार्यौवनम् ॥ वयोमध्यं जरामृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ४६ एता मनोरथमयी ह्यन्यस्योच्चाव
 चास्तनूः ॥ गुणसंगादुपादत्ते कचिक्काश्चिज्जहाति च ४७ आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ ॥ भवाप्ययौ हि वस्तूनां अभिज्ञाद्वयलक्षणौ ४८
 तरोर्बीजविकाराभ्यां यो विद्वान्जन्मसंयमौ ॥ तरोर्विलक्षणो दृष्ट एव द्रष्टा तनोः पृथक् ४९

कतं द्वयं निष्प्रमाणकत्वेन प्रापामयां किं न स्यादत्राह आत्मन इति आत्मनो देहस्य भवाप्ययौ जन्मना शौण्डिपुत्राभ्यां लिङ्गाभ्यां अनुमेयो तथा हि स्वदेहात् पुत्रदेहो जातः पत्तस्माज्जन्मसिद्धं यथा च पित्र श
 रीरं विनष्टं पुत्रेण दृष्टं यत्तस्मात्तदपि मत्प्रभं सिद्धमेवं देहस्य जननमरणो सिद्ध इति भावः ननु तर्हि देहस्य विद्यमाने जातो मृत इति चेत्तदविषयत्वेन कथं व्यपदिश्यत इति तत्राह भवाप्ययाविति वस्तूनां नित्यानां
 जीवनां जातो हं मृतो होमोति व्यपदिश्यमानौ भवाप्ययौ अभिज्ञाद्वयलक्षणौ अभिज्ञाद्वयं जातो मृत इति अभिमानद्वयमेव लक्षणं योऽस्ती तथा हि यस्मात्तस्माद्वयपदेश इति भावः ४८ अभिमानमात्रसमर्थनेन किं यो
 जनमित्याशंक्य अभिमानपरित्यागेनैव संयमलक्षणोऽर्थ इति भावेनाह तरोरिति यस्तरोर्जन्मसंयमौ बीजविकाराभ्यां बीजाद्विकाराच्च विद्वान्जानाति यथा तेन विदुषा तर्कतः स्थित आत्मा तत्रियामकः पर
 मात्मा च तरोर्विलक्षणो दृष्टः एवं देहस्य जन्मसंयमौ द्रष्टा जीवः तत्रियामकः सर्वज्ञः परमात्मा च तनोः पृथक् भिन्न इत्यर्थः अनेन तरोर्बीजविकारदृष्टा तेन विद्वान्देहाभिमानस्य क्त्वा संयमं याति सर्वस्माद्धरेर्भेदं जाना
 तीत्युक्तमत्र किं प्रमाणमित्यसौवाह तरोरिति विद्वद्वर्शनं मानमित्यर्थः यो बीजविकाराभ्यां जन्मसंयमौ विद्वान्स्तरोरवस्थां गतस्तरोर्विलक्षणो यथा दृष्ट एव देहस्य जन्मादेर्द्रष्टा जीवाच्छरीराद्विभक्तस्वानुभव
 सिद्धमुक्तमिति भावः बीजाद्यवस्थासंयुक्ता ह्यभाद्रष्टायथापृथक् । एवं विकारिणो विष्णुर्जीवश्च पृथगेऽस्त्विति वचनात् ४९

१. सोयमिति श्लोके सोयं पुमानिति देहविषयकमत्यभिज्ञायाः प्रातिवृत्त्युच्यते तदनुपपन्नं तथात्वे देहस्य शणिकत्वापत्तोरिति शंका निरासकत्वेन प्रवृत्ता तस्यानुरोधेन मत्प्रभित्तुभिज्ञाद्वयं प्रवृत्त्ययोजयति । तथा च मत्प्रभित्तुभिज्ञात्ताव
 धारणानिरवधारणाचेति द्विविधा । आद्या भ्रमरूपा । जडे भेदाभेदसद्भावात् । द्वितीया भेदाविरोधित्वात्प्रमेव २. तथाचायं संयोगः मदीयो देहः उत्पत्तिमान् पुत्रदेहत्वात्पुत्रपदेहवत् । मदीयो देहः विनाशमान्

विकारिणो देहाज्जीवपरमात्मादिभेदेन ज्ञानं मुक्तिसाधनं तदभेदज्ञानं संसारकारणमित्याह प्रकृतेरिति प्रकृतेर्देशादेरात्मानं जीवंपरमात्मानं तत्त्वेनाविविच्य सत्त्वगुणधर्मभिन्नमज्ञात्वा भूतत्वा बुधः पुमान् संसारं
 तिपद्यते अज्ञाने निमित्तमाह स्पर्शेति स्पर्शाविषयाः तत्रासक्तत्वा न्मूढः ५० संसारतारुतम्यमपि सत्त्वादिगुणानि मित्तमित्याह सत्त्वसंगादिति सत्त्वसंगात् सत्त्विकसंगलब्धपुण्यकर्मणा अज्ञात्वा पीनमाप्नोति ५१
 न साराजसकर्मणा आसुरमानुषानासुरादिक्रमाप्नोति तामसकर्मणा अमराक्षसादिभूततिर्यग्योनि त्वमाप्नोति ५२ स्वतः सात्त्विकानां सुरादीनां दुःस्वित्त्वमितरेषां सुस्वित्त्वमित्यादिविपरीतानुभवः कथमब्राह्म
 नृत्पतइति यथालोकेन तं नादिकुर्वतः पश्यन् स्वपंचतान् पुरुषाननुकरोति नृत्पादिकरोति एवमनोहोपि दुःस्वाद्यनुभवायोग्योपि बुद्धिगुणान् दुःस्वादीन् पश्यन्ननुभवन्नहं दुःस्वाद्यादिमयत्वेना नुकार्यते हरिणेति
 शेषः दुःस्वशोकादयः सर्वत्रेवानुद्धिगुणा इति । सुस्वज्ञाने तु जीवस्वशक्तिरेह स्तथैव । विपर्ययेणासुराणां जीवबुद्धिगुणमताः । आत्मनोपि गुणानुद्धिगुणानुद्धिगुणा इति । उच्यते सुखदुःखाद्याः परमात्म
 कृता इति । इतिवचनात् ५२ स्वतः सुखादिरूपाण चित्तनानां दुःखादिरूपत्वमत्ययो भ्रात इत्येवं बहुदृष्टांतैः समर्थयते यथेत्यादिना यथा प्रचलता जलेन तीरस्था स्तरवोपि चलाश्चलनधर्मवन्त इव दृश्यन्ते यथा च
 भ्राम्यमाणेन चक्षुषा भ्राम्यतीति वदश्यते ५३ यथा च मनोरथाधियो मनोरथविषयाः मृषावृथा यथा च स्वप्नदृष्टो विषयानुभवोपि मृषा हेदाशार्ह उच्यते आत्मनो जीवस्य संसारोपिवृथा अल्पप्रयोजनः अल्पप्रयोजनं

प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्य बुधः पुमान् ॥ तत्त्वेन स्पर्शसंमूढः संसारं प्रतिपद्यते ५० सत्त्वसंगादपीन्देवात्र जसासुरमानुषान् ॥ तमसाभूततिर्यक्त्वं भा
 मितो यातिकर्मभिः ५१ नृत्यतो गायतः पश्यन् यथैवानुकरोति तान् ॥ एवं बुद्धिगुणान् पश्यन्नपीहोप्यनुकार्यते ५२ यथांभसा प्रचलता तरवोपि
 चला इव ॥ चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्राम्यतीति वृथः ५३ यथा मनोरथाधियो विषयानुभवो मृषा ॥ स्वप्नदृष्टश्च दाशार्हतथा संसारजात्मनः ५४
 अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ॥ ध्यायतो विषयान् पुंसः स्वप्नेऽप्यर्थागमो यथा ५५ तस्मादुद्धवमाभुंक्ष्वविषयानसर्दिद्रियैः ॥ आत्माग्रहणनिष्प
 त्तं पश्यन् वैकल्पिकं ध्रुमम् ५६ क्षिप्तो वमानितो सद्भिः प्रलब्धः शापितोऽपि वा ॥ ताडितः सन्निरुद्धो वा वृत्त्या वा परिहापितः ५७ विष्टितो मूत्रितो वा ज्ञैर्बहुयैव
 प्रकंपितः ॥ श्रेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्मनात्मानमुद्धरेत् ५८ उद्धव उवाच ॥ यथैवमनुबुद्ध्येवं वद नो वदतां वर ॥ सुःसहमहं मन्ये आत्मन्यसदतिक्रमम् ५९

यद्यन्मृपेत्येव तदुच्यते । इतिवचनात् ५४ अस्वरूपत्वे किमिति निवर्तत इति तत्राह अप्येति अप्येदुःस्वित्त्वादि लक्षणविषयेऽपि विद्यमानेऽपि संसृतिः संसृष्टदुःस्वित्त्वादिमयत्वेन निवर्तते किं तु वर्तत एव अतिबुद्धौ निमि
 त्तमाह ध्यायत इति निरंतरं शब्दादिविषयध्यानमनिबुद्धौ कारणमित्यर्थः तत्कुत्र दृष्टमन्नाह स्वप्न इति ध्यायत इत्यनुवर्तते जाग्रदुत्थुरगाद्यर्थध्यानात् स्वप्नेऽप्यर्थागमस्तुरगाद्यर्थध्यानात् निवर्तते उपायानादि
 व्यवहारानुभवात् अथ यथांभसा इत्यादिदृष्टांतानां प्रपञ्चोऽपि ध्यायत्वेन तात्पर्यं किं तु देहसंबन्धास्तुल्यरूपाणां जीवानां अहं दुःस्वाद्यादिमयस्य यथा स्वतः शुक्लः शस्त्रोपि जराकुसुमसंनिधाना लोहित इति शब्दाविषये
 लोहितस्य मयस्योऽपि ध्यायत्वे इदं तथात्रापीदिसंतोषव्यम् ५५ फलितमाह तस्मादिति आत्मनो जीवपरमात्मनोः स्वरूपाग्रहणेन निष्पन्नं वैकल्पिकं विरुद्धकल्पनाजितं ध्रुमं पश्यन् ५६ दुःसहविषयोऽप्युद्धरेति
 स्फारहारत्रयलोककार्यं किं तु विषयेऽप्यसत्त्वाद्गतमनसा स्वात्मानं संसारादुद्धर्तुमर्थेति शिस्तपति त्रिदृश्यादिना ५७ ५८ विषयाः सोऽव्याहृतियद्विजोक्तं तत्रोद्धवो वदति यद्योति यथा व
 त्स्यष्टाकुलं तत्तत्तत्पर्याप्तान्तरैकशरणा नृते इतरेषां विदुषामप्यसतामारम्यपतिक्रमः सहस्रान्ये तन्न हेतुगर्भविशेषणमाह प्रकृतिरिति प्रकृतिर्वैलोपसीदे आहंमयोति वेदाभिमानस्वभावोऽभिज्ञोऽ
 परिहारोऽप्यज्ञानस्मादिति शेषः ५९

६० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे वि० क० टी० द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ भक्तिमंतरेण सर्वसंन्यासो दुःखहेतुरितरः सुखहेतुरित्येतस्मिन् अध्याये समर्थयते तपुः कृष्णः उद्धवंकिमाहेति राज्ञो मानसोऽंशं
कांपरिहरति स एवमिति आशंसितः प्रहृष्टभीष्टाभिवदनापाकांक्षाकारितः १ किमाहेति तत्राह बाह्येति अत्र जीवराशौ बाह्यांतर्भजनः बाह्यांतः शत्रुशोषकरः साधुर्वैसाधुश्चेत्यभिमतश्च सज्जनो वा दुर्जनो चरति
दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं मनः समाधातुमीश्वरः समर्थः यद्वा यो दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं समाधातुमीश्वरः ससाधुः सज्जनो वैकुण्ठः बाह्यांतर्भजनो हीति २ ३ अत्र श्रीकृष्णः सुखबोधायेति हासं वक्ति कथयंतीति इह त्वत्पुष्ट्यै
४ विपाकं फलनिष्पत्तिं ५ वार्तावृत्तिः कुसीदादिवैश्यजीवनोपायवान् कदर्यः दारिद्र्यभावेनोपेतः कामी परवित्तस्पृहावान् ६ लुब्धत्वे हेतुमाह ज्ञातय इति अत्र कैमुत्यमाह शून्येति निजधनजातमन्यमानिधा
यस्त्वं धनशून्य गृहेति षट् आत्मा स्वयं कामैः काम्यैरशनादिभिः ७ पुत्रादिभिरापेक्षितमिषो न भवति किमु तान्यैरिति भावेनाह दुःशीलस्येति ८ न केवलं कुपिताः पुत्रादयः प्रियं न चरुः पंचयज्ञभागभुजो देवाऽऽ

विदुषामपि विश्वात्मन् प्रकृतिर्हि बलीयसी ॥ ऋते त्वद्धर्मनिरताच्छांतांस्ते चरणालयान् ६० ॥ इति श्रीभागवते महा० एकादशस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ स एवमाशंसित उद्धवेन भागवतमुख्येन दशार्हवर्षः ॥ सभाजयन् श्रुत्य वचो मुकुंदस्तमावभाषे श्रवणीयवीर्यः १ श्रीभगवानुवाच ॥
बाह्यांतर्भजनो ह्यत्र साधुर्वै दुर्जनैरितैः ॥ दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं यः समाधातुमीश्वरः २ न तथा तप्यते विद्वः पुमान् बाणैर्हिर्मर्मगैः ॥ यथा तु दंतिर्मर्मस्थाजस
तां परुषेषु ३ कथयंति महापुण्यमिति हासमिहोद्धव ॥ तमहं वर्णयिष्यामि निबोध सुसमाहितः ४ केनचिद्भिधुणा गीतं परिभूतेन दुर्जनैः ॥ स्मर
ताधृतियुक्तेन विपाकं निजकर्मणः ५ अवंतिषु द्विजः कश्चिदासीदाढ्यतमः श्रिया ॥ वार्तावृत्तिः कदर्यस्तु कामी लुब्धो तिकोपनः ६ ज्ञातयोतिथय
स्तस्य वाङ्मात्रेणाप्यनर्चिताः ॥ शून्यावसय आत्मापि काले कामैरनर्चितः ७ दुःशीलस्य कदर्यस्य दुह्यतः पुत्रबांधवान् ॥ दारादुहितरो भृत्या विषण्णाना
चरन्प्रियम् ८ तस्यैवं यक्षवित्तस्य च्युतस्योभयलोकतः ॥ धर्मकामविहीनस्य चुक्रुधुः पंचभागिनः ९ तदवधानं विस्मस्तपुण्यस्कंधस्य भूरिद ॥
अर्थोऽप्यगच्छन्निवनं बह्वायासपरिश्रमः १० ज्ञातयोजगृहुः किंचिर्किंचिदस्य वउद्धव ॥ देवतः कालतः किंचिद्ब्रह्मबंधोर्नृपार्थिवात् ११ स एव द्रविणेन द्रव
र्मकामविवर्जितः ॥ उपेक्षितश्च स्वजनैश्चिंतामापदुरत्ययाम् १२ तस्यैवं ध्यायतो दीर्घमगादायुस्तपस्विनः ॥ सिद्यतो ब्राह्मणकंठस्यानिर्वेदः सुमहानभूव
१३ स चाहेदमहो कष्टं वृथात्मा मे सुतापितः ॥ न धर्माय न कामाय न स्यार्थायास ईदृशः १४ प्रायेणार्थः कदर्याणां न सुखाय कदाचन ॥ इह चात्मोपतापा
यमृतस्य न रकाय च १५ यशोयशस्विनां शुद्धं श्लाघ्याये गुणिनां गुणाः ॥ लोभः स्वल्पोऽपि तान्हंति भिन्नरूपमिवेप्सितम् १६

पीतिवक्ति तस्येति तस्याप्येयस्य वित्तस्य पक्षवित्तवदनुपभोगवित्तस्य ९ तवः किमभूदत्राह तदवधानेति तदवधानेन तेषां दिवानां भवज्ञाजातकोपेन भिन्नस्तः क्रवेण विनष्टः पुण्यस्कंधः पुण्यसमूहो
पर्यस्ततथा तस्य १ पुण्यस्कंधः पुण्यलक्षणभुजो गिरो वा विस्मस्तं शिथिलबंधनं वा मुक्तनाशबलमाह अर्थेति १० माश्रयकारमाह ज्ञातय इति गुपायिवात् नृराजात् ११ योग्य
स्य घनमाशो विराग्यहेतुरित्याशयेनाह स इति १२ तपस्विनः संतापवतः १३ निर्वेदप्रकारमाह सचेति आत्मा देहो यस्य १४ नमुखापेत्पुंके स्पष्टयति इह चेति १५ धर्मलोभोपि
यशमादिगुणसर्वस्वहानिकर इत्याह यश इति भिन्नश्चेत्तद्वत् १६

आत्मोपतापापेत्पुक्तं विवृणोति अर्थस्य साधने इति साधने आयासः सिद्धे साधिते उत्कर्षे रक्षणे च प्रासचिते व्यपेक्षाविता नाशोत्रासः उपभोगे च भ्रमो बुद्धिभ्रंशः पिशाचावेशे मेति शेषः १७ किंच इदं वक्ष्यमाणं वित्तत्पागे कारणं भवतीति भावेनाह स्तेयमिति स्मयोऽहंकारः भदो दर्पः भदो द्वेषी भावः राजादिभ्योऽप्यसन्नानि विविधनिरसनानि १८ ततः किं कर्तव्यमत्राह तस्मादिति १९ अर्थः कथं द्वेषी भावं करोतीति तत्राह मिच्छंते इति मिच्छंते दीर्यते प्राणिमात्रमपि प्रतिपक्षी भवतीत्याह एकयेति २० संतुष्टा भवन्ते किं कुर्वतीति तत्राह अर्थेनेति हिरण्यार्थो विधारणार्थो वा २१ जन्मांतरैर्देवादिजन्मविशेषैरपि प्रार्थ्यमानुषं लब्ध्वा तत्र द्विजाः पतं लब्ध्वा तद्विजाः यत्स्वमनादत्यये र्थाजिनादिकर्मणा सर्वशुभं प्रतिदंशुभांगतिं गच्छन्ति २२ इदमेव विशिनष्टि स्वर्गोति तस्मादेवामानुष्यं प्रार्थयंते इत्यतो वाह स्वर्गोति धामनिधा त्रिष्टहे लोकेशरीरं २३ कथमनर्थधामत्वं वित्तस्येत्याशंक्य योग्येभ्योऽप्रदानेनाधः पातहेतुत्वादित्याह देवेति भागिनः अंशभागयोग्यानुद्दिश्यात्मानं पतति पातयति २४ वित्तवयोवलैः कुशलासाधन

अर्थस्य साधने सिद्ध उत्कर्षे रक्षणे व्यये ॥ नांशोपभोग आयासस्त्रासश्चिता भ्रमो बुद्धिभ्रंशः १७ स्तेयं हिंसा नृतदंभः कामः क्रोधः स्मयो मदः ॥ भेदो वैरमविश्वासः संस्पर्धा व्यसनानि च १८ एते पंच दशानर्थार्थमूलामतानृणाम् ॥ तस्मादनर्थमर्थारूपं श्रेयो र्थी दूरतस्त्यजेत् १९ भिच्छंते भ्रातरो दाराः पितरः सुहृदस्तथा ॥ एकयार्थेच्छया सद्यः सर्वे चाप्यरयः कृताः २० अर्थेनाल्पीयसाह्येते संख्यादीनामन्यवः ॥ त्यजंत्यसुवृथा घ्नंतिसहसोत्सृज्यसौहृदम् २१ लब्ध्वा जन्मांतरैः प्रार्थ्यमानुष्यंत द्विजाः श्रुताम् ॥ तदनादृत्य ये सर्वे घ्नंतियां त्यशुभांगतिम् २२ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं प्राप्य लोकमिमं पुमान् ॥ द्रविणे को नुषज्जेत मर्त्येन नर्थस्य धामनि २३ देवर्षिपितृभूतानि ज्ञातीनि न्यांश्च भागिनः ॥ असंविमज्य चात्मानं यक्षवित्तः पतत्यधः २४ व्यर्थं यार्थं हयावित्तं प्रमत्तस्य वयोचलम् ॥ कुशलायनसिध्यंति जरठः किं नु साधयेत् २५ तस्मात्संक्लिश्यतेऽविद्वान्व्यर्थं यार्थं हयासकृत् ॥ कस्यचिन्माययानूनं लोको यं सुविमोहितः २६ किं धनैर्धनदैर्वा किं कामैर्वा कामदैरुत ॥ मृत्युना ग्रस्यमानस्य कर्म भिर्वोतजन्मदैः २७ नूनं मे भगवांस्तुष्टः सर्वदेवमयो हरिः ॥ येन नीतो दशामेतां निर्वेदश्चात्मनः प्लवः २८ सोऽहं कालावशे षेण शोषयिष्ये गमात्मनः ॥ अप्रमत्तोऽखिला र्थेषु यादिस्यासिद्ध आत्मनि २९

स्पष्टा कृत्वा दधः पातः कथमत्राह व्यर्थयेति व्यर्थं यार्थं हया एहिकामुष्मिकापे प्रमत्तस्य यस्य वित्तादीनि कुशलायनसिध्यंति साधनानि न भवन्ति स जरठः जरसंगतः किं नु साधयेत् नाकिमपि २५ निगमयति तस्मादिति अविद्वान् संकुशेकारणमनुमिनोति कस्यचिदिति विच्छेदार्थं अथ कस्य परमानंदरूपस्य हरेर्मापयैव सामर्थ्येनैव विषयसुखे विमोहित इति तर्कयामि कस्यचिन्नो कविलक्षणस्येति वा २६ एवं तर्कयतस्तस्य परमात्मप्रसादाय संवेराग्यस्यैव किं किं धनैरेति मृत्युना कालेन २७ अत्र हेतुमाह येनेति एतादृशा विरक्तिलक्षणानि तद्विधेन तेन हेतुना येन हरिणा प्रसभेनेति वा कीदृशो निर्वेद इति तत्राह निर्वेद इति आत्मनः संसारतदीतरणमुपवर्तरीक्षः २८ निर्वेदस्य किलक्षणमिदं तत्संन्यास इति तन्निश्चयं वा किं सोऽहमिति शेषेण किं साध्यमत्राह यदीति यदि येन शोषणेन संन्यासलक्षणेन निर्वेदसाधनेन तमसात्मानं परमात्मविषये सद्भातीत्यादि तादृशभंगशोषणं कीरण्यातीत्यर्थः २९

नेदंमवचनमित्याह तत्रेति अल्पेनैकसाध्यमिति नमंतव्यमित्याह मुहूर्तेनेति ३० विरज्यानेन किमकारीत्यत्राह इतीति हृदयप्रार्थनेनोबन्धम् ३१ अलक्षितः अज्ञातः ३२ १३ त्रिवेणुदंष्ट्रचरिणी जर्णिवस्त्राणि ३४ दर्शितानि प्रदाय पुनराददुः ३५ वाचयंति वादयंति ३६ ३७ ३८ ३९ दौर्वाचयंति दुर्वचनं कारयंति ४० ४१ किमकरो देवं परिभूत इति तत्राह परिभूत इति सात्त्विकी स्वाभाविकी ४२ कीदृशी गायाम गायते तितत्राह नायमिति अयं जनः परितो वर्तमानः तर्हि किं देवादय इति तत्राह न देवतेति देवता देवाः आत्मा देहः अहाः आदित्यादयः तर्हि किं कारणमत्राह मन इति यत्संसारचक्रं परिवर्तयेत्तन्मनः परं कारणमाय नतीत्यन्वयः ४३ मनसः कारणत्वं विवृणोति मन इति प्राक्तनं लिङ्गशरीररूपं मूलपेक्षमरूपेण स्थितं मनः स्रष्टृकाले गुणानात्मनि सृजते वै सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधं बाह्यावयवोपचितं भवतीत्यर्थः अतएव ब लीयः कार्यकारणसमर्थतस्तस्माच्च मनसः सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधानि विलक्षणानि कर्माणि भवंति विलक्षणानि त्रिषु कां विवृणोति शुक्लानीति तेभ्यः कर्मभ्यः सवर्णाः शुक्लादिवर्णयोग्याः गतयो भवंति अनेन सर्व

तत्र मामनुमोदेर न देवास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ मुहूर्तेन ब्रह्मलोकं स्वदाङ्गः समसाधयत् ३० श्रीभगवानुवाच ॥ इयमिप्रेत्य मनसा ह्यावंत्यो द्विजसत्तमः ॥ उन्मु च्य हृदयग्रंथि शांतो भिक्षुरभून्मुनिः ३१ सचचारमहीमेतां संयतात्मो द्रियानिलः ॥ पिक्षार्थेन गरग्रामानसंगोऽलक्षितो विशत् ३२ तंवै प्रवयसं भिक्षुमवधू तमसज्जनाः ॥ दृष्टाः पर्यभवन् भद्रबद्धाभिः परिभूतेभिः ३३ केचित्त्रिवेणुजगृहुरेके पात्रं कंमंडलुम् ॥ पीठं चैकैश्च सूत्रं च कंथां चीराणिके च न ३४ प्रदाय च पु नस्तानि दर्शितान्याददुर्भुनेः ॥ अन्नं च भैक्षसंपन्नं भुञ्जानस्य सरित्पटे ३५ मूत्रयंति च पापिष्ठानि शीवंस्य मूर्धनि ॥ यतवाचं वाचयंति ताडयंति न वक्ति चे त् ३६ तर्जयंत्यपरे वाग्भिस्तेनोयमिति वादिनः ॥ बध्नंति रज्ज्वातं कोचिद्वध्यतां वध्यतामिति ३७ क्षिपंत्येके वज्रानंत एषधर्मध्वजः शठः ॥ क्षीणवित्त इमां वृत्तिमगृहीत्स्वजनोऽज्झितः ३८ अहो एष महासारो धृतिमान् गिरिराटिव ॥ मौनेन साधयत्यर्थं वक्वद्बुद्धिनिश्चयः ३९ इत्येके विहसंत्येन मेके दौर्वाच्यं ति च ॥ तंवबंधुर्निरुधुर्यथा क्रीडनं कंदिजम् ४० एवमभैति कंदुःखं दैविकं दैहिकं च यत् ॥ भोक्तव्यमात्मनो दिष्टं प्राप्तं प्राप्तमबुध्यत ४१ परिभूत इमां गायाम गायत न राधमैः ॥ पातयद्भिः स्वधर्मस्थो धृतिमास्थाय सात्त्विकीम् ४२ भिक्षुरुवाच ॥ नायं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवतात्मा ग्रहकर्मकालाः ॥ मनः परं कार णमामनंति संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत् ४३ मनो गुणान्वै सृजते बलीयस्ततश्च कर्माणि विलक्षणानि ॥ शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्यः सवर्णा गतयो भवं ति ४४ अनीह आत्मा मनसः समीहितं हिरण्मयो मत्सस्व उद्विचष्टे ॥ मनःस्वलिंगं परिगृह्य कामान् जुषन्निबद्धो गुणसंगतोऽसौ ४५

स्वसुखादीनां परं कारणं मन इत्यवगतम् ४४ ननु मनसः परमकारणत्वं विवक्षितं चेत्परमात्मनः कारणत्वमपहस्तितं स्यादिति तत्राह अनीह इति आत्मा परमात्मा मनसः समीहितं संसारावृत्तिहेतुभूतं कर्म उद्विचष्टे उत्कृष्टसाक्षित्वेन पश्यति कीदृशः अनीहः मनोवत् क्षिप्रकारीनमवतीत्यनेन हरेः प्रशस्तकर्तृत्वं ज्ञायते साक्षित्वेन देहांतवर्तमानस्य दुःसादिकं स्यादित्यत उक्तं हिरण्मय इति पूर्णस्वरूपानंदः स्वस्य दुःखाभावे दे तुमाह मत्सस्व इति पूर्णानंदो हिरण्मय इति यस्मात्तस्मात्परेषां दुःखकारणं मन इति भावः अचेतनत्वेन स्वतः प्रवृत्त्यनुपपन्नस्य मनसः कारणत्वं कथमत्राह मन इति असौ निबद्धो वेदाभिमाना जीवः स्वात्मलिङ्गशरी ररूपं मनः परित्यज्य गुणसंगतः विषयस्नेहः कामान् विषयान् जुषन्नास्त इति विषयानुरक्तचेतनानुद्धीतस्याचेतनस्यापि मनसः कारणत्वं युक्तमिति भावः वक्ष्यमनाः पुमोस्तिष्ठतीति श्रुतेः मनसः संसारकारणत्वमुक्तं तत्र किं कारणमित्यवोवाह अनीह इति परमात्मनो दर्शनं प्रेरणं च ममागम् ४५

एवंविधसंसारनिवृत्तौ कउपायइत्यतस्तस्य मनसो निग्रह एवेत्याह दानमिति मनोनिग्रहलक्षणांताः मनोवशो करणस्वरूपनिर्णयः कुत इत्यत्राह परइति ४६ मनःसमाधानस्य परमयोगत्वमुपपादय
ति समाहितमिति यस्य मनःसमाहितं परमात्मध्यानयोगयुक्तं तस्य दानादिभिः किं कृत्यं वद यस्य मनोदानादिभिरसंयतं विनश्येच्चैदेभिर्दानादिभिरपरं साध्यां किं न किमपि ४७ ननु तर्हि मनःसंयतं क
र्त्तव्यं तच्चाशङ्क्य किमित्याशङ्क्य स्वतंत्रत्वात् शक्यमिति भावेनाह मनइति ब्रह्मश्रीविष्णुभ्यो न्येदेवामनोवशो भवन्ति तत्र गुणभूतस्य मनसः पुरुषबंधकत्वप्रकारः कथमित्यतो वाह मनइति हि शब्देन अते
द्वे ब्रह्मणिकस्य मनोयातिवशं कचिद् । श्रियं सरस्वतीं चापि याति वातस्य सा दतइति वाक्यप्रमाणयति विष्णवादींश्चतुरो विना भ्यन्यस्य वशं न याति कुतो ब्राह्मी भवति सहसः सहनशक्तिमतः सहीपानतिशये
तसहनशक्तिमान् भीमोरुद्रस्तन्मनइति विद्वन्मतं ततः किमत्राह नेति विष्णवादीन् विनान्यः कश्चित्तन्मनोनात्याविशत्नातिक्रान्तवान् तत्र हेतुः साहिदेवदेवः स भीमो देवस्य सात्विकमनसो देवो भि
मानी वस्मात्तस्मात् ४८ रुद्रेणाभिमन्यमानं वैकारिकमपि मनोद्विविधं सात्विकं तामसमिति प्रथमं विष्णवादिदेवताप्रसादेन जयं द्वितीयं विष्णुप्रसादे विना दुर्जयं । विष्णुवध्यकालनेमिना भिमतत्वात् । अतो मित्रै
र्मर्त्यैः सह विग्रहोऽसतां भवतीत्याशयेनाह तामिति । अयमक्षरार्थः अत्र जीवराशौ केचिद्विग्रहास्तामसाः पूर्वापरादिदिगनभिज्ञास्तत्तयोर्मनसोस्तंतामसमनो लक्षणं शत्रुसुखाविरोधिनं न विजित्य मित्रैर्मर्त्यैरसद्विग्र
हं कुर्वति । कीदृशं शत्रुं दुर्जयं दुष्टेन पापिना कालनेमिना जितत्वा द्वशीकृत्वा जेतुमशक्यत्वात् । अतएवासह्यवेगवायुवन्मुष्टिग्रहणायोग्यमरुतुर्दक्षतनिहितलवणवत् दुःखकरं अनेन शत्रुशब्दोपिविवृतः ।

दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतानि कर्माणि च सद्गतानि ॥ सर्वे मनोनिग्रहलक्षणांताः परोहियोगो मनसः समाधिः ४६ समाहितं यस्य मनः प्रशांतं दानादिभिः
किं वदतस्य कृत्यम् ॥ असंयतं यस्य मनो विनश्ये दानादिभिश्चेदपरं किमेभिः ४७ मनोवशे न्येहि भवन्ति देवामनश्च नान्यस्य वशं समेति ॥ भीमो हि देवः सह
सः सहीयान्नात्याविशत्तत्साहिदेवदेवः ४८ तं दुर्जयं शत्रुमसह्यवेगमरुतुदंतत्र विजित्य केचिद् ॥ कुर्वन्त्यसद्विग्रहमत्र मर्त्यैर्मित्रैरुदासीनरिपुं विमूढाः ४९
देहं मनोमात्रमिदं गृहीत्वाममाहमित्यंधधियो मनुष्याः ॥ एषो ह मन्यो यमिति भ्रमेण दुरंतपारेतमसि भ्रमन्ति ५०

विष्णुप्रसादेन जय्य इत्याह । उदासीनेति । विष्णुभक्ता बुदासीनानां रिपुं न तु भक्त्या तदुपास्तौ पतमानानां मित्यर्थः । प्रस्तुतसात्विकं मनोविहाय तामसमनः परामर्शः कथं युज्यत इतीपमाशंका एकस्थाना
धिपस्येत्तु भिमानां पियुज्यते । अभेदेन परामर्शः सादृश्ये चापि वस्तुनोरित्यनेनापि परिहर्तव्या । यद्वा तन्मनस्तंतमो भिमानि न कालनेमिना न विजित्य मित्रैरसद्विग्रहं कुर्वति कीदृशं तं शत्रुं । अनेन श
त्रुमजित्वा मित्रकलशो बालकलहवत्पारिदासेन तृप्तुं कं भवति ४९ दुष्टाभिमानबलोपचितशक्तितामसमनो निर्मितदेहाभिमानमात्रेणैवोत्पन्नमिष्याज्ञानेन जीवस्य नित्यनिरपमासि हेतुत्वात् स एव जेतव्यइ
ति भावेनाह वेदमिति । इदमित्यन्वयं मनोमात्रं मनसतिर्माणमुपगतं देहं गृहीत्वाममेव महामिति स्वातंत्र्यभ्रमेण एष देहो हमित्यनात्मनः आत्मभ्रमेणान्यो देहो यमिति पापि भ्रमेणाह मन्यइति आत्मनोऽ
नात्मभ्रमेण मिष्याज्ञानेनांधधियोस्तं गतपथार्थज्ञानामनुष्याः दुरंतपारेतमसि पतित्वा भ्रमन्ति पुनः पुनर्दुःखसमुद्र एव मग्नवर्तत इत्यतो बुद्धिमतास्तज्जये एव मयति वक्ष्यमिति भावः देहमात्रं स्वमात्मानं च परं
च मयति । अथेतमसिममस्य नोत्यानंतस्य कुमचिदिति वचनान्मिष्याज्ञानेनांधधेतमो निपतमिति ज्ञापये ५०

१. भीमो रुद्रः व्योमकेशो भवो भीम इत्यभिधानात् । २. सहसः शायोः सकाशात् तदनुमेहेनेति यावत् । ३. देवस्य मर्त्यैः सहसो यतो जनीति श्रुतौ सहसः सान्द्रस्य शायोः प्रयोगदर्शनात् ।

एवं प्रत्यक्षः सुखदुःखकारणत्वं मुक्तं तत्र तद्वैतस्य मतीयमानं सुखदुःखकारणत्वं अभिमाननिमित्तमेवेति जानता स्वकृतं भुजानेन पुरुषेण सोढव्यं तत्र कोपो न कार्य इत्याह जगद्व्यादिना ग्रंथेन । अस्य जीवस्य सुखदुःखयोः हेतुर्जनः परदेहश्चेदिति हि अत्र देहवर्तमानस्य देहव्यतिरिक्तस्यात्मनो निमित्तकपालनारिकेलवत्स्थितस्य किं स्यात्किमपि दुःखं स्यात्तर्हि कस्य तदत्राह हीति । तदुःखं विवेकेनाविचारिते सातिभौ मयोः पृथिवीकार्ययोस्तादृकतादृकपोरेव हि यस्मात्तस्मात्तदात्मनो अभिमानकृतं दुःखमिति जाननेषां मध्ये कतमाय कुप्येदित्यन्वयः । तत्रोदाहरणं जिह्वाभिति । स्वदद्भिः स्वदंतैः तस्यां जिह्वायां वेदनायां सत्पामनेन देहस्याचेतनत्वेनाभिमानजन्यं दुःखमित्युक्तं भवति । जनशब्दः स्वतो जीवे कचिद्देहे च वर्तते । इति वचनाज्जनशब्दोऽत्र देहवाची ५१ देहस्याचेतनत्वेन दुःखहेतुमवस्थयोगात् अभिमानस्य च परार्थी नत्वेनायुक्तमुक्तं किंतु देवतायाः सर्वस्मात्माधान्येन तद्वेतुत्वमुचितमित्यत्राह दुःखस्येति । यदि दुःखस्य हेतुर्देवतेत्युच्येत तद्वचनमस्तु विचारितेन घटते तथा हि विकारयोर्विकाराभिमानिनोर्देवयोः सकाशादुत्पद्यमानं तदुःखमाभिमाननिमित्तमेव तत्र निरभिमानस्यात्मनस्तेन किं स्यात्ततः स्वामिदेवान्प्रतिकोपो न कार्य इति भावः तत्रोदाहरणं यदंगमिति यदा स्वदेहे विकाराभिमानोद्भादिदेवताभिन्नं मानहस्ताद्यंगे न च क्षुरार्थं गंकचिद्दिह न्यते तदा तत्सोढव्यमेव अन्यथा पुरुषः कस्मै कुध्येत हस्तादेस्कारणत्वादप्यंगोऽधो देहमन एव कारणमत्रेति अविकाराश्रित्येव विकारा इति शब्दिताः । अभिमानाद्विकारस्य स्वतः शक्ता अपि ध्रुवमिति वाक्याद्विकारशब्दवाच्यत्वं युक्तं देवानां ५२ मनसोऽपि सुखादिहेतुत्वमभिमानमंतरेण विचारासहाभित्याह आत्मोति यद्यात्मा मनो दुःखादिकारणं स्यादिति मतं तत्र पृच्छामः दुःखादिकारणं भवन्म

जनोऽस्य हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्र हिमौ मयोस्तत् ॥ जिह्वां कचित्संदशति स्वदद्भिस्तद्वेदनायां कतमाय कुप्येत् ५१

दुःखस्य हेतुर्यदि देवतास्तु किमात्मनस्तत्र विकारयोस्तत् ॥ यदंगमंगेन विहन्यते कचिद्विद्येत कस्मै पुरुषः स्वदेहे ५२ जा

त्मा यदि स्यात्सुखदुःखहेतुः किमन्यतस्तत्रानिजः स्वभावः ॥ न ह्यात्मनो न्यद्यादितन्मृषा स्यात्कुध्येत कस्मै न सुखं न दुःखम् ५३

ग्रहानिमित्तं सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनो जस्य जनस्य ते वै ॥ ग्रहैर्ग्रहस्यैव भवंति पीडाः कुध्येत कस्मै पुरुषस्ततो न्यः ५४

नः स्वतो वा परतो वा नाद्य इत्याह । किमन्यत इति । अन्यतो दुःखस्वभावत्वेन विलक्षणान्मनसस्तत्र सुखस्वभावे आत्मानिचेतनोर्किं भवति न किमपि उभयोः सुखादिस्वभावः सिद्ध इति भावेनाह निज इति । चेत् न स्य सुखस्वभावो मनसो दुःखस्वभावो निजो नित्यः सदा तन इत्यर्थः । निजमात्मीयानित्ययोरितियावः । द्वितीयं प्रत्याह नहीति । आत्मनो न्यत्तु दुःखकारणं न हि अहं दुःखी स्यामिति दुःखं दृश्येत यादितया पितन्मृषा स्यात्शुक्तिरजतवत् । अन्यस्यान्यात्मात्वं न दृष्टचरमित्याह न सुखमिति । सुखं सुखरूपं दुःखं दुःखरूपं न भवति दुःखरूपं सुखरूपं न भवत्यतो भिमानं विना न्यभिहृषणं भ्रामाणिकमिति विद्वान्कस्मै कुध्येत इत्यन्वयः । जीवस्य सुखरूपस्य न दुःखं कचिदिष्यते । अतो मनोभिमानेन दुःखी भवति नान्यथेति वाक्यमत्र मानं । यद्वा यदि मनः सुखादिहेतुस्तर्हि तत्स्यादुक्तं हि मनोभिमाननिमित्तं तदुःखं विना तत्र सुखस्वभाव आत्मन्यन्यतो मनसो दुःखं स्यात्किं न स्यादेव कुतोत्राह निज इति मनो धर्मो दुःखमात्मनो निजस्वभावो न हि कुतः तदात्मनो न्यदि प्रतीयमानस्य कागतिरत्राह यदीति । जपाकुसुमसामीप्याच्छ्रवणस्य लौहित्यमिव मृषा स्यादतो न्यस्यान्यत्वेनेत्याह न सुखमिति जीवस्य सुखरूपस्य न दुःखं कचिदिष्यत इत्योदरभिमाननिमित्तं दुःखमन एव दर्शयतीत्यंगीकारम् ५३ देहस्य दुःखादिहेतुत्वेनाद्यकमाह ग्रह इति ग्रहाणां तदाद्वाऽदेहाः आत्मनो दुःखादेर्निमित्तं चेदविभेदशायां अस्तु अजस्य स्वतो जन्मादिराहितस्य नमोति विवेकिनो जनस्य जीवस्य ते देहाः दुःखादेर्निमित्तं स्युः किं वै नैव स्युः अतो ग्रहैर्देहाः पीडाः देहानिमित्तं पीडाः ग्रहस्यैव विषयग्रहणरूपस्य मनस्यैव भवंति मनोभिमानेन सत्येव ते स्फुरित्यर्थः ततो विहादन्यः पुरुः पुरुषमक्षरतीति मन्त्रज्ञानी कस्मै कुध्येत इत्यन्वयः ५५

कर्मतावत्सुखदुःखयोर्हेतुरनुत्थाप्यात्मनोजीवस्याजडत्वे सत्यतो नानिष्टं यात्कमिति शेषः कर्मयेदमत्राह तद्वीति तदुःखादिकं जडेजडात्मके मनसि हि यस्मात्ततः किमत्राह देह इति देह
 तैमानोयस्वतंत्रपरमात्मानं स्वस्वस्य रूपं च वेतीति स्वावत् । सुपर्णः सुखात्मकः पुरुषः कस्मै कुध्येत कर्मणे कुप्यतीत्यत्राह नहीति । जडात्मकमन आद्यभिमाननिमित्तदुःखादिकं कर्म मूलं न हि यस्मात्क
 मणेपिन कुप्येत यद्वा । कर्ममूलमन आदेरभिमाननिमित्तदुःखं दिश्वतस्तस्य नास्तीति ५३ पाददुःखादेहेतुः कालोस्तीति यतर्हि नित्यसुखरूपस्य विवेकिनः आत्मनः किमनिष्टं तत्र जडात्मनो दुःखा
 दिलक्षणमनिष्टं प्रामात्राह तत्रेति तत्र तथा सत्यसौ दुःखादिस्तदात्मनः कालाधीनदेहस्येति प्रामात्रमात्मनो नित्यत्वेन कालानधीनत्वादेहस्य तद्वर्गनाच्च तच्च न पुक्तं देहस्य जडत्वात् तत्सोदाहरणमाह नाम्ने
 रिति लुप्तोपममेतत् यथाग्नेस्तापनिमित्तदुःखं यथाच हिमस्य तद्विमानिमित्तदुःखं न जडत्वादेवं देहस्यापि कालादिसंबंधे विद्यमानेपिन दुःखं पुक्तं ननु तर्हि तदंतर्गतं नो हंस्तदुःखं स्यादत्राह नपरस्येति परस्य
 मकृतिविलक्षणस्य बोद्धुः सर्वज्ञस्य हरेस्तदुःखं न युज्यते तस्माज्जीवस्य मनोभिमानमात्रं दुःखकारणमतः कस्मै कुध्येतेति । सदा कालादिसंबंधादुःखं देहस्य युज्यते । तथापि नैव दुःखी स जडत्वात् नपि मेन तु
 आत्मनः सुखरूपत्वात् न दुःखं युज्यते कचित् । तस्मान्मनोभ्रमेणैव दुःखी जीवो न चान्यथा । सर्वेषां मनसो नैतामनोरूपसिद्धिर्लोचनः । तद्वशाः सर्वदेवाश्च तेनैव सुखदुःखिनः । नियंता तस्य च प्राणस्ततोपि बलवत्

कर्मास्तु हेतुः सुखदुःखयोर्वै किमात्मनस्तद्विजडेजडत्वे ॥ देहस्ववित्पुरुषोयं सुपर्णः कुध्येत कस्मै नाहिकर्ममूलम् ५५ कालोस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमा
 त्मनस्तत्र तदात्मनोसौ ॥ नाम्नेहि तापो न हिमस्य तत्स्यात्कुध्येत कस्मै न परस्य बोद्धुः ५६ न केनचित्कापि कथंचनास्य द्वंद्वोपरागः परतः परस्य ॥ यथात्म
 नः संसृतिरूपिणः स्यादेवं प्रबुद्धो न बिभेति भूतैः ५७ एतां समास्थाय रात्मनिष्ठामध्यासितां पूर्वतमैर्महर्षिभिः ॥ अहं तरिष्यामि दुरंतपारंतमो मुकुंदांघ्रि
 निषेवयैव ५८ श्रीभगवानुवाच ॥ निर्विघ्नं नष्टविणो गतक्लमः प्रव्रज्यागां पर्यटमान इत्थम् ॥ निराकृतो सद्गिरापि स्वधर्मादिकां पितो सौ मुनिराह गाथाम्
 ५९ सुखदुःखप्रदो नान्यः पुरुषस्यात्मविभ्रमः ॥ मित्रो दासीनरिपवः संसारः स्वमनस्ततः ६० तस्मात्सर्वात्मना तात निगृहाण मनो धिया ॥ मध्यावेशितया
 युक्त एतावान्योगसंग्रहः ६१ य एतां भिक्षुणा गीतां ब्रह्मनिष्ठां समाहितः ॥ धारयन् श्रावयन् शृण्वन् द्रुं द्रैर्नैवाभिभूयते ॥ ६२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
 एकादशस्कंधे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

रः । तन्नियंता हरिः साक्षात्परमानंदलक्षणः । इति वाक्यमुक्तार्थे प्रमाणम् ५६ नपरस्येत्येतद्विवृणोति न केनचिदिति यथा संसृतिरूपिणः संसारकारणस्वभाववतः आत्मनो मनसो यवा द्वंद्वोपरागः द्वंद्वारूपराहु
 ग्रहणं तथास्य परतः परस्य हरेर्द्वंद्वोपरागो न स्यात् इदमेव श्रद्धेयमिति भावेनाह एवमिति । एवं प्रबुद्धः एवं विघ्नज्ञानी एवं विघ्नज्ञानिभूतैः स्वलैः कृतादुपद्रवाज बिभेति ५७ एवं विरक्तिर्भगवदंभिभक्तिद्वारा संसार
 निर्मोहहेतुरित्याह एतामिति मुकुंदांघ्रिनिषेवयैव एतां परमात्मनिष्ठां मनःसंयमलक्षणव्यवस्थां समास्थाप्य स्थिरीकृत्य परमात्मज्ञानलक्षणां प्राप्य अत्र प्रमाणमाह अध्यासितामिति सम्बन्धोपेक्षां तमाभ
 ज्ञाननिमित्तं संसारम् ५८ श्रद्धेयेयं गाथेति भावेनाह निर्विघ्नेति ५९ गाथायास्तात्पर्याधिमाह सुखेति आत्मनिमनसि हृदो विविधभ्रम एव सुखदुःखप्रदः अन्योनैव ततो मित्रो दासीनरिपुलक्षणसंसारस्त
 मनः स्वमनो हेतुः ६० मनो निग्रहयोगमाह तस्मादिति एतावान्मनःसंयमलक्षणः ६१ फलमाह परति ब्रह्मनिष्ठां ब्रह्मोत्कर्षज्ञानपूर्वकमनोनिग्रहलक्षणाम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
 एकादशस्कंधे विजयपञ्चपञ्चतटीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

सृष्ट्यादिपाथार्थज्ञानमिथ्याज्ञाननिवर्तकमितिकथयत्यस्मिन्नध्याये तत्रव्यर्थोपिनैवोपरमेतेत्युक्तविकल्पनिवर्तकोपायः कइत्युद्धवस्यहार्दशंकांपरिहर्तुकामाह अथेति सांख्यंयथार्थज्ञानपूर्वैःपुरातनैः विकल्पनिवर्तकत्वेनानिश्चितम् १ ननुविकल्पेसतितद्वानायसांख्यवचनप्रतिज्ञानसंगच्छतेसएवसंभवति तत्राह किमुत्पत्तिप्रभातिसांख्यविकल्पितमुतांतराले नाद्यःस्वभावस्यानिवृत्त्यनुपपत्तोरिति तत्राह आसीदिति अथोभारंभेसृष्टिसमयेज्ञानमर्थश्चैकमेवयथैकार्थोविषयः तथैवज्ञानविषयमनतिक्रम्यवर्तमानमासीत् किमनेनोक्तंभवतीत्यत्राह अकल्पितामिति संशयविपर्ययाविषयत्वमुक्तंभवति कस्मिन्कालेइदमुत्पन्नमत्राह कृतयुगइति तत्रापिकदेत्यतउक्तं आदाविति संशयाद्यन्यथाभावःकस्मात्तद्भादितितत्राह यदेति कृतयुगमारभ्यत्रेतायुगजनाविवेकानिपुणाइतिपदापस्मात्तस्मादिति शेषः पुरुषबुद्धिदौर्बल्यनिमित्तंज्ञानस्यान्यथात्वं सात्त्विकत्वेनतदानींतनानांतदभावादकप्रकारमेवज्ञानमितिभावः अथाधोतंतराप्यर्थेविकल्पारंभगलइतिपादवः । यथैवार्थस्तथाज्ञानंज्ञानार्थैक्यमुदाहृतं । तथारुतयुगेप्रायस्तदन्येषुसुकुत्रचिदितिवाक्येनविज्ञानवादिमतमत्रोच्यतइत्येतन्निरस्तम् २ द्वितीयोक्तिकारणमत्राह तन्मयेति तत्सत्यंज्ञानार्थैक्येनमिथोविरोधराहित्येनाबाधितंज्ञानंपश्चात्त्रेतायाद्विधाइदंवादेवेति संशयमापन्नं समभवत्संजातंतद्वापरादौइदमेवनान्यदितिविपरीतप्रत्ययेनसमभिन्नमभवदित्यन्वयः समभेदेसमीचीनेसुष्ठुपूजासुखेति । कालस्वभावयोःसदातनत्वेनसदाविकल्पसंभवात् चेदनस्यापिदेवदत्ताद्यन्यतमस्याल्पबुद्धित्वेनानंतवेदादिशब्दराश्यर्थस्वरूपस्यावगाढमशक्यत्वेनकारणत्वानुपपत्तेस्तत्तद्योग्यफलदानसमर्थेन वैषम्यादिदोषविधुरेणसर्वज्ञेनकारणेनभाव्यमितिभावेनाह मयेति फलरूपपीतिहितंकारयतीतिफलरूपःतेनतामसादिजीवानांस्वस्वयोग्यतमआदिफलदात्रेत्यर्थः केवलेनमयातथास्त्विति विकल्पितंतामसादिजीवबुद्धिमनुसृत्यनानेवकल्प

श्रीभगवानुवाच ॥ अथतेसंप्रवक्ष्यामिसांख्यंपूर्वविनिश्चितम् ॥ यद्विज्ञायपुमान्सद्योजह्याद्वैकल्पिकंभ्रमम् १ आसीज्ज्ञानमथोह्यर्थश्चैकमेवाविकल्पितम् ॥ यदाविवेकानिपुणाआदौकृतयुगेजमाः २ तन्मयाफलरूपेणकेवलेनविकल्पितम् ॥ बाह्मनोगोचरं सत्यं द्विधासमभवद्ब्रह्म ३ तयोरेकतरोह्यर्थः प्रकृतिः सोमयात्मिका ॥ ज्ञानं त्वन्यतमोभागः पुरुषः सोमिधीयते ४

तन्ननंतशब्दराज्ञिगोचरस्पृहत्तरस्पृहज्ञेयत्वेनअश्रद्धेयत्वेनेतिभावेनोक्तं वागिति शब्दोवागोचरोर्थोमनोगोचरस्ताम्यामुत्पाद्यमानत्वेनचकल्पितमिति शेषः यद्वा तच्छब्दार्थात्मिकमुभयंबृहत्तरामेति यस्मात्तस्माद्बाह्मनसयोरमोचरत्वाच्चद्विधाभूदिति ३ सम्प्रविषयविषयीकरणमंतरेणज्ञानार्थैक्यमत्रनोच्यतइतिभावेनज्ञानार्थमिमानिदेवतास्वरूपंतावदाह तयोरिति तयोर्ज्ञानार्थयोरेकतरोपोर्थो विषयलक्षणःसप्रकृतिर्गामत्रीनामन्याप्रकृत्याभिमन्यमानइत्यर्थः सापिनस्वतंत्रेत्याह सेति सामप्रकृतिरुभयोरैकमीविष्णुसंज्ञयोरारवयोरात्मादेहःप्रयत्नश्चयस्याःसातधामयाश्रियाचसृष्टानुग्राहाचेत्यर्थःअन्यतमोभागोज्ञानंपस्तोपिपुरुषः पुरुषनाम्नावगणाभिमन्यमानमित्यर्थः सोऽप्युमयात्मकइत्यनुसंधेयं मयाश्रियाचसृष्टःअनुग्राह्येत्याभिधीयते । ज्ञानाभिमानीपुरुषःसब्रह्मासमुदाहृतः । अर्थाभिमानिप्रकृतिर्गोपत्रीसामकीर्तिता । तयोर्निधामकोविष्णुः श्रीश्चानुग्राहिकास्मृता । वायुस्तुवज्रणःपुत्रःप्रकृतीसमजायत । त्रिगुणात्मासमुद्दिष्टःमायःसत्त्वात्मकस्तथा । मायत्रीचैवसावित्रीतथैवचसरस्वती । एवंत्रिरूपामकृतिरेकासत्त्वादिभेदतः । सासुवीर्यसमुत्सृष्टंमणौकत्वमागतं । ससूत्रात्मासमुद्दिष्टोवायुर्लोकमणायकः । तस्यापिसूत्रंभगवानधारणाद्विष्णुरव्ययः । सूत्रपुत्रस्त्वाकारःसरस्वतीतनुवाहृतः । सूत्रात्मनामहांश्रैधसहजातश्चतुर्मुखः । तस्यापिपुत्रोहंकारःसधानंतजवाहृतः । अनंतादिपिहोमूत्रमणवेतिसत्रिधा । वैकारिकोब्रह्मजस्तुवैजसोवायुजःस्मृतः । तामसोभंतजयैवसएकोदणमेवतः । इति स्मृतिस्त्वकेनहिशब्देनकिमत्रप्रमाणमिति शंकांपरिहरति ४

१ ज्ञायतेअनेनेतिज्ञानं साधनं शास्त्रं मास्तिद्वैतानंभ्रमार्थ एवमुपरत्रापि एवंसावित्राह्मनोगोचरत्वंसेवयति । २ त्वमपि त्वमपि विकल्पितस्य सांख्यं निवर्तकमुतेतिकथित्याहः ।

प्रविज्ञातसारूप्यप्रवचनं विना ज्ञानार्थे कया देक्यनार्थे केन संगता मित्यतस्तत्स्वरूपं वक्ति तमोरज इत्यारभ्य एषां रूप इत्यंतेन वायुस्तु ब्रह्मणः पुनः प्रकृतौ समजायत । त्रिगुणात्मा समुद्दिष्टः प्रायः सत्त्वात्मकस्त
 येत्मा दिव्याख्यातमपि मंदमत्युपकाराया किंचिद्व्याक्रियते तथा हि सृष्ट्या दौमत्तो गुणत्रयाभिमानिन्या लक्ष्म्या पुरुषप्रकृती ब्रह्मगायत्र्या रूपे जाते वा शब्दश्चार्थे तदनुमया लक्ष्म्या च पुरुषानुमतेन पुरुषना
 भ्रो ब्रह्मणः स्वभर्तुः प्रेरणया च प्रक्षोभ्यमाणायास्तस्याः प्रकृतेः तमोरजः सत्त्वमिति गुणाभिमानानि त्रीणि रूपाणि गायत्री सावित्री सरस्वती संज्ञान्य भवन् ५ ततः किमभूदत्राह तेभ्यः समभवत्सूत्रमिति अयं भा
 वः तेषु रूपेषु पुरुषना भ्रा ब्रह्मणा गभर्धाने कृते सावितेभ्यः पृथक् पृथक् जातं पञ्चादेकत्वमापन्नं सूत्रमभवत् कीदृशं मत्सूत्रेण च संयुतं मम सर्वाधारेण रूपेण संयुतं सर्वजगदाधारवायुतत्त्वमुत्पन्नमित्यर्थः वायु
 नाविगौघमसूत्रेण त्वादिना वायोः सर्वाधारत्वं प्रसिद्धं अत्र सूत्रशब्देन महत्त्वाभिमानिनो ब्रह्मणो द्वितीयं चतुर्मुखारूपं रूपं वायुना सहोत्पन्नमिति ज्ञातव्यं सूत्रात्मना महंश्चापि इति प्रमाणानुगुण्यात् ततो
 विकुर्वत इत्यस्यामर्थः तस्माद्विकुर्वतः सृष्टिकामात् सूत्रनाभ्रो ब्रह्मणः साजज्ञे यो विमोहको हंकारो नंतः अपभेव सूत्रनाभ्रो वायोरपि जज्ञे विकुर्वतः सूत्रनाभ्रो ब्रह्मणो यो विमोहको हंकारो नंतः सो
 पि जज्ञे पुनश्च विकुर्वतः सूत्रनाभ्रो वायो विमोहकस्तैजसरुद्रः सजज्ञे यो ब्रह्मजो नंतः तस्मादपि विकुर्वतः यो विमोहको हंकारस्तो मसः सजज्ञे इति वैकारिको ब्रह्मजस्तैजसो वायुजस्तामसो नंत इति रुद्रस्त्रिधा जातः

तमोरजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवत्तु गुणाः ॥ मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन वा ५ तेभ्यः समभवत्सूत्रं मत्सूत्रेण च संयुतम् ॥ ततो विकुर्वतो जातो यो हंकारो
 विमोहकः ६ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेत्यहं त्रिवृत् ॥ तन्मात्रेन्द्रियमनसांकारणं चिदाचिन्मयः ७ अर्थस्तन्मात्रको जज्ञेतामसादिन्द्रियाणि च ॥ तैजसा देवता
 चासन्नेकादशचैकृतात् ८ मया संचोदिता भावाः सर्वे संहत्यकारिणः ॥ अंडमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् ९ तस्मिन्नहं समभवमंडे सलिलसंस्थिते ॥
 ममनाभ्यामभूत्पद्मं विश्वाख्यं तत्र चात्मभूः १० सोऽसृजत्तपसा युको रजसामदनुग्रहात् ॥ लोकान्सपालान्विश्वात्मा भूर्भुवः स्वरिति त्रिधा ११ देवानामो
 कजासीत्स्वर्भूतानां च भुवः पदम् ॥ मर्त्यादीनां च भूर्लोकः सिद्धानां त्रितयात्परम् १२ अधोसुराणां नागानां भूमेरोकोऽसृजत्प्रभुः ॥ त्रिलोक्यांगतयः सर्वाः
 कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् १३

६ इदमेव स्पष्टयति वैकारिक इति त्रैविध्यस्य प्रयोजनमाह तन्मात्रेति तन्मात्रशब्देन पंचभूतानि लक्षितानि भ्रोवादीन्द्रियाणि मनः शब्देन इंद्रियाभिमानिनो देवाश्चैकारणंतामसाहंकारत्रयं त्रिविधो
 रुद्रः कीदृशः चिदाचिन्मयः वशीकृतचेतनाचेतनप्रपंचः चिदाचेद्यद्वशे सर्वसरुद्रश्चिदाचिन्मय इति मार्तं ७ उक्तमेव विवृणोति अर्थ इति तामसाहंकारात्तन्मात्रकोऽर्थः पंचभूतलक्षणः तैजसाहंकारादेन्द्रिया
 णि देकृता द्वैकारिकान्मनसासहस्रदभिमानिन्यप्येकादशदेवता आसन् ८ पर्वसृष्टेश्चतुर्विंशतिसंख्यैर्महदादितस्त्वैकिकृत्पममाह मयेति ९ आपन्नत्वं दर्शयति तस्मिन्मिति चिदानंदकारीरस्तु मयि दं विद
 रिः स्वयं । तन्नामेभूतदेहोभूत्पद्मादापि चतुर्मुखः । चतुर्मुखस्तु सवीदेव्यापदेहो महातपाः । हरिस्तु सर्वव्याप्तोपिभूतदेहो ननु कथं । भैवास्वमाकृतो देहः पादुर्भावेव्यपिकथितः । इत्यनेन हरेर्भूतदेहो नारसीति
 ज्ञायते सममवसमीचीनतया व्याप्तो मयं नतु त्पन्नो भवामीत्यर्थः १० तपसा ज्ञानेन ११ लोको निवासस्थानं त्रितयात्परं महत्तद्विदं १२ कर्मभेदेन त्रिलोक्याः स्थानभेदमाह त्रिलोक्यामिति १३

इतोपिविकारमन्तरेणमुख्यकारणं ब्रह्मैव प्रकृत्यादीनां सत्तायास्तदधीनत्वादिति भावेनाह प्रकृतिरिति सत्त्वादिगुणरूपाप्रकृतिरस्य जगतः उपादानमात्रं परः पुरुषः हिरण्यगर्भः आधारः कालोऽपि रूपांतरणाहे
 रण्यगर्भ एव सतो जगतोऽभिव्यंजकः निमित्तकारणं उपादानमाधारोऽभिव्यंजक इति कारणत्रयं ब्रह्म सर्वशक्तिपूर्णाहमेव तेषां तच्छक्तिप्रदोहोमस्यर्थः हि शब्देन । कालाभिमानाब्रह्मा तु काल इत्याभिशाब्दितः । सर्वजोऽभि
 मानासपरः पुरुष उच्यते । प्रकृतिर्नाम तत्पत्नी प्रकृतेरभिमानिनी । सा प्रसूते जगत्सर्वसूत्रमारभ्य सर्वशक्तिरिति सूचयति तु शब्दः प्रकृत्यादिभ्यो ब्रह्मणो महान्विशेषोऽस्तीति सूचयति तदुक्तं आधारोऽभिव्यंजकश्चैव सतो
 ताचकेशवः । कालप्रकृतिपुंसांच तन्मूलप्रकृतेरपि आधारोऽभिव्यंजकश्चैव सर्वस्यापि निषामक इति १९ इतोऽपि जगतः सृष्ट्यादेर्मुख्यकारणं ब्रह्मैव इति भावेन सृष्ट्यादेः कालावधिमाह सर्ग इति अयमर्थः यावत्तस्थ
 तिरस्तितावत्सर्ग उत्पत्तिरपि पौर्वापर्येण प्रवर्तते यावदक्षिणं यदालयः स्यादिति हरेः स्मरणं तदा स्थित्यंतः स्थितेरंतः प्रलयो भवतीति उत्पत्त्यादिकं भगवत्कर्तृकमित्यर्थः २० अधुना क्रमप्राप्तं लयं निरूप
 यति विराडिति विराडं ह कोशः भुवनैः सह पंचत्वाय कल्पते पंचत्वानंतरमपि अविशेषाय सत्त्वादिगुणानुद्वेकाय नाशायेत्यर्थः विशेषेण गुणोद्वेकाद्विशेषं पृथिवी स्मृतेति वचनात् अंशकोशनाशानंतरं पृथिवी
 लयोऽपि सूच्यते नेनेति लोकानां चतुर्दश संख्योपेतानां कल्पः विकल्पना विकल्पो वांतरकल्पो विविधकल्पना च यस्मिन् स तथा समयासाद्यमानः विनाशाद्यपेक्षमाणः २१ अविशेषायेति प्रस्तुतं पृथिव्या

प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः ॥ सतोऽभिव्यंजकः कालो ब्रह्मतत्रितयं त्वहम् १९ सर्गः प्रवर्तते तावत्पौर्वापर्येणानित्यशः ॥ महान्गुणविसर्गोऽर्थः स्थित्यं
 तो यावदक्षिणम् २० विराणमयासाद्यमानो लोककल्पविकल्पकः ॥ पंचत्वाया विशेषाय कल्पते भुवनैः सह २१ अन्ने प्रलीयते मर्त्यं अन्नं धाना सुलीयते ॥
 धाना भूमौ प्रलीयते भूमिर्गन्धे प्रलीयते २२ अप्सु प्रलीयते गन्ध आपश्च स्वगुणे रसे ॥ लीयते ज्योतिषि रसो ज्योतीरूपे प्रलीयते २३ रूपं वायौ स च स्पर्शो ली
 यते सोऽपि चांबरे ॥ अंबरं शब्दसन्मात्रं इंद्रियाणि स्वयोनिषु २४ योनिर्वैकारिके सौम्यलीयते महतीश्वरे ॥ शब्दो भूतादिमप्येति भूतादिर्महति प्रभुः २५
 सुलीयते महान्स्वेषु गुणेषु गुणवत्तमः ॥ ते व्यक्तेः संप्रलीयंते तत्काले लीयते व्यये २६ कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे ॥ आत्मा केवल आत्मस्थो वि
 कल्पापायलक्षणः २७ एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वै कल्पिको भ्रमः ॥ मनसो हृदि तिष्ठे तव्यो मीवा कौदये तमः २८

विलयं विविच्य आह अन्न इति अन्नाभिमानिनामभिमन्यमानानां च एकोत्पत्तिरूपमाणा लयोऽभिमानिनोऽभिमन्यमानस्य स्वकारणेऽभिमन्यमाने विवक्षित इति देव्या मौषादिमानि न्यां लयिते आभिमानिनिरप्युक्तेः
 अन्नमन्नाभिमानिनी धानास्वोषधीषु औषध्यभिमानि न्यां देव्यां गन्धे स्वसूक्ष्मरूपे २२ २३ इंद्रियाणि स्वयोनिषु तेजसाहंकारे इंद्रियाभिमानिनश्च स्वयोनौ वैकारिकाहंकारे २४ योनिर्वैकारिकस्तेज
 ससाहंकारः विकारजत्वाद् वैकारिके महति चतुर्मुखे लीयते ईश्वरे ईशानशक्तिमति विकारजत्वात्तु महान् वैकारिक उदाहृतः । ईशनादोऽश्वरश्चैव ब्रह्मा बृंह गतस्मृत इति स्मृतेः । भूतादितामसाहंकारं स भूतादि
 रन्तर्द्वारेण महति महत्त्वाभिमानिनि २५ समहान्स्वेषु गुणेषु कारणेषु गुणाभिमानिनोऽपुण्यपत्नी सावित्री सरस्वती पुते गुणास्ताः सत्त्वादिगुणवाच्यास्तिस्रः अत्यन्तं प्रकृत्या लयस्वमूलरूपे तदव्यक्तमव्य
 क्ताभिमानिनी गायत्री पुरुषाभिधे विरिचे पत्न्यौ लीयते स पुरुषः कालनामिस्वास्मिन् २६ काला लयो विरिचः मायामये जीवमूलप्रकृत्यभिमानि न्यां महा लस्यो जीवनाच्चात्मीयते आत्मनि यद्विशे
 परतिलक्षणं लयमाप्नोति आत्मस्वरूपं वक्ति आत्मेति आत्मा पूर्णगुणः केवलः प्रकृतिर्ब्रह्मविधुः सोऽसमाधिकश्च आत्मस्थ अथ न्याधारः अतएव लयादिहीनः विकल्पापायलक्षणः स न्य कृत्वा स्वकारः विचया
 शानापगमो लक्षणं यस्य स तथेति वा २७ कथितं सृष्ट्यादिस्मरणफलमाह एवमिति वैकल्पिको भ्रमः विरहकल्पनालक्षणमन्यधाज्ञानं मनस उत्पन्नं हृदि बुद्धौ २८

उकार्युपसंहरति एष इति प्रतिलोमेन विपरीतक्रमेण संहारकथनं अनुलोमेन यथाक्रमेण सृष्टिकथनं संशयग्रंथि हेतुकः संसारबंधत्वनदहने अग्नेर्ज्वालापमानः परावरदृशा सर्वज्ञेन गायत्री चैव सावित्री तथैव तु सरस्वती । एवं त्रिरूपा प्रकृतिर्ब्रह्मपत्नी प्रकीर्तिता । महत्तत्त्वात्मको ब्रह्मा तत्त्वत्वात्तत्र लीयते । गुणाधिकः पतिरपि तस्याः सत्त्वादिभेदतः । त्रिविधामूलरूपायां प्रकृत्यां सामलीयते । प्रकृतिर्भूलरूपा सा ब्रह्मपत्नी जगन्मया पुरुषाभिधो विरिचते तु सस्वस्मिन्कालसंज्ञके । कालाभिधो विरिचस्तु महालक्ष्म्या विलीयते । जीवमायेतियामाहुः सा च सत्त्वादिभेदतः । त्रिविधैकत्वमापया विष्णावेव विलीयते । हरेरस्ये तसामीप्यं लपोलक्ष्म्याः प्रकीर्तितः । पुरुषेणातिसामीप्यं प्रकृतेर्लप्य उच्यते । ब्रह्मा च प्रकृतिश्चैव मुक्तिगौ विलयेततः । अतस्तौ भिन्नदेहौ नु ज्ञानमात्रौ समीपगा वित्यादि प्रमाणसिद्धत्वात् सर्वज्ञेन परमात्मेन मया प्रोक्तत्वाच्चैदं बुभुषुमि रवश्यं ब्राह्ममिति भावः २९ इति श्रीभाग० महा० एकादशस्कंधे विज० टी० चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ उक्तज्ञानाधिकारी सा त्विक एवेत्याभिप्रेत्य सत्त्वादिगुणानां वृत्तीर्वक्तुं स्मिन्नध्याये तत्र प्रथममभिप्रायवृत्तीराह गुणानामिति सत्त्वादिगुणानामभिप्रायां च मध्ये येन गुणेन पुमान्यथा भवेत्तथा तच्छंसतो मे स काशादिदमुपधारय १ इतराभ्यासमिश्रा गुणवृत्तिराह शम इति ईक्षाज्ञानं स्मृतिरसंबन्धशास्त्रार्थस्मरणं त्यागो निषिद्धस्य अ

एष सांख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रंथि हेतुकः ॥ प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदृशामया ॥ २९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ गुणानामप्यमिश्राणां पुमान्रयेन यथा भवेत् ॥ तन्मे पुरुषवर्येदमुपधारय शंसतः १ शमोदमस्ति तिक्षेक्षातपः सत्यं दया स्मृतिः तुष्टिस्त्यागो स्पृहा श्रद्धा ह्रीः क्षमानिस्तुतिर्धृतिः २ काम ईहामदस्त्वृणास्तंभ आशीर्भिदा सुखम् ॥ मनोत्साहो यशः प्रीतिर्धास्थ्यं धीर्यवलोद्यमाः ३ क्रोधो लोभो नृतां हिंसा माया दंभो क्षमा कलिः ॥ शोकमोहौ विषादार्त्तौ निद्रा शाभीरनुद्यमः ४ सध्वस्य रजसश्चैव तमसश्चानुपूर्वशः ॥ वृत्तयो वर्णितमायाः सन्निपातमथोऽष्टु ५ सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धवयामतिः ॥ व्यवहारः सन्निपाते मनोमात्रेन्द्रियासुभिः ६ धर्मे चार्थे च कामे च यदासौ परिनिष्ठितः ॥ गुणानां सन्निकर्षो यं श्रद्धारतिधनावहः ७

स्पृहानिष्ठिद्वेच्छारहित्यं निस्तुतिरात्मप्रशंसावर्जनं धृतिर्विषयपिबित्तस्यानुदेगः एते गुणा यस्य संतिसत्ता त्विकः सांख्यज्ञानार्थिकारीत्युक्तमनेन २ रजोगुणवृत्तीराह काम इति कामो विषयरागः ईहानिषिद्धचेष्टा पुष्पानलं बुद्धिः स्तंभ उक्तानं गौकारित्वं आशीः धनाकांक्षा भिदा भेदकरणं अन्यथा ज्ञानं वा असुखं दुःखं राजसस्य दुःखं तामसस्य दुःखं भवतीति किं वक्तव्यमित्यभिप्रायेणोक्तं तदुक्तं राजसेपि यदा दुःखं तामसोऽमुतेषितत् । राजसे दुःखवचनं तामसो विविक्षयेति । एवं विधगुणो राजस इत्यर्थः ३ तमोगुणवृत्तीराह क्रोध इति माया कपटं अविद्यमानमहिमप्रकटनं दंभः अस्थानेऽपेक्षोऽप्यहमा कलिः कलहः मोहोऽज्ञानं आशोत्कंठा एवं विधस्तामसाधिकारीति ४ उक्तवृत्तीः विविधेन किं साधयेति सन्निपातं गुणानां मिश्रतां पुरुषनिष्ठतयाह सन्निपात इति देहे कलत्रादौ पोहंकारः समकार्यसत्त्वादिगुणानां मिश्रतालक्षणः मानाशब्दादयः सन्निपाते सति ५ मनोमात्रेन्द्रियासुभिर्धर्मवद्धारोभिज्ञानां दलक्षणो भवतीत्युक्तं विवृणोति धर्मे चेति यदासौ पुरुषो धर्मादौ परिनिष्ठितो भवति तदा तस्यापे गुणानां सन्निकर्षं श्रद्धादिकरो भवति यदा धर्मे निष्ठा तदा श्रद्धा यदा धर्मे निष्ठा तदा धनकारी यदा कामे निष्ठा तदा रतिकरोतीत्यर्थः ७

यार्हगृहाश्रमेपुमान्बृत्तिलक्षणांनिष्ठांभजमानः स्वधर्मेचानुतिष्ठेततत्रसागुणानांसमितिः मिश्रीभावइतिद्वयं ८ व्यवहारयसन्निपातमूलत्वेऽप्यंसात्त्विकः इत्यादिकथंघटतइतितत्राह पुरुषमि
ति शमादिभिः लिंगैःपुरुषसत्त्वगुणयुक्तंअनुयायात् अनुमानेनजानातु कामादिभिरप्येवं ९ स्वप्रकृतेष्वेवसात्त्विकादिविवेचनप्रकारंदर्शयति यदेत्यादिश्लोकद्वयेन १० आशिषःसंपदमाशास्य
मनस्पभिसंयाय ११ एवंविधविभागस्यगुणहेतुत्वेतवापितत्स्यात्किमितितत्राह सत्त्वमिति सत्त्वादयोगुणाऽक्तवक्ष्यमाणविशेषापादकाजीवस्वैवमेव तत्रहेतुगर्भाविशेषणमाह चित्तजाइति
भूतानांपंचानांसमुदाहरणबाह्यातःकरणोचितेजायंतेव्यंजंतइतिचित्तजाःममप्रकृत्यादिसंबंधराहित्यात् जीवितयुक्तंतत्संबंधसद्भावादित्याह यैस्त्विति भूतानामुपादानानांसकाशादुत्पन्नोचितेभि
व्यक्तैःसज्जमानोनिबध्यतइतितस्मान्ममगुणकृतानर्थनशंकयेतिभावः १२ संक्षिप्तोक्तंसत्त्वादिगुणानांवृत्तिप्रपंचयति यदेति इतरोरजस्तमसी सत्त्वस्वस्वरूपमाह भास्वरमिति १३ रजस्त
मःसत्त्वगुणौजयेत्तूरजःस्वभावमाह संगेति विषयसंगकारिभेदकारिचपलताकारिच १४ तमोगुणोरजःसत्त्वेगुणौजयेत् आशयाभितुष्णयामूहइत्यनेनतमःस्वभावोदर्शितः १५ यदाचित्तंप्रसन्न

प्रवृत्तिलक्षणांनिष्ठांपुमान्यर्हिगृहाश्रमे ॥ स्वधर्मेचानुतिष्ठेतगुणानांसमितिर्हिंसा ८ पुरुषसत्त्वसंयुक्तमनुमायाच्छमादिभिः ॥ कामादिभीरजोयुक्तंक्रो
धाद्यैस्तमसावृतम् ९ यदाभजतिमांभक्त्यानिरपेक्षःस्वकर्मभिः ॥ तंसत्त्वप्रकृतिविद्यात्पुरुषंस्त्रियमेववा १० यदाआशिषआशास्यमांयजेतस्वकर्मभिः ॥
तंरजःप्रकृतिविद्याद्विसामाशास्यतामसम् ११ सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाजीवस्यनैवमे ॥ चित्तजायैस्तुभूतानांसज्जमानोनिबध्यते १२ यदेतरौजये
त्सत्त्वंभास्वरंविशदंशिवम् ॥ तदासुखेनयुज्येतधर्मज्ञानादिभिःपुमान् १३ यदाजयेत्तमःसत्त्वेरजःसंगभिदाचलम् ॥ तदादुःखेनयुज्येतकर्मणायशसा
श्रिया १४ यदाजयेद्रजःसत्त्वेतमोमूढोद्वयंजनः ॥ युज्यतेशोकमोहाभ्यानिद्रयाहिसयाशया १५ यदाचित्तंप्रसीदेतइंद्रियाणांचनिर्वृतिः ॥ देहेभयंम
नोसंगंतसत्त्वंविद्धिमत्पदम् १६ विकुर्वन्नक्रिययाचाधीरनिवृत्तिश्चचेतसः ॥ गात्रास्वास्थ्यंमनोभांतरजएतैर्निशामय १७ सीदच्चित्तंविलीयेतचेत
सोग्रहणेक्षमम् ॥ मनोनष्टंतमोग्लानिस्तमस्तदुपधारय १८ एधमानेगुणेसत्त्वेदेवानांबलमेधते ॥ असुराणांचरजसितमस्युद्वरक्षसाम् १९ सत्त्वा
जागरणंविद्याद्रजसास्वप्नमादिशेत् ॥ प्रस्वापंतमसाजंतोस्तुरीयंत्रिष्वसंगतम् २० उपर्युपरिगच्छंतिसत्त्वेनाब्रह्मणोजनाः ॥ तमसाधोधआमुख्या
द्रजसांतरचारिणः २१ सत्त्वेप्रलीनाःस्वर्ग्यातिनरलोकरजोलयाः ॥ तमोलयास्तुनिरयंयांतिमामेवनिर्गुणाः २२

मिंद्रियाणांनिर्वृतिराहादभेदेहभयंमनःअसंगंचभवति तदातन्मत्पदंमत्स्थानंसत्त्वंविद्धि १६ क्रिपयाविकुर्वन्भवतिचेतसोविषयादनिवृत्तिअभवति गात्रास्वास्थ्यंशरीरावयवानांविजृम्भणं एतौलौकिक
रंरजइतिनिशामयपश्य १७ तमोगुणवर्तनप्रकारंस्पष्टयति सीददिति यदाचित्तंस्मरणकारणंअंतःकरणंसीदन्तइत्यन् अथवाविलीयेतचेतसोग्रहणेचतुस्मरणशक्तेश्चेतनाप्राप्त्येनअक्षयमसमर्थमनोनिब
धयति तमःअज्ञानंग्लानिर्ग्लानताचभवतितदातमोगुणवर्तनमुपधारय १८ त्रुभुषासत्त्वमेवसेवनीयमितिभावेनाह एधमानइति १९ तुरीयमदस्थास्वरूपंत्रिगुणेष्वसंगतंसंज्ञकमिति २०
इतोपिस्तमेवश्रेयःसाधनमित्याह उपर्यति आब्रह्मणोब्रह्मलोकपर्यंतंआमुख्यादंधतमःपर्यंतंअंतरचारिणःस्वर्गादीचरंति २१ सत्त्वेसत्त्वगुणप्रवृद्धीप्रलीनाःभूताःस्वर्गं रजसिप्रवृद्धेभ्योरेषातेरजोलयाः
तमोलयाःइत्येतदेतदव्याख्यातंनिर्गुणास्त्वमभानि गुणानभिभूताभ्यात्यंतिकमभिसाधनाः २२

वाशब्दार्थे मदपणत्वेन निष्फलत्वेन फलानुसंधानराहित्येन यत्कर्म तन्निजकर्मवर्णाश्रमविहितं कर्म सात्त्विकं कर्म २३ गुणानिमित्तकर्मभेदेनिरूप्यज्ञानभेदमाह कैवल्यमिति कैवल्यं केवलं यथाशास्त्रे प्रतीतिपादितं तत्स्वतंत्रिषण्ज्ञानं केवलं केवलमेव कैवल्यं ज्ञानं सात्त्विकं अग्निष्टोमादिकर्मणि प्रमाकृतं बहिर्मुखजनमिषं वैषयिकं निर्गुणं मुक्तिसाधनं तदुक्तं नैर्गुण्यसाधनं यत्तन्निर्गुणं परिकीर्तितमिति यथाशास्त्रोक्तविज्ञानं केवलं ज्ञानमुच्यते । स्वदृष्टशास्त्रानुकूल्याददृष्टानां तु भक्तिः । गुणानां तु हरौ भावं विने श्रित्य तदाश्रयात् । यथाशास्त्रानुसंधानं ज्ञानं च हरिसंश्रयमिति च २४ इदानीं गुणनिमित्तक्षेत्रभेदमाह वनमिति मन्त्रिकेतनं मदाश्रयं देवालयं २५ इदानीं कर्तृभेदमाह सात्त्विक इति असंगीकारकः कर्तानिष्कामत्वेन कर्मणां कर्तव्यथेः स्मृतिविभ्रष्टः श्रुत्या च विहितकारित्वेन सत्कर्मणः भ्रष्टः निर्गुणो मोक्षगामी २६ श्रद्धाभेदमाह सात्त्विकीति आध्यात्मिकी यथा श्रुतशास्त्रविषया श्रुतशास्त्रानुसारेण या श्रद्धा परमात्मानि । सा सात्त्विकी तदन्यस्याप्यनुसारेण निर्गुणा । अश्रुत्वापि प्रमाणं यो वा सुदेवैकसंश्रयः । स निर्गुणो भागवतः समुद्दिष्टो मनीषिभिरिति स्मृतेः । श्रुतशास्त्रार्थश्रद्धावत्तदनुसारेण अश्रुतशास्त्रार्थेषु तदुक्तप्रकारेण मत्सेवायां मत्सेवार्थया श्रद्धासानिर्गुणा तदन्यस्याप्यनुसारेण निर्गुणेऽप्युक्तेः २७ आहारभेदमाह पथ्यामिति अनायस्तमच्छिष्टं इंद्रियप्रसङ्गं द्रियप्रतीतिकरं आतिदं चाशुचि च २८ सुखभेदमाह सात्त्विकमिति आत्मोत्थं परोक्षज्ञानं शास्त्रश्रवणसंजातं यत्तस्मादात्मनो गतेर्ज्ञाना

मदपणं निष्फलं वा सात्त्विकं निजकर्म तत् ॥ राजसंफलं संकल्पं हि सा प्रायादितामसम् २३ कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं कर्म निष्ठं तुराजसम् ॥ प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्त्रिष्ठं निर्गुणं स्मृतम् २४ वनं तु सात्त्विको वा सो ग्रा मो राजस उच्यते ॥ तामसं घृतसदनं मन्त्रिकेतं तु निर्गुणम् २५ सात्त्विकः कारको संगीरागांधो राजसः स्मृतः ॥ तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः २६ सात्त्विकयाध्यात्मिकी श्रद्धा कर्म श्रद्धा तुराजसी ॥ तामस्य धर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा ॥ २७ पथ्यं युक्तमनायस्तमाहार्यं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ राजसं चेन्द्रियप्रसङ्गं तामसं चार्तिदाशुचि २८ सात्त्विकं सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं तुराजसम् ॥ तामसं मोहदैव्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयम् २९ द्रव्यदेशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः ॥ श्रद्धावस्थाकृतिर्निष्ठात्रैगुण्याः सर्वे एवाहे ३० सर्वे गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्तनिष्ठिताः ॥ दृष्टं श्रुतमनुध्यायेद्बुद्ध्या वा पुरुषर्षभ ३१ एताः संसृतयः पुंसां गुणकर्मनिबंधनाः ॥ येनेमे निर्जिताः सौम्यगुणा जीवेन चित्तजाः ३२ भक्तियोगेन मन्त्रिष्ठो मद्वाय प्रपद्यते ३३ तस्माद्देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसंभवम् ॥ मयैव ब्रह्मणा पूर्णो न बहिर्नोतर अरेव ॥ ३४ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

दुत्थं सुखं सात्त्विकं परोक्षज्ञानमात्मोत्थमित्यादेः मदपाश्रयं मदपरोक्षज्ञानजन्यसुखं निर्गुणं । अपरोक्षेण दर्शनं विष्णुवाश्रयं सुखं नित्यं गमयेत्तत्प्रसादत इति भगवतः स्वरूपसुखमिदं नेत्यतो मदपाश्रयमित्युक्तं न तु विष्णोः स्वरूपं तु सुखं केन चिदाप्यते । तस्यैव विषयत्वात्तत्तत्सुखं चेति भण्यते । परोक्षज्ञानगोपस्माद्विषयः स्वमनोगतः । अत आत्मोत्थमित्येव सुखमाहुर्विषयित इति च २९ किं बहुना सर्वे पदार्थास्त्रिगुणसंबन्धेन त्रिविधा इत्याह द्रव्यमिति फलं स्वर्गादि फलः मातरादिः अवस्था जाग्रदादिलक्षणा कृतिः क्रिया निष्ठात्रतम् ३० तदेव विवृणोति सर्व इति पुरुषेण विष्णुना अव्यक्तो नाश्रियास्वयं निष्ठिताः व्यवस्थापिताः सत्त्वादिकृतसंसारजयोपायमाह दृष्टमिति वाशब्दार्थे शास्त्रेण श्रुतं बुद्ध्या च शास्त्रार्थरूपेण दृष्टं च परं ब्रह्मानुध्यायेन्निरंतरं स्मरेत् ३१ अनेन ध्यानेन किं फलमत्राह एता इति एवमुपासकेन येन जीवेन चित्तजाताः सत्त्वादिगुणाः निर्जिताः तेन गुणकर्मनिबंधनाः संसृतयश्च मागुक्ताः निर्जिता भवन्तीति शेषः ३२ ननु त्वत्मा हि मन्त्रेण संसृतिजयेन कितव्राह भक्तीति ३३ मापेताय माह तस्मादिति ज्ञानविज्ञानयोः संभवो यस्मात्सतथात् व्यवधानेन शास्त्रद्वारा जातं ज्ञानं परोक्षज्ञानं अपरोक्षेण जातं विज्ञानं निर्गुणमिति संगिरति सत्त्वाहुः शास्त्रात्तमपि व्यवधानं विनैव तु

मुक्तिर्निर्गुणप्रोक्तव्यवधानेन सात्विकमित्युक्तः यतः संसारमोक्षो मद्भावास्तस्मान्मानुष्ये देहलब्ध्वासर्वोत्तममां विज्ञाय न कृपा सर्वगुणपूर्णे न मयैव पूर्णं श्रितायां नापुरुषो बहिर्विषयेषु नाचरेत् आंतरएव हि द्वैतः स
त्यगात्मविषयत्वेनैव चरेदित्यर्थः संसारस्यांतत्वादंतो हंतस्मिन्मयिरतो भूत्वेति वा अंतरच्छिद्रः इन्द्रियव्याजीनवरेभ्यसादिति वा अंतोरुपवसिते मृत्यौ स्वभावे परमात्मनि इति आंतरो मां विना न चरेदिति वा ३४
इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे विजयध्वजकृतटीकायां पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ अनंतरातीताध्याये सर्वतः संगमुत्सृज्य मन्त्रिष्ठैव कार्ये त्युक्तं मेवार्थमिति हासपूर्वकं प्रपंचयत्यस्मिन् अध्याये तत्रादा
वुक्तमपि ब्रह्मध्यानफलं विश्वासजननाय पुनराह मल्लक्षणमिति मालक्षयतीति मल्लक्षणमुद्रायस्पसतथातं मद्भगवतसंज्ञात्मस्थं हृदि स्थंसमुपैति दर्शनेनेति शेषः पश्यतीत्यर्थः १ दृष्टतत्त्वस्वतस्य यावदेह
पातां स्थितिप्रकारमाह गुणमव्योति पुमान्सन्नानीभवस्तुभिरमंगलैः गुणैः शब्दादिभिर्न्युज्यते न संबध्यते योग्यतातिरेकेणासेवनात् तत्र कारणमाह ज्ञानेति परतत्त्वाद्यशेषतत्त्वापराक्षिज्ञानानिष्ठया गुणम
व्योतत्त्वादिगुणरूपया जीवयो न्यालिंगशरीराख्यमायया विमुक्तस्तदाभिमानरहित इत्यर्थः मायामात्रेषु प्रकृतिनिमित्तेष्ववस्तुतो स्वातंत्र्येण दृश्यमानेषु गुणेषु शरीरेषु वर्तमानोपि वस्तुस्वतंत्रमुद्दिष्टमस्वतंत्रमव
स्तुचेति वचनादवस्तुत इत्यनेन न मिथ्यत्वमुच्यते तन्निवृत्त्यर्थसाधनसामग्रीविधानवैयर्थ्यापत्तेः २ ज्ञानिना योग्यतातिरेकेण विषयनिषेवानकार्ये त्युक्तं किमुत ज्ञानाभिनेत्यत्र कैमुत्यमाह संगमिति शिशोदर

श्रीभगवानुवाच ॥ मल्लक्षणमिमं कायं लब्ध्वा मद्दर्शनास्थितः ॥ आनंदं परमात्मानमात्मस्थं समुपैति माम् १ गुणमव्यया जीवयो न्याविमुक्तो ज्ञाननिष्ठया ॥
गुणेषु मायामात्रेषु दृश्यमानेष्ववस्तुतः ॥ वर्तमानोपि न पुमान्युज्यतेऽवस्तुभिर्गुणैः २ संगं न कुर्यादसतां शिशोदर तृपां कचिव ३ तस्यानुगस्तमस्थं धेपत
त्यंधानुगोधवत् ४ ऐलः सम्राडिमां गाथामगायत बृहच्छ्रवाः ॥ उर्वशी विरहान्मुह्यन्निर्विण्णः शोकसंयुतः ५ त्यक्त्वात्मानं व्रजं तीर्तान् गन्तव्यं नृपः ॥
विलपन्नं वगाज्जाये घोरेति श्लेति विह्वलः ६ कामानतृप्तो नुजुषन् क्षुल्लकान् वर्षयामिनीः ॥ न वेद गणनां यांतीं मुर्वश्या कृष्टचेतनः ७ ऐल उवाच ॥ अहो मे मोह
विस्तारः कामकश्मलचेतसः ॥ देव्या गृहीतकंठस्य नायुः खंडा अनुस्मृताः ८ नाहं वेदाभिनिर्मुक्तः सूर्येणाभ्युदितो मृषा ॥ मुषितो वर्षपूगानां बताहा
निगतान्युत ९ अहो मे आत्मसंमोहो येनात्मा योषिता हतः ॥ क्रीडामृगश्च कवर्ती नरदेव शिखामणिः १० सपरिच्छदमात्मानां हित्वा तृणमिवे
श्वरम् ॥ यांतीं स्त्रियं चान्वगतं न गन्तव्यं नृप ११ कुतस्तस्यानुभावः स्यात्तेजोर्जशित्वमेव वा ॥ यो न्वगच्छं स्त्रियं यांतीं स्मरबाणविताडितः १२

एव तपेयं धीति शिशोदरतुष्टः तेषामसतां संगं स्नेहलक्षणं न कुपाति ३ करणे बाधकमाह वस्पेति तस्यासत इति जातवैकचनं अनेन विषयसंगो न कर्तव्य इति किंवक्तव्यमित्युक्तं भवति ४ संगत्कस्यानर्थः
कस्य च सुखकरो निर्वेदश्चाभुदिति उद्धवस्य मानसी शंकां परिहर्तुं मैलोपालयानमाह ऐल इति गार्था शिक्षाकरं वचनम् ५ जाये घोरेति श्लेतेन हये जाये मनसातिष्ठ घोरे वचांसि मिश्राकुणवावै हन्वितीदं सूचय
ति ६ वर्षयामिनीः वर्षरात्रौ उद्दिश्य यांतीं गणनां न वेद अज्ञाने हेतुमाह उर्वशीति ७ मोहाविस्तारः अज्ञानविस्तारः आयुः खंडाः अहोरात्रविभागाः ८ उक्तमेव विवृणोति नाहमिति अहं वर्षपूगानां संख्या
न योग्या निगतानि अहान्युत न वेद किमुतान्यानि सूर्योदयादिना ज्ञातुं शक्यत्वात् कथमेतदज्ञाह अभिनिर्मुक्ता इति सूर्येणाभ्युदितोऽहं रंशः सूर्येणामिनिर्मुक्तः कालोरात्र्यंश इति मृषा विवेकज्ञानाभावात् कुतो
माह मुषित इति तत्संगेन ज्ञानस्य मुष्टत्वात् अभिनिर्मुक्त इत्यादिराजविशेषणं वा ९ पुनरपि पश्चादनुतपन्नाह अहो इति आत्मानोपैति गुणोवा क्रीडामृगश्च कवर्ती नरदेव शिखामणिः १० क्रीडामृगस्त्वं लपति सप
रिच्छदमिति हस्त्यच्चादिपरिकरोपेतम् ११ अनुभावादिगुणैः श्रीसंगदोषलेपो न स्यादिति तत्राह कुत इति अनुभावस्तत्त्वनिश्चयः तेजः सामर्थ्यं ईशित्वं योगशक्तिविशेषः अनेन संगदोषं माधुन समर्था
युतगुणा इत्युक्तं भवति स्मरबाणेन नानुगमने हेतुमुच्यते १२

जन्मममृत्युभयस्वल्पदुःसंगस्यत्यागोदुःशक इति न मंतव्यः सत्संगेन स्वयमेव शिथिलीभूतस्य सुलभ इति भावेनाह तत इति तृणगुहावलंबरहितकूपपतनवत्तदुःसंगो नर्थे करणं इति पततः ते किमस्य कुर्वतीति तत्राह संत इति संत एतस्य मनोवाक्यकर्मभिः सस्य कूशरणं गतस्य पुंसो मनोव्यासंगं मनसो दुष्टेषु संगं उक्तिभिः छिंदति २७ एवं विधमाहात्म्याश्चैते कथं ज्ञातव्या इति तल्लक्षणमाह संत इति २८ अनपेक्षतादिगुणानामन्यत्राविदर्शनात्तेषामपि दुःसंगनिवर्तकत्वं स्यादित्याशंक्यतच्छक्त्युद्बोधकगुणसद्भावादन्यत्र तदभावादिति भावेनाह तेष्विति ततः किमत्राह ता इति ताः कथाख्यातकपोमनोव्यासंगं छिंदतीत्यर्थः २९ त्वद्रक्तिर्हि सप्तस्तव्यसनच्छेत्रीतदनुदयेताभिः किमत्राह तापेशृण्वंतीति ३० भक्तेः साधनोत्तमत्वमाह भक्तिमिति ३१ एतमर्थसोदाहरणं समर्थयते यथेति विभावसु मग्निनिषेवमाणस्य शीतादिकं यथानुपतितथासाधुं सत्पुरुषं सेवमानस्य मनोव्यासंगविनाशो भवतीत्यर्थः ३२ इतोपि संतः सेव्या इत्याह निमज्ज्येति तथा ते संतः पुंसां परायणमप्सु मज्जतां हृदानीरिव ३३ सत्स्वपि प्रधानः सन्नहमेवेति सोदाहरणमाह अन्नमिति लुप्तोपमेयं क्षुधितानां अन्नं प्राणो यथा प्रकृष्टेष्टा प्रदं यथा भक्ष्यमरणानंतरं धर्मो विचिंतनृणां सुखाय स्याद्यथा वार्तानां शरणं रक्षि

ततोदुःसंगमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान् ॥ संत एवास्य छिंदंति मनोव्यासंगमुक्तिभिः २७ संतो नपेक्षामञ्जिताः प्रशांताः समदर्शनाः ॥ निर्ममानिरहंकारानिर्द्वेद्धानिः परिग्रहाः २८ तेषु नित्यं महाभाग महाभागेषु मत्कथाः ॥ संभवंति हितानृणां जुषतां प्रपुन्यवम् २९ तापेशृण्वंति गायंति ह्यनुमोदंति च दृताः ॥ मत्पराः श्रद्धधानाश्च भक्तिर्विदंति ते मयि ३० भक्तिं लब्धवतः साधो किमन्यदवशिष्यते ॥ मय्यनंतगुणे ब्रह्मण्यानंदानुभवात्मनि ३१ यथोपाश्रयमाणस्य भगवंतं विभावसुम् ॥ शीतं भयंतमो व्येति साधुं संसेवतस्तथा ३२ निमज्ज्योन्मज्जतां घोरैर्मवाब्धौ ते परायणम् ॥ संतो ब्रह्मविदः शांतानोर्द्वेद्वाप्सु मज्जतां ३३ अन्नं हि प्राणिनां प्राणजार्तानां शरणं त्वहम् ॥ धर्मो विचिंतनृणां भक्ष्यसंतोऽतो विभ्यतोरणम् ३४ संतो दिशंति च भूषिबहिरर्कः समुत्थितः ॥ देवतावांधवाः संतः पितामाताहमेव च ३५ चेतसे लासुतोऽप्येव मुर्वश्या लोकनिःस्पृहः ॥ मुक्तसंगो महीमेतामात्मारामश्च चारुह ३६ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ उद्धव उवाच ॥ कियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभो ॥ येन त्वां ये यथा चैतिसात्वताः सात्वतर्षभ १ एतद्वदंति मुनयो मुहुर्निश्रेयसं नृणाम् ॥ नारदो भगवान् व्यास आचार्यो गिरसः सुतः २

साहचर्यवदत्तं साराद्विभ्यतो जनस्यारणं शरणं संत इति २४ तदुपपादयति ॥ संत इति ॥ यथा स मुत्थित उदितोर्को बहिः प्रभुर्दिशति तथा संतः आंतरं च भुर्विंशतिं बहुवचनादादित्याधिकमयोजकत्वं सूचयति सत्प्रधानो ह्यारित्यस्यावगतिः कथममुदित्यत्राह देवता इति देवतावपोहमेवेत्यनेन सत्प्रधानत्वं भवगतं हरेरिति विष्णोश्च सत्प्रधानत्वात् सतां विद्यते परं । इत्याहुर्वेदविदुषः सति सर्वेष्वेव रक्षित्वा कर्षचशब्दे सूचयति २५ स्तोक्तमर्थमिति हासेन संगमयति चेतसेति चेतसैर्विदुष्यैवेति शेषः ॥ २६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे विजयवज्रकृतटीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ कर्मयोगानुष्ठानप्रकारं पंचपत्तयस्मिन्नध्याये तमोदबोधिष्येदित्यादिना संक्षिप्तोक्तं कियायोगं विस्तरतो विविदिषुः पृच्छति कियायोगमित्यादिना कियातु निष्कृती शिक्षाचिकित्सापापकर्मसु । पारणा रं भवजासु संस्मरणवेष्योरित्येतो विवक्षितमाह भवदाराधनमिति ये सात्वताः सात्वतसंयोगविधानं विद्वान् सस्ते येन केन त्वां पथा कथमर्थेति १ इह मेव वक्तव्यं इति किं किमन्यत्र स्यापि तित्नाह एवमिति मुन पण्यतद्भवदाराधनं नृणां निःश्रेयसं पुरुषार्थसाधनं मुहुर्मुहुरनुसर्ष्य वदंति प्राज्ञत्वेनाभिर्दिशति नारद इत्यादिना आचार्यो गिरसः सुतः आचार्यो बृहस्पतिः २

इतोपि इदमेव श्रोतव्यं नान्यदित्याह निःसृतमिति ऋषिवचनानां विकल्पसंभवात्सर्वार्थनिर्णयइत्यतोवाह निःसृतमिति भवदाज्ञया असुरजनमोहनायान्यथावद्विबोधिदं ग्राह्यत्वेनाह देव्या इति
 देव्या इत्यनेनाप्तमूलत्वं सूचयति १ उत्तमश्रोतुणामर्थाधिक्यमस्तु नापरेषामधिकारइति नाश्रद्धेयमिति भावेनाह एतद्वैसर्वेति संमतं समानम् ४ अनेन कर्मबंधविध्वंसाभावात् श्रोतुणामर्थाधिक्यमिति
 त्याह कर्मेति ५ कर्मकांडस्यापरिमितत्वेन तज्ज्ञानस्य च दुःसाधनत्वेन मंदमसीनां तदुक्तमुष्णानंदूरोत्सारितमित्यतोनादग्न्यामिति न अतिकुरांकृतुपत्संक्षिप्तोक्तं तत्त्वत्प्रश्रपारहारत्वेन वक्ष्यामीत्याह
 नहीति कर्मकांडस्य पंचरात्रागमस्य च शब्दोत्पत्तये किंतु केषां चिदेवानंतपारत्वं सर्वेषामस्मदादिबुद्धिविषयत्वादित्यस्मिन्नर्थे ६ वैदिको वेदाधिकारिविषयो मिश्रो मादिस्तांत्रिकः तं अधिकारिवि
 षयः पुष्पांजल्यादिमिश्रः स्त्रीशूद्रादिविषयो नाम संकीर्तनादिः मस्योपागः पूजालक्षणः तत्तदाधिकारिणमाह त्रयाणामिति ईप्सितेन योग्येन ७ स्वनिगमेन स्वशास्त्राविहितं यथा तथा द्विजस्वमुपनयनं
 प्राप्य ८ अर्चादीन्याधिष्ठानानि उत्तरोत्तरं शस्तानि यथायोग्यम् ९ उभयैर्वैदिकैस्तांत्रिकैरपि मंत्रैः १० संध्योपास्त्यादिकर्माणि यानितैः मम पूजां प्रकल्पयेत् किमर्थमेवं संकल्पइति तत्राह सम्पगिति

निःसृतं ते मुखां भोजाय दाह भगवानजः ॥ पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देव्यै च भगवान्भवः ३ एतद्वै सर्ववर्णानामाश्रमाणां च संमतम् ॥ श्रेयसामुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां
 च मानद ४ एतत्कमलपत्राक्षकर्मबंधविमोचनम् ॥ भक्त्या चानुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर ५ श्रीभगवानुवाच ॥ न ह्यंतो नंतपारस्य कर्मकांडस्य चोद्व
 व ॥ संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ६ वैदिकस्तांत्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मस्रः ॥ त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ७ यथास्व
 निगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पुरुषः ॥ यथायजेत मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे ८ अर्चायां स्थंडिले मौवासूर्येऽप्युह दिवा द्विजे ॥ द्रव्येण भक्तिपुक्तोर्चेत्स्वगुरुं
 माममायया ९ पूर्वज्ञानं प्रकुर्वीत धौतदंतौ गशुद्धये ॥ उभयैरपि च स्नानं मंत्रैर्मृद्वहणादिभिः १० संध्योपास्त्यादिकर्माणि वेदतंत्रोदितानि मे ॥ पूजांतैः क
 ल्पयेत्सम्यक् संकल्पः कर्मपावनः ११ शैलीदारुमयी लौहीलेप्यालेख्या च सैकती ॥ मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता १२ चला चलेति द्विविधा प्र
 तिष्ठा जीवमंदिरं ॥ उद्गासावाहनेन स्तः स्थिरायामुद्वार्वने १३ अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थंडिले तु भवेद्द्वयम् ॥ स्नपनं तु विलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम्
 १४ द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मद्यागः प्रतिमादिष्वमायया ॥ भक्त्या चैव यथा लब्धैर्हृदि भावेन चैवाहि १५ स्नानालंकरणं प्रेष्ठमर्चायामेव तूद्वयम् ॥ स्थंडिले तत्त्वाविन्यासो
 वद्गावाज्यलुतं हविः १६ सूर्ये चाम्यर्हणं प्रेष्ठं सलिले सलिलादिभिः ॥ श्रद्धयोपाहृतं श्रेष्ठं भक्तेन मम वार्यपि ॥ गंधो धूपः सुमनसो दीपो न्नाद्यं च किंपुनः १७

सम्पत्कृत्य पूजात्वेन संकल्पः कर्मशुद्धिकर इत्यर्थः ११ अर्चायामित्युक्तमतिमाभेदमाह शैलीति शैली शिलामयी लोहेन कांस्त्यताम्रादिना निर्मिता लौही लेप्या भौषधरससंलिप्तशिला लेख्या पट्टाविलिखि
 तचित्रलक्षणा सैकती तत्तत्कालोचिततिलकतया कृता मनोमयी ध्यानकालोचितमतिविविताकृतिः मणिमया सूर्यकांतादि राचिता १२ जीवमंदिरं देहः इदमपि च अंतर्भूतं स्थिरायामतिमायामर्चने उद्गासावा
 हनेन स्तः १३ अन्यत्र शिलादिष्वेव स्नपनं विलेप्यायां तु शब्दात्स्थंडिलादावपि परिमार्जनं स्नपनमित्युच्यते १४ प्रसिद्धैस्तैर्भेषु मशस्तत्वेन निरूपितैः सामग्र्यभावे यथा लब्धैः हविर्भक्त्या भावेन ध्यानेन द्रव्य
 ध्यानसमुच्चये च शब्दः एव शब्दो मन्त्रैः सार्वत्रिकत्वे हि शब्दो ज्ञानायाधिक्ये १५ तत्त्वस्य हरेः सविदानंदरूपस्य विन्यासः सविधानंतत्त्वानां प्राणशब्दादीनां विन्यासो वा १६ सूर्ये पुष्पादिभिरभ्यर्हणं प्रेष्ठं
 तिसापितृतीति जनकं सर्वस्माद्भक्तिपूर्वकमुपाहृतं प्रेष्ठमित्याह श्रद्धयेति १७

प्रागुदग्वासीनःसंमुखःअभिमुखः १८ कृतपदंमन्यासः कलशमग्नौदकपात्रं प्रोक्षणीयं पुष्पादिपात्रम् १९ २० देशिकोर्मंत्रज्ञः हृदादिमंत्रैर्नम आदिलक्षणैः २१ ध्येयस्वरूपमाह पिंडइति प्राणायामा
कञ्चित्तवायवमिसंशुद्धेपिंडेदेहेहृत्पद्मस्था जीवःकलापस्याःसाजीवकलातांविबस्वरूपमित्यर्थः हृदिस्थायाहरेर्मूर्तिर्जीवोपत्तिर्विवक्षः । यद्वशेवर्ततेजीवःसातुजीवकलास्मृतेतिवचनात् ध्याये
त् । नादातेसिद्धभावितां नादःशब्दःअंतोवसानं सर्वात्मनाशब्देनुरक्तत्वात् शब्दागोचरतपासिद्धैःसनकादिभिरुपासितां शब्देःसर्वात्मनानुकेर्नादांतस्यातुसामतेत्युक्तेः २२ आत्मव्याप्तिमृता
मित्यवर्तमाना याजीवकला तथाशरीरव्यापिण्याभगवन्मूर्त्याव्याप्तेपिंडेदेहेसंपद्यसम्यक्प्रतिपत्तिं कृत्वातन्मयः एवं ध्यानेन भगवत्प्रधानो भूत्वा अर्चादिषु आवाह्यसंस्थाप्य संनिरुध्य न्यस्तांगं मां प्रज्ज्वा
दिमंत्राक्षरैर्न्यस्ततत्तदवयवमां प्रज्ज्वायेदित्यन्वयः व्याप्तो भूतश्च नित्यं यदात्मभूतो हरिस्ततः । जीवस्पतत्प्रधानत्वं तन्मयत्वमुदाहृतमिति वचनात् । अतसातत्पगमन इति धातोः भूत्प्रत्ययादात्मेति रूपं व्याप्ते

शुचिःसंश्रुतसंभारःप्राग्दर्भःकल्पितासनः ॥ आसीनःप्रागुदग्वाचेदर्चायांत्वथसंमुखः १८ कृतन्यासोमदर्चाचपाणिनाभिमृजेद्बुधः ॥ कलशं प्रोक्षणी
यंचयथावदुपसादयेत् १९ तदग्निर्देवयजनंद्रव्याण्यात्मानमेव च ॥ प्रोक्ष्यपात्राणि त्रीण्याद्विस्तेस्तेर्द्रव्यैश्चसादयेत् २० पाद्यार्घ्याचमनीयार्थं त्रीणि
पात्राणि देशिकः ॥ हृदाशीर्ष्णाथ शिखया गायत्र्या वा मंत्रयेत् २१ पिंडे वा अग्निं संशुद्धे हृत्पद्मस्थां परां मम ॥ अर्णी जीवकलां ध्यायेन्नादांते सिद्धमा
विताम् २२ तथात्मभूतया पिंडे व्याप्ते संपद्य तन्मयः ॥ आवाह्यार्चादिषु स्थाप्य न्यस्तांगं मां प्रज्ज्वायेत् २३ पाद्योपस्पर्शनार्घ्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेत् ॥
धर्मादिभिश्च नवभिः कल्पयित्वासनं मम २४ पद्ममष्टदलं तत्र कर्णिकाकेसरोज्ज्वलम् ॥ उमाभ्यां वेदतंत्राभ्यां महांतु भयासिद्धये २५ सुदर्शनं पांचजन्यं
गदासीधनुर्हलान् ॥ मुसलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्संचानुपूजयेत् २६ नंदं सुनंदं गरुडं च चंद्रं चंद्रमेव च ॥ महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षणम् २७ दुर्गो विना
यकं व्यासं विष्णुं कसेनं गुरुं सुरान् ॥ स्वेस्वे स्थाने त्वमिमुं सान् पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः २८ चंदनो शीरकपूरकुंकुमागुरुवासितैः ॥ सलिलैः स्नापयेन्मंत्रैर्नित्यं द्वा
विमवेसति २९ स्वस्य धर्मानुवाकेन महापुरुषविद्याया ॥ पौरुषेणापि सूक्तेन धामनी राजनादिभिः ३० वस्त्रोपवीताभरणपत्रसंगंधलेपनैः ॥ अलंकुर्वीत स
प्रेममद्भक्तो मां यथोचितैः ३१ पाद्यमाचमनीयंच गंधं सुमनसो ज्ज्वलम् ॥ धूपदीपोपहराणि दद्यान्मेश्वर्यार्चकः ३२ गुहपायससर्पपिशङ्कुल्यापूपमो
दकान् ॥ संपादं दधिसूपांश्च नैवेद्यं सांतिकल्पयेत् ३३ अभ्यंगोन्मर्दनादर्शदंतधावाभिषेचनम् ॥ अन्नादिनृत्यगीतानि सर्वाणि स्युस्तथान्वहम् ३४

पिमगवान् विष्णुर्वेदे सवर्गगत्स्वतः । भक्तस्य फलदोयस्माद्वाचासिद्धत्वेन सति अनेन गतिरिष्यन्वास्वमेव स्वात्मानं आवाहयत्यर्चयेत्पदेतदधीनतया वाहनाधिकरोमीत्वापुक्तं भवति २३ धर्मादिभिः
विमलादिभिः नवभिः शक्तिभिश्चासनं पीठं कल्पयित्वा २४ तत्र धर्मादि त्रयोपीठे अष्टदलं पद्मं ध्यात्वा तत्र प्रकृतिसिद्धिपथे मां प्रज्ज्वायेत्वेदतंत्राभ्यां महांतु भयासिद्धये २५
अन्वगंतरम् २६ २७ महावाहितप्रधानदेवताभिमुखान् प्रोक्षणीयादिभिः अर्घ्यादिभिः २८ २९ स्वस्य सूक्तेन विष्णुसूक्तेन धर्मानुवाकेन धर्मासंभारविभूतं व्यापतु रित्यादि सूक्तेन । महापुरुष
विषया त्रिभिर्पुंडरीकाक्षेत्पादकपापौरुषेण सूक्तेनापि धामसूक्तं समुद्रादुमिरिति पावमानं सूक्तं भीराजनं । नित्यं रंजयेत्तस्मात्पादमानं तुमंचलं । विष्णुं नो राजनं तस्माद्विद्वद्भिः समुदाहृतमिति
वचनात् आदिशब्दोक्तैरुज्ज्वलीयैरप्येत्यादि सूक्तैः स्तुतिं कुर्वन् ३० ३१ ३२ संपादं गोधूमपायसं राजाधंभा विधेसति ३३ ३४

मेखलावर्तवेदिभिः सह विहिते उदितं ज्वलितम् ३५ ३६ ३७ ३८ इविषासर्पिषाभियुतानि मिश्रितानि दारुणि समिधः प्रास्य हत्वा आघार्य कोणात् कोणं प्रति हत्वा चार्वा विधानतः पूजा विधानतः ३९ धर्मादिमंत्रैः धर्मादिभ्यश्च यथान्यायं हविर्जुहुयादिति शेषः पुनः स्विष्टकृतं कुर्वात् ४० अभ्यर्चयाभिमिति पाठे अभिमुखो भूत्वा अर्चयां सभिहितं भगवंतं नमस्कृत्येत्यर्थः ४१ सुरभिर्मनुस्ववास्ततां बुलाचं च दत्त्वा नंतरं चामराद्युपचारैः अर्हयेत्संभावयेत् ४२ न केवलं उपगायन् गृणन् च तृणं चार्चितुं मम कर्माणि अन्यैः कीर्तयित्वा भिनयन् सर्वेषां प्रकाशयन् अर्थांतरं चाह मत्कथा इति अनेनाभिनयस्तदार्थो पिविवृतः किमुक्तं स्यादत्राह मुहूर्तः क्षणिक इति मत्कथार्थमेव मुहूर्तः क्षणश्चास्येत्यस्मिन्नर्थेऽप्ययः मत्कथातिवाहित सर्वकालो भवेदित्यर्थः ४३ स्तवैर्मुक्तकश्चोक्तनिबंधनैः ४४ परस्परं बद्धाभ्यां वा हुम्यां सहा शिरः मत्पादयोः ४५ शेषां मालाक्षतादिदानं शेषो ह्यस्मिन्नुपयुक्तः मालयाक्षतादिदाने ह्यस्तीति पादवः ४६ यत्र ये चर्चादिषु यथाश्रद्धा तथा मामर्चयेत् ४७ अर्चानुभावतः प्रतिमासा

विधिना विहिते कुंडे मेखलावर्तवेदिभिः ॥ अग्निमाधाय परितः समूहे त्पाणि नोदितम् ३५ परिस्तीर्याथ पर्युसेदन्वाधाय यथाविधि ॥ प्रोक्षणीयानि द्रव्याणि प्रोक्ष्याग्नावावहेत्तमाम् ३६ तप्तजांबूनदप्रख्यं शंसचक्रगदांबुजैः ॥ लसच्चतुर्भुजं शांतं पद्मं किंजल्कवाससम् ३७ स्फुरत्किरीटकटककटिसूत्रवरांगदम् ॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनम् ३८ ध्यायन्नभ्यर्च्य दारुणि हविषाभियुतानि च ॥ प्रास्याज्यभागावाघार्य दत्त्वा चाज्यक्षुतं हविः ३९ जुहुयान्मूलमंत्रेण षोडशार्चा विधानतः ॥ धर्मादिभ्यो यथान्यायं मंत्रैः स्विष्टकृतं बुधः ४० अभ्यर्च्याग्निं नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो बलिहरत् ॥ मूलमंत्रं जपेद्ब्रह्मस्मरन्नायणात्मकम् ४१ दत्त्वा च मनसुच्छेपं विष्वक्सेनायकल्पयेत् ॥ सुखवासं सुरभिमतं बुलाचमथार्हयेत् ४२ उपगायन् गृणन् च तृणं च कर्माण्यभिनयन्मम ॥ मत्कथाः श्रावयन् शृण्वन्मुहूर्तक्षणिको भवेत् ४३ स्तवैश्चावचैः श्रौतैः पौराणैः प्राकृतैरपि ॥ स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वंदे तदं बवत् ४४ शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परम् ॥ प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युग्रहार्णवात् ४५ ततः शेषां मया दत्तां शिरस्य आघाय सादरम् ॥ उद्धासयेच्च दुद्वास्यं ज्योतिर्ज्योतिषितत्पुनः ४६ अर्चादिषु यथायत्र श्रद्धामांतत्र चार्चयेत् ॥ सर्वभूतेष्व्वात्मनि च सर्वात्मा ह मवस्थितः ४७ एवं क्रियायोगपथैः पुमान्बौदिकतां त्रिकैः ॥ अर्चानुभावतः सिद्धिं मत्तोषिदत्यभीप्सिताम् ४८ मदर्चां संप्रतिष्ठाप्य मंदिरं कारयेद्बृहत् ॥ पुष्पोद्यानानि रम्याणि पूजांतत्रोत्सवाश्रिताम् ४९ पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वसु चान्वहम् ॥ क्षेत्रापणपुरोग्रामान्दत्त्वामत्सां हितामियात् ५० प्रतिष्ठया सार्वभौमं सन्ननाभुवनत्रयम् ॥ पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्सांभ्यतामियात् ५१ मामेव नैरपेक्षेण भक्तियोगेन विदति ॥ स भक्तियोगं लभते एवं यः पूजयेत्तमाम् ५२

मर्मात् ४८ ४९ ५० प्रवाहद्वयेण मवर्तनार्थं प्रतिष्ठाद्वयकरणपूजानां फलकारतन्मयाह प्रतिष्ठयेत्यादिना मत्सांभ्यतां निर्दुःखानंदानुभवकृताम् ५१ ज्ञानं विनायातैर्वादिभिरेव साम्प्रतादर्थ्यं स्यादत्राह मामेवेति नैरपेक्षेण भक्तियोगेनैव मां विदति साम्भ्यं लभते । निर्दुःखं सर्वदरेः साम्भ्यं न तादृशसुखात्मता । सर्वोत्तमस्तदानंदः कथं कस्य निदाप्यते । आधिपत्यं बलिकस्य पौर्यानां मिद्वता सत्ता । अयोग्यानां बलिके पि पूज्यत्वं समुदाहृतं । तद्वत्ते परया मत्तया विष्णोरा लयकारिणः । ततोऽप्युद्विक्ता मत्तया विष्णुं पूजयतः सदा । अवाप्यते बलिके करतदुद्विक्तं प्रमुष्यत इति मानाद्विशेषोऽवगंतव्यः ॥ नन्वेवं तां प्रतिमां विष्णुं आर्चयेत्तत्राह एवमिति परंपर्यां पूजयेत्स भक्तियोगं लभते तेन मामाश्रित्यतिशेषः अनेन ज्ञानभक्तिद्वारेण भगवद्प्राप्तिरनुभूतमवति ५२

देवस्वापहरणे महान्दोष इत्याह यद्वति ५३ न केवलं प्रतिमादिपूजाकर्तृरुक्तं फलं साहाय्यकर्तृणां यथायोग्यं फलं भवतीत्याह कर्तुरिति सारथेः कार्यहेतोः प्रेत्य कर्मणां फलभागिनो भवन्तीत्यर्थः फलता
 रत्नं यमाह भूय इति भूयसि महति तत्फलं भूयो भवति ५४ इति श्रीभागवते म० एकादशस्कंधे वि० टी० सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ हरेः परस्वातंत्र्यं तदधीनसत्ताकत्वेन जगतोऽप्यंतमस्वातंत्र्यमेतादृशतत्त्वज्ञानेन
 सत्पबंधनिवर्तननाभेदज्ञानेनेत्यादिकमुपदिशत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौ दुर्जनस्वभावतत्कृतपापकर्माप्रशंसननिन्दाभ्यां सज्जनस्वभावतदनुष्ठितपुण्यकर्मस्तुत्यानिन्दाभ्यां नावश्यं भवत्येवंपुरुषेणेति शिष्ययति प
 रस्वभावेत्यादिना परोरिपरमात्मनोरित्यतः परः शत्रुः जीवब्रह्मणोर्वैलक्षण्यसत्यतायाः असहमानित्वादिति शेषः तस्य परः स्वभावः पानितदाचरितानि पापकर्माणि तानि सर्वाणि न प्रशंसेत् न प्रशंसयेच्चानिदमो
 देवा किंच परः परमात्मा परेश्वरी नारायणे स्वभावः आत्मामनो यस्य स तथा यद्वा परोलोकवाहो ज्ञानी तस्य स्वभावः तेनाचीर्णानि पुण्यकर्माणि च इतरैर्न गर्हयेत् स्वपंगर्हं च मत्पुत्रप्रशंसत् प्रशंसयेच्च एतादृशः पुरु
 षो दुर्लभ इति तत्राह विश्वमिति प्रकृत्या चेत्तनमापुरुषेण हिरण्यगर्भेण सहस्यितं विश्वमेकेन परमात्मना त्मकं व्याप्तमेकात्मकं पश्यन् स पथार्थज्ञानी भवितैवातो न दुर्लभ इति अनेन तथाप्यत एव यथार्थज्ञानं
 भवत्तत्पुक्तं भवति न प्रशंसेत् तानि द्यास्तु प्रशंस्यान्नेव निदयेत् । उभयं परः करोत्येतदसत्यात् स पतत्यधः । यः प्रशंस्यान्न प्रशंसेत् तच्चोद्येन न निन्दते । सोपितद्वदधो याति यत्तोरिव दुदासक इति वाक्यात् परस्वभावकर्म
 णां प्रशंसानिन्दा च न कार्येति प्रतीतिः किं न स्यादिति यं शंका दूरोत्सारितेति ज्ञातव्यं १ उक्तार्थानि गीकारे बाधकमाह परस्वभावोति परोन्यो हरिर्विमुखत्वेन निन्द्यस्तस्य स्वभावकर्माणि स्तौति परोवरणीयः
 स्तुत्यः श्रीहरिपरायणः तस्य स्वभावकर्माणि निन्दति स पुरुषः असत्प्राप्तिनिवेशतो विध्याज्ञानाभिनिवेशतः स्वस्थानाद्भ्रश्यते मधंतमोपातीत्यन्वयः यः प्रशंस्यान्न प्रशंसेदित्यादेरस्याप्युक्त एवार्थः २

यः स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत् सुरविप्रयोः ॥ वृत्तिसजायते विद्भुक् वर्षाणामयुतायुतम् ५३ कर्तुं च सारथे हेतोरनुमोदितुरेव च ॥ कर्मणां भागिनः प्रेत्य भूयो भूय
 सितत्फलम् ५४ ॥ इति श्रीभागवते म० एकादशस्कंधे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ श्रीमगवानुवाच ॥ परस्वभावकर्माणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत् ॥ विश्वमेकात्मकं पश्य
 न प्रकृत्या पुरुषेण च १ परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति निन्दति ॥ स जाशुभ्रश्यते स्थानादसत्याभिनिवेशतः २ तैजसे निद्रया पन्ने पिंडस्थो नष्टचेतनः ॥ मा
 यां प्राप्नोति मृत्युं वा तद्दिनानां र्थदं मनः ३ किं भद्रं किं मम भद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत् ॥ वाचोदितं तदनुत्तमं मनसा ध्यातमेव च ४

असत्प्राप्तिनिवेशे निमित्तमाह तैजस इति निद्राशब्देन निद्रासुनिद्रेति द्विविधानि श्लोच्यते तत्र निद्रास्वापापरपर्यायासु निद्रामरणकालीना तथा चैवमस्य श्लोकस्यार्थः तैजसे तैजसाहंकारकार्ये श्रोत्रादींश्चिप
 गये मनीष च निद्रायादेर्न दिनस्वापेनापने सुषुप्ते सति पिंडस्थो जीवो नष्टचेतनः सुषुप्तो भवति सदास्वापे जाग्रतामन्वीश्वरे च्छपापबोधितमनो गतसंस्कारजन्यत्वात्मायां स्वप्नं प्राप्नोति सुनिद्रया पन्ने मृत्युं मरणं
 प्राप्नोति तानां विषयसंस्काराविश्रमनः स्वप्नदशायां नानार्थमदृष्टं हि जाग्रदाद्यवस्थायां किमु वर्णनीयमिति भावेनाह तदिति तन्मन एव नानार्थदं नानाविधविषयप्रत्यापकं हि मसि दृष्टत्वा न्न मन एव मिथ्या प्र
 त्ययनिमित्तमिति भावः तैजसाहं कृते जात इन्द्रियग्रामके परात् । निद्रया वशमापन्नो जीवः स्वाप्नं चेतनः । अवेति वज्रो विवेशेन सविदेन व्याप्तमिति स्मरेदिति । निद्राचैव सुनिद्रा च द्विविधानि द्वाप्रकीर्तिता । तत्र नि
 द्रामवेति तस्यासु निद्रामृति कालोति । मनोमात्रस्वरूपत्वात् स्वप्नो माये विकल्पते । इत्येतैर्वाक्यैरुक्त एवार्थो गीकार्य इति १ अवस्तुनो मित्यामतिह तलक्षणवस्त्वज्ञानतो द्वैतस्याशुभस्य मिथ्याज्ञानिनः
 पुंस आशीर्वादादिना किं भद्रं भवति कालमुणात्स्वाप्नाद्वा भवति चेदपि तत्किं देवात्पलप्येव भद्रवदभद्रमपि विशेषापादकं न भवतीत्याह किं भद्रमिति नित्यमशुभात्मनः तस्याविशेषतः अभद्रोक्तं कि
 मापि भवति चेदपि तत्किं देव पलवतोपि मायावादिनः स्वयोरवादाधिक्येन न भवतीति परमात्तत्त्वात् समादशुभं जीवमुद्दिश्य सज्जनवाचोदितमुक्तं मनसा शुभादिकं भवत्विति ध्यातां चिंतितमपि अनृतं सत्यमेव निवेशो
 पापादकं न भवतीत्यर्थः अनेन वैष्णवेनावेष्णवमुरित्यतः प्रशंसादेव दासीर्वादादिकं न कर्तव्यमित्युक्तं भवति उच्यते ध्यायते वापि कुनरं प्रतिपद्यन्तु । असत्यमेव भवति स्वभावोऽसत्त्वमेव यदि विवचनात्

हेतुनिषेधोत्रकियतइत्यन्यथाव्याख्यानंचशब्दसूचितेन एकंतुशुभमुदिष्टमशुभंहेतुमुच्यते । पुंसोऽशुभस्यकिंभद्रंकिंभद्रंविशेषतः । सर्वदाशुभरूपत्वाद्विशेषोत्पत्त्येवहीतिवाक्येननिरस्तत्वादुपेक्षणीय
मितिभावः ४ ननुस्वभावतोऽशुभजीवस्यसदाप्यशुभरूपत्वात् अन्यस्माच्छुभाशुभयोरस्यत्पत्तात्तद्विषयशुभवचनादेरप्यनृतत्वादशुभदेहादिकमपिनाशुभकारणमिति तत्राह छायाप्रत्युदकाभासाइति हि
शब्दोयाथार्थे यथाछायाप्रत्युदकाभासाजीवमपेक्षसंतोषिनिःशक्ताअप्यर्थकारिणोऽर्थक्रियाकारिणोदृष्टाः एवंदेहादयोभावाअमंगलाअप्यामृत्युतोऽधतमःप्रवेशपर्यंतमप्यमृत्युपलक्षणं शुभाशुभफलंयच्छं
ति अशुभजिवानामितिशेषः नीहारःप्रत्युदंचैवधूम्रमित्पापिशब्दतइत्यतः प्रत्युदकंनीहारः आभासाःसूर्यकांतादयः नेदंरजतमितिवभेषंछापेतिबाधकप्रत्ययानुदर्पात् एतदृष्टांतेननवेहादीनां
मिथ्यात्वंविशक्षितं किंतुनिःशक्तित्वमेव व्यपेक्ष्यजीवंदेहादिनिःशक्तत्वादवस्त्वपि । पुनःशुभाशुभंनृणांपिच्छेदेवशुभाशुभं । छायानीहारकाभासानिःशक्ताअपिकार्यदाः । एवंशुभादिदेहादेर्मवेत्कार्ये
शुभादिकं । एतद्वचनाद्वयमभयमितिवापदच्छेदः ५ सत्यसंकल्पेनसत्यकर्मणानिरस्तकुहकेनपरमेश्वरेणस्रष्टृत्वादिसर्वसत्त्वंनमिथ्याभूतमितिभावेनाह आत्मैवेति प्रकृत्याद्युपसर्जनंविनासजनादि
कंकर्तुसमर्थइत्यर्थेएवशब्दः परमात्मैवेदंसर्वसृजतित्रातिहरतिविश्वात्मास्वयमेवस्वात्मनेवसृज्यतेत्रायतेहिपतेवदीपादीपांतरवत् ईश्वरइत्यनेनकर्मकर्तृत्वविरोधंपरिहरति प्रभुरित्यनेनचमानुषेष्वेतावंतं
कालंस्थास्यामीतिचित्तनमेवात्मनश्चाणानान्यदसंबन्धमिवात्मनस्त्वमर्थत्वाच्चेति सूचयति दीपादीपांतरंयद्वत्सृष्टिरीशस्यकीर्त्यते । एतावत्कालमाशिष्यमानुषेष्वितिचित्तनं । विष्णोर्ह्वाणंसमुदिष्टंस्वस्यैवस्वेच्छ
यवतु । दीपादीपांतरस्येवश्लोकीभावश्चसंहृतिरितिबचनात् अविद्यायाक्षिप्तमतिःस्वात्मानंसृजतीत्यादिदुर्मतंनिरस्तमित्पापिबोद्धव्यं ह्यित्यनेनदीपांतरस्यदीपइवैकीभावःसंहारइतिदर्शयति य

छायाप्रत्युदकाभासाद्यसंतोष्यर्थकारिणः ॥ एवंदेहादयोभावायच्छंत्यामृत्युतोभयम् ५ आत्मैवतदिदंविश्वंसृज्यतेसृजतिप्रभुः ॥ त्रायतेत्रातिविश्वात्मा
ह्रियतेहरतीश्वरः ६ तस्मान्न ह्यात्मनोमुष्मादन्योभावोनिरूपितः ॥ निरूपितेयंत्रिविधानिर्मूलामतिरात्मनि ७ इदंगुणमयंविद्विप्रिविधंमाययाकृतम् ८

येमदःपूर्णमिदंपूर्णंपूर्णमुदुच्यते । पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यतइतिश्रुतेः ६ ननुहिरण्यगर्भादेःस्रष्टृत्वादिवादिनिवेदेजातिप्रतिषेधंहररेवेस्रष्टृत्वादिकमवधायितइतिशंकाधिकुर्वन्निवपारेहरणुपसंहर
रतितस्मादिति । यस्माभिरवकाशप्रमाणबलादग्निरेवसृष्ट्यादिकर्तातस्मादमुष्मात् आत्मनोहररेन्योभावःसृष्ट्यादिकर्ताननिरूपितःकुत्रापिदेइत्यन्वयः । ननुपितेवपुत्रादेर्हररेपिसृष्ट्यादिकर्तान्यकिं
नस्यावित्पादित्यतोवाह तस्मादिति । यस्मात्स्वात्मनेवस्वयंसृज्यतेइत्यादिकंप्रामाणिकंतस्मादात्मनःपरमेश्वरस्यभावःसृष्ट्यादिकर्तामुष्मादरेन्योनास्ति सृष्टिस्थितिश्चसंहारोभावतंसमुदाहृतं ।
तथःकरोतिपुरुषःसभावइतिकीर्तितइतिवचनात् भावशब्दस्यसृष्ट्यादिकर्तृत्वशब्दवाच्यत्वंसिद्धं अनेनोक्तशंकायाःकःपरिहारआयातइतितत्राह निरूपितेति अन्येनसृष्टिस्थितिसंहारइतित्रिवि
धमतिर्विद्विद्भिर्नैकानिरूपितानिर्मूलामप्रमाणवर्जिता अन्यस्मात्सृष्टिसंहारीस्थितिश्चपरमात्मनः । निरूपितानाविद्वाद्भिःप्रमाणाभावतोहरोरिति विद्वद्भिरिति विशेषणादासुरमतएवतयाप्रतिभातमितिज्ञाय
ते ७ परमात्मनःसत्त्वादिगुणरहितत्वादन्येःसृष्ट्यादिकंनयुक्तंगुणस्वगुणवदत्त्वादन्येःतुपुष्पतइत्याशयेनाह इदमिति माययाहरोरिच्छपाकृतमिदंत्रिविधंसृष्टिस्थितिसंहाराइतित्रिविधंरूपाविशि
ष्टमात्मनिजीवेगुणमपेक्षत्वादिगुणाधीनंविद्धे नपरमात्मनइतिशेषः गुणसंबन्धयोग्यानामुपपत्त्याद्याःरघुरन्यतः । सर्वज्ञानिर्गुणस्यास्यसर्गाद्याःस्पृःकुतोऽन्यतरति अतोविशेषःकल्पयतइति अनेनसत्त्वा
दिगुणोपकारणत्वेसिद्धेपुरुषमन्योभावोनास्तीतिसमंजसं स्यादितिमाशंकापरिहृताविद्धीतिपुरुषार्थोपायांगत्वादिदमेवावश्यंज्ञेयमितिनिर्द्धारयति माययेत्यनेनगुणानामचेतनत्वेनत्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।
काये पुनर्वर्तकत्वेनहरेर्मूलकारणत्वमेवधृतम् ८

परस्वभावेत्यादिशिक्षितज्ञानफलमाह एतद्विद्वानिति ममुदितमेतद्विद्वान् ९ सूर्यवादित्युक्तं दार्ष्टीतिकेकयमित्यतो विवृणोति प्रत्यक्षेणोति प्रत्यक्षादिप्रमाणबलेनेदं गुणमप्यमाद्यंतवत्त्वादसदसमर्थमस्वतं
नमिति ज्ञात्वा असमर्थमसत्प्रोक्तं समर्थसत्प्रकीर्तितमिति वचनात् असत्तन्मन्यस्वमत्राभिप्रेतं इह जगत्तिनिःसंगो निर्लेपः निगमेन वेदेनात्मसंविदा साक्षिणा १० स्वप्रकाशत्वेन जडत्वेन देहपरमा
त्मनोः संसारसंभवं ज्ञानतत्पुद्गलविवेकार्थलोकादप्यलुःपृच्छति नैवेति निःसंग इत्यनेन प्रस्तुतः संगलक्षणः संसारः कस्यात्मनो हरेरुत देहस्य द्रष्टृदृश्ययो रभयोरपि न संभवाति अनात्मस्वदृशो रना
प्यत्वा जडत्वात् दृश्यस्य स्वहक्त्वात् स्वयंप्रकाशत्वात् द्रष्टुरतः कस्येयं संसृतिरुपलभ्यते ११ देहस्य स्थहरेरियमपि न पुण्यत इत्याह आत्मेति अग्निवदीश्वरः दारुवदेहः जीवपक्षस्तु परमात्मकोटावत
र्भूतत्वात् पृथगुक्तः कस्येति पुनरुक्तिरवश्यपरिहारवक्तव्यार्था १२ जीवस्यैव संसृतिरिति भावेनाह यावदिति आत्मनो जीवस्य यावदेहोद्वेयप्राणैः सन्निकर्षणसंबंधः तावत्संसारः कस्येत्यत उक्तम् अ
विवेकिन इति नित्यानं दादपार्थोपि अविवेकिन इति विशेषणाद्विवेकिनो मोक्षहेतुत्वात् फलवानपि फलवान् मोक्षहेतुत्वात् नित्यानं दादपार्थकः । जीवात्मनस्तु संसारः स्वप्रवर्धचलत्वं तदिति वचनात् १३
संस्त्यभावस्यैव फलरूपत्वाभिरर्थैव संसार इति अवधारयति अर्थेपीति अपिशब्दो अल्पफलार्थः उच्यते निष्फलत्वेन यदत्यल्पफलं भवेदिति वचनात् अर्थे अविद्यमानोपि अस्मात्संसारोऽप्यो
जनाभावोपि पुंसः संसृतिर्न निवर्तते तत्रेदं निमित्तं ध्यायतो विषयानिति कथमिव अस्य स्वमदर्शिनोपयानर्थागमः प्रयोजनविधुरव्यवहारावाभिभवाते अत्रापि निमित्तं ध्यायत इति यथा स्वभा

एतद्विद्वान्ममुदितं ज्ञानविज्ञाननैपुणः ॥ न निंदति न च स्तौति लोके चरति सूर्यवत् ९ प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमे नात्मसंविदा ॥ आद्यंतवदसंज्ञात्वा निःसंगो
विचरेदिह १० उद्धव उवाच ॥ नैवात्मनो न देहस्य संसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः ॥ अनात्मस्वदृशो रीशकस्येयमुपलभ्यते ११ आत्माव्ययोगुणः शुद्धः स्वयं ज्योतिरनावृ
तः ॥ अग्निवद्दारुवदपि देहः कस्येति संसृतिः १२ श्रीभगवानुवाच ॥ यावदेहोद्वेयप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणम् ॥ संसारः फलवांस्तावदपार्थोप्यविवेकिनः १३
अर्थेप्यविद्यमानेपि संसृतिर्न निवर्तते ॥ ध्यायतो विषयान् ह्यस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा १४ यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थकः ॥ स एव प्रतिबुद्धस्य न वै
मोहाय कल्पते १५ शोकद्वर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः ॥ अहंकारस्य दृश्यं तेजममृत्युश्च नात्मनः १६ देहोद्वेयप्राणमनोभिमानो जीवोतरात्मा गुण
कर्ममूर्तिः ॥ सूत्रं महानित्यपुरुषेह गतिः संसारबाधावतिकालतंत्रः १७ ॥

१४ अत्रानि एव संसारोऽनर्थकरः न ज्ञानिन इत्याह यथाहीति अयमिति बुद्धस्य स्वप्नप्रवस्थामास्थितस्य यथा प्रस्वापो बह्वनर्थकः तत्स एव प्रवस्थापः प्रतिबुद्धस्य मोहाय न कल्पते एवं संसृतिरज्ञानिनामनर्थकः
सैव ज्ञानिना मोहाय नैव विषयलोभुपत्वेन दुर्जतस्या फलः सज्जनस्य स्वस्वरूपानंदोपेक्षया फलोपि मज्जानेन स्वस्वरूपानंदसाधनत्वेन सफलत्वात् फलक इति हेतुः संसार इत्यवधारणार्थं पुनर्वचनामिति भावः १५
जीवस्यापि संसारः अविमानिक एव न स्वाभाविकः अभ्यधातुः अविज्ञानात् अविज्ञानात् अविज्ञानात् अविज्ञानात् अविज्ञानात् अविज्ञानात् अविज्ञानात् अविज्ञानात् अविज्ञानात् अविज्ञानात् अविज्ञानात्
मिमामात्तु त्वरामसंभव इत्यर्थः परमात्मन एव निवेद्यो न जीवस्येत्यत अहंकारस्य सकाशात् दृश्यं तेनात्मनः स्वतः । अहंकारात् संसारो भवे जीवस्य न स्वतः । कुतश्चिदं दत्तनोः स्वरूपेच्छा पुनस्तस्य तद्वत्त्वेन
निरस्तम् १६ कदापुन्य जीवस्यैव संसार इति तत्राह देह इति देहोद्वेयप्राणमनसं संबन्धो भिमानो यत्पततया सर्वपापं तः स्थित्या तत्तर्वा इत्यत आत्मा गुणैः कर्मविधारणामूर्तिर्यस्य स तया सूत्रं
नित्याधिकारनामैर्भिर्बहुधापुनोऽपुगीतं अकालतंत्रः कासाभिधानी दुर्गाधीना जीवः पुरुषोदित्यप्यमोपि संसारबाधावतिकामृतान्पेजीवा इति केपुस्तन्या यत्तद्वत्त्वात् जीवस्यैव संसार इति निधीयते । सं
सारपुरुषावपि सर्वज्ञाश्चरः । विष्णुर्वीरः शङ्कराचार्यः कृष्णार्जुनश्चैव । अनेन जीवो वाच्य इति कृतस्य परमात्मनः संसार इति वर्तनिरस्तमिति ज्ञातव्यम् १७

नन्वेवं प्रबलस्य संसारस्य समुच्छेदः कथं कारं स्यादत्राह अमूलमिति मुनिर्नैरन्तरानुस्मरणसमर्थः पुरुषः एतत्संसारकारणमज्ञानं मनुष्यासनया जातत्वात् निशितेन ज्ञानेन छित्त्वा पुनस्तत्रातृष्णोनिःसंगीभूत्वा गां विचरति यावच्छरीरनिपातमिति शेषः यदज्ञानेनोत्पन्नं तज्ज्ञानेन निवर्तते इति तत्कारणमाह अमूलमिति विष्णुकारणकर्ममूलं बलवत्कारणेन जन्यस्यानिवृत्तिः कथामिति बोधमनेन परिहृतं ज्ञानस्यापितत्कारणकत्वात् अज्ञानस्य तत्कारणकत्वे कथितं पुक्तं तदेव कथामिदं तत्कारणकत्वं दहुरुपोति मन आदिपुसमिहितबहुपेण तेन रूप्यते तददृष्टानुगुणं निरूप्यते प्रेयत इति बहुपक्षं मनोवचः प्राणशरीराणि कर्मविषयो यस्य स तथा अहंमतावक्तेत्याद्याकारेण जायमानमितिर्थः १८ ज्ञानासिश्चक्रिमाकारो निशितः स्यादिति तद्विषयमकारमाह ज्ञानमिति सत्पंज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेरसंब्रह्मैव विजानीहीत्यन्वयः कथमस्य जगतः आद्यंतयोः केवलं स्वतंत्रमेव वर्तते यच्च कालः पूर्णगुणत्वात् फलपाचकत्वात् यच्च हेतुनिर्मितकारणं यच्च जगतो मध्ये पितदेव तत्त्वेन वर्तते नान्यथा यच्चान्यतो विविक्तत्वाद्विवेकः यच्चान्तरां गमयति प्रापयतीति निगमः यच्च सर्वैरालोच्यत्वात् स पः तप आलोचन इति धातुः प्रतिप्रति अक्षोष्वद्विषयेषु स्थितत्वात् प्रत्यक्षं आचार्यसंप्रदायसिद्धत्वादिति ह्यं अथ वेदादिप्रमाणसिद्धत्वादनुमीयमानत्वादनुमानं अनेनास्मिन्नर्थे प्रत्यक्षादिप्रमाणमुक्तं भवति १९ जगत आदिमध्यावसानेषु ब्रह्मण एवाप्रतिष्ठितत्वात् तं पंसोदाहरणं स्पष्टयति यथेति यथा हिरण्यं रथाद्युपरि स्वकृतं अतिचित्रितं पुरस्ताच्चित्रितायाः पूर्वरथादेः पृथगिति शेषः यथा च सर्वस्य हिरण्यस्य द्रव्यस्य हिरण्यस्यागलक्षणनाशानंतरं च पृथगेव मध्ये च स्वर्णं स्वचित्तदशायां तदेव स्वर्णरयः स्वर्णशंस इत्यादिना नापदेशैर्व्यवहारयोग्यं तदेव हिरण्यं द्वाविं विपृथगेव तद्वत्तथा स्वतंत्रो हर्मस्य जगतोपपादावन्ते मध्ये सुरनरादिना नाव्यपदेशैस्तत्तदंतर्पामितयामुख्यतया व्यवहार्यः पृथगेव स्थितः । रथोपस्थे परिकरात्पूर्वदारुमया द्रथात् । सुवर्णव्यवहाराय मुख्यं रथपरिष्कृतं । मध्ये चातिरथोपस्थानिष्कृष्य पृथगास्थितं । यद्देवहारीः साक्षाज्जगदेहात्पृथक्स्थितः । पूर्वजगति संस्य भ्रजगद्वेते पृथक्स्थितः । स एव मुख्यो जगतः स्वातंत्र्यात् परमेश्वर इति तच्च त्रिपामकस्यै

अमूलमेतद्बहुरूपरूपं मनोवचः प्राणशरीरकर्म ॥ ज्ञानासिनोपासनया शितेन छित्त्वा मुनिर्गां विचरत्यतृष्णः १८ ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षमिति ह्यमथानुमानम् ॥ आद्यंतयोरस्य यदेव केवलं कालश्चेतुश्च तदेव मध्ये १९ यथा हिरण्यं स्वकृतं पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यमस्य ॥ तदेव मध्ये व्यवहार्यमापनानापदेशैरहमस्य तद्वत् २० विज्ञानमेतन्निपदस्थमंगुणत्रयं कारणकार्यकर्तृ ॥ समन्वयेन व्यतिरेकतश्च येनैव तुर्येण तदेव सत्यम् २१

वनामसर्वसुरादिकं । तत्संबंधादुदीर्घतव्यवहृत्य सुरादिपुत्रित्वे एकलं केवलं चेति स्वातंत्र्यमभिधीयते । स्वतंत्रस्तु हरिः साक्षात्परिष्कृतहिरण्यवदिति चेति सुरनराद्यंतस्यः सुरनराद्युपाधीनानात्वेऽप्यहमेक एव यथा हिरण्यकृतं पिबितं कुंडलाद्याकारेण विविधं पुनरेकमेव तथाहमपि यथा सुवर्णमकृतं किपते कुंडलादिकं । पुनरेकीभवत्पद्मावद्विष्णुरजोपिसन् । सुराद्यंतः स्थितो भूत्वा पुनरेकीभवेद्विभुरितिवचनात् किंच द्वाविं च लपफलं सुवर्णमेव तन्निमित्तकारणं महाफलं तथा जगदल्पफलमस्वतंत्रं च नाहंतया किंतु स्वतंत्रो महाफलहेतुश्चेति प्रत्येकं न तु द्वाविं च स्वतंत्रं विविक्तागतं । महाफलं स्वात्स्वर्णं तु स्वतंत्रं विविक्तापोपगं । तद्वत्स्वतंत्रो भगवान् प्रवृत्तावन्पदस्येति वाक्यात् २० इतोपिमोक्षादिवात्त्वेन निरुपचरितत्वात् तं हरेरेवेत्याह विज्ञानमिति अंगरतद्विज्ञानं निर्दोषज्ञानस्वरूपं कुतश्चिपदस्येति नुत्तमाधममध्यमान्जीवान्निषुपदेषु मोक्षादिपुस्थानेषु स्थापयतीति मोक्षसंसारतम आख्यपददानुत्तर्यर्थः चेतनानामपि ज्ञानात्मत्वेन मोक्षदानुत्तरं किं न स्यादित्याशंक्य तत्स तदोपेदिच्छाधीनत्वेन गतीतिः तदेव विज्ञानं विज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेरिति भावेनाह गुणत्रयमिति येनेति तृतीयापष्टयर्थे येन यस्य तु पौर्णतुपस्य जाग्रदाद्यवस्थातीतस्य विशुद्धज्ञानमूर्तः समन्वयेन दृच्छायाः सत्त्वेनापि प्रादिकलक्षणा मिमुरुपेन गुणत्रयाविकं सर्वमस्तीति शेषः व्यतिरेकतोऽस्तत्त्वेनास्तितदेव केवलमिति पुक्तं केवलपदं सर्वानुवर्तनीयं तत्केवलमेव सत्पं सदा स्थितत्वेन स्वतंत्रमेव सत्पदं चानुवर्तनीयं पित्तानं सत्पं निपदस्थं सत्यमिति गुणत्रयसत्त्वादिप्रमाणं महदहंकाराद्युपादानं कार्यदेहादेकानुकालकर्मोदिनिमित्तकारणं स्वतंत्रमेव सत्पं तद्विष्णोरन्यस्य सत्पता । यथा हतः सदा स्थितं पुंमकृतयोः सदा स्थितेति न चानात् इत्येव सदा सदावाभ्यां स्थितत्वेनास्तितत्वेन तस्य स्वातंत्र्यमनुपदत्तमिति २१

ननु ब्रह्मवदितरस्य स्वातंत्र्यसंभवे कथं तस्य स्वातंत्र्यमनुपहतमिति तत्राह नपदिति पदुत्पत्तेः पुरस्ताद्विलेनयनाशात्पश्चादुत्पत्तं त्रनयनमध्यस्थितिकाले च केवलं नयत्परेण भूतमुत्पन्नं तत्परेण प्रसिद्धं सत्तादिमत्तद्व्यपदेशमात्रं स्वतंत्रमिति वाह्यमात्रं अतस्तद्व्यवसत्परमसत्यमिति मेमनीषा तत्स्वातंत्र्येणैवास्ति यदुत्पत्तिविनाशवत् । स्वातंत्र्येणास्ति तातस्य यत्सत्ताज्ञानं दंसदेति । अनेन कालत्रयसत्त्वमतिषेधेन सदसद्वैलक्षणं जगदिति निरस्तं नन्वसत्त्वमप्रतीयेत सत्त्वोवाधेयेत्यन्यथानुपपत्तिप्रमाणसद्भावात्सदसद्वैलक्षण्यपलापो न युज्यत इत्याशंक्यप्रपंचस्यासत्त्वात्तया स्वातंत्र्यमेव निषिध्यते ननु प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या निर्वचनीयत्वं परमार्थसत्त्वाभावेन नाशोपपत्तेः २२ सत्त्वोवाधेयेत्यस्याप्यन्यथोपपत्तोरिति भावेनाह अविद्यमान इति सदसद्वैलक्षण्यमनुपपन्नं चेज्जगदसदेव स्यादिति शून्यवादिमत्तत्वात् न प्रत्याह अविद्यमान इत्यादिना वैकारिकः विकारयोग्यो राजसः सर्गः रजोगुणसंबन्धी सगोचरस्य प्रपंचस्य सत्ता एषः प्रपंचः अविद्यमानोपि असन्नस्य स्वतंत्रोपि अवभासते स्वतंत्र इति अज्ञानमिति शेषः यतः स्वयं ज्योतिर्विभक्तपरमार्थसत्त्वतंत्रं विभाति विदुषामिति शेषः इतोऽप्यविद्यमानत्वमस्वातंत्र्यमेव न त्वन्यादिति भावेनाह अत इति ब्रह्ममूलप्रकृतिश्चोत्रादौन्द्रियाणि अर्थाः शब्दादयः आत्मा जीवः विकारा इन्द्रियाणि भिमानि देवाः एवमादिभिश्चित्रं विचित्रं जगदतो ब्रह्मत एव विभातीत्यतो नानिर्वच्यं न शून्यमित्यर्थः तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः अविद्यमानतानामजगतः परतंत्रता । यथा शक्तस्तु पुत्रादिरसंज्ञित्युच्यते जगदिति जगतो नास्ति तासैव यापराधीनता सदा । अभावस्तु कुतस्तस्य विभाती इति चेदेति । प्रमाणद्वयेन कथित एवार्थः न स्वकपोलकल्पितः २३ एवता वज्ज्ञातव्यां शंज्ञात्वा मुनिना परं कर्तव्यं किमित्यत्राह एवमिति एवमुक्तप्रकारेण विवेकबुद्ध्या सर्वस्माद्वैलक्षण्यज्ञानेनानुग्रहीतैर्हेतुभिः निर्दोषोपपत्तिभिः परापवादेन परस्यापवादेन नोदनेदमिति निषेधमुखेन एष आ

नयत्पुरस्तादुत्पन्नपश्चान्मध्यस्थे च यन्न व्यपदेशमात्रम् ॥ भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत्तदेव सत्स्यादिति मेमनीषा २२ अविद्यमानोऽप्यवभासते यो वैकारिको राजससर्ग एषः ॥ ब्रह्मस्वयं ज्योतिरतो विभाति ब्रह्मोन्द्रियार्थात्कविकारचित्रम् २३ एवं स्फुटं ब्रह्मविविच्य हेतुभिः परापवादेन विवेकबुद्ध्या ॥ छित्त्वात्मसंदेहमुपारमेतस्वानंदतुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः २४ नात्मावपुः पार्थिवमिन्द्रियाणि देवा ह्यसुर्वायुजलहृताशः ॥ मनोऽत्रमात्रं धिषणा च सत्त्वमहंकृतिः संकृतिरर्थसाम्यम् २५ समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभिर्गुणो भवेत्तत्सु विविक्तधातुः ॥ विक्षिप्यमाणैरुत किं नुदूषणं वनैरुपेतैर्विगतैरवेः किम् २६

त्यानेति नेतीति श्रुतेः स्फुटं ब्रह्मविविच्य पृथक् कृत्वा त्वात्मसंदेहं मनसि स्थितं संशयं छित्त्वा खिलकामुकेभ्यः अनल्पतृष्णाजननशीलेभ्यो विषयेभ्य उपापारमेत शब्दादिविषयोपरमे सुखानुत्पात्तिरत्राह स्वानंदतुष्टाविति स्वानंदानुभवेनालंबुद्रिमाप्तः अनेन जीवपरभेदज्ञानमेव मुक्तिसाधनं नाभेदज्ञानमत्रः श्रेयोधिभिरभेदप्रतंसर्वथा हेयमिति दर्शितं २४ परापवादप्रकारं विवृणोति नात्मेति अत्र नेति मत्पेकं संबोधितव्यं पार्थिवं वपुः शरीरं आत्मा परमात्मानमवति इन्द्रियाणि न हि देवा इन्द्रियाणि भिमानि नो न हि वायुजलहृताशः वायुजलहृताशनकृतशरीरास्तुः सुरुपमाणश्च वायुरेव स्वयं पाणस्तत्र स्थेद्योदतेजसी । उदेन तेजसा चैव पाणस्य हि कृतं वपुरित्यस्मात् पाणस्य वायुरूपस्य भूतत्रयकृतं वपुः । पतो हि पार्थिवेनात्र त्वं चात्यल्पमुदाहृतमित्यस्माच्छोकं पुक्तं मनश्चात्मानं अन्नमात्रं अन्नं पृथिवीमात्रं गंधादिमात्राचन एकवद्भावविवक्षया न्दस्वत्वं धिषणा माकृतबुद्धिश्च सत्त्वं मूलबुद्धिः अहंकृतिरहंकारत्वं त्वं त्वं महाकाशनं कृतिर्दर्शनादिक्रियाचन अहंशृणोम्यहंस्पृशाम्यहंपश्यामीति सर्वार्थेषु तत्त्वान्त्वापहंकारो भिमानविशेषोऽर्थसाम्यं चात्मानमवतीत्यर्थः न देहो नैन्द्रियमाणमनो युद्धयद्दमादयः । विष्णुधिया भंदतनुः सहिजीवाधिपः सदेति वाक्यात् सवायुष आत्मानेति नेति श्रुत्यर्थ एव विवृणोति २५ इन्द्रियसत्त्वात्मानविक्षेपयोर्हीरपि पार्थिवस्य सत्त्वेनोच्यमानत्वात्तात्पर्यादरेरपि गुणदोषोऽस्मात्तात्किं तत्राह समाहितैरिति गुणात्मभिः शब्दादिविषयमनसैः पुरुषैः स्वविषयत्वेन समाहितैरेकाग्रचित्तत्वेन स्यादिति करणैरिन्द्रियैस्तत्सु विविक्तधातुः त्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो विषयेभ्यः पृथक् कृत्वा त्वत्त्वं स्वकूपस्य माकृतं त्रिपरहितस्य भगवतः को गुणो भवेत्तन्न कोपि विषयेषु वीक्ष्यमाणैरितस्ततः आकृष्यमाणैरिन्द्रियैर्हेतुः किं दूषणं नाकिमापेदूषणं

अत्रोदहरणमाह घनैरिति आह्लादरूपैर्घनैरुपेतैः सर्वाह्लादगुणरूपस्पर्शैः किं भवेत्तन्किमपि योजनं भिगतैर्दोषोपि भवेत् किं भवेदेव यथा रवेः गुणदोषाभावेऽपि अन्येषां घनैरुपेतैश्छापया सुखं भवेत् विगतैः स्तापेन दुःखं भवेत् तथा समीहितकरणैः समाधानकर्तुः सुखं विक्षिप्तैर्दुःखं भवेदिति भावः समाहितोपेजिवेन विक्षिप्तवानतु कचित् । विशेषो विद्यते विष्णोस्तथापितु समाहिते । प्रीतो भवति वै नित्यं सर्वधर्मकृतोपे च तिष्ठतु कथं मानम् २६ ननु हरेरपि सत्त्वादिगुणकार्येषु देहादिषु स्थितस्तत्कृतगुणदोषो जीववत् किं न स्यात्तामिदं शक्यं आकाशवदसंग एव न दोषवानित्याह यथेति यथानमोवाय्वादीनां गुणैः स्पर्शादिभिर्न सज्जते तत्कृतविशेषवन्न भवति वाशब्दश्चार्थः अत्र न भसिगता गतैश्च देहादिभूतकार्यैर्गुणैश्च सत्त्वादिगुणतत्कार्याणामसारतया तदंतर्गतं मानमक्षरं ब्रह्मसंस्तुतिहेतुभिः सत्त्वादिगुणैस्तन्मयैरागादिदोषैश्चासंगतमसंबद्धमेव अत्र हेतुः परमिति सत्त्वादिगुणैर्भ्यः उत्तमत्वेन विलक्षणं अनेन निःसंगत्वेन मनः समाधाना समाधानाभ्यां हरेर्गुणदोषाभावेऽपि विषयसंगाज्जीवस्य तौ स्यात्तामिति दर्शितम् २७ तर्हि मुमुक्षोः साधनविधानेऽप्यर्थमिति न मंतव्यं सर्वदोषाणां संगमूलत्वात् स एव मुमुक्षुणा पुरुषेण निर्मूलनीय इत्याह तथापीति हरेर्गुणदोषाभावेऽपि तावन्मापाराचितेषु प्रकृतिनिर्मितेषु गुणेषु विषयेषु संगः परितो वर्जनीयः किं पतं कालं वर्जनीयोन्यथास्त्रीभिर्वीयानैर्वेत्यादि श्रुतिः सगुणविषया स्यादित्यतो वधिमाह मद्रक्षीति हृदयेन मद्रक्षियोगेन यावद्रजस्तमश्च तज्जनितं कषेण कर्षणेनाप्यते गच्छतीति कषायपापंचनिरस्पेतमुक्तिपर्यंतमिति शेषः अपगताविति धातुः २८ व्यतिरेकदोषमाह यथेति यथानृणामसाधुचिकित्सितश्चामयः सम्पक्वचिकित्साभावात् पुनः पुनः प्ररोहं कुरीकुर्यामपि न संतुदति एवमपक्वकषायकर्म सर्वेषु विषयेषु संगोपस्यतत्सर्वसंगमनः कुयोगिनोऽपरिपक्वयोगयुक्तं पुरुषं विध्याति तस्य भगवद्व्याना विघ्नं करोति पुनः पुनर्विषयामिलापप्ररोहादिति भावः २९ नन्वेवं तर्हि अपरिपक्वयोगवतामनादिकर्ममूलांतराप

यथानमोवाय्वनलांबुभृगुणैर्गतागतैर्वा त्रिगुणैर्न सज्जते ॥ तथाक्षरं सत्त्वरजस्तमोमल्लैरसंगतं संस्तुतिहेतुभिः परम् २७ तथापि संगः परिवर्जनीयो गुणेषु मायारचितेषु तावत् ॥ मद्रक्षियोगेन हृदयेन यावद्रजोनिरस्येत तमः कषायम् २८ यथामयो साधुचिकित्सितो नृणां पुनः पुनः संतुदति प्ररोहन् ॥ एवमनोपक्वकषायकर्म कुयोगिनं विध्यति सर्वसंगम् २९ कुयोगिनो ये विहता ह्यंतरायैर्मुन्यभूतौ सिद्धशोपसृष्टैः ॥ ते प्राक्कनाभ्यासबलेन भूयो युंजंतियोगं न तु कर्म तंत्रम् ३० करोति कर्म क्रियेते च जंतुः केनाप्यसौ चोदितजानि पातात् ॥ न तत्र विद्वान्प्रकृतौ स्थितोऽपि निवृत्तवृष्णः स्वसुखानुभूत्या ३१ तिष्ठंतमासीनमुत व्रजेतं शयानसुदं तमदंतमन्नम् ॥ स्वभावमन्यत्किमपीह मानमात्मानमात्मस्थमतिर्न वेद ३२

विहता नां पांशापरिपाकेन भगवत्प्राप्तिरापत्तिरिति तत्राह कुयोगिन इति कुयोगिनोऽप्यनपरिपाकरहितादिदशोपसृष्टैराधिदैविकैर्भूतैर्भूतैर्मुन्यभूतैर्मुन्यभूतैर्नित्याभिराध्यात्मिकैर्भूतैराधिभौतिकैरंतरायैर्विहता हि यस्मात्तस्मात्ते अपक्वयोगिनः प्राक्पूर्वजन्मनिकृतभ्यानाभ्यासबलात्तत्वेन योगं ध्याने युंजंतिकुर्वन्ति भूयो मत्प्रसादेन तत्परिपाकेन मायवाहुवंतीति शेषः कर्मलक्षणं तं साधनं नानुतिष्ठंतीत्यन्वयः अतो मयो गाम्यासोनप्यधौ नमदमाश्रयेति भावः ३० नन्वपक्वैश्चित्कर्मैर्दुर्वाभ्यासेनापशोः किंपतेन योगोऽप्यस्यते किञ्चित्पूर्वाभ्यासेन योग एवाभ्यस्यते न कर्म क्रियेत इत्यमवासानातिरिक्तमयोजकेन भाव्यं सक्त्विति चोच्यं परिहरति करोतीति योग्ययोगिलक्षणो जंतुर्जीवः कर्म करोतीति मत्प्रसातं तत्रासीकेनापि पुरुषेण बोधितमिति तत्रापि कियते कार्यते जानि पाताच्छरीरापातपर्यंतं अनेन वासनायतिरिक्तमयोजककर्तारस्तीत्यवगतं सत्त्वगुणनिंदोहरिवत्पण्डितवत्साधु कर्मकारयति यदेव आकाशमानंदोन स्यादिति श्रुतेः ननु तर्हि विद्वद्विषयो को विशेष इत्यत्राह न तत्रेति इदं सर्वं विद्वान्प्रकृतौ स्थितोऽपि निवृत्तवृष्णः स्वसुखानुभूत्या ३१ तिष्ठंतमिति मम देह इति स्थितोऽपि स्वसुखानुभूत्या भगवदनुग्रहाविभूतस्वसुखानुभवानंदेन विषयेभ्यो निवृत्तवृष्णः कर्माणि कुर्वन्ति न कर्मसुखसंस्तुतिहेतुः ३२ अधुना योगिनोऽसंगतासमाभ्यवस्थामाह तिष्ठंतमिति मम देह इति तत्रासीनो ब्रजच्छयान इत्यादिक्रियाः कुर्वन्हरिवत्प्रात्मस्थमतिः परमात्मन्येव स्थितोऽस्ति तिष्ठंतमासीनमित्यादिक्रिया करमात्मानं वेदं न वेद किं बहुतां पारशंभ्याश्चंतरेण परमात्मनोऽप्यतिक्रम्यति न वेद

पशोः स्वभावं देहस्यापि यात्रिपलक्षणम् ३२

यदि कश्चित्पारब्धकर्मवशात्तद्विहितमिव पश्यति तथापि स्वतंत्रतया पश्यतीत्याह यदि स्मेति यदि स्मरणवासनया हरेरन्यदसादिन्द्रियार्थमंगलमिन्द्रियविषयदेहगेहादिजगत्कर्मनिबन्धनतया पश्यति म
नीषीतथापि वस्तुतया स्वतंत्रतया न मन्यते तत्कुत इत्यत उक्तं नानेति तत्स्वतंत्रत्वं नानानुमानेनोत्पत्त्यादिमन्त्रविधानानुमानेन विवक्ष्यते एतमर्थं निदर्शयति स्वप्रमिति यथा स्वप्रदहस्वप्रादु
स्थार्यास्थितस्तिरोद्धानं अनित्यं परतंत्रं स्वस्वमं जाग्रत्त्वेन न मन्यते स्वप्नजाग्रत्स्वपनादानुमानविरुद्धत्वात् नहि स्वप्नपश्यन्स्वप्नबाध्यते मन्यते अपि तु स्वप्नमद्राक्षामित्यबाध्यमेव जानाति स्वातंत्र्यमारोपितं
पश्यतीति भावः तथा विद्वानपि जगदबाध्यमेव स्वातंत्र्यमारोपितं पश्यतीति भावः नानामानविरुद्धं हि स्वातंत्र्यं जगतः सदा । स्वतंत्रो भगवान्विष्णुरेक एव मसंशय इत्यनेन अस्त्येव स्वाप्नमखिलं वासनाक
पमात्मनि । जाग्रदेतदिति ज्ञानं पक्षदेवभ्रमादिकं । तद्वज्जगदिदं सर्वविद्यमानं न संशयः । स्वतंत्रमेतादि हतु यज्ज्ञानं तद्विमात्मकमित्यनेन च । उत्पितो नैव जाग्रत्त्वं काचित्स्वप्नपश्यति । स्वातंत्र्यमेव जगतो
ज्ञानवाजैव पश्यतीत्यनेन सिद्धत्वात् स्वप्रदष्टांतबलेन जगतो बाध्यत्वमुच्यते इत्येतदासुरमतमित्यवगम्यते ३३ ननु जगत्स्वातंत्र्यप्रतीतिकारणमित्याशंक्या ज्ञानं कारणमित्याशयेनाह पूर्वमिति ज्ञानोद
यात्पूर्वमात्मनि परमात्मनि अज्ञानं गृहीतं परमात्मस्वरूपविषयत्वेनाज्ञानमाजितं जीवेनेति शेषः न केवलं तत्स्वरूपविषयमेवेत्यत उक्तं गुणकर्मचित्रमिति भगवतो गुणाविषयत्वेन कर्मविषयत्वेन च चित्रं नानाविधं अ
ज्ञानसद्भावप्रमाणमाह अविचिन्तमिति एतमहं जानामीति विवेकशून्यं नन्वेतदज्ञाननिवृत्तौ कामतिभटीति तत्राह अंगेति अंगेत्यामंत्रणे न भयं नाकार्षीरित्याह पुनः पुनरीक्षया हरेः स्वरूपस्य
गुणानां कर्मणां चालोचनलक्षणोपासनाजनितज्ञानेन तदज्ञानं निवर्तते पुनस्तदज्ञानं न गृह्यते ज्ञानोदयानंतरं आत्मा परमात्मापि नाविसृज्यः स्वस्वरूपसुखाविष्कारादिलक्षणापरोक्षज्ञानेनापरोक्षीकृतो न परोक्षी

यदि स्मपश्यत्यसादिन्द्रियार्थं नानानुमानेन विरुद्धमन्यत् ॥ न मन्यते वस्तुतया मनीषोऽस्वप्नं यथोत्थायतिरोद्धानम् ३३ पूर्वगृहीतं गुणकर्मचित्रमज्ञानमा
त्मन्यविदिकमंग ॥ निवर्तते तत्पुनरीक्षयैव न गृह्यते नापि विसृज्य आत्मा ३४ यथा हि मानोरुदयो नृचक्षुषांतमो निहन्त्यात्र च संविद्यते ॥ एवं समीक्षानिपुणा
सती मेहन्यात्तमिह संपुरुषस्य बुद्धेः ३५ एष स्वयं ज्योतिरजो प्रमेयो महानुभूतिः सकलानुभूतिः ॥ एको द्वितीयो वचसां विरामो येनेरिता वाग्रचनाश्चरन्ति ३६
एतावानात्मसंमोहो यद्विकल्पस्तु केवले ॥ आत्मा मृते स्वमात्मानमचलं यन्न पश्यति ३७

मवाति तस्य जगत्स्वातंत्र्यं च न प्रतीयत इत्यर्थः अन्यैर्ज्ञातिविचारान्तेन विशेषो हरेः कश्चित् । तेषामेव विशेषः स्यादज्ञानापगमेन त्वितिवचनाज्जीवस्यैव विशेषो न हरेः विशेष इति च ज्ञातव्यं ज्ञानार्थेनेति भा
वः ३४ ममसाक्षात्कारेणाज्ञानं निवर्तते इत्युक्तं तत्र तेन ममकथनविशेषो नास्तीति सार्थं ततो दाहरणमाह यथेति दिशब्दः सः श्विसूचको यथा मानोः सूर्यस्य उदयो नृचक्षुषांतमो निहन्त्यात्र च ततः
संविद्यते कर्मन्यतिशयं नाधत्ते एवं वैराग्यादिसाधनसामग्र्यानिपुणा सती मेहन्यात्तमिह संपुरुषस्य बुद्धेः स्तामिह संहन्यात्तमममकं च न विशेषं कुर्यात् ३५ बहुशः श्रुतपरमात्मस्वरूप
स्थापितवस्वरूपं फीह शमित्युद्धवस्यांतरं चोभं परिहरति पश्यति एषोर्दस्वयं ज्योतिः स्वत एव पूर्णमकाशः अत एवाजः अत एवाग्नेयः महती अनुभूतिर्ज्ञातिपे स्य स महानुभूतिः सर्वप्रत्यर्थः सकलानु
भूतिः पूर्णसुखानुभव एकः ज्ञानानंदादिगुणामिषत्वात्स्वगतमेपरहितः अद्वितीयः सर्वोत्तमः अममेयश्चाद्वेदादिवाचामगोचरः वाचामगोचरश्चेत्तदीपज्ञापनं कथं वरीवतीति तत्राह येनेति वाग्रव
नाः येदिकलौकिकसर्ववागव्यवहारा येनेरिताः वरत इत्यनेन भगवदनुगृहीतवागव्यवहारविषयत्वेन तज्ज्ञानमुपेतीति ज्ञातव्यं ज्ञानानंदाद्यभिषत्वादेकः सर्वोत्तमः भवतः । अद्वितीयो महाविष्णुः पूर्णस्वरूपः
स्मृत इति वचनात् ३६ सर्वज्ञानं तेषां स्वरूपं निरूप्यमिध्याज्ञानस्वरूपं तत्कारणाज्ञानस्वरूपं च विमिष्यति रूपमिति एतावानिति यदि कल्पः ममाणाविरुद्धकल्पमंजीव स्वातंत्र्यपरमात्मा स्वातंत्र्यो
नपराभेदादिविषयो एतावानात्मसंमोहः मनोभ्रमः अमत्संभाषकज्ञाननिषेधं तत्कथमत्राह केवल इति आत्मा जीवः केवले स्वतंत्रे अभ्युपेति तस्य मुक्ते परमात्मनि स्थितं मदाधारतया स्थितं स्वमा

निर्विघ्नयोगाचरणसाधनं हरेर्भक्तानुकंपितत्वं कथिततत्त्वज्ञानप्रशंसातिथिरतानां श्रेयस्त्वं उद्धवस्य हरी मत्प्राप्तिशयलक्षणं तस्य भगवद्भक्तिमासिंचकथयत्यास्मिन्नध्याये आदावुद्धवउक्तयोगाचरणस्य अशक्त
त्वं मनसि कृत्वा तस्मिन्नुपायं पृच्छति सुदुश्चरामिति अनात्मनो मनोजय रहितस्याधीरस्य वा पुमान्यथाभवदुक्तोपायेन सिध्येत्पुरुषार्थवान् भवेत्तथा तद्योगसाधनमेव हीत्यन्वयः १ तदकथने कोन
र्धे इति तत्राह प्रायश इति मौनसंयमाभ्यां कथितं विषीदति विशेषाभ्यंभवति योगाचरणसाधनेऽज्ञाते मनोविषीदति २ अथोक्तस्मात्तज्ज्ञाः परमहंसा एव भवदुक्तयोगाधिकारिण इति भावेनाह अथो
इति योगकर्मभिः योगाख्यकर्मभिः अतएव मानिनो ज्ञानिनस्त्वन्मायपाहंकारादिद्वयानविहता इत्यर्थः ३ प्रकृतौ स्थित्वापि प्रकृत्यविहतत्वं तद्वदसंभुचित्रमिति विज्ञापयति किंचित्रमिति त्वन्नन्य
शरणेषु दासेषु आत्मदइति यदतोऽप्युत अशेषबंधोस्तवैतच्चित्रं किं एतत्कुत्र दृष्टमिति तत्राह यदिति ईश्वराणां ब्रह्मादीनां श्रीमत्किरीटमणिसंघटितपादपीठः स्वयंयोगो कुलेपशुभिः पशुपालैश्च सहात्म
त्वेन रोचयः प्रकाशितवान् तस्य तव दासेष्वेतच्चित्रं किमिदमन्वयः ४ भगवद्भक्तमाहात्म्यं तन्माहात्म्याविना भूतमुक्तं तद्विशदपन्सारासारज्ञानमाह तत्त्वेति योगब्रह्मादिशिरोभिः श्रीमत्किरीटमणिघटित
पादपीठः तत्त्वांसुकृतवित्तसुश्रुक्तोपकारज्ञः सारज्ञः कः विसृजेत् कीदृशं त्वां अखिलानां आत्मनां जीवनां दयितं प्रेष्ठमीश्वरमणिमाचैश्वर्याकारमाश्रितानां सर्वार्थदं अमीष्टाशेषपुरुषार्थप्रदम् किंच कोवा

उद्धव उवाच ॥ सुदुश्चरामिमां मन्ये योगचर्यामनात्मनः ॥ यथांजसा पुमान् सिध्येत्तन्मे ब्रूह्यं जसाच्युत १ प्रायशः पुंढरीकाक्षयुं जतो योगिनो मनः ॥ विषी
दत्यसमाधानान् मौनसंयमकर्षितम् २ अथोक्तानंददुधं पदांबुजं हंसाः श्रयेस्त्ररविदलोचन ॥ सुखंच विश्वेश्वरयोगकर्मभिस्त्वन्माययामीविहतानमानि
नः ३ किंचित्रमच्युत तवैतदशेषबंधोर्दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मदस्त्वम् ॥ यो रोचयश्च पशुपैः स्वयमीश्वराणां श्रीमत्किरीटमणिघटितपादपीठः ४ तं
त्वाखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानां सर्वार्थदं सुकृतविद्विष्वजेतकोनु ॥ कोवाभजेत्किमपि विस्मृतचित्तवृत्तिः किं वा न वेद तव पादरजोमृतांभः ५ नैवोपयांत्य
पचितिकवयस्तवेश ब्रह्मादयोऽपि न तमूर्द्धसदास्मरंतः ॥ यो तर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वमतिव्यनंक्षि ६ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युद्ध
वेनात्यनुस्तचेतसा पृष्टो जगत्कीडनकः स्वशक्तिभिः ॥ गृहीतमूर्तित्रयईश्वरेश्वरो जगदसप्रेममनोहरस्मितः ७ श्रीभगवानुवाच ॥ हंत ते वर्णयेष्यामि
मम धर्मान्सुमंगलान् ॥ याञ्छुद्धानाचरन्मर्त्यो मृत्युं जयति दुर्जयम् ८ कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनैः स्मरन् ॥ मद्यर्पितमनश्चित्तो मद्दर्मात्ममनोरतिः
९ देशान् पुण्यान् संश्रयेत्तमद्भक्तैः साधुभिः श्रितान् ॥ देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च १०

पुरुषः किमप्यस्वतंत्रं देवं जेत्यविमजेत्तर्हि असौ विस्मृतचित्तवृत्तिस्सारज्ञः चित्तवृत्तिविस्मृतिमुपपादयति किंचेति तव शिवशिरोमौलिमालापितपादरजोमृतांभोन वेदा किं वा नैव वेदेषु तोऽसौ पशुरेवेत्यर्थः
५ एवमनिमित्तबंधुत्वेन सर्वस्मादुपकारकस्य भवतः प्रत्युपकारकर्तृकवयोपिन तमर्था इत्याह नैवेति न तमूर्द्धत्वेन सदास्मरंतः कवपो ब्रह्मादयोऽपि तवापचितिप्रत्युपकारं नैवोपयांति क्रियमाण उपकारः
कीदृश इति तं प्रकारमाह यदिति तनुभृतामंतर्बहिः स्थित्वा अशुभं विधुन्वन्त्यस्त्वमाचार्यचैत्यः चित्तस्थश्चाचार्यचैत्यः ब्रह्मा तस्यांतर्पांमिव पुषा स्वमतिस्वयोग्यज्ञानं व्यनं क्षिप्यतीकरोपि आचार्यस्याचि
त्तस्य दपुषेति वा ६ उद्धवेन पृष्टो भगवाः किमकरोदिति परीक्षितो मानसं चोद्यं परिहरति शुक इत्याह इतीति जगत्कीडनकं जगत्स्कीडासाधनं यस्य स तथा जगत्कीडनस्वशक्तिभिरित्येकं वान्वदम्
गृहीतं मूर्तीनां आत्मांतरात्मापरात्मा इति संज्ञानां प्रपयेन स तथा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिप्रैरकत्वेन तत्स्यत्वेपि जाग्रदाद्यवस्थाहेतुपरिहारसमर्थ इत्यत ईश्वरेश्वर इति आत्मांतरात्मापरात्मा इति मूर्तित्रयं हरेः
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां मृष्ट्यादेशवत्कर्मित्यत्र ममाणम् ७ मृत्युं जननमरणमकर्मसंसारं जयति ८ मद्भक्तैः पुमदात्मसुमदपेषु च मनोरतिर्यस्य स तथा ९ मद्भक्तानां आचरितानि १०

पृथक्स्वयमेवसत्रेणबहुभिः सहवामहंमयात्रामहोत्सवंअयनादिलक्षणंकुर्यात् ११ आत्मनिहृदिआत्मानमंतर्यामिणं यथाशरीरस्थंस्वभाकाशंनिर्लेपंतथा १२ इत्येवंपूर्वोक्तगुणविशिष्टत्वेनसर्वभूतानिप्रविश्यस्थितइतिभावनामद्वावःतेनमन्यमानः । सर्वभूतेष्वस्तिविष्णुरितिमद्भावेनसर्वाणिभूतानिममालयत्वेनमन्यमानःइतिवायोजनाभेदः सर्वभूतेष्वस्तिविष्णुरितिभावःसत्तामंतः । अर्चनेसर्वभूतानामादित्येतद्रतात्मनेतिवचनात्सर्वभूतार्चनायांविशेषोज्ञातव्यःकेवलमप्राकृतज्ञानमेवाश्रयन् १३ केवलज्ञानप्रकारंदर्शयति ब्राह्मणइति ब्राह्मणादिषुसर्वत्रावस्थितं ब्रह्मसममेकमकारं पश्यन्समदृक्मतःसत्तामितिशेषः १४ एवंभावनाफलमाह नरेष्विति नरेषुमामभीक्ष्णंभावयतःपुंसोसद्भावःअपिभक्तिःस्याद्वास्यादेव योमत् मत्तोभावोमुक्तिलक्षणाभूतिश्चस्यादेव भगवद्वंधकशक्तिलक्षणप्रतिबंधकेसतिकथंमुक्तिःस्यादत्राह मायेतिसाहंकाराअहंकारसहकारिणीमायापि तिरस्कारंयाति हिशब्देन भक्त्याप्रसन्नोभगवान्दद्यान्मुक्तिंतथाधुनामितिस्मृतिंसूचयति १५ भक्तिमताएवंभाव्यमित्याह विसृज्येतिभक्तःस्वयंदैहिकींआत्मस्थामनसिस्थितांदृश्यब्रीडांदृश्यमानांलज्जांविसृज्य आश्वचंडालगोस्वरंदंडवद्रूपमौप्रणमेदित्यन्वयःब्राह्मणादीन्मतिभूमौदंडवद्रूपमनंअन्यांशंडालादीन्मतिमानसस्मरणमितिभेदः अत्राप्यंतर्यामिणःस्मरणंप्रणामइतिशेषः (प्राणइतिविशेषः) १६ एतदुपासनावधिमाह यावदिति यावत्सर्वेषुभूतेषुविष्णुरस्तीति । मद्भावोमद्विषयंज्ञानंनोपजायते तावद्वाङ्मनःकायवृ

पृथक्स्त्रेणवामहंमयात्रामहोत्सवम् ॥ कारयेन्नृत्यगीताद्यैर्महाराजविभूतिभिः ११ मामेवसर्वभूतेषुबाहिरंतरवस्थितम् ॥ ईक्षेतात्मनिचात्मानंयथा स्वममलाशयः १२ इतिसर्वाणिभूतानिमद्भावेनमहाद्युते ॥ सभाजयेन्मन्यमानोज्ञानंकेवलमाश्रयन् १३ ब्राह्मणेपुलकसेस्तेनेब्रह्मण्यर्केस्फुल्लिङ्गके ॥ अकूरेकूरकेचैवसमदृक्पंडितोमतः १४ नरेष्वभीक्ष्णंमद्भावःपुंसोभावयतोचिरात् ॥ स्याद्वामायातिरस्कारंसाहंकारापियातिहि १५ विसृज्यस्वयमात्मस्थां दृश्यब्रीडांचदैहिकीम् ॥ प्रणमेदंडवद्रूमावाश्वचंडालगोस्वरम् १६ यावत्सर्वेषुभूतेषुमद्भावो नोपजायते ॥ तावदेवमुपासीतवाङ्मनःकायवृत्तिभिः १७ सर्वेब्रह्मात्मकंतस्यविद्ययात्ममनीषया ॥ परिपश्यतिचपरंपरमात्मानमच्युतम् १८ अपंहिसर्वकल्पानांसध्वीचीनोमतोमम ॥ मद्भावःसर्वभूतेषुमनोवाक्कायकर्मभिः १९ नहंगोपक्रमेध्वंसोनधूरस्योदवाण्वपि ॥ मयाव्यवसितंसम्यक्निर्गुणत्वादनाशिषः २० योयोपरोमनोधर्मःकल्पतेनिष्फलायते ॥ तदायासोनिरर्थःस्यान्नयादेरिवसत्तम २१

स्तिमिरेवमुपासीतेत्यन्वयः १७ एवमुपासीनस्यपरोक्षज्ञानिनोमतिप्रकारमाह सर्वमिति तस्योपासकस्यसर्वजगद्ब्रह्मात्मकं ब्रह्मणातंस्वीकृतमधीनत्वेनवांर्तितमितिमननंहरेःभीतिजनकमित्यर्थः ब्रह्मणातमिदंस्वयत्किंचित्संचराचरं । इतिपश्येतयोविद्वान्सहब्रह्मात्मविन्यतः । इतिविशिष्टवचनाअमहोक्त्यमुच्यतइतिसिद्धं फलमाह विद्यपेति विद्ययाज्ञानेनारममनीषयास्वरूपभूतबुद्ध्यावाच्युत्तंपरमात्मानंवात्मानंपरममन्यपरिपश्यतीत्यन्वयः चशब्देनान्यमीशमितिभ्रुतिममाणयति १८ अन्येनापिमुक्तिःस्यात्किमनेनेतित्वाह अपंहितीति सर्वकल्पानांसर्वमोक्षोपादानांमध्येअपमुपाप्रोहिसध्वीचीनोमतइतिममसिद्धांतइत्यनेनाश्विमूलत्वेनाभ्योक्तानामासासत्वंसूचयति अपमिति कइत्यतवक्तं मद्भावइति १९ अंगोदवास्याधर्मस्योपक्रमेकृतेपितन्मात्रस्यध्वंसोनाशो नैवभवति अस्याधर्मस्यकर्तुःअण्वपिअणुमात्रोविधुमोरभायासलक्षणोनास्ति कुतः अनाशिषःनिष्कामस्यमद्वैतस्यनिर्गुणत्वान्मुक्तिसाधनत्वान्मापासम्यगव्यवसितंनिश्चितमतो नान्यधर्मसमोमद्वैतस्यार्थः २० अस्याधर्मस्यत्वमुपासकमिति योयशने अन्यदेवतादेशोमकिंप्रमाणोयोपोधर्मोपानाचैनादिलक्षणःकिंपतेषुभिरितिशेषः एतेतवनिष्फलायकल्पदे एतदेवाह तदापासइति तदापासस्तत्तत्प्रमाणप्रयत्नोनिरर्थः समाप्तमितिब्रह्मणादेरिवहुनेपदपापमस्येव नयापिर्गुणयोगोपध्वंसोतिसर्वदेविवचनात् २१

बुद्धिमतां निश्चयज्ञानवतां बुद्धिर्निश्चयात्मिकैषामनीषिणां मनसा सा रेच्छावतां मनीषामनसा सारां वेषणमेतत् अनृतेन क्षणे क्षणे अन्यथा भवता अतएव मर्त्येन शरीरारूपजगताः संतः शब्दे कप्रकारं सत्यं ब्रह्म मा
माप्नोतीति यत्तस्मात् एकदा ज्ञानरूपेण येन तिष्ठति सर्वदा । चपलत्वात् सत्यमापेक्षानृतं जगदुच्यते इति । सर्वदेकप्रकारत्वात् सत्यं ब्रह्म सदोच्यते इति वाक्यद्वयेन सत्यानृतशब्दोक्त एवार्थ इति २२ सु
गमो योगो वक्तव्य इति त्वया पृष्टेन मया योग उक्त इत्युपसंहरति एष इति २३ ब्रह्मवादः संसारमोचकं ब्रह्म ज्ञानमेवेत्याशयेनाह अभीक्ष्णश इति २४ सुविविक्तं तव प्रश्नमवधारय मयोक्तं सनातनं
ब्रह्म गुह्यं वेद रहस्यं परिहारमपि धारयन् पुरुषः परं ब्रह्म जानाति ज्ञात्वा प्राप्नोति चेत्पुन्यवः २५ प्रत्ययगमनं फलमाह य एतदिति सुपुष्कलं यावदपेक्षितं तावज्ज्ञानं ब्रह्मैवदायः पितृधनं यस्य स ब्रह्मदायः
तस्य यद्वा ब्रह्मवशापो अर्थागमो यस्य स तथा तस्य आत्मना यस्य स तेन मनसा आत्मानं मद्भिषयं ज्ञानं दत्त्वा मत्स्वरूपं ददामि २६ ब्रह्मेतुः फलमाह य इति मां दर्शयन् २७ श्रोतुः फलमाह य
इति २८ अज्ञातांशं सम्पग्वक्तुं स्वोक्तज्ञाने अवधृतिं पृच्छति अपीति समुपधारितमपि किं मोहश्च विगतोऽप्यसौ मनोभवः मनःशल्पत्वेन जातः शोकश्च नष्टः किम् २९ एतस्य ज्ञानस्योपदेष्टुर्महाफल

एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणाम् ॥ यत्सत्यमनृतेनेह मर्त्येनाप्नोति मामृतम् २२ एष तेभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रहः ॥ समासव्यासविधिना दे
वानामपि दुर्गमः २३ अभीक्ष्णशस्ते गदितं ज्ञानं विस्पष्टयुक्तिमत् ॥ एतद्विज्ञाय मुच्येत पुरुषो नष्टसंशयः २४ सुविविक्तं तव प्रश्नमवधारय मयोक्तं मपि धारय
न् ॥ सनातनं ब्रह्म गुह्यं परं ब्रह्माधिगच्छति २५ य एतन्मम भक्तेषु संप्रदद्यात् सुपुष्कलम् ॥ तस्याहं ब्रह्मदायस्य ददाम्यात्मानमात्मना २६ य एतत्समधी
यीत पवित्रं परमं शुचि ॥ स पूयेता हरहर्मो ज्ञानदीपेन दर्शयन् २७ य एतच्छ्रद्धयानित्यमव्यग्रं शृणुयात्तरः ॥ मयि भक्तिं परां कुर्वन् कर्मभिर्न संबध्यते २८
अप्युद्धवत्वया ब्रह्मसखे समुपधारितम् ॥ अपि ते विगतो मोहः शोकश्चासौ मनोभवः २९ नैतत्त्वया दांभिकाय नास्तिकाय शठाय च ॥ अशुश्रूषोरभक्ता
यदुर्विनीताय दीयताम् ३० एतैर्दोषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च ॥ साधवेशु च ये ब्रूयाद्भक्तिः स्याच्छ्रद्धयोपिताम् ३१ नैतद्विज्ञाय जिज्ञासो ज्ञाति
व्यमवाशिष्यते ॥ पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते ३२ ज्ञाने कर्मणि योगे च वार्तायां दंडधारणे ॥ यावानर्थो नृणां तात तावान्मोहश्चतुर्विधः ३३
मर्त्योऽपि दास्यक्तसमस्त कर्मानिवेशितात्मा विचिकीर्षितो मे ॥ तदामृतत्वं प्रतिपद्यमानो मया त्मभूयाय च कल्पते सौ ३४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स एव मादर्शि
तयोगमार्गस्तदोत्तमश्चोक्तो निशम्य ॥ बद्धांजलिः प्रीत्युपरुद्धकंठो न किंचिदूचे श्रुपरिभुताक्षः ३५

संवेपि योग्यायैवोपदेष्टव्यं नायोग्यापेत्वाह नैतदिति ३० श्रुद्वाणां पोषितां च यादिभक्तिः स्यान्मपि तां हितेभ्योऽपि ब्रूयादित्यन्वयः ३१ इदमेव मुक्तिसाधनं नान्यदित्याशयेनाह नैतादे
ति ३२ तर्हि लोका एतत्किमिति न विविधं तत्राह यावानिति नृणां यावान्ज्ञातव्यार्थो भवेत्तावांश्चतुर्विधो मोह इत्येतदुपलक्षणं पंचपर्वी विद्याप्रतिकूलत्वात् ज्ञातुमिच्छन्ति त्वर्थः ३३ नन्वे
वं चेद्विषादिषामावेन कदाप्यनुदयो मुक्तेरत्राह मर्त्य इति अयं मोक्षं प्राप्नोति त्विति मोक्षोपायं प्रति मे मया विचिकीर्षितो भवेत् यदामदुदेशेन मर्त्यस्तत्समस्तकर्माहरिरेव मयि स्थित्वा सर्वकर्म करोति अदंत्यधी
नपुत्रकर्मकरो गमिनस्वतंत्र इति हरिवेदनिवेशितात्मा च भवति तदाऽमृतत्वं प्रतिपद्यमानः प्राहुं योग्यो भवन्नसौ मया त्मभूयाय च कल्पते इत्यन्वयः यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतेः ३४
उद्धवस्य मन्त्रपातेशयलक्षणमाह स एव मिति ३५

३६ अण्डवेत्याशुक्तं परिहरति विद्रावित इति योमोहमयांधकारो मे मन आश्रितः स एव तव सन्निधानान्मोहांधकारापगमः कथमत्राह विभावसोरेति हेऽजायतमश्वाभिप्रभवति किंतु नैव ३७ हरेः स्वात्मन्यनुकंपाति शयैर्हनुं करोति प्रवर्द्धितेति हिशब्दो हेतौ अनुकंपितामपि प्रवर्द्धितेति मन्ये विज्ञानमयः प्रदीपो दत्तो हि पश्मात्तस्मादिति शेषः अतः सर्वस्पादुपकारत्वाद्भवानेवानिषेव्य इति भावेनाह हित्वेति ३८ कीदृशो मोहांधकरो यो सीज्ञानासिना छिन्न इति तत्राह वृक्कणश्चेति यो सृष्टिविवृद्धये त्वया प्रसारितो विस्तारितः स एष स्वमायया एनं संसारं यामीत्युद्धूतनिजेच्छपापादुर्भूतात्मा वे बोधाख्यहेत्यावृक्कणश्चेत्यन्वयः ३९ स्वात्मनो भगवदेकशिष्यत्वं प्रकटयन्नाह नम इति ४० भगवाननुशाधीत्युक्तं विवृणोति गच्छेति ईक्षयाज्ञानेन मत्पादतीर्थोदैः मिश्रितत्वेन प्रवृद्धाशेषपापविध्वंसशक्ते

विष्टम्यचित्तं प्रणयेन पूर्णं धैर्येण राजन् बहुमन्यमानः ॥ कृतांजलिः प्राह यदुप्रवीरं शीष्णं स्पृशंस्तच्चरणारविंदम् ३६ ॥ उद्धव उवाच ॥ विद्रावितो मोहमयो धकारो य आश्रितो मे तव सन्निधानात् ॥ विभावसोः किन्तु समीपगस्य शीतं तमोभिप्रभवत्यजाय ३७ प्रवर्धिता मे भवतानुकंपिता दत्तो हि विज्ञानमयः प्रदीपः ॥ हित्वा कृतज्ञस्तव पादमूलं को ज्ञः समीयाच्छरणं त्वदन्यम् ३८ वृक्कणश्च मे सुदृढस्नेहपाशो दाशार्हवृष्ण्यंधकसात्वतेषु ॥ प्रसारितः सृष्टिविवृद्धये त्वया स्वमा यया ह्यात्मसुबोधेति ना ३९ नमोस्तु ते महायोगिन प्रपन्नमनुशाधि माम् ॥ यथा त्वच्चरणां भोजेरतिः स्याद न पापिनी ४० श्रीभगवानुवाच ॥ गच्छोद्ध वमयादिष्टो बद्धाख्यं ममाश्रमम् ॥ तत्र मत्पादतीर्थोदैः स्नानोपस्पर्शनैः शुचिः ४१ ईक्षया लकनं दाया विधूता शेषकल्मषः ॥ वसानो बल्कलान्यंगवन्धु क्मुसुनिस्पृहः ४२ तिति क्षुब्धं द्रमात्राणां सुशीलः संयतं द्रियः ॥ शांतः समाहितधिया ज्ञानविज्ञानसंयुतः ४३ मत्तो नु शिक्षितं यत्ते विविक्तमनुभावयन् ॥ मर्यादेशितवाक्चित्तो मद्धर्मनिस्तो भव ४४ अतिक्रम्य गतीं स्तिसोमामेष्यसिततः परम् ४५ श्रीशुक उवाच ॥ स एव मुक्तो हरिमेधसोद्धवः प्रदाक्षिणं तं परि च्छत्यपादयोः ॥ शिरोनिधाया शुक्लाभिरार्द्रधीः सिचन्पदद्वंद्वमथो नुचक्रमे ४६ सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरो न शक्नुवंस्तत्परिहातुमातुरः ॥ कृच्छ्रं ययौ मूर्धनि मर्तृपादुके बिभ्रन्नमस्कृत्य ययौ पुनः पुनः ४७ ततस्तमंतर्हृदिसन्निवेश्य गतो महाभागवतो विशालाम् ॥ यथोपदिष्टं जगदेकबंधुना तपः समास्थाय ह रेण द्रतिम् ४८ यदेतदानंदसमुद्रसंभृतं ज्ञानामृतं भागवताय भाषितम् ॥ कृष्णेन योगेश्वरसेवितांघ्रिणा सच्छ्रद्धया सेव्यजगद्विमुच्यते ४९ श्रीशुक उ वाच ॥ भवभयमपहर्तुं ज्ञानविज्ञानसारं निगमकुमुददं भ्रं गवद्वेद्यसारम् ॥ अमृतमुदधिकल्पं पाययन् भृत्यवर्गान् पुरुषं पद्मभमाद्यं विष्णुसंज्ञं न तोस्मि ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे उद्धववदरी प्रवेशो नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पुक्ताया अलकनं दायाः जलस्नानोपस्पर्शनैः शुद्धः ४१ ४२ ४३ ४४ तिस्रः मतीः जायस्व प्रमुमुक्षुसिलभणाः ४५ हरिमेधसाविष्णुना आत्मनो हारित्वमेव पतीति हरिमेधास्तेन ४६ अनुचक्रमे द्दुक्तो स्वाभिप्रायं विवृणोति सुदुस्त्यजोति ४७ विशालावदरी ४८ न केवलमेतज्ज्ञानमुद्धवस्यैव फलमदं निषेवमानानामितरेषामपीत्याह यदेतदिति आसेव्य ४९ भगवतो भक्तानुकंपितां विस्मयमानः शुक उवाच ५० भवभयमपहर्तुं ज्ञानविज्ञानसारं निगमकुमुददं भ्रं गवद्वेद्यसारम् ॥ अमृतमुदधिकल्पं पाययन् भृत्यवर्गान् पुरुषं पद्मभमाद्यं विष्णुसंज्ञं न तोस्मि ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे उद्धववदरी प्रवेशो नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रेष्ठं ननु वैकदेशसिद्धं चेत्स्वावेक्षितसामग्र्यभावाज्जदमुपादेयमिति तत्राह उदधिकल्पमिति योग्यताविशेषादधिकारिणां पूर्णत्वेन समुद्रसमानं भृगवत्पथाभृगोभृगोभिधुपापयति तथेति ५० इति श्रीभागवते महापुराणे कादशस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ भगवतो माया लक्षणमाहात्म्यं प्रकटयितुं यादवानां मिथो वधानि मित्तनिधनं सज्जनचेतो नुरागजननाय चतुर्भुजत्वादिनिज रूपलक्षणदर्शनं दुर्जनमनो मोहनाय जरारूपव्याधशरविद्वपादत्वं तत्स्वर्गदानमित्येतत्सर्वमस्मिन् अध्याये वक्ति तत्रादौ परीक्षित्य श्रमप्रकारं भगवद्वाक्येन यादवानां द्वारकायाः निर्गत्य प्रभासप्रयाणं तीर्थस्नानपूर्वं कविश्रादिपूजनं च वक्ति सतो महाभागवत् इत्यादिना १ अत्यजत् अतिरत्रातिशये वर्तते अतिः स्यादधिकार्योक्तौ प्रशंसायामिति क्रम इति यादवः । अजहरण इति धातोर्भूलोकात्स्वर्गलोकं प्रत्यहरत् २ प्राकृत रूपवत् अप्राकृतरूपं च दिव्यं त्यक्तुमयोग्यं स्वात्मैकत्वेन सतां श्रवणमनोगोचरत्वात् सारूप्यमुक्तिदत्वाच्चोतिभावेनाह प्रत्याकृष्टमिति अवलयायनपस्मिन् हरेरंगो मम नयनं प्रत्याकृष्टं तत्तत्तानेतुं न शक्नुः सतां कर्णा

राजोवाच ॥ ततो महाभागवते उद्धवो नर्गते वनम् ॥ द्वारवत्यां किमकरोद्भगवान्भूतभावनः १ ब्रह्मशापोपसंस्पृष्टे स्वकुले यादवर्षभः ॥ प्रेयसी सर्वनेत्राणां
तनुंसकथमत्यजत् २ प्रत्याक्रष्टुं नयनमबलायत्रमग्रं नशे कुःकर्णाविष्टं न सरति यशो यत्सतामात्मलग्नम् ॥ यच्छ्रीवाक्यं जनयति रतिकिञ्चुमानं कवी
नां दृष्ट्वा जिष्णोर्धुधिरथ गतं यच्च तत्साम्यमीयुः ३ श्रीशुक उवाच ॥ दिवि भुव्यं तरिक्षे च महोत्पातान्समुत्थितान् ॥ दृष्ट्वा सीनान्सुधर्मायां कृष्णः प्राह यदूनि
दम् ४ श्रीभगवानुवाच ॥ एते घोरा महोत्पाता दार्वयां त्यमकेतवः ॥ सुहूर्तमपि न स्थेयमत्र वो यदुपुंगवाः ५ स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च शंसो द्वारं व्रजं चितः ॥
वयं प्रभासं यास्यामीयत्र प्रत्यक्सरस्वती ६ तत्राभिषिच्य शुचय उपोष्य सुसमाहिताः ॥ देवता पूजयिष्यामः सपनालेपनार्हणैः ७ ब्राह्मणांस्तु महाभागा
मृकृतस्वस्त्ययनावयम् ॥ गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्च रथवेश्मभिः ८ विधिरेष ह्यरिष्टघ्नो मंगलाय नमुत्तमम् ॥ देवद्विजगवां पूजाभूतेषु परमादया
९ इति सर्वे समाकर्ण्य यदुवृद्धामधुद्विषः ॥ तथेति नौ भिरुत्तीर्य प्रभासं प्रययूरथैः १० तस्मिन् भगवता दिष्टं यदुदेवेन यादवाः ॥ चक्रुः परमया भक्त्या सर्वं श्रेयो
पवृंहितम् ११ ततस्तस्मिन् महापानं पपुर्मैरेयकं मधु ॥ दिष्टविभ्रं शितधियो यादवानष्टमंगलाः १२ महापानाभिमतानां वीराणां दृष्टं चेतसाम् ॥ कृष्णमा
याविमूढानां संवर्षः सुमहानभूत् १३

विष्टमात्मलक्षणं नो मंदिरं यद्यश्च कंसहंतृत्वादिलक्षणं न सरति कर्णो देन विसरति ततो यत्स वायितिकेचित्पठंति यत्पूर्वच पच्छीवाक्यं यस्य श्रीमद्वाक्यं मनःकर्णयोरातिनिर्दुःखसुखं जनयति करोति वा श्री
वाचाभिति पाठे लक्ष्म्या पञ्चसंरति जनयति श्रोतृणामिति शेषः पञ्चकिं तृतीयोति शयइति सूत्रात् सुखपूर्णकवीनां नुमानं मानानुसारिचइदं सर्वस्मिन् कार्ये मानं भवति कोनुमानइति पाठे देहः कः सुखात्मकः कवी
नामानुसारीत्यर्थः पञ्चयुधिमारवाख्ये जिष्णोर्जयमूर्ते र्शुनस्परयगतं हृष्टातस्मान्मेतत्स्वस्वद्वयनिर्दोषत्वादिलक्षणं सात्म्यमीश्वरायुः भीष्मादय इति शेषः इत्यत एतादृशं रूपं कथमाहरयिष्यम्ययः ५
राज्ञापृष्ठः शुकोत्राह दिव्यं ४ द्वारवत्पादं हरंते ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ कदंबरसभारातुमविरानिर्दिष्टं मधु । मेरेपमिति संशोक्तं पत्मानाद्भश्यते मनहाते दिष्टेनैव सत्तेन भगवता
१२ संपर्षः कलहः १३

वेलायांसमुद्रजलसीमि १४ अर्वाणोऽश्वाः दद्विदेतेः १५ १६ १७ अध्वर्युदाहृतिकविद्यादवाविशेषाः १८ १९ एरकाःसमुद्रतीररुहःसूचीमुखतृणानिजम्बुदपाठयन् २० २१ २२
 एरकायुक्तमुद्राख्यपरिवैः २३ २४ २५ पौरुषपूर्णषड्गुणभगवद्विषययोगंध्यानसमास्थायसम्पगोकाग्रचित्तत्वेनकृत्वायोगयोगनामानंविष्णुमाविश्यात्मानंस्वांतर्यामिणमात्मानिव्याप्तेभगवन्
 पेसंयोज्यैकीभवतीतिसंचित्यदेहवत्पज्ज्देत्यन्वयः आत्मानेपदमयोगेणमुखेनदेहत्यागंसूचयति २६ २७ भगवतादेहं त्यक्त्वा दिवं गतं तत्प्रदर्शनमसुरजनमोहनार्थं कृतामेति ज्ञापयन् शुको हरे

युयुधुःक्रोधसंरब्धावेलायामाततायिनः ॥ धनुर्भिरसिभिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरर्ष्टिभिः १४ पतत्पताकैरथकुंजरार्वाभिःखरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि ॥ मिथः
 समेत्याश्वतरैःसुदुर्मदान्यहञ्छरैर्दद्विरिवद्विपावने १५ प्रद्युम्नसांवौयुधिरुद्धमत्सरावकूरभोजावानिरुद्धसात्यकी ॥ सुभद्रसंग्रामजितौसुचारुगदौसुमित्रासु
 रथौसमीयतुः १६ अन्येचयेवैनिशठोलमुकादयःसहस्रजिच्छतजिद्रानुमुख्याः ॥ अन्योन्यमासाद्यमदांधकारिताजघ्नुर्मुकुंदेनविमोहिताश्वशम् १७ दाशा
 हृदृष्णयंधकभोजसात्वताअध्वर्युदामाधुरशूरसेनाः ॥ विसर्जनाःकुराकुंतयश्चमिथस्तुजघ्नुःसुविसृज्यसौहृदम् १८ पुत्रास्त्वयुध्यन्पितृभिर्भातृभिश्च
 स्वस्त्रीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः ॥ मित्राणिभित्रैःसुहृदःसुहृद्भिर्जातीस्त्वहन्जातयएवमूढाः १९ शरेषुहीयमानेषुभज्यमानेषुधन्वसु ॥ शस्त्रेषुक्षीयमाणेषुमु
 ष्ठीभिर्जघ्नुरेरकाः २० तावज्जकल्पाद्यमवन्परिवामुष्टिनाहताः ॥ जघ्नुर्द्विषस्तेकृष्णेनवार्यमाणास्तुतंचते २१ प्रत्यनीकमन्यमानाबलमद्रं चमोहिताः ॥
 हंतुकृतधियोराजन्नापन्नाजाततायिनः २२ अथतावपिसंकुद्वावुधम्यकुरुनंदन ॥ एरकामुष्टिपरिवैश्वरंतौजघ्नतुर्युधि २३ ब्रह्मशापोपमृष्टानांकृष्णमाया
 वृतात्मनाम् ॥ स्पर्द्धाक्षोभःक्षयनिन्येवैणवोग्रिर्यथावनम् २४ एवंसर्वेषुनष्टेषुकुलेषुस्त्रेषुकेशवः ॥ उत्तारितोभुवोभारश्रुतिमेनेऽवशेषितः २५ रामःस
 मुद्रवेलायांयोगमास्थायपौरुषम् ॥ तत्पज्ज्योगमाविश्यसंयोज्यात्मानमात्मनि २६ रामनिर्याणमालोक्यभगवान्देवकीसुतः ॥ निषसादधरोपस्थेतृ
 णीमासाद्यपिप्पलम् २७ विभ्रच्चतुर्भुजंरूपंभ्राजिष्णुप्रभयास्वया ॥ दिशोवितिमिराःकुर्वन्विधूमद्वपावकः २८ श्रीवत्सांकंवनश्यामंतसहाटकव
 र्चसम् ॥ कौशेयांवरयुग्मेनपरिवीतंसुमंगलम् २९ सुंदरस्मितवक्त्राब्जंनिलकुंतलमंडितम् ॥ पुंडरीकाभिरामाक्षंस्फुरन्मकरकुंडलम् ३० काटिसूत्रब्रह्मसू
 त्रकिरीटकनकांगदैः ॥ हारनूपुरमुद्राभिःकौस्तुभेनविराजितम् ३१ वनमालापरीतांगमूर्तिमद्भिर्निजायुधैः ॥ कृत्वोरौदक्षिणंपादमासीनंपंकजारुण
 म् ३२ मुसलावशेषायःखंडकृतेषुलब्धकोजरः ॥ मृगाकारंतच्चरणंविब्याधमृगशंकया ३३ चतुर्भुजंतंपुरुषंहृष्टासकृतकिल्बिषः ॥ भीतःपपाताशिरसापा
 दयोरसुरद्विषः ३४ व्याधउवाच ॥ अजानताकृतमिदंपापेनमुधुमूदन ॥ संतुमर्हसिपापस्यउत्तमश्लोकमेनव ३५

स्तपानीतनस्वरूपप्रकारंभूते विज्ञादिति २८ २९ ३० ३१ ३२ अत्रश्रीकृष्णोसुरजनमोहकरीमायाप्रकटयतिजराख्यव्याधेनेत्याह मुसलोति मुसलावशेषायःखंडेनकृतवशुशरोपस्थसमु
 लावशेषायःखंडकृतेषुचूर्णितमुसलावशेषायःखंडेनकृतवशुशरोपस्थसमु
 लावशेषायःखंडकृतेषुचूर्णितमुसलावशेषायःखंडेनकृतवशुशरोपस्थसमु

आसाधनुचितम् ३६ तंमृगलुब्धकंमृगलोभिनमिति ३७ तत्रकृतब्रह्महत्यादिदोषपरिहारसद्भावेऽप्यत्रकृतदोषपरिहारोनास्त्वेवेतेनाधःपातएवातोमद्वधएवश्रेयानितिभावेनाह यस्येति वि
रिचरुद्रादयोस्याविरिचस्यतनयाभरीच्यादयोगिरांपतयः बृहस्पत्यादयः ते एते यस्य तवाभ्योगरचितं स्वरूपसामर्थ्योपायेन कृतं सृष्ट्यादिकं न विदुः तन्ननिमित्तमाह त्वन्माययेति त्वन्मायया विहतदृष्टयः प्रलुप्तज्ञानाः यस्माच्चस्मादितिशेषः असद्रतयोऽसद्रतव्याधयो निर्गताः अतएवज्ञानशून्याः वयंतस्येतत्तवएतच्चरितमंजोगुणीमः किं नेवज्ञातुंशक्ता इत्यतः एतस्त्वत्पादिकर्मणाप्येतत्पापप
रिहारोपायाज्ञानादधःपातात्पूर्वमेवमाजहीत्यर्थः सुमतयइतिकेचित्पठंति अनेनकैमुत्यन्यायोदर्शितइतिज्ञायते ३८ भगवान्भक्तवत्सलत्वान्मयिभाकिरेवाखिलपापध्वांसिनीतिभावंकृत्वावाकि माभै
रिति माभैर्भयंमाकापीः एषकृतःशरवेधोमेकामःकामितःकांक्षितइत्यर्थः हिशब्देनदुष्टजनमोहनप्रयोजनसूचयति अतःकिमस्मैफलं ददासीतितत्राह याहीति सुकृतिनांपदमित्यनेनइदमपिसुकृतमेवा
स्त्वितिध्वनयति ३९ नेदंमाकृतपुरुषोक्तवत्कालांतरेपिसंदेहकरमितिभावेनाह इतीति ४० प्रासंगिकंसमाप्यकथाशेषं प्रस्तौति दारुकइति अन्विच्छन्नन्वेषणं कुर्वन्तं कृष्णं नाधिगम्यावेज्ञाय

यस्यानुस्मरणं नृणामज्ञानध्वांतनाशनम् ॥ वदंतितस्य तोविष्णोमयाऽसाधुकृतं विभो ३६ तमाशुजहिवैकुण्ठपाप्मानं मृगलुब्धकम् ॥ यथा पुनरहं त्वेवं
कुर्यांसदतिक्रमम् ३७ यस्यात्मयोगरचितं न विदुर्विरिचरुद्रादयो स्यतनयाः पतयोगिरां ये ॥ त्वन्मायया विहतदृष्टय एतदंजः किंतस्य ते वयमसद्रतयोगुणी
मः ३८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ माभैर्जस्त्वमुत्तिष्ठ काम एषकृतो हि मे ॥ याहित्वं मदनुज्ञातः स्वर्गं सुकृतिनांपदम् ३९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यादिष्टो भग
वता कृष्णेनेच्छाशरीरिणा ॥ त्रिपरिक्रम्य तं नत्वा विमानेन दिवं ययौ ४० दारुकः कृष्णपदवीमन्विच्छन्नाधिगम्यतम् ॥ वायुं तुलसिकामोदमात्रायाभिमु
खं ययौ ४१ तंतत्रतिग्मद्युतिमायुधैर्वृतं ह्यश्वत्थमूले कृतकेतनं पतिम् ॥ स्नेहहृतात्मानि पपात पादयोरथा दवहुत्य स बाष्पलोचनः ४२ अदृश्यतस्ते च रणांबु
जं प्रभो दृष्टिः प्रनयतमसि प्रविष्टा ॥ दिशो न ज्ञानेन लभे च शांतिं यथानिशाया मुहुपे प्रनष्टे ४३ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति ब्रुवति सूते वैरयोगरुदलांछ
नः ॥ स उत्पपात राजेन्द्र साश्वत्थवज उदीक्षितः ४४ तमन्व गच्छन् दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि च ॥ तेनातिविस्मितात्मानं सूतमाह जनार्दनः ४५ श्रीभगवा
नुवाच ॥ गच्छद्धारवतीं मृतज्ञातीनां निधनं मिथः ॥ संकर्षणस्य निर्याणं वंशुभ्यो ब्रूहि महेशम् ४६ दारकायां न च स्थेयं भवद्भिश्च स्वबंधुभिः ॥ मया त्यक्तां
यदुपुरीं समुद्रः स्थावयिष्यति ४७ स्वस्वंपरिग्रहं सर्वे जादाय पितरौ च नः ॥ अर्जुनेनान्विताः सर्वे इंद्रप्रस्थं गमिष्यथ ४८

पुनस्तुलसिकामोदो यस्य सततं वायुमाधापज्ञात्वा तुलसिकामोदवायवमिच्छतम् ४१ तमाश्वत्थमूले कृतकेतनं तं कृष्णं दृष्ट्वा ४२ प्रभाते तव च रणांबुजमदृश्यतोऽपश्यतो मम दृष्टिः प्रनयतमसि प्रविष्टा ४३ अत्र प्रमाणायाः कथं नाश इत्यत उक्तं तमसीति फलमाह दिश इति शांतिमंगलं शांतिः प्रशमनं गच्छति यादवः उहुपे चंद्रे प्रनष्टे अस्तंगते अत्रोभुभिः सचंद्रस्यादर्शनं विवाक्षितं अन्यपानक्षत्रमेक्षणेत्यापि
विमादिविदेकोपपद्येति पतजहुपपदमयोगइति आशाभितइति पाठे पादमपन्नः सूतः कृष्णमाहपोदं ते च रणांबुजमाभितः तस्य मे दृष्टिः प्रनष्टेति योजना ४१ इदमप्यतिमाहात्म्यं हरेरिति भावेनाह इती
ति उदीक्षितः पारिणाऊर्ध्वगतो दृष्टः अत्र चेतनानियतरया च चेतनमवृत्तिदशां लौकिका नाभगवत्माहात्म्यबुद्धिरितरेषां ज्ञानिनां निमलभणसंज्ञापातिपश्यतां चेतन्यात्मकानि अन्युत्तरयादीनि इत्यहोविचमूते मां
हात्म्यमिति ज्ञानव्यम् ४४ तेन स्यादिगमनेन ४५ ४६ ४७ ४८

पुत्रादावुपेक्षकः एतां सत्सर्वोत्तिमन्मापयामदिच्छयार्चनाप्रकारोयस्याः सामन्मायार्चनातां ४९ दुर्मनाः दुःखितांतः करणः पुरीद्वारवतीसंज्ञां ५० इति श्रीभागवते महापुराणे एकदशस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां त्रिशोऽध्यायः ॥ १० ॥ हरेः स्वनिर्घणप्रकारादिकं कथयत्यस्मिन्नेध्याये तत्रादौ ब्रह्मादीनामागतिमाह अथेति भवान्यारुद्राण्योमया १ द्विजाक्रुषयः २ ३ ४ विभूतीः स्वसंनिधानस्थानविशेषानि प्रादीन् आत्मानं स्वमात्मनि मूलरूपे ५ आग्नेय्यायोगधारणया जातेनाभिनातनुमदग्ध्रापरंपदं स्वकंधामाविशत् आग्नेय्यान्धेधारणया देहदग्ध्रापरंपदं । याति देवाः स मस्ताश्च तेषामन्यांतनुंदारः । नृसिंहरूपी सर्वेषां भित्वा ताभिरलंकृतः । नृत्पते प्रलयदेवः स्वयंकृष्णादिरूपवान् । अदग्ध्वैव तनुं याति नित्यानंदस्वरूपत इति वचनादुक्तार्थ एवांगीकरणीय इति भावः ६ तंकृष्णमनु ७ अत्राप्येकमाहात्म्यातिशयमाह देवादय इति ८ यथामर्त्यैरभ्रमंडलं भित्त्वा काशेयां त्पाः सौदामिन्याः गतिर्न लक्ष्यते तथा कृष्णस्य गतिर्देवैर्न लक्ष्यते ९ १० जन्मादिमतो हरेस्तनुमदग्ध्वैतिकथं

त्वंतुमर्हमसाथायज्ञाननिष्ठउपेक्षकः ॥ मन्मायारचनामेतांविज्ञायोपशमव्रंज ४९ श्रीशुकउवाच ॥ इत्युक्तस्तंपारिक्रम्यनमस्कृत्यपुनःपुनः ॥ तत्पादौ
शीघ्र्युपाधायदुर्मनाःप्रययौपुरीम् ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ श्रीशुकउवाच ॥ अथतत्रागमद्रव्याभवाभ्याचसमं
भवः ॥ महेंद्रप्रमुखादेवामुनयःसप्रजेश्वराः १ पितरःसिद्धगंधर्वाविद्याधरमहोरगाः ॥ चारणायक्षरक्षांसिकिन्नराप्सरसोद्विजाः २ द्रष्टुकामाभगवतोनि
र्याणंपरमोत्सुकाः ॥ गायंतश्चगृणंतश्चशौरेःकर्माणिजन्मच ३ ववृषुःपुष्पवर्षाणिविमानावलिभिर्नभः ॥ कुर्वंतःसंकुलंराजभक्त्यापरमयायुताः ४
भगवानपितान्वीक्ष्यविभूतीरात्मनोविभुः ॥ संयुज्यात्मानिचात्मानंपद्मनेत्रेभ्यमीलयत् ५ लोकाभिरामांस्वतनुंधारणाध्यानमंगलाम् ॥ योगधारणयाग्ने
य्यादग्ध्वाधामाविशत्स्वकम् ६ दिविदुंदुभयोनेदुःपेतुःसुमनसश्चखात् ॥ सत्यंधर्मोद्युतिर्भूतिःकीर्तिश्रीश्चानुतंययुः ७ देवादयोब्रह्ममुखाजाविशंतस्व
धामनि ॥ अविज्ञातगतिंरुष्णंददृशुश्चातिविस्मिताः ८ सौदामिन्यायथाकाशेयांत्याभिन्वाभमंडलम् ॥ गतिर्नलक्ष्यतेमर्त्यैस्तथाकृष्णस्यदैवतैः ९ ब्र
ह्मस्र्वादयस्तेतुदृष्ट्वायोगगतिहरेः ॥ विस्मितास्तांप्रशंसंतःस्वंस्वलोकंययुस्तदा १० राजन्परस्यतनुभृज्जननाप्ययेहांमायाविडंबनमवैहियथानटस्य ॥
सृष्ट्वात्मनेदमनुविश्यविहृत्यचांतेसंहृत्यचात्ममहिमोपरतःसजास्ते ११ मर्त्येनयोगुरुसुतंयमनीतलोकंत्वांचानयच्छरणदःपरमात्मदग्धम् ॥ जिग्येपुरेतं
कमपीशतनावनीशःकिंस्वावनेस्वरनयन्मृगयुंसदेहम् १२

धृततः इति तत्राह राजा भिति परस्य सर्ववैलक्षण्यपरमात्मनस्तनुमृद्वज्जननवदप्ययवच्छेदाचेष्टायातामायाविदंबनस्तेनानुकरणमवैहियधानवस्यराजादेरूपग्रहणाविषयचेष्टा प्रजापतिश्चरति गर्भे भंतः
अजायमानो बहुधा विजायते । अजातो जातवद्विष्णुरमृतो मृतवत्तथा । मायया दर्शय भित्त्यमजानां मोहनाय चोतिप्रमाणबाहुल्यादरेर्यस्वभाव इत्यर्थः स्वतो देहाद्यभावे हरेः सर्जनादिकं कथं पुण्यमिति तत्राह
सृष्टोति सहरिरात्मना स्वरूपशक्त्येदं जगत्सृष्ट्वा तु विश्वावतारिर्निहत्यातिमलपे संहृत्य चात्ममहिमौपरतः स्वमाहिमि स्थितवास्ते अनेन स्वमहिमैव सर्वघटत इत्युक्तं भवति २१ एवमपि मृगपुंविद्धत्वे हरे
जैतनादिकमापादयतीत्यत्राह मर्त्येनेति यः कृष्णः मर्त्येन शरीरेण तद्वयमनीतल्लोकं यमेन नीतोल्लोकं समुद्दिश्य यः सतयात् यमेन स्वलोकानीतामित्यर्थः गुरोः साक्षीपनेः सुतं द्रौणेः परमास्त्रदग्धं त्वां बानप
त् त्वया यो बाणपुरं तं कंठद्रुमपि निगमे रुद्रो माविशो तफ इति श्रुतेः यद्वा पारिजातधरणे भंतं कंठमपि निगमेति अंतर्कांतकमिति पाठेऽप्यस्याः पतंकंठद्रुमित्यर्थः सोनीशो भग्येशः सहितः श्रीकृष्ण इति

नौ सर्वेशानोरुद्रादीनामपि ईशत्वं नोतीति ईशतनुस्तस्मिन् देहे मृगयोरनीश्वरः स्थातिक न स्यादेवातोपि सामर्थ्यप्रकटनाय विप्रशापमनुस्मरं विद्वद्वत्स्वभक्तं व्याधशरीरान्मोचयस्तेन शल्येषुणा विद्धवत्स्य
स्वात्मानं प्रकाशयतेन प्रसादितस्तस्मै स्वलोकं ददावित्यर्थः १२ तर्हि किमिति बलभद्रादीन् सदेहान् स्वलोकं नानैषीदिति तत्राह तथापीति यद्यपि अशेषस्थितिसंभवाप्येषु अनन्यहेतुः स्वयमेव हेतुर्हेतुं तत्र विव
र्जितः कुलालस्य मृदंदादिशक्त्यपेक्षावत्प्रकृत्यादिशक्त्यपेक्षितत्वेन कथं हेतुं तत्रास्तीत्यत उक्तं अशेषशक्तिधृगिति तथापि बलभद्रादीनां वपुः प्रणेतुं नैच्छत् भगवान्मर्त्येन मरणशीलेन शरीरेण किं प्रयोजन
मिति भावेनात्र शेषितं हरिणोति शेषः अनेनापि किं प्रयोजनमत उक्तं स्वस्थगतिं स्वभक्तानां स्वविषयज्ञानलक्षणयोगगतिं प्रदर्शयन्नेवं प्रदर्शनमेवं प्रयोजनमित्यर्थः अतः समर्थोपि प्रयोजनाभावान्ननीतवानित्यर्थः

तथाप्यशेषस्थितिसंभवाप्येष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक् ॥ नैच्छत्प्रणेतुं वपुरत्र शेषितं मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रदर्शयन् १३ य एतां प्रातरुत्थाय कृष्ण
स्य षड्वीपरां ॥ प्रयतः कीर्तयेद्भक्त्या तामेवाप्रोत्यनुत्तमां १४ दारुकोद्धारकामेत्यवसुदेवो ग्रसेनयोः ॥ पतित्वा चरणावस्यैर्न्यर्षिचक्रं कृष्णविच्युतः १५
कथयामास निधनं वृष्णीनां कृत्स्नशो नृप ॥ तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदया जनाः शोकविमूर्छिताः १६ तत्र वै त्वारिता जग्मुः कृष्णविश्लेषविह्वलाः ॥ व्यसवः शेस्ते यत्र
ज्ञातयो घ्नन्त आयुधैः १७ देवकीरोहिणी चैव वसुदेवस्तथा सुतौ ॥ कृष्णरामावपश्यन्तः शोकार्ता विजहुः स्मृतिम् १८ प्राणांश्च विजहुस्तत्र भगवद्विरहातुराः
उपगृह्य पतींस्तान् चितामारुहुः स्त्रियः ॥ रामपत्न्यश्च तं देहमुपगृह्याग्निमाविशन् १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अतः स्वशरीरं नेतुं नैच्छदित्यर्थो नुपपन्नः उक्तहेतुविरुद्धत्वात् असंभवाच्चेति जगतो मोहनार्थाय भगवान्पुरुषोत्तमः । दर्शयन्मानुषीं चेष्टां तथा मृतकगद्गेभुः । प्रकाशवेदे देहोपिमोहाय च दुरात्मना । माय
यामृतकं देवस्तदा मृष्ट्वा प्रदर्शयेत् । कुतो हि मृतकं तस्य मृत्युभावात्परात्मन इति प्रमाणसद्भावाच्च १३ एतज्ज्ञानस्य स्वप्नादिहेतुत्वाच्चोक्तपदार्थ इति भावेनोक्तमुपसंहरति य एतामिति १४ कृष्णोक्तो दारुकः
किमकरोदिति तत्कथाशेषमाह दारुक इति १५ १६ १७ भगवद्विषयां स्मृतिं विजहुः क्षणावधिशेषः १८ १९

SGDF

Sri Ganesha Deva Foundation

SGDF

Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ इति श्रीमद्भागवते एकादशः स्कंधः समाप्तः ॥